

L.H.Hüseynov

BEYNƏLXALQ HÜQUQ

DƏRSLİK

Yenidən işlənmiş ikinci nəşr

*Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirinin
05 may 2000-ci il tarixli 415 sayılı əmri ilə
ali məktəblərin tələbələri üçün dərslik kimi
təsdiq edilmişdir.*

Azərbaycan Respublikası
Prezidentinin İşlər İdaresi
PRESIDENT KİTABXANASI

Elmi redaktor: N.A.Səfərov,
hüquq elmləri doktoru

Rəyçi: Ə.İ.Əliyev
hüquq elmləri doktoru, professor

L.H.Hüseynov. BEYNƏLXALQ HÜQUQ. Dərslik.

Bakı: Qanun Nəşriyyatı, 2012, 368 səh.

Dərslikdə yığcam və anlaşıqlı şəkildə müasir beynəlxalq hüququn anlayışı, əsas institut və sahələri şərh edilmişdir. Dərslik ən yeni normativ sənədlər və beynəlxalq təcrübə, habelə Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq-hüquqi mövqeyini əks etdirən müvafiq materiallar əsasında hazırlanmışdır.

Hüquqşünaslıq və beynəlxalq hüquq ixtisasları üzrə təhsil alan tələbələr üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Q $\frac{2000000001}{AB022051}$

© Qanun Nəşriyyatı 2012
© L.Hüseynov, 2012
© L.Hüseynov, 2000

ÖN SÖZ

Xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyev və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev müasir beynəlxalq siyasətdə beynəlxalq hüququn yerinə və roluna həmişə xüsusi önəm vermişlər. Dövlətimizin rəhbərliyinin qəti mövqeyi belə olmuşdur ki, sülhün və təhlükəsizliyin qorunmasında, beynəlxalq münaqişələrin və mübahisələrin nizama salınmasında, xüsusən, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində beynəlxalq hüququn hamılıqla tanınmış prinsipləri və normaları əsas götürülməlidir. Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə maraqlarının müdafiə edilməsi zərurəti diplomatiya və beynəlxalq hüquq sahəsində milli kadrların hazırlanması vəzifəsini ön plana çəkmişdir.

Qeyd edilməlidir ki, beynəlxalq hüquq fənni təkcə «beynəlxalq hüquq» və «hüquqsünaslıq» ixtisasları üzrə təhsil alan tələbələrin deyil, həm də beynəlxalq iqtisadi əlaqələr, beynəlxalq müsabiqələr, beynəlxalq jurnalistika, politologiya sahələrində ixtisaslaşan tələbələrin tədris proqramına daxildir. Bundan əlavə, beynəlxalq hüququn təbiətini və onun əsas müddəalarını bilmək siyasət və iqtisadiyyat ilə dərindən maraqlanan istənilən şəxs üçün vacibdir. Digər tərəfdən, beynəlxalq siyasət ilə üzvi surətdə bağlı olan beynəlxalq hüququn ölkəmizdə hansı materiallar əsasında öyrənilməsi bizim hamımızı düşündürməli olan bir problemdir. Bu zərurətin fonunda beynəlxalq hüquqla bağlı Azərbaycan dilində dərsliklərin, dərs vəsaitlərinin və digər tədris materiallarının çatışmaması təəssüf doğurmaya bilməz.

Oxuculara təqdim edilən bu dərslik həmin boşluğu müəyyən dərəcədə doldurmaq məqsədi ilə yazılmışdır.

Dərslikdə beynəlxalq hüququn əsas sahə və institutları yığcam və anlaşıqlı şəkildə şərh olunmuşdur. Sovet və müasir Rusiya dərsliklərində öz adekvat əksini tapmayan bəzi məsələlər (xüsusilə, «Beynəlxalq cinayət hüququ», «Beynəlxalq insan hüquqları hüququ» sahələri, beynəlxalq hüquqi adət, beynəlxalq müqavilə-

lərin milli məhkəmələr tərəfindən tətbiqi, dövlətin yurisdiksiyası, BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsi və beynəlxalq arbitraj ilə bağlı məsələlər) daha geniş işıqlandırılmışdır.

Ayrı-ayrı anlayışların tərfi dərsləkdə xüsusi nəzərə çarpdırılır və onların izahı məhkəmə təcrübəsindən, xüsusən BMT Beynəlxalq Məhkəməsinin təcrübəsindən misallarla tamamlanır. Müstəqil Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin müvafiq müddəalarının şərhinə lazımi diqqət yetirilir.

Hər bir mövzu ilə bağlı əlavə oxu üçün müvafiq ədəbiyyat siyahısı göstərilmişdir. Əlbəttə ki, bu siyahıya daxil edilmiş elmi əsərlərdəki fikirlərin hamısı ilə biz heç də həmrəy deyilik. Lakin hesab edirik ki, bu və ya digər məsələ ilə bağlı müxtəlif mövqeləri bilmək və onları təhlil etmək beynəlxalq hüququ dərindən öyrənmək istəyənlər üçün çox vacibdir.

Dərsliyə Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Nizamnaməsinin müəlif tərəfindən tərcümə edilmiş mətni əlavə olunmuşdur.

Etiraf edirik ki, təqdim olunan dərsləkdə beynəlxalq hüququn bütün sahələri yetərinə əhatə olunmamışdır. Bir sıra məsələlərə nisbətən az yer verilmişdir. Əlbəttə ki, daim dəyişən və inkişafda olan beynəlxalq hüquqa aid dərsliyin yazılmasına statik yanaşmaq olmaz və bir dəfə başlanmış bu proses mütəmadi inkişaf etdirilməli və təkmilləşdirilməlidir.

I FƏSİL

BEYNƏLXALQ HÜQUQUN ANLAYIŞI VƏ TƏBİƏTİ

1. Beynəlxalq hüququn anlayışı

Ümumi hüquq nəzəriyyəsindən bizə məlumdur ki, hər bir cəmiyyətin mövcud olması və normal fəaliyyəti üçün hüququn, hüquqi nizamosalmanın olması obyektiv, zəruri bir haldır. Yəni başqa sözlə, cəmiyyət olan yerdə hüquq da olmalıdır. Əgər dünyada olan dövlətləri bir cəmiyyət kimi, belə demək mümkünsə, dünya dövlətlərinin ailəsi kimi təsəvvür etsək, onda belə bir məntiqi nəticəyə gələ bilirik ki, bu cəmiyyətin özündə də hüquqa obyektiv ehtiyac vardır. Bu hüquq **beynəlxalq hüquq** adlanır. Beynəlxalq hüquq ayrı-ayrı dövlətlərin milli hüquq sistemlərindən fərqli olan və onlardan asılı olmayaraq mövcud olan hüquqi normalar sistemidir. O, məhz dövlətlər arasındakı müxtəlif xarakterli münasibətləri hüquqi çərçivəyə salmaq üçün yaranmışdır. Beynəlxalq hüquq normaları dövlətlərarası münasibətlər sisteminin, demək olar ki, hər bir aspektini əhatə edir. Bu normalar vasitəsilə dənizdən, hava məkanından və kosmik fəzadan istifadə olunması, beynəlxalq telekommunikasiyalar, poçt xidmətləri, mal və sərnişinlərin hava vasitəsilə daşınması və pul köçürülməsi nizama salınır; beynəlxalq ticarət həyata keçirilir; ətraf mühitin mühafizəsi, insan hüquqlarının beynəlxalq müdafiəsi, cinayətkarların verilməsi və s. kimi dövlətlərin ümumi mənafeyində olan məsələlər həll olunur. Bununla əlaqədar demək lazımdır ki, **beynəlxalq hüquq diplomatiya və xarici siyasətlə üzvi surətdə bağlıdır**. Xarici siyasətin həyata keçirilməsi və diplomatik təcrübə beynəlxalq hüquqa uyğun olmalıdır. Digər tərəfdən, diplomatiya beynəlxalq hüquq normalarının yaradılmasının ən mühüm vasitəsi kimi çıxış edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, «beynəlxalq hüquq» termini onun ifadə etdiyi anlamın təbiətini heç də düzgün əks etdirmir. Öz mənşəyini hələ Roma hüququnda təşəkkül tapmış «*jus gentium*» («xalqların hüququ») ifadəsindən götürdüyünə görə bu termin dünyanın əksər dillərində də məhz «xalqlar arasındakı hüquq» mənasında işlədilir (məsələn, ingilis dilində – international law, fransız dilində – droit international, ispan dilində – derecho international, alman dilində – Volkerrecht, türk dilində – milletlararası hukuk, rus dilində – mejdunarodnoe pravo və s.). Əslində isə beynəlxalq hüquq anlamı məhz *dövlətlərarası hüquq* kimi başa düşülməlidir, çünki beynəlxalq hüquq bilavasitə xalqlar tərəfindən yaradılmır və xalqlar üçün deyil, mahiyyət etibarilə dövlətlər üçün, dövlətlərarası əlaqələrin tənzimlənməsi üçündür. Doğrudur, mövcud beynəlxalq hüquq normalarına görə, xalqlar bilavasitə beynəlxalq hüquqdan irəli gələn bəzi hüquqlara malikdirlər: məsələn, öz müqəddəratını təyin etmək hüququ, inkişaf hüququ, sülh hüququ və s. Digər tərəfdən, qarşıdakı mövzulardan bizə məlum olacaqdır ki, beynəlxalq hüquq dövlətlərin müvafiq razılaşmasından sonra digər subyektlər, məsələn, beynəlxalq təşkilatlar, transmilli korporasiyalar, fərdlər üçün də beynəlxalq hüquq və vəzifələr nəzərdə tuta bilər. Bununla belə, *öz təbiətinə görə, beynəlxalq hüquq dövlətlər tərəfindən yaradılan, əsasən, dövlətlərə yönəlmiş və yerinə yetirilməsi dövlətlərin özü tərəfindən təmin edilən hüquq sistemi olaraq qalır.*

Beynəlxalq hüquqa onun təbiətini əks etdirən belə bir qısaca tərif vermək olar:

Beynəlxalq hüquq dövlətlər arasındakı münasibətləri nizama salmaq üçün onların qarşılıqlı razılığı əsasında yaradılan hüquqi normalar sistemidir.

2. Beynəlxalq hüququn xüsusiyyətləri

Təbii ki, obyektiv mənada hüquqa xas olan əlamətlər beynəlxalq hüquq normaları üçün də səciyyəvidir. Ən əsası, bu normalar da müvafiq subyektlər üçün hüquqi, ümumməcburi xarakter daşıyır və onların yerinə yetirilməsi müəyyən sanksiya ilə təmin edilir. Lakin beynəlxalq hüquq onu dövlətdaxili (milli) hüquqdan fərqləndirən bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. Bu xüsusiyyətlər hər şeydən öncə beynəlxalq hüququn mövcud olduğu və fəaliyyət göstərdiyi dövlətlərarası mühitlə və suveren, formal baxımdan bir-birindən asılı olmayan dövlətlərin olması ilə əlaqədardır. *Birincisi*, fiziki və hüquqi şəxslər və dövlət orqanları arasındakı münasibətləri nizama salan dövlətdaxili hüquqdan fərqli olaraq, beynəlxalq hüquq dövlətlər və beynəlxalq hüququn digər subyektləri (beynəlxalq təşkilatlar və s.) arasında yaranan münasibətləri nizama salır. *İkincisi*, beynəlxalq sistemdə qanunverici orqan yoxdur. Heç bir beynəlxalq təşkilat və ya orqan, o cümlədən Birləşmiş Millətlər Təşkilatı dövlətlər üçün hüquqi cəhətdən məcburi olan normalar yaratmaq səlahiyyətinə malik deyildir. Beynəlxalq təşkilatların orqanlarından biri kimi fəaliyyət göstərən parlamentlər də (məsələn, Avropa İttifaqında – Avropa Parlamenti, Avropa Şurasında – Parlament Assambleyası və s.) milli parlamentlərə xas olan bəzi əlamətlərə malik olsalar da, «qanunvericilik» səlahiyyətindən məhrumdurlar. Üçüncüsü, beynəlxalq sistemdə, dövlətin daxilində olduğu kimi, mərkəzləşdirilmiş icra və məhkəmə mexanizmi yoxdur. Beynəlxalq hüquq normalarının yerinə yetirilməsinin təmin edilməsi dövlətlərin öz ixtiyarına buraxılmışdır; beynəlxalq hüququn yaradıcısı və başlıca təminatçısı dövlətlərdir. Lakin bəzi hallarda bu funksiyaları dövlətlər müqavilələr vasitəsilə bu və ya digər dərəcədə beynəlxalq təşkilat və ya orqanlara həvalə edirlər. Məsələn, BMT-nin Təhlükəsizlik Şurası beynəlxalq sülhə və təhlükəsizliyə real qorxu yaradan dövlətə qarşı hərbi və qeyri-hərbi sanksiyalar tətbiq edə bilər. BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsi ilə bağlı qeyd etmək lazımdır ki, o bu və ya digər işə yalnız müvafiq dövlətlər buna razılıq verdikdə baxa bilər. Sadəcə dillə desək, ən ağır beynəlxalq hüquq po-

zuntusu törətmiş dövləti belə, onun razılığı olmadan Beynəlxalq Məhkəməyə «vermək» olmaz.

Beynəlxalq hüququn xüsusiyyətlərini düzgün başa düşmək üçün olduqca mühüm bir məqama diqqət yetirmək lazımdır. Əslində biz burada beynəlxalq hüququ dövlətdaxili hüquqdan fərqləndirən daha bir cəhəti nəzərə çarpdırmaq istəyirik. Söhbət ondan gedir ki, səlahiyyətli dövlət orqanları tərəfindən müəyyən olunmuş və ya tanınmış hüquq normaları prinsip etibarilə dövlətin bütün ərazisinə və bu ərazidə olan bütün hüquqi və fiziki şəxslərə şamil edilir. Beynəlxalq hüquq isə belə yekcins deyildir və ola da bilməz. Bu baxımdan beynəlxalq hüquq anlamı elə qəbul edilməməlidir ki, söhbət burada yalnız dünyanın bütün dövlətlərini əhatə edən, bütün dövlətlərin riayət etməli olduğu hüquqdan gedir. Qeyd edildiyi kimi, beynəlxalq hüququ dövlətlər özü yaradır və bunun nəticəsində iki dövlət arasında bağlanan ikitərəfli müqavilə də, bütöv regionu əhatə edən razılaşma da və bütün dünya dövlətləri üçün məcburi olan norma da beynəlxalq hüquq deməkdir. Bunu nəzərə almaqla, beynəlxalq hüquq sisteminin özündə *ümumi beynəlxalq hüququ* və *partikulyar beynəlxalq hüququ* ayırmaq olar. Beynəlxalq məhkəmə təcrübəsində çox geniş istifadə olunan «ümumi beynəlxalq hüquq» termini vasitəsilə bütün dövlətlər üçün məcburi olan beynəlxalq hüquq normaları ifadə olunur. Bu normalara *hamılıqla tanınmış prinsiplər* və ya *hamılıqla tanınmış normalar* da deyirlər. Partikulyar beynəlxalq hüquqa isə müəyyən regionda və ya iki dövlət arasında mövcud olan normalar daxildir. Bu baxımdan, məsələn, hər hansı bir dövlətin beynəlxalq hüququ pozması dedikdə, biz bunu əslində həmin dövlətin bu və ya digər səviyyədə öz üzərinə götürdüyü beynəlxalq öhdəliyi pozması kimi başa düşməliyik.

3. Beynəlxalq ümumi hüquq və beynəlxalq xüsusi hüquq

Bəzən beynəlxalq hüquq anlamı geniş mənada işlədilir və iki avtonom normativ kompleks və elm sahəsi olan *beynəlxalq ümumi hüquq* (public international law) və *beynəlxalq xüsusi hüquq* (pri-

vate international law) buraya daxil edilir. Beynəlxalq ümumi hüquq dedikdə, yuxarıda anlayışını və təbiətini şərh etdiyimiz dövlətlərarası hüquq başa düşülür. Əslində bu terminə beynəlxalq praktikada, demək olar ki, rast gəlinmir və o, əsasən elmi tədqiqatlarda və tədris prosesində beynəlxalq xüsusi hüquqdan fərqləndirilmək üçün istifadə olunur; onun əvəzinə hamı üçün anlaşılıqlı olan «beynəlxalq hüquq» termini işlədilir. Beynəlxalq xüsusi hüquqa gəldikdə isə, o, *qeyri-dövlət xarakterli beynəlxalq münasibətləri*, yəni hər şeydən əvvəl *əcnaibi fiziki və ya hüquqi şəxsin* iştirak etdiyi mülki-hüquqi və ona yaxın olan münasibətləri nizama salan normalar sistemi kimi başa düşülür. Beynəlxalq hüquqla (beynəlxalq ümumi hüquqla) beynəlxalq xüsusi hüquq arasında sıx əlaqə mövcuddur. Belə ki: a) onlar hər ikisi beynəlxalq münasibətləri nizama salır; b) hər ikisi digər dövlətin hüquq subyektliliyini tanıyır; c) mülki-hüquqi münasibətləri nizama salan beynəlxalq sazişlər beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərinə zidd ola bilməz; ç) bu sazişlər çox hallarda dövlətlərarası razılaşmaların həyata keçirilməsi istiqamətində bağlanır.

Beynəlxalq ümumi hüquqla beynəlxalq xüsusi hüquq arasındakı fərqləri aydın başa düşmək üçün Roma hüququndan bizə məlum olan jus publicum və jus privatum bölgüsünü yada salmaq lazımdır. Bu fərqlər aşağıdakılardır:

1) *subyektlərinə görə*:

Beynəlxalq ümumi hüquqda (BÜH) – dövlətlər, beynəlxalq təşkilatlar, dövlətəbənzər qurumlar və s.;

Beynəlxalq xüsusi hüquqda (BXH) – fiziki və hüquqi şəxslər;

2) *predmetinə görə*:

BÜH-də – dövlətlərarası hakimiyyət xarakterli münasibətlər;

BXH-də – beynəlxalq xüsusi hüquq xarakterli (mülki, ailə, əmək və s.) münasibətlər;

3) *mənbələrinə görə*:

BÜH-də – beynəlxalq müqavilə, beynəlxalq adət və s.;

BXH-də – milli qanunvericilik, beynəlxalq müqavilələr, ticarət adətləri və s.;

4) *nizamasalma metoduna görə*:

BÜH-də – müstəqil dövlətlərin razılığa gəlməsi;

BXH-də – ayrı-ayrı dövlətlərin qanunvericiliyindəki kolliziya-
ların aradan qaldırılması (bu səbəbdən hər bir dövlətin özünün
beynəlxalq xüsusi hüququ vardır);

5) *ortaya çıxan məsuliyyətin xarakterinə görə:*

BÜH-də – beynəlxalq-hüquqi məsuliyyət;

BXH-də – mülki-hüquqi məsuliyyət.

4. Müasir beynəlxalq hüququn əsas cəhətləri

Nəhayət, bu mövzu çərçivəsində daha bir məqamı da qeyd etmək
istəyirik. Beynəlxalq hüquq elmində və habelə praktikada *«müasir
beynəlxalq hüquq»* ifadəsinə tez-tez rast gəlmək olar. Bu ifadə təkcə
zaman mənasında deyil, daha çox keyfiyyət baxımından işlədilir. Bu
gün qüvvədə olan beynəlxalq hüquq klassik beynəlxalq hüquqdan
keyfiyyətcə kəskin surətdə fərqlənir. Müasir beynəlxalq hüququn
səciyyəvi cəhətləri aşağıdakılardan ibarətdir: a) bu gün beynəlxalq
hüquq təkcə sivil və xristian dövlətlərin deyil, bütün dünya birliyinin
ümumi mənafeyini əks etdirən və beynəlxalq sülhün və təhlükəsiz-
liyin təmin edilməsi üçün xüsusi mexanizmi olan normativ sistemə
çevrilmişdir; b) müharibə və istənilən güc tətbiqi birmənalı şəkildə
qadağan edilmişdir; c) əsas insan hüquq və azadlıqlarının təmin
edilməsi beynəlxalq öhdəlik kimi qəbul edilmişdir və bununla bağlı
olaraq fərd müəyyən dərəcədə beynəlxalq-hüquqi subyektliyə yiyə-
lənmişdir; ç) beynəlxalq normativ sistemdə jus cogens normalarının
və erga omnes öhdəliklərinin (yəni bütün beynəlxalq birliyə qarşı
olan öhdəliklərin) olması hamılıqla qəbul edilmişdir; d) beynəlxalq
cinayətlərə (təcavüz, soyqırım, müharibə cinayətləri, insanlıq əley-
hinə cinayətlər, beynəlxalq terrorçuluq, narkotik vasitələrin qanunsuz
dövriyyəsi və b.) görə fiziki şəxslərin beynəlxalq məsuliyyəti insti-
tutu yaranmışdır.

II FƏSİL

BEYNƏLXALQ HÜQUQ NORMALARI

1. Beynəlxalq hüquq normasının anlayışı

Beynəlxalq hüququn təbiətini və əsas xüsusiyyətlərini açıqlayarkən biz gördük ki, bu anlayışın əsasında dövlətlərin və beynəlxalq hüququn digər subyektlərinin davranış modeli kimi çıxış edən hüquq normaları dayanır. Bundan sonrakı mövzuların daha aydın başa düşülməsi üçün bu normaların anlayışını və təsnifatını şərh etməyə ehtiyac vardır.

Beynəlxalq hüquq normaları dövlətlər və beynəlxalq hüququn digər subyektləri arasındakı qarşılıqlı münasibətləri nizamə salan ümumməcburi qaydalara deyilir.

Beynəlxalq hüquq normalarını dövlətlərin öz qarşılıqlı münasibətlərində əməl etdikləri digər normalardan, o cümlədən hüquqi xarakter daşımayan beynəlxalq adət normalarından və nəzakət normalarından (diplomatik etiket qaydalarından) fərqləndirmək lazımdır. Həmin normalar dövlətlər üçün məcburi deyildir və onlara əməl olunmaması beynəlxalq hüquqi məsuliyyət doğurmur.

Beynəlxalq hüquq normasının məzmunu beynəlxalq hüquq subyektinin malik olduğu *hüquqdan* və digər subyektin (subyektlərin) həmin hüquqa uyğun olaraq öz üzərinə götürdüyü *vəzifədən (öhdəlikdən)* ibarətdir. Doğrudur, beynəlxalq hüquq və öhdəliklər təkcə beynəlxalq hüquq normalarından irəli gəlmişdir. Hər hansı beynəlxalq məhkəmənin və ya arbitraj məhkəməsinin qərarı, BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnaməsi və ya dövlətin birtərəfli qayda-da etdiyi bəyanat da müvafiq öhdəliklər doğura bilər.

Beynəlxalq hüquq normaları, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, prinsip etibarilə dövlətlərin qarşılıqlı razılığı əsasında yaranır. La-

kin xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, hər hansı ümumi beynəlxalq hüquq normasının, yəni dünyanın bütün dövlətləri üçün məcburi olan normanın yaranması üçün heç də bu dövlətlərdən hər birinin razılığı tələb olunmur. Bununla bağlı olaraq, yeni yaranmış dövlət öz arzusu və iradəsindən asılı olmayaraq ondan qabaq artıq təşəkkül tapmış və hamılıqla qəbul edilmiş normadan imtina edə bilməz və ona riayət etməyə borcludur. Məsələn, dövlətimiz müstəqillik qazandığı andan, hələ heç bir müvafiq beynəlxalq müqaviləyə qoşulmasa da, başqa dövlətlərə qarşı güc tətbiq edilməməsi, başqa dövlətlərin ərazi bütövlüyünə hörmət edilməsi, soyqırım aktının törədilməməsi və s. bu kimi öhdəlikləri artıq öz üzərinə götürmüş sayılırdı.

2. Beynəlxalq hüquq normalarının növləri

Beynəlxalq hüquq normaları öz məzmununa və formasına görə olduqca müxtəlifdir. Bir sıra meyarlara əsaslanmaqla, onları müxtəlif *növlərə* ayırmaq olar.

Subyekt-ərazi sferasına görə beynəlxalq hüquq normalarının üç növü fərqləndirilir: 1) ümumi normalar; 2) regional normalar və 3) ikitərəfli (bilateral) normalar.

Ümumi beynəlxalq hüquq normalarının tərifini biz yuxarıda verdik. Bu normaların içərisində *jus cogens normaları* (ümumi beynəlxalq hüququn imperativ normaları) xüsusi yer tutur. Beynəlxalq müqavilələr hüququ haqqında 1969-cu il Vyana Konvensiyasının 53-cü maddəsində *jus cogens* normasının anlayışı verilmişdir: həmin maddəyə əsasən, *jus cogens* – ümumi beynəlxalq hüququn normasıdır; bütövlükdə dövlətlərin beynəlxalq birliyi tərəfindən qəbul edilir və tanınır; bu cür normadan geri çəkilmək yolverilməzdir; bu norma yalnız ümumi beynəlxalq hüququn eynilə bu xarakterdə olan yeni bir norması ilə dəyişdirilə bilər. *Jus cogens* normalarına misal olaraq aşağıdakıları misal göstərmək olar: təcavüzün qadağan olunması, başqa dövlətin sərhədlərini pozmamaq, dinc əhalini zorla bir ərazidən başqa bir əraziyə köçürməmək,

başqa dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq və s. Dövlətlər hətta qarşılıqlı razılıq əsasında jus cogens normasının ziddinə hərəkət edə bilməzlər. Belə ki, istənilən belə bir müqavilə tam etibarsız sayılır və onun heç bir hüquqi qüvvəsi ola bilməz. Eynilə, yeni bir jus cogens norması yarandıqdan sonra bu normaya zidd olan bütün beynəlxalq müqavilələr hüquqi cəhətdən etibarsız olur və onlar xitam olunmuş sayılır. Jus cogens norması pozulduqda bütün dövlətlərin hüquq və mənafeləri pozulmuş sayılır.

Regional normalar müəyyən bir coğrafi regionda yerləşən dövlətləri bağlayan beynəlxalq hüquq normalarıdır. Məsələn, Latın Amerika ölkələri arasında elə normalar mövcuddur ki, onlar digər regionlarda qəbul olunmamışdır. Buna misal olaraq diplomatik sığınacaq hüququnu göstərmək olar.

İkitərəfli normalar iki dövlət arasında bağlanmış müqavilədə əks olunmuş normalardır.

Nizaməsalma üsuluna görə beynəlxalq hüquq normalarının iki növünü ayırmaq olar: 1) imperativ normalar və 2) dispoziitiv normalar.

İmperativ normalar o normalara deyilir ki, onlarda nəzərdə tutulmuş yeganə davranış variantından dövlətlər heç cür kənara çıxma bilməzlər. Yuxarıda biz imperativ normaların xüsusi bir növü olan jus cogens normalarının izahını vermişdik. İmperativ normaya misal kimi nüvə silahının yayılmamasını nəzərdə tutan beynəlxalq hüquq normasını göstərmək olar.

Dispoziitiv normalar alternativ davranış variantı nəzərdə tutan normalardır. Dövlətlər başqa cür razılığa gəlməklə, normada göstəriləndiyindən fərqli hərəkət edə bilərlər. Məsələn, dövlətin hava məkanından onun birbaşa razılığı olmadan istifadə olunmasını qadağan edən norma dispoziitiv normaldır.

Normada nəzərdə tutulmuş göstərişin xarakterinə görə beynəlxalq hüquq normalarının aşağıdakı növləri fərqləndirilir: 1) *səlahiyyətverici normalar* (dövlətə və ya beynəlxalq hüququn digər subyektinə hər hansı bir hərəkəti etmək hüququ verən normalar); 2) *məcburedici normalar* (hər hansı bir hərəkəti yerinə yetirmək vəzifəsi müəyyən edən normalar) və 3) *qadağanedici normalar* (müəyyən hərəkətin edilməsinə qadağa qoyan normalar).

Formasına görə beynəlxalq hüquq normaları iki növə ayrılır: 1) yazılı (rəsmi) təsbit olunmuş normalar və 2) yazılı təsbit olunmamış normalar.

Birinci növ normalara müqavilə normaları daxildir. Yazılı təsbit olunmamış normalara isə dövlətlərin praktikasından meydana gələn və bu praktikanın özündə mövcud olan beynəlxalq adət hüquq normaları və hüququn ümumi prinsipləri aiddir.

Qüvvədə olma müddətinə görə beynəlxalq hüquq normalarının iki növünü göstərmək olar: 1) müddətsiz normalar və 2) müddətli normalar.

Müddətsiz normaların hüquqi qüvvəsi heç bir formal müddətlə məhdudlaşdırılmamışdır. Beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərini, digər beynəlxalq adət hüquq normalarını buna misal göstərmək olar. Bəzi hallarda beynəlxalq müqavilə müddəalarının da müddətsiz qüvvədə olması nəzərdə tutulur.

Müddətli normalar qüvvəsi müəyyən müddət üçün (adətən, bir ildən başlayaraq iyirmi ilə qədər) nəzərdə tutulan normalardır.

Beynəlxalq hüquq normaları habelə **maddi və prosesual normalara** bölünür. Maddi normalarda dövlətlərin və beynəlxalq hüququn digər subyektlərinin hüquq və öhdəlikləri ehtiva olunur (məsələn, ayrı-ayrı əsas insan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi ilə bağlı dövlətlər üçün beynəlxalq öhdəliklər müəyyən edən normalar). Prosesual normalar isə maddi normaların həyata keçirilməsinin təşkilati-prosedur aspektlərini müəyyən edir (məsələn, insan hüquqları üzrə beynəlxalq öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə nəzarət etmək məqsədilə yaradılan orqanların səlahiyyətlərini, təşkili və fəaliyyəti qaydasını müəyyən edən normalar). Maddi normalar öz növbəsində **tənzimləyici və mühafizəedici normalara**, prosesual normalar isə **təşkilati, prosedur, protokol normalarına** bölünür.

3. Beynəlxalq hüquq normalalarının ierarxiyası

Beynəlxalq hüquq normalalarının yaradılması prosesinin dövlət-daxili normalaların yaradılması qaydasından fərqli olması özünü habelə *ierarxiya*, yəni hüquqi qüvvəsinə görə hüquq normalalarının bir-birindən asılı olması məsələlərində büruzə verir. Beynəlxalq hüquqda milli hüquq sistemində olduğu kimi dəqiq müəyyən edilmiş və bütün normativ massivi əhatə edən ierarxiya yoxdur. Beynəlxalq hüquq normasının forması, məsələn, hər hansı beynəlxalq müqavilədə təsbit olunması və ya beynəlxalq adət hüququ şəklində mövcud olması, yaxud ikitərəfli və ya çoxtərəfli müqavilədə təsbit olunması onun müxtəlif hüquqi qüvvəyə malik olmasına prinsip etibarilə təsir göstərmir. Bununla belə, beynəlxalq hüquqda da müəyyən ierarxiya mövcuddur. Belə ki, müasir beynəlxalq hüquqda müəyyən olunmuşdur ki:

1) jus cogens normaları, yuxarıda artıq qeyd edildiyi kimi, bütün digər beynəlxalq hüquq normalalarına nisbətən üstün hüquqi qüvvəyə malikdir. Jus cogens-ə zidd olan norma hüquqi baxımdan etibarsızdır (bu barədə bax: Beynəlxalq müqavilələr hüququ haqqında Vyana Konvensiyasının 53-cü maddəsi).

2) Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Nizamnaməsinin hüquqi qüvvəsi bütün digər beynəlxalq müqavilələrin hüquqi qüvvəsindən üstündür. Bu, Nizamnamənin 103-cü maddəsində ifadə olunmuşdur. Həmin maddədə deyilir: «Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Üzvlərinin bu Nizamnamədən irəli gələn öhdəlikləri ilə onların istənilən digər beynəlxalq sazişdən irəli gələn öhdəlikləri arasında ziddiyyət olduqda, onların bu Nizamnamədən irəli gələn öhdəlikləri üstün qüvvəyə malik olur».

3) beynəlxalq müqavilələri bağlayan dövlət orqanlarının dövlət mexanizmində yeri və konstitusion statusundan asılı olaraq müvafiq müqavilələr aşağıdakı qaydada ierarxiyada olur: 1) dövlətlər-arası müqavilələr və 2) hökumətlərarası müqavilələr.

4. Beynəlxalq hüququn məcəllələşdirilməsi və mütərəqqi inkişafı

Beynəlxalq hüququn məcəllələşdirilməsi (kodifikasiyası) daxilən uzlaşdırılmış iri hüquqi aktların yaradılması məqsədilə beynəlxalq hüquq normalarının rəsmi sistemləşdirilməsinə deyilir. Məcəllələşdirmə zamanı beynəlxalq hüquq normaları nəinki vahid sistemə gətirilir, həmçinin bu normalar daha dəqiq ifadə olunur və beynəlxalq adət hüququ şəklində təşəkkül tapmış normalar da buraya daxil edilir. Lakin məcəllələşdirmə prosesi heç də bununla məhdudlaşmır və praktikada bu proses mövcud normaların dəyişdirilməsi və yaxud yeniləşdirilməsi, habelə tamamilə yeni normaların yaradılması ilə – yəni beynəlxalq hüququn mütərəqqi inkişafı ilə müşayiət olunur.

Beynəlxalq hüququn məcəllələşdirilməsi və mütərəqqi inkişafı aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirir: a) qüvvədə olan beynəlxalq hüququ beynəlxalq münasibətlərin həmin inkişaf dövrünün tələbatına uyğunlaşdırmaq; b) ona tələb olunan yeni hüquq normaları əlavə etmək; c) köhnəlmiş normaları kənar etmək və mövcud normalar arasındakı ziddiyyətləri aradan qaldırmaq; ç) beynəlxalq hüququn müvafiq sahəsini və ya institutunu bir normativ kompleks şəklinə salmaq.

Məcəllələşdirmə *rəsmi və qeyri-rəsmi* olur. Rəsmi məcəllələşdirmə, əsasən, BMT çərçivəsində aparılır. Qeyri-rəsmi məcəllələşdirmə isə ayrı-ayrı alimlər, milli institutlar və ya beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları tərəfindən (bunların içərisində hər ikisi 1873-cü ildən fəaliyyət göstərən və müxtəlif ölkələrin alimlərini özündə birləşdirən Beynəlxalq Hüquq Assosiasiyasını və Beynəlxalq Hüquq İnstitutunu xüsusilə ayırmaq lazımdır) həyata keçirilir.

Beynəlxalq hüququn məcəllələşdirilməsi və mütərəqqi inkişafı işinin təşkili BMT Baş Məclisinin səlahiyyətinə daxildir (bax: BMT Nizamnaməsinin 13-cü maddəsi). Baş Məclis tərəfindən bu məqsədlə 1947-ci ildə xüsusi köməkçi orqan – Beynəlxalq hüquq komissiyası təsis edilmişdir. Komissiya müxtəlif hüquqi sistemləri

təmsil edən, Komissiyada şəxsi keyfiyyətdə fəaliyyət göstərən, Baş Məclis tərəfindən 5 il müddətinə seçilən 34 tanınmış beynəlxalq hüquqşünasdan ibarətdir. İndiyə qədər Beynəlxalq hüquq komissiyası bir sıra məcəllələşdirilmiş beynəlxalq aktların, o cümlədən Diplomatik əlaqələr haqqında 1961-ci il Vyana Konvensiyasının, Konsulluq əlaqələri haqqında 1963-cü il Vyana Konvensiyasının, Beynəlxalq müqavilələr hüququ haqqında 1969-cu il Vyana Konvensiyasının, Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi Statutunun və digər mühüm aktların mətnlərini işləyib hazırlamışdır. Hazırda Komissiya aşağıdakı məsələlər üzrə Məcəllə layihələri üzərində işləyir: beynəlxalq müqavilələrə qeyd-şərtlər (1995-ci ildən); beynəlxalq təşkilatların məsuliyyəti (2002-ci ildən); Əcnəbilərin ölkə ərazisindən çıxarılması (2005-ci ildən); silahlı münaqişələrin müqavilələrə təsiri (2005-ci ildən); cinayət törətmiş şəxsləri vermək və ya təqib etmək öhdəliyi (aut dedere aut judicare) (2006-cı ildən); təbii fəlakətlər zamanı şəxslərin müdafiəsi (2008-ci ildən); dövlətin vəzifəli şəxslərinin xarici cinayət yurisdiksiyasından immuniteti (2008-ci ildən); müqavilələr müəyyən vaxt keçdikdən sonra (2009-cu ildən) və b.

III FƏSİL

BEYNƏLXALQ HÜQUQUN MƏNBƏLƏRİ

1. Beynəlxalq hüququn mənbəyinin anlayışı

Hər hansı davranışın hüquqa uyğun olub-olmamasını müəyyən etmək üçün biz bu davranışı özündə əks etdirən müvafiq hüquq normasını axtarıb tapmalı oluruq. Bu normanın harada öz əksini tapması, haradan götürülməsi praktik baxımdan müstəsna əhəmiyyətə malik olan «hüququn mənbəyi» anlamı ilə bağlıdır. **Hüququn mənbəyi dedikdə, hüquq normasının ifadə forması başa düşülür.** Bu qısa tərfi biz **beynəlxalq hüququn mənbəyi** anlayışına da aid edə bilərik.

Bu və ya digər ölkə daxilində hansı hüquq mənbələrinin olmasını biz, adətən, həmin ölkənin Konstitusiyasından və ya müvafiq qanunvericilik aktından bilirik. Belə bir mötəbər «informasiya mənbəyi» beynəlxalq hüquqda da vardır: beynəlxalq hüququn mənbələri **BMT Beynəlxalq Məhkəməsi Statutunun 38-ci maddəsində** göstərilmişdir. Həmin maddəyə görə, Beynəlxalq Məhkəmə ona təqdim olunmuş mübahisələri həll edərkən **1) beynəlxalq müqaviləyə; 2) beynəlxalq hüquqi adətə; 3) hüququn ümumi prinsiplərinə** və hüquq normalarını məzmununu müəyyən etmək üçün köməkçi vasitə kimi **4) məhkəmə qərarlarına və 5) tanınmış alimlərin rəylərinə** əsaslanı bilər.

Doğrudur, göstərilən maddədə beynəlxalq hüququn mənbələrinin siyahısını vermək məqsədi güdülməmişdir. Bundan əlavə, müasir beynəlxalq hüququn mühüm mənbəyi olan **beynəlxalq təşkilatların qətnamələri** bu maddədə heç nəzərdə tutulmamışdır. Halbuki BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsi BMT Baş Məclisinin qətnamələrinə dəfələrlə, o cümlədən 1986-cı ildə baxdığı məşhur **Nikaraqua işində** istinad etmişdir.

2. Beynəlxalq müqavilə

Beynəlxalq müqavilə beynəlxalq hüququn əsas mənbələrindən biri olub, iki və ya daha artıq dövlət (və ya beynəlxalq hüququn digər subyektii) arasında bağlanan, qarşılıqlı beynəlxalq hüquq və vəzifələr müəyyən edən razılaşma kimi başa düşülür.

Beynəlxalq müqavilələrin xüsusiyyətləri, onların bağlanması və xitam olunması qaydası haqqında qabaqda ətraflı bəhs ediləcəkdir. Aşağıda isə beynəlxalq müqavilə beynəlxalq hüququn əsas mənbəyi kimi qısaca şərh edilir.

Beynəlxalq müqavilələr vasitəsilə dövlətlər və habelə beynəlxalq hüququn digər subyektləri, məsələn, beynəlxalq təşkilatlar öz aralarında ortaya çıxan müxtəlif xarakterli məsələləri həll edirlər. İndiki dövrdə beynəlxalq münasibətlərin elə sahəsini göstərmək olmaz ki, orada beynəlxalq sazişlər mövcud olmasın. Beynəlxalq müqavilələrdə dövlətlərin hüquq və vəzifələri daha dəqiq və birmənalı təsbit olunur, onların beynəlxalq səviyyədə və dövlətdaxili hüquq sistemində həyata keçirilməsi üçün zəruri hüquqi mexanizm nəzərdə tutulur. Bu baxımdan beynəlxalq müqavilə müasir beynəlxalq hüququn ən mühüm mənbəyi kimi çıxış edir.

Dövlət yalnız öz razılığı ilə hər hansı beynəlxalq müqavilənin iştirakçısı ola bilər. Müqaviləyə razılıq verdiyi andan dövlət həmin müqavilənin bütün tərəfləri qarşısında öz üzərinə müvafiq öhdəliklər götürür. Müqavilə yalnız onun iştirakçıları üçün hüquq və öhdəliklər yaradır; üçüncü dövlətlər üçün isə o, beynəlxalq hüququn mənbəyi ola bilməz.

Beynəlxalq müqavilələr şifahi formada da bağlana bilər. Buna indi praktikada çox nadir hallarda rast gəlinən «*centlemen sazişləri*»ni misal göstərmək olar.

3. Beynəlxalq hüquqi adət

Beynəlxalq hüquqi adət beynəlxalq praktikada təşəkkül tapmış və məcburi norma kimi tanınmış davranış qaydasıdır.

Tərifdən görüldüyü kimi, beynəlxalq hüquqi adətin *iki ünsürü* vardır: 1) dövlətlərin praktikası və 2) bu praktikanın məcburi norma kimi tanınması (*opinio juris*).

Bu məqam BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsi tərəfindən bir neçə dəfə, o cümlədən *Şimal dənizinin kontinental şelfi haqqında iş* üzrə (1969-cu il) və *Nikaraqua işi* üzrə (1986-ci il) qərarlarda qeyd olunmuşdur.

Beynəlxalq hüquqi adətin maddi əsasını təşkil edən **dövlətlərin praktikasına** aşağıdakılar daxildir: a) dövlətlərin «faktik» fəaliyyəti (hərəkət və hərəkətsizlik); b) konkret situasiya və ya mübahisələrlə bağlı onların etdikləri bəyanatlar; c) dövlətdaxili qanunvericilik; ç) milli məhkəmələrin qərarları; d) beynəlxalq təşkilatların praktikası.

Müəyyən adət normasının təşəkkül tapması üçün dövlətlərin praktikası, bir qayda olaraq, aşağıdakı **tələblərə** cavab verməlidir:

a) **ardıcıl, səbatlı və eyni cür** olmalıdır.

b) **ümumi** olmalıdır, yəni dünyanın əksər dövlətlərinin bu praktikada «payı» olmalıdır. Burada üç məqamı nəzərə almaq lazımdır: 1) bu və ya digər beynəlxalq adət normasının mövcud olması haqqında məsələni həll edərkən, nizama salınan münasibətdə maraqları xüsusilə toxunulan dövlətlərin praktikası ön plana çəkilməlidir. Məsələn, dəniz hüququ ilə bağlı adət normalarının təşəkkül tapmasında dənizyanı dövlətlərin praktikası dənizə heç bir çıxışı olmayan Əfqanıstanın və ya Avstriyanın praktikasından daha önəmli əhəmiyyət kəsb edəcəkdir; 2) əgər bir dövlət lap əvvəldən və ardıcıl olaraq digər dövlətlərin hər hansı bir praktikasına etiraz edirsə, o, yaranmaqda olan adət norması ilə bağlı olmayacaqdır. Bu, beynəlxalq hüquqda qəbul olunmuş **«təkidlə etiraz edən dövlət» («persistent objector»)** prinsipindən irəli gəlir. Lakin bu prinsip jus cogens normalarına şamil olunmur; 3) beynəlxalq hüquqda

ümumi beynəlxalq adət normalarından başqa, iki və daha artıq dövləti əhatə edən *partikulyar (lokal) adətlər* də mövcud ola bilər.

Partikulyar adət normalarının mövcudluğu haqqında fikri BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsi *Sığınacaq işində* (1950-ci il) və *Hindistan ərazisindən keçmək hüququ haqqında işdə* (1960-cı il) təsdiq etmişdir.

c) nəhayət, ümumi qayda bundan ibarətdir ki, beynəlxalq adət normasının formalaşması üçün dövlətlərin praktikasını *uzunmüddətli* olmalıdır. Məhz dövlətlərin uzun tarixi vaxt ərzində təkrarlanan və üst-üstə düşən praktikasını beynəlxalq hüquqi adətin əsasını təşkil edir. Doğrudur, beynəlxalq hüquqda bu müddətin nə qədər olması müəyyən edilməmişdir və bu, hər bir halda nizama salınan məsələnin xarakterindən asılıdır. Bununla belə, beynəlxalq hüquqda müstəsna hallarda «ani adət» də yarana bilər. Məsələn, kosmik fəzadan istifadə ilə bağlı indi mövcud olan bir sıra beynəlxalq hüquqi adətlər bu qəbildəndir.

1957-ci ildə Sovet İttifaqı kosmosa ilk dəfə süni raket buraxanda heç bir dövlət buna etirazını bildirmədi. Bununla, beynəlxalq hüquqda belə bir adət norması yarandı ki, istənilən dövlət hər hansı digər dövlətin (və ya beynəlxalq təşkilatın) razılığını almadan kosmik fəzaya raket buraxa bilər.

Beynəlxalq hüquqi adətin yaranması üçün dövlətlərin ardıcıl, ümumi, eyni cür və uzunmüddətli praktikasının olması kifayət deyildir. Bu praktikanın hüquqa çevrilməsi üçün dövlətlər həmin praktikanı məcburi norma kimi qəbul etməlidirlər. Başqa sözlə, praktikanın, sadəcə, adət yox, məhz məcburi yerinə yetirilməli olan norma olmasına dövlətlərdə inam, yəni *opinio juris* olmalıdır.

Lotus işində (1927-ci il) Daimi Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi, *Şimal dənizinin kontinental şelfi haqqında işdə* və *Nikaraqua işində* BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsi *opinio juris*-in zəruri unsur olduğunu, bunsuz *adətin* harada qurtardığını və *hüququn* harada başladığını müəyyən etməyin mümkün olmadığını vurğulamışdır.

Qeyd edilməlidir ki, əslində beynəlxalq hüquq öz mənşəyini beynəlxalq adətlərdən götürmüşdür. Lakin beynəlxalq hüquq inkişaf etdikcə və məcəllələşdirildikcə, beynəlxalq adət normaları öz əvvəlki əhəmiyyətini və nizamasalma dairəsini itirmişdir. Bununla

belə, müasir beynəlxalq hüquqda müqavilələr aparıcı rol oynasa da, beynəlxalq hüquqi adətin təsiri də az deyildir.

BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsi *Men körfəzi haqqında işdə* (1984-cü il) qeyd etmişdir ki, beynəlxalq adət ümumi prinsiplərin inkişafı üçün ideal dərəcədə əlverişlidir və universal səviyyədə qəbul olunmamış müqavilə rejimindəki boşluqları doldurmaq üçün zəruri bir mənbədir.

Doğrudan da, hazırda faktik olaraq elə bir müqavilə yoxdur ki, dünyanın bütün dövlətləri onun iştirakçısı olsun. Hətta BMT-nin Nizamnaməsi bir sıra dövlətlər üçün formal baxımdan məcburi deyildir. Lakin Nizamnamədə təsbit olunmuş beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri həmin bu dövlətlər tərəfindən məhz beynəlxalq adət kimi tanınmışdır. Başqa bir misal göstərək. Soyqırım cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında 1948-ci il Konvensiyasının hazırda 141 iştirakçısı vardır. Bu o deməkdir ki, dünyanın 50-dən artıq dövləti soyqırım cinayəti törətməmək, soyqırım aktları törətmiş şəxslərin cəzalandırılmasını təmin etmək və s. kimi beynəlxalq hüquqi öhdəliklərdən azaddırlar? Əlbəttə ki, yox. Sadalanmış öhdəliklər ümumi beynəlxalq hüququn bir hissəsidir və dünyanın bütün dövlətləri tərəfindən məhz beynəlxalq adət kimi tanınmışdır.

Soyqırım cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında Konvensiyaya qeyd-şərtlər haqqında iş üzrə məsləhət xarakterli rəyində (1951-ci il) və *Soyqırım cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında Konvensiyanın tətbiq olunması haqqında iş* üzrə (ilkin etirazlar mərhələsində – 1996-cı il) qərarında BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsi qeyd etmişdir ki, bu Konvensiyanın əsas müddəaları beynəlxalq adət hüququ kimi hamılıqla tanınmışdır.

Beləliklə, beynəlxalq hüquqi adətin indiki dövrdə *başlıca əhəmiyyəti* ondan ibarətdir ki, o, hər hansı bir universal müqavilənin iştirakçıları ilə bu müqavilənin iştirakçısı olmayan dövlətlər arasındakı və axırıncıların özləri arasındakı müvafiq münasibətləri nizamlayır.

4. Beynəlxalq müqavilənin və beynəlxalq hüquqi adətin qarşılıqlı münasibəti

Bu mühüm məsələyə yuxarıda biz qismən toxunduq. Deyilənlərə əlavə edək ki, beynəlxalq müqavilə və beynəlxalq hüquqi adət müasir beynəlxalq hüququn ən mühüm və ən çox istinad edilən mənbələridir. Əgər bu iki mənbə eyni və ya oxşar öhdəliklər nəzərdə tutursa, müqavilənin iştirakçıları müqavilə ilə, iştirakçı olmayan dövlətlər isə beynəlxalq hüquqi adətlə bağlı olacaqlar. Dövlət müqavilənin tərəfi olduqda, o, müvafiq adət norması ilə bağlı olmaqda davam edir. Eyni münasibəti nizama salan müqavilə və adət bir-birinə ziddirsə, – bu ziddiyyət, əgər jus cogens normasından söhbət gəlmirsə, – «əvvəlki norma sonrakı normanı ləğv edir» («lex posteriori derogat legi priori») prinsipinə əsasən həll olunur.

Yuxarıda qeyd etmişdik ki, ümumi qaydaya görə, beynəlxalq müqavilə üçüncü tərəflər üçün hüquq və öhdəliklər yaratmır (pacta tertiis nec nocent nec prosunt). Lakin həmin müqavilənin müddəaları müqavilənin iştirakçısı olmayan dövlətlər tərəfindən hüquqi adət kimi tanına bilər və bununla həmin dövlətlər üçün adət kimi qüvvədə ola bilər.

5. Hüququn ümumi prinsipləri

BMT Beynəlxalq Məhkəməsi Statutununun 38-ci maddəsinin 1(c) bəndində göstərilir ki, Məhkəmə ona təqdim olunmuş işləri həll edərkən «sivil millətlər tərəfindən tanınmış hüququn ümumi prinsiplərinə» istinad edə bilər. Burada qeyd edək ki, «sivil millətlər» ifadəsi beynəlxalq hüququn bugünkü durumuna uyğun gəlmir və hüquqi əhəmiyyətə malik deyildir.

Hüququn ümumi prinsipləri dedikdə, hüququn mahiyyətindən doğan və bütün mövcud hüquqi sistemlər üçün ümumi olan prinsip və normalar başa düşülür.

Hüququn ümumi prinsiplərinə misal kimi aşağıdakıları göstərmək olar: vicdanlılıq prinsipi (bona fide); non bis in idem («eyni hüquq pozuntusuna görə iki dəfə cəza ola bilməz»); «yalan heç bir hüquqi nəticə doğurmur» və s.

Hüququn ümumi prinsiplərinə beynəlxalq məhkəmə praktikasında nadir hallarda müraciət edilir.

Məsələn, *Xarcuv fabriki işində* (1928-ci il) Daimi Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi göstərmişdi ki, «hüququn ümumi anlamına görə, hər hansı öhdəliyin pozulması vurulmuş zərəri ödəmək vəzifəsini doğurur». *İnzibati Tribunal işində* (1954-cü il) BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsi qeyd etmişdi ki, «dəqiq müəyyən olunmuş və hamılıqla tanınmış hüquq prinsipinə uyğun olaraq, məhkəmə orqanının çıxardığı qərar res judicata-dır (yəni son qərardır. – *L.H.*) və mübahisənin tərəfləri üçün məcburi hüquqi qüvvəyə malikdir». «*AMCO İndoneziya Respublikasına qarşı*» işdə Arbitraj məhkəməsi demişdi ki, «zərərçəkmiş tərəfə damnum emergens-in (birbaşa zərərin. – *L.H.*) və lucrum cessans-in (əldən çıxmış faydanın. – *L.H.*) tam ödənilməsi əsas dövlətdaxili hüquq sistemlərinə məlum olan prinsipdir və buna görə də beynəlxalq hüququn mənbəyi kimi nəzərdən keçirilə bilən hüququn ümumi prinsipidir».

6. Məhkəmə qərarları

Məhkəmə qərarları beynəlxalq hüququn «köməkçi» mənbəyi kimi xarakterizə olunur, çünki onlar bilavasitə hüquq yaratmır, artıq mövcud olan hüququ bəyan edir. Bu, məsələn, BMT Beynəlxalq Məhkəməsi Statutunun 59-cu maddəsindən aydın görünür. Maddədə deyilir: «Məhkəmənin qərarı yalnız işin tərəfləri üçün və yalnız həmin konkret iş üçün məcburi qüvvəyə malikdir». Beləliklə, ingilis-sakson hüquq sistemindən fərqli olaraq, beynəlxalq hüquqda stare decisis (presedent) prinsipi tanınmır. Lakin BMT Beynəlxalq Məhkəməsinin qərarları beynəlxalq hüquqda əhəmiyyətli rol oynayır. Birincisi, bu qərarlarda beynəlxalq hüquq normalarının, xüsusən adət normalarının dəqiq məzmunu müəyyən edi-

lir. İkincisi, Beynəlxalq Məhkəmənin qərarları beynəlxalq adət hüququnun inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərir, çünki hər hansı davamlı, ardıcıl və eyni cür praktikanın və zəruri opinio juris-in olması, faktik olaraq məhz Beynəlxalq Məhkəmə tərəfindən konkret işlərin həlli zamanı ortaya çıxarılır. Bundan əlavə, Məhkəmənin qərarları, müvafiq sahədə hüququn necə inkişaf etdiyini və etməli olduğunu göstərməklə, sonrakı praktikaya həlledici təsir edə bilər. Bu səbəbdən BMT Beynəlxalq Məhkəməsinin özü, digər beynəlxalq məhkəmələr, habelə milli məhkəmə orqanları BMT Beynəlxalq Məhkəməsinin qərarlarına nüfuzlu mənbə kimi istinad edirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, məhkəmə qərarları dedikdə, təkcə BMT Beynəlxalq Məhkəməsinin qərarları deyil, beynəlxalq arbitraj məhkəmələrinin, ixtisaslaşmış beynəlxalq məhkəmələrin (məsələn, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin, Dəniz hüququ üzrə Beynəlxalq Tribunalın), habelə milli məhkəmələrin çıxardığı qərarlar nəzərdə tutulur.

7. Görkəmli alimlərin rəyləri

Müasir dövrdə beynəlxalq hüququn bu «köməkçi» mənbəyindən çox nadir hallarda istifadə olunur. Tanınmış hüquqşünasların rəylərinin başlıca əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar qeyri-müəyyən beynəlxalq hüquq normalarının məzmununun dəqiqləşdirilməsi üçün və bu və ya digər beynəlxalq adət normasının artıq təşəkkül tapdığına əlavə sübut kimi bəzi hallarda gərəkli ola bilər.

BMT Beynəlxalq Məhkəməsinin *Soyqırım cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında Konvensiyanın tətbiq olunması haqqında iş* üzrə (ilkin etirazlar mərhələsi), *Qabçikovo-Nagimaroş layihəsi haqqında iş* üzrə (1997-ci il) çıxardığı qərarlara hakim Veramantrinin əlavə etdiyi xüsusi rəylərdə, Yuqoslaviya Beynəlxalq cinayət tribunalının *Duşko Tadiç işi* üzrə (1995-ci il) çıxardığı qərarada bir sıra görkəmli beynəlxalq hüquqşünasların fikirlərinə istinad edilmişdir.

8. Beynəlxalq təşkilatların qətnamələri

Beynəlxalq təşkilatların öz nizamnamə fəaliyyəti çərçivəsində çıxardığı qərar və qətnamələr, prinsip etibarilə beynəlxalq hüququn «köməkçi» mənbəyidir. Çünki onlar formal-hüquqi baxımdan məcburi norma yaratmır; bu qərar və qətnamələrdə ya beynəlxalq hüququn qüvvədə olan prinsip və normaları bəyan edilir, ya da tövsiyə xarakterli yeni normalar əks olunur. Deyilənlər müəyyən mənada BMT Baş Məclisinin qətnamələrinə də aid edilə bilər. Bu qətnamələr yekdil səsle qəbul olunsa da, hüquqi cəhətdən məcburi deyildir. Yeni dövlət Baş Məclisinin qətnaməsində öz əksini tapmış davranış qaydasına, hətta o bu qətnamənin lehinə səs vermiş olsa da, əməl etməyə borclu deyildir.

Cənub-Qərbi Afrika işi üzrə qərarında (1966) BMT Beynəlxalq Məhkəməsi qeyd etmişdir ki, BMT Baş Məclisinin qətnamələri... hüquqi cəhətdən məcburi deyildir və yalnız tövsiyə xarakteri daşıyır».

Bununla belə, bu qətnamələr beynəlxalq hüquqda çox mühüm rol oynayır və xüsusən dövlətlərin praktikasının müəyyən yönündə inkişafına və opinio juris-in formalaşmasına böyük təsir göstərir. Həmin qətnamələr ya müəyyən beynəlxalq hüquqi adətin formalaşması üçün təkan, ya da belə bir adət normasının artıq təşəkkül tapdığını göstərən ən mühüm sübut rolunu oynaya bilər. Bu baxımdan, BMT Baş Məclisinin qətnamələri ilə qəbul olunmuş bir sıra müstəsna əhəmiyyətli sənədləri, məsələn, 1948-ci ildə qəbul olunmuş Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsini, Müstəmləkə ölkələrinə və xalqlarına müstəqillik verilməsi haqqında 1960-cı il Bəyannaməsini, Təcavüzün tərifi haqqında 1974-cü il Qətnaməsini müəyyən mənada müvafiq beynəlxalq adət hüququ normalarının «yaradıcısı» hesab etmək olar.

Bununla belə, BMT Baş Məclisinin BMT-nin daxili fəaliyyəti ilə bağlı çıxardığı qətnamələr, o cümlədən BMT-yə yeni dövlətlərin qəbul edilməsi, BMT Beynəlxalq Məhkəməsinin hakimlərinin seçilməsi, büdcə və s. məsələlər üzrə qətnamələr BMT-nin bütün üzvləri üçün məcburi qüvvəyə malikdir.

IV FƏSİL

BEYNƏLXALQ HÜQUQUN ƏSAS PRİNSİPLƏRİ

1. Beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərinin anlayışı

Müasir beynəlxalq hüquqda bir sıra xüsusi əhəmiyyətli normalar mövcuddur ki, onlarsız beynəlxalq sistemin normal fəaliyyət göstərməsi praktik cəhətdən mümkün deyildir.

Beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri bir sıra səciyyəvi xüsusiyyətlərə malikdir. Bu prinsiplər:

a) beynəlxalq hüququn ən mühüm normalarıdır.

Beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri beynəlxalq hüquq sisteminin normativ-hüquqi əsasını təşkil edir. Dövlətlərin beynəlxalq hüquq normalarının yaradılması və həyata keçirilməsi ilə bağlı bütün qarşılıqlı münasibətləri bu prinsiplərə söykənir.

b) öz mahiyyətinə görə beynəlxalq hüququn ən ümumi normalarıdır.

Beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri bir növ oriyentir rolunu oynayır. Onlar dövlətlərin və beynəlxalq hüququn digər subyektlərinin davranışının ümumi istiqamətlərini müəyyən edir. Bu prinsiplər beynəlxalq münasibətlərin istənilən sahəsinə sirayət edir və dəqiq ifadə olunmuş davranış qaydalarında konkretləşdirilir.

c) dünyanın bütün dövlətləri üçün hüquqi cəhətdən məcburi xarakter daşıyan ümumtənzim normalardır.

Beynəlxalq hüququn bir sıra əsas prinsipləri BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsində BMT-nin bütün üzvləri üçün məcburi normalar kimi göstərilmişdir. Həmin maddənin 6-cı bəndində isə deyilir: «Təşkilat təmin edir ki, onun üzvü olmayan dövlətlər, bunun beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunub saxlanması üçün zəruri ola bildiyi dərəcədə, bu prinsiplərə uyğun hərəkət etsinlər».

ç) ən yüksək hüquqi qüvvəyə malik olan imperativ jus cogens normalarıdır.

Beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri bütövlükdə beynəlxalq birlik tərəfindən tanınır və qəbul edilir və yalnız beynəlxalq birliyin özü tərəfindən ləğv edilə bilər. Beynəlxalq hüququn bütün normaları beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərinə uyğun olmalıdır.

Beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərindən kənarında və onlarsız beynəlxalq hüququn özü də yoxdur.

Beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri bir-biri ilə üzvi surətdə bağlıdır və bir-birini şərtləndirir. *BMT Nizamnaməsinə uyğun olaraq dövlətlər arasında dostluq münasibətlərinə və əməkdaşlığa aid beynəlxalq hüquq prinsipləri haqqında 1970-ci il Bəyannaməsində* qeyd edilir ki, bu prinsipləri tətbiqi və təfsiri zamanı onların hər biri bütün digər prinsiplərin kontekstində nəzərdən keçirilməlidir.

Qeyd etdiyimiz kimi, müasir beynəlxalq hüququn bir sıra əsas prinsipləri BMT-nin Nizamnaməsində (2-ci maddədə) öz əksini tapmışdır. Lakin bunlardan bəziləri məqsəd və ya ümumi öhdəlik kimi ifadə olunmuşdur. Sonralar dövlətlər bu prinsiplərin məzmununu dəqiqləşdirməyə və onları məcəllələşdirməyə çalışmışlar. Bu, BMT Baş Məclisinin qətnaməsi əsasında yuxarıda adı çəkilmiş Bəyannamənin qəbul olunması ilə nəticələnmişdir. Doğrudur, Bəyannamədə beynəlxalq hüququn heç də bütün prinsipləri deyil, cəmi yeddi prinsip əks olunmuşdur:

- 1) güc tətbiq etməmək və ya güclə hədələməmək prinsipi;**
- 2) beynəlxalq mübahisələri dinc yolla həll etmək prinsipi;**
- 3) dövlətin daxili yurisdiksiyasında olan işlərə qarışmamaq prinsipi;**
- 4) dövlətlərin BMT Nizamnaməsinə uyğun olaraq bir-biri ilə əməkdaşlıq etmək prinsipi;**
- 5) xalqların hüquq bərabərliyi və öz müqəddəratını təyin etməsi prinsipi;**
- 6) dövlətlərin suveren bərabərlik prinsipi;**
- 7) dövlətlərin BMT Nizamnaməsinə uyğun olaraq öz üzərlərinə götürdükləri öhdəlikləri vicdanla yerinə yetirməsi prinsipi.**

Avropada təhlükəsizlik və əməkdaşlıq üzrə Helsinki Müşavirəsinin 1975-ci il 1 avqust tarixli Yekun aktında isə on prinsip gös-

tərilmişdir; yuxarıda sadalanmış prinsiplərə burada daha üçü əlavə olunmuşdur:

8) sərhədlərin toxunulmazlığı prinsipi;

9) dövlətlərin ərazi bütövlüyü prinsipi;

10) əsas insan hüquq və azadlıqlarına hörmət edilməsi prinsipi.

Nəzərə almaq lazımdır ki, Helsinki Yekun aktı öz-özlüyündə beynəlxalq müqavilə deyildir və regional xarakterli bir sənəddir. Lakin onun təsbit etdiyi prinsiplər, o cümlədən bu üç prinsip onun qəbul olunmasına qədər artıq ümumi beynəlxalq adət hüququnun bir hissəsi idi və bütün dövlətlər tərəfindən tanınmışdı. Yəni Helsinki Yekun aktı, sadəcə olaraq, müasir beynəlxalq hüququn hamıqla qəbul edilmiş on əsas prinsipini bəyan etmişdir.

Yadda saxlamaq lazımdır ki, hər bir prinsip özü bir hüquqi normadır və deməli, özündə konkret normativ məzmun, yəni müəyyən beynəlxalq hüquqlar və müvafiq öhdəliklər ehtiva edir.

2. Dövlətlərin suveren bərabərliyi prinsipi

Bu prinsip öz birbaşa ifadəsini BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinin 1-ci bəndində tapmışdır: «Təşkilat onun bütün Üzvlərinin suveren bərabərliyi prinsipinə əsaslanır».

Suveren bərabərlik prinsipinin məzmununu iki ünsürdən ibarətdir:

1. Hər bir dövlət tam **suverenliyə** malikdir və öz siyasi və iqtisadi sistemini sərbəst və maneəsiz olaraq özü müəyyən edir. Hər bir dövlət bütün digər dövlətlərin suverenliyinə, o cümlədən ərazi bütövlüyünə və siyasi müstəqilliyinə hörmət etməlidir.

2. Bütün dövlətlər ərazisinin miqyasından, əhalisinin sayından, inkişaf səviyyəsindən və hərbi-siyasi potensialından asılı olmayaraq **hüquqi cəhətdən bərabərdir**. Beynəlxalq təşkilatlarda, bir qayda olaraq, hər bir dövlət bir səsə malikdir. Beynəlxalq hüquq normaları dövlətlər tərəfindən qarşılıqlı razılıq yolu ilə bərabərhüquqlu əsasda yaradılır.

Suveren bərabərlik prinsipi bütün dövlətlərin beynəlxalq məsələlərin həllində bərabər iştirakını təmin etməyə yönəlmişdir.

3. Dövlətin daxili yurisdiksiyasında olan işlərə qarışmamaq prinsipi

Bu prinsip dövlətlərin suveren bərabərlik prinsipi ilə üzvi surətdə bağlıdır və əslində onu tamamlayır. Prinsipin məzhi ondan ibarətdir ki, dövlətin öz suveren hüquqlarını öz arzu və iradəsinə uyğun həyata keçirməsinə heç bir digər dövlət və ya beynəlxalq təşkilat qarışa bilməz.

BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinin 7-ci bəndində deyilir: «Bu Nizamnamənin heç bir müddəası Birləşmiş Millətlərə səlahiyyət vermir ki, hər hansı bir dövlətin əsas etibarilə daxili yurisdiksiyasında olan məsələlərə müdaxilə etsin». Doğrudur, göstərilən qadağa bilavasitə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının üzünə qoyulmuşdur. Lakin məntiqi təfsir belə bir nəticə çıxarmağa imkan verir ki, dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq öhdəliyi BMT-nin bütün üzvlərinə şamil olunur. Hazırda dünyanın hər bir dövləti üçün imperativ xarakter daşıyan bu prinsipin normativ məzmunu bir sıra mühüm sənədlərdə, o cümlədən *Dövlətlərin daxili işlərinə qarışmağın yolverilməzliyi, onların müstəqilliyinin və suverenliyinin qorunması haqqında BMT-nin 1965-ci il Bəyannaməsində*, yuxarıda adı çəkilmiş 1970-ci il Bəyannaməsində, Helsinki Yekun aktında açıqlanır.

«Dövlətin daxili yurisdiksiyasında olan məsələlər» onun ərazisi daxilində olan məsələlər demək deyildir. Dövlətin ərazisində baş verən bir çox məsələlər, – misal üçün, xarici səfirliyin binasına basqın edilməsi, – heç də onun daxili işi sayılmır. Digər tərəfdən, ilk baxışdan, «beynəlxalq» sayılan hər hansı məsələ, – misal üçün, dövlətin başqa bir dövlət ilə üçüncü tərəfin hüquq və mənafeələrinə toxunmayan müqavilə bağlaması, – həmin dövlətlərin daxili işi hesab olunur və ona istənilən müdaxilə qadağandır. Hansı məsələnin dövlətin daxili işi olmasını beynəlxalq hüquq müəyyən etmir və edə də bilməz. Lakin bir şey aydındır ki, əgər hər hansı məsələ üzrə dövlət öz üzünə beynəlxalq öhdəlik götürmüşsə, bu, artıq onun daxili məsələsi sayıla bilməz. Daimi Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi 1930-cu ildə qeyd etmişdi ki, «dövlətin daxili səlahiyyət dairəsində olan məsələlərin» həcmi sabit deyildir və bu, bey-

nəlxalq hüququn inkişafı ilə dəyişə bilər. Məsələn, o vaxtlar və ondan sonrakı illərdə də dövlətlərin sırf daxili işi olan insan hüquqlarının milli qanunvericilikdə təsbiti və qorunması məsələsi bu gün prinsip etibarilə beynəlxalq məsələyə çevrilmişdir. Nəhayət, burada bir məqamı da vurğulamaq lazımdır ki, əgər bir dövlətin ərazisindəki daxili münaqişə və ya situasiya beynəlxalq sülhə və təhlükəsizliyə real qorxu yaradırsa, bu, yenə də daxili məsələ sayılmır və BMT Təhlükəsizlik Şurası bu hallarda BMT Nizamnaməsinin VII fəslinə müvafiq olaraq məcburiyyət tədbirləri tətbiq edə bilər; təbii ki, həmin kollektiv sanksiyalar qətiyyənlə dövlətin daxili işlərinə qarışmaq deyildir.

Sözü gedən prinsipin normativ məzmunu aşağıdakılardan ibarətdir:

1) dövlətin suverenliyinə və onun siyasi və iqtisadi əsaslarına qarşı yönəlmiş silahlı müdaxilə və digər müdaxilə formaları qadağandır;

2) heç bir dövlət başqa bir dövlətin, onun öz suveren hüquqlarını həyata keçirməkdə özünə tabe edilməsinə və bununla ondan hər hansı imtiyaz əldə edilməsinə nail olmaq üçün hərbi, siyasi və ya istənilən digər məcburiyyət tətbiq edə bilməz;

3) başqa bir dövlətin quruluşunun zorakı yolla dəyişdirilməsinə yönəlmiş təxribatçı və ya terrorçu fəaliyyətin təşkili, yaxud dəstəklənməsi yolverilməzdir;

4) başqa bir dövlətdə silahlı münaqişəyə müdaxilə qadağandır;

5) hər bir dövlət digər dövlətlərin (və beynəlxalq hüququn digər subyektlərinin) müdaxiləsi olmadan öz siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni sistemini seçmək hüququna malikdir.

4. Güc tətbiq etməmək və ya güclə hədələnməmək prinsipi

Müasir beynəlxalq hüquq üçün müstəsna əhəmiyyətə malik olan bu prinsip öz birbaşa ifadəsini BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinin 4-cü bəndində tapmışdır. Burada deyilir ki, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının bütün Üzvləri «öz beynəlxalq münasibətlə-

rində, hər hansı bir dövlətin ərazi bütövlüyünə və siyasi müstəqilliyinə qarşı və ya Birləşmiş Millətlər Təşkilatının məqsədləri ilə bir araya sığmayan hər hansı bir şəkildə güclə hədələməkdən və gücün tətbiqindən çəkinirlər». Prinsipi özündə əks etdirən sənədlər sırasında *Təcavüzün tərifi haqqında BMT Baş Məclisinin 1974-cü il Qətnaməsini, Beynəlxalq münasibətlərdə güclə hədələməkdən və ya onun tətbiqindən imtina edilməsi prinsipinin səmərəliliyinin artırılması haqqında 1987-ci il Bəyannaməsini* xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

«Güc» dedikdə, BMT Nizamnaməsində hərbi, silahlı güc başa düşülür. Ədəbiyyatda bəzən rast gəlinən və bu terminin mənə yükünün genişləndirilməsini, xüsusən, iqtisadi və hətta ideoloji gücün də bu termin vasitəsilə əhatə olunmasını nəzərdə tutan fikirləri birmənalı qəbul etmək olmaz və demək olar ki, bu fikirlər pozitiv beynəlxalq hüquqa söykənmir.

BMT Nizamnaməsinin göstərilən müddəasının bəzən belə bir təfsiri verilir ki, dövlətin ərazi bütövlüyünə və siyasi müstəqilliyinə qarşı olmayan, hər hansı «bəraətverici» məqsədlə, məsələn, insan hüquqlarının kütləvi pozulması hallarının qarşısını almaq üçün birtərəfli qaydada güc tətbiq olunması (buna «*humanitar müdaxilə*» deyilir) beynəlxalq hüquqa, daha doğrusu, sözügedən prinsipə zidd deyildir. Doğrudur, BMT Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən sanksiyalaşdırılmamış humanitar müdaxiləyə mənəvi baxımdan, humanizm nöqtəyi-nəzərindən haqq qazandırmaq olar, lakin dövlətlərin müvafiq praktikası güc tətbiqinin, BMT Nizamnaməsində əks olunmuş və aşağıda şərh olunacaq iki istisnadan başqa, bütün hallarda yolverilməzliyini təsdiq edir.

Sözügedən prinsipə görə, aşağıdakı hərəkətlər hüquqa zidd hesab olunur:

a) digər dövlətin beynəlxalq sərhədlərini pozmaq məqsədilə və ya beynəlxalq mübahisələri, o cümlədən ərazi və yaxud sərhəd mübahisələrini həll etmək üçün güc tətbiq etmək və ya güc tətbiqi ilə hədələmək;

b) silahlı güc tətbiq etməklə əvəzçixma təzyiq tədbirləri (burada, qadağan olunmuş əməllər sırasında bir dövlətin silahlı qüvvə-

lərinin başqa bir dövlətin limanlarını blokadaya almasını (buna «*dinc blokada*» deyilir) göstərmək olar);

c) qeyri-nizami qüvvələrin və ya silahlı bəndələrin təşkili və ya təşkilinə dəstək verilməsi;

ç) digər dövlətin ərazisində vətəndaş müharibəsinin və yaxud terror aktlarının təşkil edilməsi, onlara yardım edilməsi və ya bir-başaya iştirak;

d) digər dövlətin ərazisinin qanunsuz güc tətbiq etməklə işğal edilməsi;

e) güc tətbiq etməklə və ya güc tətbiqi ilə hədələməklə digər dövlətin ərazisinin ələ keçirilməsi;

ə) xalqları öz müqəddəratını təyin etmək hüququndan, azadlıq və müstəqillikdən məhrum edən zorakı hərəkətlərin törədilməsi.

Güç tətbiq etməmək və ya güclə hədələməmək prinsipinin ən ağır pozuntusu *silahlı təcavüz* hesab olunur. Təcavüzü və onun ən təhlükəli forması olan silahlı təcavüzü, əlbəttə ki, qarışdırmaq olmaz. Dövlət aktı kimi (fərdin törətdiyi beynəlxalq cinayət kimi yox) təcavüzün anlayışı barədə beynəlxalq müqavilə olmasa da, BMT Baş Məclisinin XXIX sessiyasında (14 dekabr 1974-cü il) qəbul edilmiş 3314 nömrəli Qətnamə mövcuddur. «*Təcavüzün tərif*» adlanan bu qətnaməyə görə, aşağıdakı aktlardan hər biri təcavüz sayılır:

1) bir dövlətin silahlı qüvvələrinin başqa bir dövlətin ərazisinə soxulması və ya basqın etməsi, yaxud hər hansı hərbi işğal;

2) bir dövlətin silahlı qüvvələrinin başqa bir dövlətin ərazisini bombardman etməsi və ya onun ərazisinə qarşı hər hansı silahı tətbiq etməsi;

3) bir dövlətin silahlı qüvvələrinin başqa bir dövlətin liman və ya sahillərini blokadaya alması;

4) bir dövlətin silahlı qüvvələrinin başqa bir dövlətin quru, dəniz və ya hava qüvvələrinə, yaxud dəniz və hava donanmasına basqın etməsi;

5) bir dövlətin, başqa bir dövlətin ərazisində onunla razılaşma əsasında yerləşən silahlı qüvvələrinin bu razılaşmanın şərtlərini pozmaqla istifadə edilməsi və habelə həmin silahlı qüvvələrin bu

razılaşmanın xitam olunmasından sonra göstərilən ərazidə qalmaqda hər hansı formada davam etməsi;

6) dövlətin öz ərazisini, həmin ərazini üçüncü bir dövlətə qarşı təcavüz aktı törətmək üçün istifadə edən başqa bir dövlətin sərəncamına verməsi;

7) bir dövlət tərəfindən və ya həmin dövlətin adından başqa bir dövlətə qarşı hərbi əməliyyatlar həyata keçirən silahlı bəndələrin, qrupların, qeyri-nizami qüvvələrin və ya muzdluların göndərilməsi.

Təcavüz aktının müəyyən edilməsi BMT Təhlükəsizlik Şurasının müstəsna səlahiyyətinə aiddir (bax: BMT Nizamnaməsinin 39-cu maddəsi). Təhlükəsizlik Şurasının bu preroqativi habelə «Təcavüzün tərifi haqqında» qətnamədə və Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Statutunda ifadə olunmuşdur. Lakin, yaxşı məlum olduğu kimi, siyasi mülahizələr ucbatından çoxsaylı təcavüz aktları, birbaşa basqın faktları da daxil olmaqla, Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən lazımı tövsifini almamışdır. Buna ən bariz misal kimi Ermənistanın Azərbaycana qarşı törətdiyi məlum hərəkətləri göstərmək olar. Bu açıq-aşkar təcavüz aktları nəticəsində Azərbaycan Respublikası ərazisinin 20 faizə qədəri işğal olunmuşdur. Lakin münəqişə ilə bağlı Təhlükəsizlik Şurasının çıxardığı dörd qətnamənin heç birində (822, 853, 874 və 884) təcavüz aktı barəsində, Ermənistanın təcavüzkar dövlət elan olunması barəsində heç nə deyilmir.

Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, güc tətbiq etməmək və ya güclə hədələməmək prinsipindən iki müstəsna hal mövcuddur, yəni beynəlxalq hüquq yalnız iki halda silahlı gücün tətbiqinə yol verir:

1. *Özünümüdafiə.*

Dövlət silahlı basqıdan özünü müdafiə etmək məqsədilə fərdi qaydada və ya başqa dövlətlərlə birgə və – mütənasiblik prinsipinə əməl etmək şərtilə – güc tətbiq edə bilər. BMT Nizamnaməsinin 51-ci maddəsində deyilir: «Bu Nizamnamənin heç bir müddəəsi, əgər Birləşmiş Millətlərin Üzvünə qarşı silahlı basqın baş verərsə, Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunub saxlanması üçün zəruri olan tədbirlər görülməyə qədər, ayrılmaz xarakter daşıyan fərdi və ya kollektiv özünümüdafiə hüququna xələl gətirmir».

2. *Sülhə təhlükə, sülhün pozulması və ya təcavüz aktı olduqda, BMT Təhlükəsizlik Şurasının qərarına əsasən.*

BMT Nizamnaməsinin 42-ci maddəsinə müvafiq olaraq, BMT Təhlükəsizlik Şurası «...hava, dəniz və ya quru qüvvələrinin vasitəsilə beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunub saxlanması və ya bərpası üçün zəruri ola bilən tədbirlər görə bilər».

5. Beynəlxalq mübahisələri dinc yolla həll etmək prinsipi

BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinin 3-cü bəndinə görə, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının bütün Üzvləri «öz beynəlxalq mübahisələrini dinc vasitələrlə o qaydada həll edirlər ki, beynəlxalq sülh və təhlükəsizlik və ədalət təhlükəyə məruz qalmasın».

Əsas bir cəhəti qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq mübahisələri dinc yolla həll etmək prinsipi yuxarıda şərh etdiyimiz güc tətbiq etməmək və ya güclə hədələməmək prinsipi ilə sıx surətdə bağlıdır və onun məzmununu tamamlayır. Doğrudur, sözü gedən prinsip ümumi beynəlxalq hüquq norması kimi bir qədər əvvəl – hələ İkinci Dünya müharibəsindən qabaq formalaşmışdır. *Beynəlxalq toqquşmaların dinc həlli haqqında 1907-ci il Haaqa Konvensiyasında* (1-ci və 2-ci maddələr) və *Millətlər Liqasının Statutunda* (12-ci, 13-cü, 15-ci və 17-ci maddələr) məhdud çərçivədə təsbit olunmuş bu prinsip bugünkü anlamda, yəni heç bir qeyd-şərtsiz və imperativ formada ilk dəfə olaraq *1928-ci il Brian-Kelloq Paktında* öz əksini tapmışdır. Paktın II maddəsində birbaşa göstərilirdi ki, müqavilənin iştirakçısı olan dövlətlər öz aralarında ortaya çıxan bütün mübahisə və ya münaqişələrin – onların xarakterindən və mənşəyindən asılı olmayaraq – yalnız dinc vasitələrlə həll etməlidirlər. Sonralar BMT Nizamnaməsində təsbit olunmuş bu mühüm norma habelə əsas regional təşkilatların nizamnamələrində birbaşa əks olunmuşdur.

Prinsipin normativ məzmununa keçməzdən qabaq «beynəlxalq mübahisə» anlayışını açıqlamağa ehtiyac vardır.

Heç bir beynəlxalq sazişdə, o cümlədən BMT Nizamnaməsində beynəlxalq mübahisənin tərifi verilmir. Beynəlxalq Məhkəmə bir neçə dəfə bu məsələ ilə qarşılaşmışdır. Daimi Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi *Mavromatis işində* (1924-cü il) qeyd etmişdi ki, «mübahisə – iki şəxs arasında hər hansı hüquq normasına və ya fakta görə fikir müxtəlifliyidir». Oxşar tərif *Cənub-qərbi Afrika işində* (ilkin etirazlar mərhələsi, 1962-ci il) verilmişdi. Sadəcə, belə demək olar ki, mübahisə o zaman mövcuddur ki, bir dövlət digər dövlətə qarşı iddia irəli sürür, o biri dövlət isə bu iddianı rədd edir. Beynəlxalq mübahisənin aşağıdakı əlamətlərini göstərmək olar:

- 1) iki və ya daha artıq tərəfin – beynəlxalq hüquq subyektlərinin olması;
- 2) mübahisənin dövlətin daxili səlahiyyət dairəsində olmaması;
- 3) mübahisə edən tərəflərin qarşılıqlı iddialarının olması;
- 4) tərəflərin öz aralarında mübahisənin yaranması faktını etiraf etməsi;

5) mübahisənin yaranması anının müəyyən edilməsi.

Mübahisə «*situasiya*»dan fərqləndirilməlidir. Doğrudur, çox zaman bu iki termin bir yerdə işlədilir. Məsələn üçün, BMT Nizamnaməsinin 1-ci maddəsinin 1-ci bəndini, habelə *Beynəlxalq sülhə və təhlükəsizliyə qorxu yarada bilən mübahisə və situasiyaların qarşısının alınması və aradan qaldırılması və BMT-nin bu sahədə rolu haqqında Bəyannaməni* göstərmək olar. Situasiya dövlətlərin maraqlarının toqquşması nəticəsində gərginliyin yaranmasıdır, lakin bu zaman tərəflər bir-birinə qarşı iddialar irəli sürmürlər. *Situasiya zamanı sanki tərəflər olmur*, yəni qarşılıqlı iddialar yoxdur. Belə demək olar ki, hər bir mübahisə situasiyadır, lakin heç də hər bir situasiya mübahisə deyildir. Mübahisə və situasiyanın fərqləndirilməsi nəzəri məsələ deyildir; bunun olduqca mühüm praktik əhəmiyyəti vardır. Belə ki, BMT Nizamnaməsinin 27-ci maddəsinin 3-cü bəndinə görə, mübahisənin tərəfi olan Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvü qərar qəbul edilərkən səsvermədə iştirak etməməlidir. Bu müddəa situasiyalara şamil olunmur. BMT Nizamnaməsinin 36-cı maddəsinin 1-ci bəndinə əsasən, Təhlükəsizlik Şurası həm mübahisənin, həm də situasiyanın istənilən mərhələsində müvafiq nizamlaşdırma proseduru və ya metodları tövsiyə edə bilər. 37-ci

və 38-ci maddələrə görə isə, Təhlükəsizlik Şurası tərəflərə situasiyanın yox, mübahisənin həlli şərtlərini tövsiyə edə bilər. Nəhayət, BMT Beynəlxalq Məhkəməsinə iş situasiya ilə deyil, yalnız mübahisə ilə bağlı verilə bilər.

Lakin istənilən halda, beynəlxalq mübahisələri dinc yolla həll etmək prinsipi həm beynəlxalq mübahisələrə, həm də beynəlxalq situasiyalara şamil olunur.

Beynəlxalq mübahisələri dinc yolla həll etmək prinsipinin məzmunu dövlətlərin aşağıdakı hüquq və öhdəliklərində öz ifadəsini tapır:

1. Dövlətlər öz mübahisələrini, onların xarakterindən və mənşəyindən asılı olmayaraq, yalnız və yalnız dinc vasitələrlə həll etməlidirlər. Lakin prinsipin məzmunundan belə alınmır ki, dövlətlər öz beynəlxalq mübahisələrini mütləq həll etməlidirlər. Beynəlxalq hüquqda dövlətlərdən bunu imperativ şəkildə tələb edən norma yoxdur. Beynəlxalq hüququn tələb etdiyi budur ki, əgər dövlət öz mübahisəsini nizamlamaq qərarına gəlibsə, bunu yalnız dinc yolla etməlidir.

2. Dövlətlər öz mübahisələrini həll edərkən dinc vasitələrdən hər hansı birini seçmək hüququna malikdirlər. Lakin dövlətlər qabaqcadan konkret beynəlxalq müqavilədə hər hansı nizamlama vasitəsinə razılaşa bilərlər. Məsələn, *Dəniz hüququ üzrə 1982-ci il BMT Konvensiyasında* mübahisələrin nizamlanmasının dörd məcburi proseduru nəzərdə tutulmuşdur ki, bunlardan hər birini iştirakçı dövlət Konvensiyanı imzalayarkən və ya ratifikasiya edərkən yazılı bəyanat vasitəsilə seçə bilər: 1) Dəniz hüququ üzrə Beynəlxalq tribunal; 2) BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsi; 3) Konvensiyaya VII Əlavəyə müvafiq olaraq yaradılan arbitraj və 4) Konvensiyaya VIII Əlavəyə müvafiq olaraq yaradılan xüsusi arbitraj.

3. Dövlətlər öz aralarında olan mübahisəni həll olunmaq üçün hər hansı üçüncü tərəfə təqdim etməyə məcbur oluna bilməzlər. Lakin bu norma beynəlxalq sülhə və təhlükəsizliyə qorxu yarada bilən mübahisələrə aid deyildir.

4. Dövlətlər aralarında olan mübahisənin kəskinləşməsinə səbəb ola bilən hərəkətlərdən çəkinməlidirlər. Mübahisənin həllini çətinləşdirə bilən, beynəlxalq sülhə və təhlükəsizliyə qorxu yarada

bilən, habelə mübahisənin tərəflərindən birinin vəziyyətini pisləşdirə bilən hərəkətlər qadağan olunur.

5. Dövlətlər öz mübahisələrini beynəlxalq hüquq və ədalət əsasında həll etməlidirlər.

6. Sərhədlərin pozulmazlığı prinsipi

Sərhədlərin pozulmazlığı prinsipi güc tətbiq etməmək və ya güclə hədələməmək prinsipi və suveren bərabərlik prinsipi ilə sıx surətdə bağlıdır. Helsinki Yekun aktında o, müstəqil prinsip kimi təsbit olunmuşdur. Sərhədlərin pozulmazlığı prinsipi digər regionlarda – Afrika və Cənubi Amerikada da imperativ norma kimi tanınmışdır. Dövlətin razılığı olmadan onun sərhədləri heç bir halda dəyişdirilə bilməz. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına görə, belə bir razılıq yalnız referendum vasitəsilə ifadə oluna bilər.

Prinsipin məzmunu aşağıdakı ünsürlərdən ibarətdir:

1) mövcud sərhədlər beynəlxalq hüquqa müvafiq olaraq müəyyən olunmuş sayılır;

2) dövlət başqa bir dövlətə qarşı hər hansı ərazi iddiasından imtina etməlidir;

3) dövlət başqa bir dövlətin sərhədlərinə qarşı istənilən qəsdlərdən imtina etməlidir.

7. Ərazi bütövlüyü prinsipi

Bu prinsip BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinin 4-cü bəndində dolayı yolla əks olunmuşdur. Müstəqil prinsip kimi o, Helsinki Yekun aktında təsbit olunmuşdur. Göstərilən prinsipin başlıca məzmunu ondan ibarətdir ki, dövlətlər bir-birinin ərazi bütövlüyünə hörmət etməlidirlər. Hər bir dövlət başqa bir dövlətin ərazi bütövlüyünün pozulmasına yönəlmiş hüquqa zidd hərəkətlərdən çəkinməlidir. Dövlətin ərazisi qanunsuz güc tətbiqi nəticəsində

hərbi işğal obyektı ola bilməz. Ərazi bütövlüyü prinsipi özündə digər bir prinsipi – hələ XIX əsrdə Latın Amerikasında formalaşmış və 1986-cı ildə *Burkina Faso/Mali işində* BMT Beynəlxalq Məhkəməsi tərəfindən ümumi beynəlxalq hüquq norması kimi səciyyələndirilmiş *uti possidetis principini* ehtiva edir. *Uti possidetis* prinsipinin məğzi ondan ibarətdir ki, müstəmləkələrin və ya federasiyanın subyektlərinin əvvəlki sərhədləri yeni müstəqil dövlətlərin beynəlxalq sərhədləri olur və müvafiq razılıq olmadan dəyişilə bilməz. Azərbaycanla bağlı demək olar ki, SSRİ dövründə onun malik olduğu ərazinin bütövlüyünə istənilən iddia və ya qəsd sözü gedən prinsipə tamamilə ziddir.

8. Xalqların öz müqəddəratını təyin etməsi prinsipi

Bu prinsip BMT Nizamnaməsində, *Müstəmləkə ölkələrinə və xalqlarına müstəqillik verilməsi haqqında 1960-cı il Bəyannaməsində*, *İnsan hüquqları haqqında 1966-cı il Beynəlxalq Paktlarının* 1-ci maddəsində, 1970-ci il Bəyannaməsində, Helsinki Yekun aktında, habelə BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsinin bir sıra qərarlarında və məsləhət xarakterli rəylərində öz əksini tapmışdır. *Şərqi Timor haqqında işdə* (1995-ci il) Beynəlxalq Məhkəməsi qeyd etmişdir ki, xalqların öz müqəddəratını təyin etmək hüququ erga omnes hüquqdur, yəni bütün dövlətlər bu hüquqa hörmət etməlidirlər və onun həyata keçirilməsinə maneə törətməməlidirlər.

Prinsipin məzmununu açıqlamaq üçün iki anlayışın – «xalq» və «öz müqəddəratını təyin etmə» anlayışlarının məna yükünü düzgün bilmək lazımdır.

Göstərilən prinsipin kontekstində və ümumiyyətlə, beynəlxalq hüquqda «xalq», bir qayda olaraq, etnik anlamda başa düşülmür. Beynəlxalq-hüquqi anlayış kimi «xalq» hər hansı milli və ya etnik qrupu deyil, məhz dövlətin (və ya dövlətçilikdən qanunsuz məhrum edilmiş ərazinin) bütün əhalisini bildirir. Yəni «xalq» etnos kimi yox, demos kimi başa düşülür. Yalnız xalq bütövlükdə bu hüqu-

qun daşıyıcısıdır. Xalqın bir hissəsinin, o cümlədən milli azlıqların belə bir hüququ yoxdur. Bu tezis beynəlxalq hüquqda geniş qəbul edilmişdir.

«Öz müqəddəratını təyin etmə» o deməkdir ki, hər bir xalq xaricdən müdaxilə olmadan sərbəst olaraq *özü* öz siyasi statusunu müəyyən edə bilər və öz iqtisadi, sosial və mədəni inkişafını həyata keçirə bilər. Müstəmləkə altında olan və ya işğal olunmuş ərazinin bütün əhalisi üçün bu:

- a) müstəqillik əldə edilməsində və suveren dövlət qurulmasında;
- b) hər hansı bir müstəqil dövlətə qoşulmaqda və ya
- c) hər hansı müstəqil dövlətlə birləşməkdə ifadə oluna bilər.

Təbii ki, müstəqil dövlətlərin xalqı (əhalisi) da öz müqəddəratını təyin etmək hüququna malikdir. Həmin xalqlar üçün öz müqəddəratını təyin etmə, hər şeydən öncə *demokratik idarəetmə hüququ* deməkdir. Yəni xalq daxildən və xaricdən təzyiqlik və ya müdaxilə olmadan demokratik vasitələrlə öz iqtisadi, sosial və mədəni inkişafını həyata keçirmək imkanına malik olmalıdır. Əlbəttə ki, bu xalqlar öz siyasi statusunu sərbəst surətdə özləri müəyyən edə bilərlər.

Xüsusi vurğulanmalıdır ki, öz müqəddəratını təyin etmək hüququnun həyata keçirilməsi dövlətlərin suverenliyi və ərazi bütövlüyü ilə uzlaşmalıdır və *sesessiyaya* (dövlətdən müəyyən ərazinin ayrılmasına) yol verə bilməz. Başqa sözlə, bu hüququn həyata keçirilməsi müstəqil, demokratik dövlətin parçalanması üçün əsas ola bilməz.

9. Əsas insan hüquq və azadlıqlarına hörmət edilməsi prinsipi

Bu prinsip ilk dəfə olaraq BMT Nizamnaməsində (1-ci, 55-ci və 56-cı maddələr) ümumi formada təsbit olunmuş, sonralar bir sıra mühüm beynəlxalq sənədlərdə, o cümlədən *1948-ci il Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsində* dəqiqləşdirilmişdir. Yuxarıda göstərmişdik ki, beynəlxalq hüququn müstəqil prinsipi kimi,

o, Helsinki Yekun aktında əks olunmuşdur. Prinsipin dövlətlərin üzərinə qoyduğu başlıca *öhdəlik* ondan ibarətdir ki, onlar insan hüquqlarına *hörmət etsinlər* və buna beynəlxalq səviyyədə *dəstək versinlər*. Bu gün, bütün insan hüquqlarına *əməl etmək* və onların həyata keçirilməsini *təmin etmək* kimi ümumi beynəlxalq hüquq normasının mövcudluğundan danışmaq hələ tezdir. Buna görə də sözügedən prinsipə əməl olunmamasından o halda söhbət gedə bilər ki, dövlət insan hüquqlarını kobud və kütləvi surətdə pozmuş olsun.

10. Dövlətlərin bir-biri ilə əməkdaşlıq etmək prinsipi

Dövlətlərin bir-biri ilə əməkdaşlıq etmək prinsipi ilk dəfə olaraq BMT Nizamnaməsində təsbit olunmuşdur. Beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunmasında və iqtisadi, sosial, mədəni və humanitar xarakterli beynəlxalq problemlərin həllində əməkdaşlıq etmək dövlətlərin həm hüququ, həm də vəzifəsidir. Dövlətlərin əməkdaşlığı onların siyasi, iqtisadi və sosial sistemlərindəki fərqlərdən asılı olmayaraq həyata keçirilməlidir.

11. Beynəlxalq öhdəlikləri vicdanla yerinə yetirmək prinsipi

Beynəlxalq öhdəlikləri vicdanla yerinə yetirmək prinsipi beynəlxalq hüququn ən qədim prinsipidir və daha çox *pacta sunt servanda* («müqavilələr yerinə yetirilməlidir») kimi məlumdur. O, BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinin 2-ci bəndində təsbit olunmuşdur. Burada deyilir ki, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının bütün Üzvləri «Təşkilata üzvlükdən irəli gələn hüquq və üstünlükləri özlərinə təmin etmək üçün bu Nizamnaməyə uyğun olaraq öz üzərlə-

rinə götürdükləri öhdəlikləri vicdanla yerinə yetirirlər». Göstərilən prinsip habelə çox mühüm beynəlxalq müqavilədə – *Beynəlxalq müqavilələr hüququ haqqında 1969-cu il Vyana Konvensiyasında* (26-cı maddə) öz əksini tapmışdır.

Beynəlxalq öhdəlikləri vicdanla yerinə yetirmək prinsipinin bütün beynəlxalq hüquq sisteminin fəaliyyəti üçün əhəmiyyəti dənılmazdır. Dövlətlər BMT Nizamnaməsinə uyğun olaraq öz üzərlərinə götürdükləri bütün öhdəlikləri, o cümlədən beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş prinsip və normalarından, beynəlxalq müqavilələrdən və beynəlxalq hüququn digər mənbələrindən irəli gələn öhdəlikləri yerinə yetirməlidirlər. Onlar heç bir əsas olmadan özbaşına öz beynəlxalq öhdəliklərindən imtina edə bilməzlər. Beynəlxalq öhdəliklərin yerinə yetirilməməsi müvafiq dövlətin beynəlxalq məsuliyyətini doğurur. Dövlətlər elə etməlidirlər ki, onların daxili qanunvericiliyi və inzibati praktikası üzərlərinə götürdükləri beynəlxalq öhdəliklərə uyğun olsun. Belə bir norma mövcuddur ki, beynəlxalq müqaviləni yerinə yetirmədiyinə haqq qazandırmaq üçün dövlət öz daxili hüququnun müddəalarına istinad edə bilməz (bax: *Beynəlxalq müqavilələr hüququ haqqında 1969-cu il Vyana Konvensiyasının 27-ci maddəsi*).

V FƏSİL

BEYNƏLXALQ HÜQUQUN SUBYEKTLƏRİ

1. Beynəlxalq hüquq subyektinin anlayışı

Beynəlxalq hüquqdan irəli gələn hüquq və vəzifələri daşımaq və onları həyata keçirmək qabiliyyətinə malik olan quruma (bəzi hallarda – şəxsə) beynəlxalq hüququn subyekti deyilir.

Beynəlxalq-hüquqi subyektliyin *əsas ünsürləri* aşağıdakılardır:

a) beynəlxalq hüquqdan irəli gələn bütün və ya bəzi vəzifələri daşımaq;

b) beynəlxalq hüquqdan irəli gələn hüquqların bərpası məqsədilə beynəlxalq (və ya dövlətdaxili) məhkəmə qarşısında iddia qaldırmaq hüququ;

c) beynəlxalq-hüquqi normalar yaratmaq səlahiyyəti;

ç) digər dövlətlərin məhkəmələrinin yurisdiksiyasından tam və ya qismən immunitetə malik olmaq.

Beynəlxalq-hüquqi subyektliyin bu ünsürləri bütövlükdə yalnız dövlətlərə və müəyyən beynəlxalq təşkilatlara (məsələn, BMT) məxsusdur. Beynəlxalq hüququn digər subyektləri isə, Aşağıda göstərəcəyimiz kimi, bu hüquqi keyfiyyətlərdən bəzilərinə malikdir və ya onların hamısından cüzi istifadə edə bilər.

Beynəlxalq-hüquqi subyektliyin əldə olunma qaydasına görə *iki növünü* göstərmək olar:

1) *İlkin subyektlik*. Bu, yalnız dövlətlərə məxsusdur, çünki dövlət ipso facto beynəlxalq hüququn subyektidir.

2) *Törəmə subyektlik*. Müəyyən qurumlarda və ya şəxslərdə beynəlxalq-hüquqi subyektlik yalnız dövlətlərin bu keyfiyyəti ona verməsindən və ya tanınmasından sonra ortaya çıxır.

Məsələn, beynəlxalq təşkilatlar dövlətlər tərəfindən yaradılır; fərdlərin və ya transmilli korporasiyaların beynəlxalq hüquq münasibətlərində iştirakı dövlətlərin iradəsindən, daha doğrusu, dövlətlərin müvafiq beynəlxalq sazişlərdə onlar üçün belə bir imkan nəzərdə tutmasından asılıdır. Belə ki, hər hansı bir qurum əgər dövlətdirsə, deməli, o, beynəlxalq-hüquqi subyektlivə malikdir. Lakin fərd və ya şirkət öz-özlüyündə beynəlxalq hüququn subyektli sayılmır.

2. Dövlətlər

Əvvəllər qeyd edildiyi kimi, beynəlxalq hüquq dövlətlər arasındakı münasibətləri nizama salan hüquqi normalar sistemi kimi başa düşülür. Bunun nəticəsində dövlətlər beynəlxalq hüququn subyektləri içərisində ən əsası və ən mühümü kimi çıxış edir. Dövlətlər *ilkin* və *universal* beynəlxalq-hüquqi subyektlivə malikdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, yalnız dövlətlər: a) Birləşmiş Millətlər Təşkilatına üzv ola bilər (BMT Nizamnaməsinin 4-cü maddəsi); b) BMT-nin Təhlükəsizlik Şurası və Baş Məclisi qarşısında beynəlxalq mübahisə ilə bağlı məsələ qaldıra bilər (BMT Nizamnaməsinin 35-ci maddəsinin 2-ci bəndi); BMT Beynəlxalq Məhkəməsində iş üzrə tərəf ola bilər (BMT Nizamnaməsinin 93-cü maddəsinin 2-ci bəndi).

Bəs hansı quruma dövlət demək olar? Beynəlxalq hüquqa görə, dövlətin hansı meyarları vardır? 1933-cü ildə bağlanmış *Dövlətlərin hüquq və vəzifələri haqqında Montevideo Konvensiyası* bu suala cavab verir (aşağıdakı müddəalar hazırda beynəlxalq hüquq elmində və praktikasında geniş qəbul edilmişdir). Konvensiyanın 1-ci maddəsində deyilir: «*Beynəlxalq-hüquqi şəxs kimi dövlət aşağıdakı meyarlara malik olmalıdır: a) daimi əhali; b) müəyyən ərazi; c) hökumət; ç) başqa dövlətlərlə əlaqələrə girmək qabiliyyəti.*»

Daimi əhali o demək deyil ki, müəyyən ərazidən kənara adamların miqrasiyası olmur, yaxud bu və ya digər ərazidə yaşayan adamların dəqiq müəyyənləşdirilmiş sayı olmalıdır. Hər halda bu meyar müəy-

yən adamlar qrupunun konkret bir əraziyə müəyyən bağlılığını tələb edir.

Məsələn, *Qərbi Sahara işi* üzrə verdiyi məsləhət xarakterli rəyində BMT Beynəlxalq Məhkəməsi qeyd etmişdi ki, Qərbi Saharanın ərazisi torpaq sərhədlərinə məhəl qoymadan sərhədi o tərəf-bu tərəfə keçən köçəri tayfalarla məskunlaşmışdır: lakin həmin köçəri tayfaların bu ərazisi ilə əlaqəsi elədir ki, onlar ümumən Qərbi Saharanın «əhalisi» kimi nəzərdən keçirilə bilər.

Müəyyən ərazi. Hər hansı bir qurumun dövlət kimi fiziki mövcudluğu və fəaliyyət göstərməsi üçün onu qonşu dövlətlərdən ayıran müəyyən əraziyə malik olması lazımdır. Bu yenə də o demək deyil ki, ərazinin ölçüləri və sərhədlərlə bağlı tam müəyyənlik olmalıdır. Hazırda dövlətlər arasında xeyli sayda sərhəd mübahisələri mövcuddur, lakin bu, onların dövlətçiliyinə heç cür xələl gətirmir.

Hökumət. Dövlətin fiziki mövcudluğu üçün ərazi, siyasi-hüquqi mövcudluğu üçün hakimiyyət mexanizmi olmalıdır. Söhbət burada dövlətin beynəlxalq hüquq və vəzifələrinə görə məsuliyyət daşıyan hökumətdən (geniş mənada) gedir. Başqa sözlə desək, dövlətin olması üçün, hər hansı bir qurumun dövlət kimi nəzərdən keçirilməsi üçün müəyyən ərazi çərçivəsində olan daimi əhali üzərində nəzarət həyata keçirən hakimiyyət aparatının olması zəruridir. Lakin qeyd edilməlidir ki, artıq mövcud olan dövlətin öz effektiv hökumətini itirməsi və ya iki hökumətə malik olması (1980-ci illərdə Livanda, 1990-cı illərdə Sudanda və Əfqanıstanda olduğu kimi) onun öz dövlətçiliyini itirməsi demək deyildir.

Hüquqi münasibətlərə girmək qabiliyyəti. Bu meyar hüquqi müstəqilliyin ön plana çəkilməsini tələb edir. Başqa dövlətin qanuni suveren hakimiyyəti altında olan ərazi «dövlət» sayıla bilməz. Məsələn, məlum olduğu kimi, Honq Konq çox yüksək faktik muxtariyyətə malikdir, lakin Çinin suverenliyi altında olduğuna görə (1997-ci il iyulun 1-dən) dövlət deyildir. Digər tərəfdən, bəzi dövlətlərin başqa dövlətdən siyasi və ya maliyyə baxımından asılılığı, məsələn, Mərkəzi Amerika ölkələrinin ABŞ-dan, bir sıra MDB ölkələrinin Rusiyadan faktik asılılığı bu ölkələrin suveren dövlət olmasına xələl gətirmir.

3. Dövlətəbənzər qurumlar

Dövlətəbənzər qurumlar müəyyən həcmdə beynəlxalq-hüquqi subyektliyə malik olur. Onların öz ərazisi, vətəndaşlığı, hakimiyyət orqanları olur və bir sıra beynəlxalq müqavilələrdə iştirak edirlər.

Bu qurumlara azad şəhərləri və Vatikanı misal göstərmək olar.

XIX-XX əsrlərdə Krakov, Dansiq və Triyest kimi *azad şəhərlər* olmuşdur.

Azad şəhərlərin beynəlxalq-hüquqi subyektliyi beynəlxalq müqavilələr və bu şəhərlərin konstitusiyaları ilə müəyyən olunurdu. Onlar tam özünüidarəyə malik deyildi. Azad şəhərlərin sakinləri üçün xüsusi vətəndaşlıq tətbiq olunurdu. Onlardan bəziləri beynəlxalq müqavilələr bağlamaq və beynəlxalq təşkilatlara daxil olmaq hüququna malik idi. Azad şəhərlərin ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri onların hərbsizləşdirilməsi və neytrallaşdırılmasıdır.

Vatikanın beynəlxalq-hüquqi statusu 1929-cu ildə Papa nümayəndəsi ilə İtaliya hökuməti arasında bağlanmış və 1984-cü ildə yenidən baxılmış Lateran müqaviləsi ilə müəyyən olunmuşdur. Vatikan zahirən dövlətin, demək olar ki, bütün atributlarına – kiçik əraziyə, hakimiyyət orqanlarına və s. malikdir. Lakin Roma şəhərində yerləşən Vatikanın əhalisi haqqında şərti danışmaq olar: burada yalnız katolik kilsəsinin işləri ilə məşğul olan vəzifəli şəxslər yaşayır. Vatikan sosial mənada dövlət kimi baxmaq olmaz; o, əslində katolik kilsəsinin inzibati mərkəzidir. Bununla belə, Vatikan bir çox dövlətlərlə rəsmi əlaqələr saxlayır, bu ölkələrdə öz daimi nümayəndəliklərini təsis edir. Vatikanın nümayəndə heyəti beynəlxalq təşkilatların və konfransların işində iştirak edir. O, bir sıra beynəlxalq təşkilatların (MAQATE, Beynəlxalq Elektron Rabitəsi İttifaqı, Ümumdünya Poçt İttifaqı və s.) üzvüdür, BMT, YUNESKO, FAO və digər təşkilatlar yanında daimi müşahidəçiləri vardır.

4. Beynəlxalq təşkilatlar

Öz nizamnamə məqsəd və vəzifələrini yerinə yetirmək üçün beynəlxalq təşkilatlar bu və ya digər dərəcədə beynəlxalq-hüquqi subyektliyə malik olmalıdır. Lakin beynəlxalq təşkilatların beynəlxalq-hüquqi subyektliyi müəyyən xüsusiyyətlərə malikdir. Belə ki:

a) onların beynəlxalq-hüquqi subyektliyi törəmə xarakteri daşıyır (beynəlxalq təşkilatlar dövlətlər tərəfindən yaradılır);

b) bu subyektlik spesifik xarakter daşıyır (beynəlxalq təşkilatın subyektliyi təşkilatın məqsəd və vəzifələri ilə şərtlənir);

c) beynəlxalq təşkilatların və onların vəzifəli şəxslərinin (baş katib və müavinlərdən başqa) imtiyaz və immunitetləri diplomatik yox, funksional xarakter daşıyır;

ç) beynəlxalq təşkilatlar BMT Beynəlxalq Məhkəməsində iş üzrə tərəf ola bilməzlər;

d) beynəlxalq təşkilatda nümayəndəlik birtərəfli xarakter daşıyır (yəni beynəlxalq təşkilat dövlətlərə daimi nümayəndə təyin etmir).

Təşkilatın məqsədlərindən və fəaliyyət istiqamətlərindən, onun təsis aktının («konstitusiyası»nın) şərtlərindən asılı olaraq, beynəlxalq-hüquqi subyektliyin dərəcəsi müxtəlif ola bilər. Bu mənada Birləşmiş Millətlər Təşkilatının beynəlxalq hüquqi subyektliyinin həcmi digər beynəlxalq təşkilatlarda, məsələn, Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatında olduğundan xeyli genişdir.

Beynəlxalq təşkilatlar dövlətlərlə və başqa beynəlxalq təşkilatlarla müqavilələr bağlaya bilər, zərərin ödənilməsi barədə iddialar qaldıra bilər, milli yurisdiksiyalardan immunitetlərə malikdir.

Zərərin ödənilməsi haqqında işdə BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsi qeyd etmişdi ki, öz funksiyalarını səmərəli həyata keçirmək üçün BMT-yə beynəlxalq-hüquqi subyektlik zəruridir. Bu ideya Beynəlxalq Məhkəmə tərəfindən digər bir işdə – *Birləşmiş Millətlərin imtiyaz və immunitetləri haqqında Konvensiyanın 6-cı maddəsinin tətbiq olunması haqqında* məsləhət xarakterli rəydə bir daha təsdiq olunmuşdu. Bu işdə, BMT-nin işçisinin ona qarşı hətta öz hökuməti tərəfindən görülən tədbirlə bağlı immuniteti təsdiq olunmuşdu.

5. Fərdlərin beynəlxalq-hüquqi subyektivliyi

Fərdin beynəlxalq-hüquqi subyektivliyi haqqında məsələ beynəlxalq hüquq elmində birmənalı həll olunmayan məsələlərdən biridir. Lakin əksər alimlərin mövqeyinə və müasir beynəlxalq təcrübəyə istinad edərək fərdin məhdud beynəlxalq-hüquqi subyektivliyə malik olması barədə nəticə çıxarmaq olar. Məhdud beynəlxalq hüquqi subyektivlik o deməkdir ki:

– fərd beynəlxalq hüquq normalalarının yaradılmasında iştirak etmir;

– fərdin beynəlxalq-hüquqi subyektivliyi bütünlüklə dövlətlərin razılığından asılıdır;

– fərd birbaşa beynəlxalq hüquqdan irəli gələn müəyyən vəzifələr daşıyır;

– əsas etibarilə, insan hüquq və azadlıqlarının pozulması ilə bağlı müəyyən beynəlxalq sazişlərdə nəzərdə tutulmuş qaydada və həcmdə beynəlxalq instansiyalar qarşısında bu pozuntunu törətmiş dövlətə qarşı iddia qaldıra bilər.

Fərdin beynəlxalq hüququn subyektivliyi kimi çıxış etməsinə başlıca dəlillərdən biri ondan ibarətdir ki, müəyyən beynəlxalq cinayətlərin törədilməsinə görə (təcavüz, soyqırım, müharibə cinayətləri, insanlıq əleyhinə cinayətlər və s.) fiziki şəxslər birbaşa beynəlxalq hüquq normaları əsasında, dövlətdaxili hüququn bu əməli kriminallaşdırmaması faktından asılı olmayaraq, məsuliyyətə cəlb oluna bilər. Fərdin birbaşa beynəlxalq hüquqdan irəli gələn vəzifələr daşması prinsipi bir sıra beynəlxalq sənədlərdə, o cümlədən Nürnbərg, Tokio, Yuqoslaviya və Ruanda beynəlxalq tribunallarının Nizamnamə və hökmlərində, Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Statutunda və s. təsbit olunmuşdur. Yuxarıda göstərilmiş bu prinsip beynəlxalq adət norması kimi tanınmışdır və öz mənbəyini hələ klassik beynəlxalq hüquqda dəniz quldurlarının *hostis humani generis* (bütün bəşəriyyətin düşməni) kimi nəzərdən keçirilməsindən götürür.

Yuxarıda biz qeyd etmişdik ki, yalnız dövlətlər beynəlxalq məhkəmələr qarşısında prosesual hüquq qabiliyyətinə malikdir.

Lakin bəzi, xüsusi müəyyən olunmuş hallarda bu hüquqlar fərdlərə də verilir. Bu o deməkdir ki, belə halda fərdin öz adından beynəlxalq məhkəmə orqanı qarşısında dayanmaq və hətta məhkəmə icraatını başlamaq hüququ olur. Məsələn, Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası (34-cü maddə), Avropa İqtisadi Birliyi haqqında müqavilə (173-cü maddə) müvafiq olaraq Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi və Avropa Birlikləri Məhkəməsi qarşısında şəxsin bilavasitə prosesi başlamaq və prosesdə müstəqil tərəf (iddiaçı) kimi iştirak etmək hüququnu təsbit etmişdir.

6. Transmilli korporasiyalar

Dövlətlər öz ticarət və maliyyə münasibətlərini təkcə başqa dövlətlər və ya müvafiq beynəlxalq hökumətlərarası təşkilatlarla deyil, habelə iri xarici şirkətlərlə də qururlar. Bu cür münasibətlər, bir qayda olaraq, bir və ya bir neçə dövlətin daxili qanunvericiliyi ilə nizama salınır. Dövlətin hər hansı xarici şirkətlə, o cümlədən transmilli korporasiya ilə əlaqəyə girməsi faktı öz-özlüyündə axırncıya beynəlxalq-hüquqi subyektlik vermir. Beynəlxalq-hüquqi subyektlik o zaman mövcuddur ki, münasibətlər beynəlxalq hüquqla nizama salınır. Lakin dövlətlə xarici korporasiya arasındakı müqavilə münasibətinin beynəlxalq hüquqla nizama salınması mümkün haldır. Belə ki, dövlətlər razılaşa bilər ki, xarici şirkətlərlə onların arasında ortaya çıxıb bilən mübahisələr beynəlxalq hüquq normalarını tətbiq edən beynəlxalq arbitraj tərəfindən həll olunacaqdır. Məsələn, 1964-cü ildə bağlanmış *İnvestisiya mübahisələrinin həll edilməsi haqqında Konvensiya* daimi mexanizm nəzərdə tutur ki, onun vasitəsilə iştirakçı dövlətlər və müvafiq korporasiyalar investisiya sazişlərindən irəli gələn uyğunsuzluqları həll edə bilər. Əlbəttə ki, şirkətin hüquq və vəzifələrinin beynəlxalq hüquqa uyğun nəzərdən keçirildiyi bu cür orqanlarda iştirak beynəlxalq hüquq subyektliyi doğurur. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu subyektliyin mövcud olması və həcmi son məqamda dövlətlərin Razılığından və tanınmasından asılıdır.

VI FƏSİL

BEYNƏLXALQ HÜQUQDA TANIMA

1. Tanımanın anlayışı

Tanıma bir dövlətin başqa bir dövləti beynəlxalq hüququn subyekti kimi nəzərdən keçirməsini və onunla rəsmi münasibətlər qurmağa hazır olmasını bəyan edən birtərəfli aktdır. Tanıma habelə bir dövlətin başqa bir dövlətdə və yaxud onun ərazisinin bir hissəsində qeyri-konstitusion yolla bərqərar olmuş, səmərəli idarəçilik həyata keçirən, müvafiq ərazidə situasiyaya tam nəzarət edən hakimiyyəti həmin dövlətin (və ya müvafiq ərazinin əhalisinin) beynəlxalq münasibətlərdə nümayəndəsi kimi qəbul etməsinə deyilir.

Əslinə qaldıqda, tanıma bilavasitə beynəlxalq-hüquqi məsələ deyil, çünki bir dövlətin başqa dövləti tanımaq vəzifəsi və ya müvafiq olaraq, ikinci dövlətin tanınmaq hüququ yoxdur. Başqa sözlə, tanıma dövlətin tam öz ixtiyarındadır və onu heç kim məcbur edə bilməz ki, yeni yaranmış dövləti və ya hökuməti tanıсын. Bir dövlət başqa bir dövləti (və ya hökuməti) tanıyarkən öz siyasi və iqtisadi maraqlarını əldə rəhbər tutur. Məsələn, Mərakeş Sahara Ərəb Demokratik Respublikasını (Qərbi Saharanı) tanımır, çünki ona qarşı ərazi iddiaları vardır (baxmayaraq ki, Qərbi Sahara Afrika Birliyi Təşkilatının üzvüdür). Lakin dövlətin və ya hökumətin tanınması mühüm beynəlxalq-hüquqi nəticələr doğurur. Tanıyan və tanınan dövlət (hökumət) üçün tanıma normal ikitərəfli münasibətlər qurmaq, o cümlədən diplomatik nümayəndəliklər təsis etmək və müqavilələr bağlamaq üçün zəruri şərtidir.

Tanıma birbaşa və ya dolayı yolla ifadə oluna bilər. Bir dövlətin tanımadığı dövlətlə beynəlxalq konfransda iştirak etməsi dolayı tanıma hesab edilməməlidir. Lakin dövlətin hər hansı bir yeni dövlətin BMT-yə qəbul olunmasının lehinə səs verməsi dolayı tanıma sayıla bilər.

3. Tanımanın forma və növləri

Tanımanın iki *forması* mövcuddur: *de-fakto* (de facto) və *de-yure* (de jure). Dövlət yeni dövləti (hökuməti) o zaman de-fakto tanıyır ki, onun sabitliyinə və uzun müddət qalacağına tam əmin deyildir. Məsələn, Azərbaycan 1919-cu ildə Millətlər Liqası tərəfindən, RSFSR 1921-ci ildə Böyük Britaniya tərəfindən de-fakto tanınmışdı. De-fakto tanıma zamanı müvafiq dövlətlər arasında, adətən, yalnız konsulluq münasibətləri qurulur. De-yure tanıma tam, qəti tanımadır. Bu halda tanıyan dövlət tanımanın obyektini ilə diplomatik münasibətlər qurmağa hazır olduğunu bəyan edir; istənilən halda, diplomatik münasibətlərin qurulması de-yure tanıma hesab olunur. Beləliklə, tanımanın iki forması arasında fərq onların doğurduğu hüquqi nəticələrin həcmindədir.

Praktikada elə hallara rast gəlinir ki, bir-birini tanımayan iki dövlət konkret məsələlərin həlli üçün rəsmi əlaqəyə girməyə məcbur olurlar. Bu faktik, qeyri-rəsmi tanıma *ad hoc tanıma* adlanır (yəni bu hal üçün, bir dəfə üçün).

Tanımanın destinatorundan (obyektindən) asılı olaraq onun aşağıdakı *növlərini* ayırırlar: dövlətin tanınması; hökumətin tanınması; milli-azadlıq hərəkatının tanınması; vuruşan tərəfin tanınması, mühacirətdə olan hökumətin tanınması.

VII FƏSİL

DÖVLƏTLƏRİN VARISLIYI

1. Dövlətlərin varisliyinin anlayışı

Dövlətlərin varisliyi dedikdə, müəyyən beynəlxalq hüquq və vəzifələrin bir dövlətdən digərinə keçməsi başa düşülür.

Dövlətlərin varisliyi məsələləri o zaman ortaya çıxır ki, müəyyən bir ərazi üzərində dövlət suverenliyi dəyişir. Bu məsələləri nizama salan normalar uzun müddət beynəlxalq adətlərdən ibarət olmuşdur. Hazırda bu normalar məcəllələşdirilmişdir. Dövlətlərin varisliyi sahəsində iki beynəlxalq konvensiya mövcuddur:

1. *Müqavilələrə münasibətdə dövlətlərin varisliyi haqqında 1978-ci il Vyana Konvensiyası* (1996-cı il noyabrın 6-da qüvvəyə minmişdir).

2. *Dövlət əmlakına, arxivlərinə və borclarına münasibətdə dövlətlərin varisliyi haqqında 1983-cü il Vyana Konvensiyası* (hələ qüvvəyə minməmişdir).

Bu konvensiyaların məğzində duran *əsas ideya* ondan ibarətdir ki, dövlətlərin varisliyi ilə bağlı ortaya çıxan bütün məsələlər müvafiq dövlətlər – əvvəlki dövlətlə varis dövlət (dövlətlər) və ya varis dövlətlərin özləri arasında razılaşma yolu ilə həll olunur. Belə bir razılaşma mümkün olmadıqda isə, müvafiq tərəflər göstərilən konvensiyaların müddəalarına uyğun hərəkət etməlidirlər.

Dövlətlərin varisliyi aşağıdakı hallarda ortaya çıxır:

- a) hər hansı bir ərazinin müstəmləkəçilikdən azad olub müstəqil dövlət yaratması («yeni müstəqil dövlət»)
- b) bir dövlətin bir neçə yeni dövlətə parçalanması;
- c) bir neçə dövlətin bir dövlətdə birləşməsi;
- ç) dövlət ərazisinin bir hissəsinin ayrılması və müstəqil dövlət yaratması;

d) hər hansı bir ərazinin bir dövlətə birləşməsi.

Dövlətlərin varisliyinin obyektləri aşağıdakılardır: a) əvvəlki dövlətin iştirakçısı olduğu beynəlxalq müqavilələr; b) dövlət mülkiyyəti; c) dövlət arxivləri; ç) dövlət borcları.

2. Beynəlxalq müqavilələrə münasibətdə dövlətlərin varisliyi

Müqavilələrə münasibətdə dövlətlərin varisliyi haqqında 1978-ci il Vyana Konvensiyası beynəlxalq-hüquqi leksikona yeni termin – «*yeni müstəqil dövlət*» terminini daxil etmişdir. «Yeni müstəqil dövlət» dedikdə, «ərazisi dövlətlərin varisliyi anından bilavasitə əvvəl asılı ərazi olmuş, beynəlxalq münasibətlərinə görə əvvəlki dövlətin məsuliyyət daşdığı varis dövlət» başa düşülür (2-ci maddənin 1(f) bəndi). Yeni müstəqil dövlətlərə *tabula rasa* («təmiz lövhə») prinsipi şamil olunur. Həmin prinsipə görə, yeni müstəqil dövlət əvvəlki dövlətin (yəni bu halda – müstəmləkə asılılığında olduğu dövlətin) iştirakçısı olduğu beynəlxalq müqavilələrdən *azaddır*, daha doğrusu, onun üzərində bu müqavilələri qüvvədə saxlamaq vəzifəsi yoxdur. Bununla belə, yeni müstəqil dövlət arzu etdikdə, bildiriş yolu ilə əvvəlki dövlətin hər hansı bir müqaviləsinin iştirakçısı ola bilər.

İki və ya daha artıq dövlət bir dövlətdə *birləşdikdə*, onların hər hansı birinin iştirakçısı olduğu istənilən müqavilə varis dövlət üçün qüvvədə olmaqda davam edir. Lakin: a) müvafiq tərəflər arasında başqa cür razılaşma olduqda b) müqavilənin varis dövlətə şamil olunması həmin müqavilənin obyektı və məqsədlərinə uyğun olmadıqda; c) müqavilənin bağlandığı dövrə nisbətən vəziyyət köklü surətdə dəyişmişsə (rebus sic stantibus prinsipi), yuxarıda göstərilən norma tətbiq olunmur. Məhz bu şərtlərə əsaslanaraq, AFR 1990-cı ildə Almaniyanın yenidən birləşməsindən sonra ADR-in müqavilələrindən imtina etmişdi.

Dövlətin ərazisi qismən və ya bütövlükdə *parçalandıqda* və nəticədə bir və ya bir neçə yeni dövlət yarandıqda:

a) əvvəlki dövlətin bütün ərazisində qüvvədə olmuş müqavilə hər bir yeni yaranmış varis dövlətə münasibətdə qüvvədə qalır;

b) bir varis dövlətin ərazisində qüvvədə olmuş müqavilə yalnız həmin dövlət üçün qüvvədə qalmaqda davam edir.

1978-ci il Konvensiyasının 34-cü maddəsində əks olunmuş bu norma SSRİ dağılından sonra sovet müqavilə irsinə münasibətdə yeni yaranmış varis dövlətlər tərəfindən əsas götürülmədi. Məsələ burasındadır ki, keçmiş sovet respublikaları bu zaman özlərini, buna *hüquqi* əsas olmasa da (amma faktik əsasın olmasından danışmaq olardı), «yeni müstəqil dövlət» kimi apardılar. Rusiyadan başqa, bütün digər varis dövlətlər, o cümlədən Azərbaycan Respublikası SSRİ-nin bütün çoxtərəfli müqavilələrindən, prinsip etibarilə imtina etdilər. 1992-ci il iyulun 6-da imzalanmış «*Keçmiş İttifaqın qarşılıqlı marağ kəsb edən müqavilələrinə münasibətdə qarşılıqlı anlaşma haqqında Memorandum*»da göstərilirdi ki, hər bir dövlət bu müqavilələrdə iştirakı haqqında məsələni, «hər bir konkret halın spesifikasından, müqavilənin xarakter və məzmunundan asılı olaraq *müstəqil* həll edir».

Varislik faktı bir sıra müqavilələrə – dövlət sərhədini müəyyən edən müqavilələrə, habelə təşəkkül tapmaqda olan adət normasına görə, insan hüquqlarına dair beynəlxalq müqavilələrə heç bir təsir göstərmir.

3. Dövlət mülkiyyətinə münasibətdə dövlətlərin varisliyi

1983-cü il Konvensiyasına görə, dövlət mülkiyyətinə münasibətdə varislik məsələləri aşağıdakı qaydada həll olunur.

Varis dövlət *yeni müstəqil dövlət* olduqda:

a) əvvəlki dövlətin, yeni müstəqil dövlətin ərazisində yerləşən bütün daşınmaz əmlakı yeni müstəqil dövlətə, yəni varis dövlətə keçir; b) əvvəlki dövlətin göstərilən ərazidəki fəaliyyəti ilə bağlı olan daşınar mülkiyyəti də varis dövlətə keçir.

İki və ya daha artıq dövlət bir dövlətdə *birləşdikdə*, əvvəlki dövlətlərin mülkiyyəti varis dövlətə keçir.

Dövlət bir neçə yeni dövlətə *parçalandıqda*:

a) əvvəlki dövlətin varis dövlətin ərazisində yerləşən daşınmaz mülkiyyəti bu varis dövlətə keçir; b) əvvəlki dövlətin ərazisindən kənarında yerləşən daşınmaz mülkiyyət ədalətli qaydada varis dövlətlər arasında bölüşdürülür; c) əvvəlki dövlətin varisliyin obyektı olan ərazidəki fəaliyyəti ilə bağlı əldə edilmiş daşınmaz mülkiyyət müvafiq varis dövlətə keçir; ç) əvvəlki dövlətin digər daşınmaz mülkiyyəti varis dövlətlər arasında ədalətli qaydada bölüşdürülür.

SSRİ dağılıdıqdan sonra onun varis dövlətləri arasında ortaya çıxan məsələlərdən biri SSRİ-nin xaricdəki daşınmaz və daşınmaz mülkiyyətinin bölünməsi oldu. *Keçmiş SSR İttifaqının xaricdəki bütün mülkiyyətinin bölünməsi haqqında 1992-ci il 6 iyul tarixli Sazişə* müvafiq olaraq, varis dövlətlər üçün bu mülkiyyətdə konkret paylar müəyyən edildi (məsələn, Rusiya – 61,34%; Ukrayna – 16,37%; Azərbaycan Respublikası – 1,64% və s.). Sazişdə eyni zamanda göstərilirdi ki, bu payın qəbul edilməsi və varis dövlətin SSRİ-nin xarici borclarının ödənilməsində müvafiq həcmdə iştirak etməsi bir-biri ilə qarşılıqlı surətdə bağlıdır. Nəticə etibarilə, demək olar ki, bütün varis dövlətlər SSRİ-nin xaricdəki mülkiyyətindəki öz paylarını Rusiyaya verdilər; Rusiya isə bunun əvəzində onların müvafiq borc öhdəliklərini öz boynuna götürdü.

Dövlətin ərazisinin bir hissəsinin başqa dövlətə keçdiyi halda da eyni qaydalar tətbiq olunur.

4. Dövlət arxivlərinə münasibətdə dövlətlərin varisliyi

Arxiv fondlarının bütövlüyünün qorunub saxlanması zərurətindən və onlarda olan məlumatların müstəsna əhəmiyyətindən irəli gələrək, 1983-cü il Vyana Konvensiyası müvafiq tərəflərdən ədalət prinsiplərinin əsas götürülməsini və bütün lazımi halların nəzərə alınmasını tələb edir.

İki və ya daha artıq dövlət bir dövlətdə *birləşdikdə*, əvvəlki dövlətlərin arxivləri varis dövlətə keçir.

Dövlət bir neçə yeni dövlətə *parçalandıqda*, əvvəlki dövlətin arxivlərinin varis dövlətin normal idarə edilməsi üçün zəruri olan və habelə bu əraziyə bilavasitə aidiyyəti olan hissəsi həmin varis dövlətə keçir. Lakin müvafiq varis dövlətlər başqa cür razılığa gələ bilirlər. Əvvəlki dövlətin digər arxivləri, 1983-cü il Konvensiyasına uyğun olaraq, «ədalətli qaydada, bütün müvafiq halları nəzərə almaqla» varis dövlətlərə keçir.

SSRİ-nin arxivləri ilə bağlı məsələlər *Keçmiş SSR İttifaqının dövlət arxivlərinə münasibətdə varislik haqqında 1992-ci il 6 iyul tarixli Sazişdə* nizama salınmışdır. Sazişə görə, hər bir varis dövlətin ərazisində olan arxivlər həmin dövlətə keçir. Hər bir dövlətə başqa dövlətin ərazisində olan arxiv sənədlərinin surətlərini əldə etmək hüququ verilir. Habelə hər bir dövlət digər dövlətin rəsmi arxiv idarəsi tərəfindən verilmiş arxiv arayışlarının hüquqi qüvvəsini tanıyır. Sazişin iştirakçıları keçmiş Rusiya imperiyası və SSR İttifaqının ali dövlət orqanlarının fəaliyyəti nəticəsində yaranmış və üçüncü dövlətlərin dövlət arxivlərində saxlanan fondların bütövlüyünü və bölünməzliyini tanıyırlar.

Varis dövlət *yeni müstəqil dövlət* olduqda, bu əraziyə mənsub olmuş arxivlər yeni müstəqil dövlətə keçir.

Dövlət ərazisinin bir hissəsinin ayrılması və müstəqil dövlət yaradılması halında bu ərazinin normal idarə edilməsi üçün orada qalmalı olan və bu əraziyə bilavasitə aidiyyəti olan arxivlər həmin dövlətə keçir.

Dövlət ərazisinin ayrılmış hissəsi *başqa bir dövlətlə birləşdikdə*, yuxarıda göstərilmiş qaydalar tətbiq olunur.

5. Dövlət borclarına münasibətdə dövlətlərin varisliyi

1983-cü il Vyana Konvensiyasına görə, dövlət borcu əvvəlki dövlətin digər dövlət, beynəlxalq təşkilat və ya beynəlxalq hüquq digər subyekti qarşısında beynəlxalq hüquqa uyğun öz üzərinə götürdüyü maliyyə öhdəliyi deməkdir.

Əsas prinsip ondan ibarətdir ki, dövlətlərin varisliyi özü-özlüyündə kreditorların hüquq və öhdəliklərinə xələl gətirmir. Belə ki,

iki və ya daha artıq bir dövlətdə *birləşdikdə*, əvvəlki dövlətlərin dövlət borcu varis dövlətə keçir. *Bütün digər hallarda* isə, əgər müvafiq tərəflər xüsusi saziş bağlamayıblarsa:

a) əvvəlki dövlətin heç bir borcu yeni müstəqil dövlətə keçmir;

b) *dövlət parçalandıqda*, dövlətin dövlət borcu varis dövlətlər arasında ədalətli qaydada bölüşdürülür.

SSRİ-nin xarici borcu haqqında məsələ *SSR İttifaqının dövlət borcu və aktivlərinə münasibətdə varislik haqqında 1991-ci il 4 dekabr tarixli Müqavilədə* və *bu Müqaviləyə əlavələr haqqında 1992-ci il 13 mart tarixli Sazişdə* öz həllini tapmışdır. Bu müqavilələrdə dövlət borcunun müvafiq paylarla bölüşdürülməsi prinsipi əsas götürülmüşdür. Lakin sonralar, yuxarıda artıq qeyd edildiyi kimi, SSRİ-nin xarici borcu üzrə ümumi məsuliyyəti digər varis dövlətlərlə ikitərəfli sazişlər əsasında Rusiya öz üzərinə götürdü.

VIII FƏSİL

BEYNƏLXALQ HÜQUQ VƏ DÖVLƏTDAXİLİ HÜQUQ

1. Beynəlxalq hüququn və dövlətdaxili hüququn qarşılıqlı münasibətinə dair nəzəriyyələr

Yuxarıda biz qeyd etmişdik ki, beynəlxalq hüquq və dövlətdaxili (milli) hüquq avtonom fəaliyyət göstərən, lakin bir-birilə əlaqədə olan və bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərən hüquq sistemləridir. Lakin bu fikir beynəlxalq hüquq elmində və praktikasındadır heç də birmənalı qəbul olunmur. Beynəlxalq hüququn və dövlətdaxili hüququn qarşılıqlı münasibətini izah edən aşağıdakı nəzəriyyələr mövcuddur:

1. Monizm nəzəriyyəsi.

Bu nəzəriyyənin nümayəndələri (əsas nümayəndəsi görkəmli hüquqşünas alim *H.Kelzendir*) belə hesab edirlər ki, beynəlxalq hüquq və dövlətdaxili hüquq «hüquq» adlanan vahid sistemin iki komponentidir. Hər iki normalar sistemi bir mühitdə fəaliyyət göstərir və eyni məsələni nizama salır. Eyni zamanda eyni məsələ ilə bağlı olduqlarına görə, iki sistem arasında ziddiyyət ola bilər. Bu zaman beynəlxalq hüquq üstünlüyə malik olur. Praktik baxımdan bu o deməkdir ki, dövlətin qanunverici orqanı və məhkəmələri daxili hüququn beynəlxalq hüquqa uyğun olmasını təmin etməlidir. Əgər belə bir uyğunluq yoxdursa, milli məhkəmə beynəlxalq hüquq normasını tətbiq etməlidir.

Monizm nəzəriyyəsində bir cərəyan mövcuddur ki, onun əsasını alman filosofu Hegel qoymuşdur. Bəzi mənbələrdə «tərsinə monizm» adlanan bu doktrinaya görə, milli hüquq beynəlxalq hüquq üzərində üstünlüyə malikdir. Burada beynəlxalq hüquq milli hüquq

sisteminin tərkib hissəsi, onun sahələrindən biri kimi götürülür; beynəlxalq hüquq xarici dövlət hüququ kimi səciyyələndirilir.

2. Dualizm nəzəriyyəsi.

Bu nəzəriyyəyə görə (əsas nümayəndəsi məşhur alman alimi *Tripeldir*), beynəlxalq hüquq və dövlətdaxili hüquq bir-birindən ayrılıqda mövcud olan və fəaliyyət göstərən iki tamamilə müstəqil hüquq sistemləridir. Beynəlxalq hüquq dövlətlər arasındakı münasibətləri nizama salır, dövlətdaxili hüquq isə dövlətin ərazisində fərdlərin hüquq və vəzifələrini müəyyən edir. Dualizm beynəlxalq hüququn və dövlətdaxili hüququn eyni sferada fəaliyyət göstərməsini inkar edir, lakin qəbul edir ki, onların eyni predmeti vardır. Bu predmeti beynəlxalq hüquq beynəlxalq səviyyədə, milli hüquq isə dövlət daxilində tənzimləyir. Məsələn, əgər fərdin beynəlxalq hüquqla təminat verilən hər hansı hüququ dövlət tərəfindən pozulubsa, milli məhkəmə bu zaman milli hüququ tətbiq edəcəkdir. Dövlət öz öhdəliklərini beynəlxalq səviyyədə poza bilər, lakin bu, beynəlxalq məhkəməyə aid olacaqdır. Başqa sözlə, beynəlxalq məhkəmələr beynəlxalq hüququ, milli məhkəmələr isə milli hüququ tətbiq edir. Dualizm doktrinasından belə alınır ki, dövlətin hərəkəti öz ərazisində tam qanuni ola bilər, lakin bununla belə həmin davranış beynəlxalq məsuliyyət doğura bilər.

3. «Koordinasiya» nəzəriyyəsi.

Bu nəzəriyyənin nümayəndələri (*Antsilotti, Fitsmoris*) beynəlxalq hüququn və dövlətdaxili hüququn eyni sferada fəaliyyət göstərməsini və eyni predmeti olmasını inkar edirlər. Onların fikrincə, bu iki hüquq sistemi heç vaxt ziddiyyətdə olmur. Hər sistemin «öhdəlikləri» kolliziyada ola bilər və hansı öhdəliyin üstün olmasını hüquq sistemi özü müəyyən edir. Belə ki, milli hüquq məsələnin həllini beynəlxalq hüquqa «göndərmirsə», müvafiq milli hüquq norması tətbiq edilir və əksinə. Göründüyü kimi, bu yanaşma dualizm nəzəriyyəsi ilə, demək olar ki, eynidir və praktik baxımdan onların arasında çox cüzi fərq vardır. Fərq, əsas etibarilə, nəzəri cəhətdəndir: indi haqqında danışdığımız nəzəriyyənin məğzində duran ideya ondan ibarətdir ki, – bu, onun adından bəllidir, – beynəlxalq hüquq və dövlətdaxili hüquq sistem kimi bir-biri ilə ziddiyyətdə olmur; monizm və dualizm isə «konfrontasiya» nəzəriyyələridir.

2. Beynəlxalq hüququn dövlətdaxili hüquq sistemində implementasiyası

Beynəlxalq hüquq normaları daxili hüquq sistemlərinin «Vasi-təçiliyi» olmadan lazımı qaydada həyata keçirilə bilməz. Xüsusilə insan hüquqları, cinayətkarların verilməsi, iqtisadi münasibətlər, regional integrasiya və bu kimi digər məsələləri tənzimləyən beynəlxalq hüquq müddələrinin *implementasiyası*, yəni həyata keçirilməsi, prinsip etibarilə, yalnız milli qanunvericinin və milli məhkəmənin «iştirakı» ilə mümkündür. Bu «iştirak»ın forma və metodları müxtəlifdir və dövlətdən dövlətə fərqlənir: beynəlxalq hüquqda bununla bağlı vahid normativ sxem yoxdur. Beynəlxalq hüquq baxımından, dövlətin öz üzərinə götürdüyü beynəlxalq öhdəlikləri milli səviyyədə *neçə* həyata keçirməsi və bütövlükdə beynəlxalq hüquqla milli hüququn qarşılıqlı münasibəti problemini *neçə* həll etməsi, prinsip etibarilə, vacib deyildir. Vacib cəhət ondan ibarətdir ki – bu, əslində ümumi beynəlxalq hüququn imperativ tələbidir – dövlətlər beynəlxalq hüquq normalarına əməl etsinlər və lazımı hallarda onların dövlətdaxili qüvvəsini təmin etsinlər. Təkrar edirik ki, bu tələbin yerinə yetirilməsinin forma və vasitələrinin seçilməsi hər bir dövlətin öz konstitusiya qanunvericiliyində və praktikasında müəyyən olunur.

Dövlətlərin konstitusiya praktikasından irəli gələrək, beynəlxalq hüquq normalarının dövlətdaxili implementasiyasının iki əsas üsulunu göstərmək olar:

1. *İnkorporasiya* («daxiletmə»).

Bu zaman beynəlxalq hüquq normaları, onların məcburiliyi dövlət tərəfindən müvafiq qaydada tanındıqdan sonra heç bir dövlətdaxili akt olmadan birbaşa milli hüquqa daxil edilir və milli hüquq normaları kimi tətbiq edilir. İnkorporasiya aşağıdakı qaydada formulə edilir: «beynəlxalq hüquq milli hüququn tərkib hissəsidir». Dünyanın əksər ölkələrində, o cümlədən Azərbaycan Respublikasında bu üsuldan istifadə olunur.

2. *Transformasiya* («çevirmə»).

Bu halda beynəlxalq hüquq ipso facto milli hüququn hissəsi sayılır. Beynəlxalq hüquq milli hüquqa ayrı-ayrı qanunvericilik

akları *vasitəsilə* daxil edilir (yəni beynəlxalq hüquq milli hüquqa «çevrilir», «transformasiya edilir»). Deməli, beynəlxalq normanı milli hüquq sisteminə gətirən qanun verilməyibsə, milli məhkəmə həmin normanı heç cür tətbiq edə bilməz. Böyük Britaniyada, Skandinaviya ölkələrində, Tailandda və bir sıra digər dövlətlərdə transformasiya üsulu əsas götürülür.

3. Milli qanunvericiliyin beynəlxalq hüquq normalarına uyğunlaşdırılması

Hər bir dövlət öz üzərinə götürdüyü beynəlxalq öhdəlikləri vicdanla yerinə yetirmək üçün daxili qanunvericilik sisteminin bu öhdəliklərə uyğun olmasını təmin etməlidir. Əslində bu, beynəlxalq hüquq normalarının həyata keçirilməsinin ən optimal yoludur.

Çox zaman zəruri qanunvericilik tədbirlərinin həyata keçirilməsi beynəlxalq müqavilələrdə bir tələb kimi iştirakçı dövlətlərin üzərinə qoyulur. İfadə formasına görə bu göstərişlər iki cür olur:

1) ümumi göstərişlər.

Əsas etibarilə insan hüquqları haqqında beynəlxalq konvensiyalara daxil edilən bu cür müddəalarda ümumi şəkildə göstərilir ki, iştirakçı dövlətlər bu konvensiyalarda bəyan edilmiş hüquq və azadlıqlara əməl olunmasını təmin etmək üçün zəruri qanunvericilik tədbirləri həyata keçirməlidirlər.

Məsələn, Uşaq hüquqları haqqında 1989-cu il Konvensiyasının 4-cü maddəsində deyilir ki, «iştirakçı dövlətlər bu Konvensiyada tanınmış hüquqların həyata keçirilməsi üçün bütün müvafiq qanunvericilik, inzibati və digər tədbirlər görməlidirlər».

Qeyd edək ki, bu cür ümumi göstərişlərin yerinə yetirilməsi öz-özlüyündə beynəlxalq hüququn pozulması kimi tövsif edilə bilməz. Beynəlxalq hüquq pozuntusundan o zaman danışmaq olar ki, dövlət öz öhdəliklərini hər hansı bir konkret halda yerinə yetirməmiş olur. İnsan hüquqları ilə bağlı bizim misalımızda, dövlətdaxili hüququn beynəlxalq hüquqa zidd olması o halda bey-

nəlxalq hüquq pozuntusu sayılır ki, bu zaman konkret şəxsin hər hansı hüquq və ya azadlığı pozulmuş olur.

2) konkret göstərişlər.

Bu halda müəyyən qanunvericilik tədbirlərinin həyata keçirilməsi – müvafiq qanunların və digər aktların qəbul olunması və ya ləğv edilməsi – müqavilə iştirakçılarının üzərinə birbaşa vəzifə kimi qoyulur. Beynəlxalq hüquqda bu cür öhdəliklərə *davranış öhdəlikləri* deyilir. Dövlətin bu öhdəliyi yerinə yetirməməsi birbaşa beynəlxalq hüquq pozuntusu doğurur.

Belə bir misal göstərək. İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında 1966-cı il Beynəlxalq Paktın 10-cu maddəsinin 3-cü bəndində iştirakçı dövlətlərdən tələb olunur ki, uşaq əməyinin müəyyən növlərinin tətbiqini qanunvericilik qaydasında qadağan etsinlər və buna görə cəza nəzərdə tutsunlar. Müvafiq qanunvericilik aktlarının dövlət tərəfindən qəbul olunmaması, əgər yetkinlik yaşına çatmamış hər hansı bir şəxsin bu cür işlərə cəlb edilməsi halı olmayıbsa və zərərli nəticələr törədilməyibsə belə, Paktın pozulması kimi nəzərdən keçiriləcəkdir.

Soyqırım cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında Konvensiyanın V maddəsində də konkret göstəriş öz əksini tapmışdır; burada iştirakçı dövlətlərin üzərinə birbaşa öhdəlik qoyulur ki, onlar öz cinayət qanunlarında soyqırım cinayətinə görə müvafiq cəza nəzərdə tutsunlar.

4. Azərbaycan Respublikasının daxili hüquq sistemi və beynəlxalq hüquq

Qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan Respublikası beynəlxalq hüquq normalarının həyata keçirilməsinin *inkorporasiya* yolunu seçmişdir. Belə ki, Konstitusiyamızın 148-ci maddəsinin II bəndinə görə, «Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsidir». Göstərilən maddə bütün beynəlxalq

müqavilələrin, yəni təkcə dövlətlərarası deyil, habelə hökumətlərarası və idarələrarası sazişlərin də ümumi inkorporasiyasını nəzərdə tutur.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası milli hüquqa daxil edilmiş beynəlxalq müqavilələrin normativ rəngi haqqında məsələdən yan keçməmişdir. Həmin məsələnin həlli 151-ci maddədə öz əksini tapmışdır. Maddədə deyilir: «Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminə daxil olan normativ-hüquqi aktlar (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və referendum yolu ilə qəbul edilmiş aktlar istisna olunmaqla) və Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı dövlətlərarası müqavilələr arasında ziddiyyət yarandıqda, beynəlxalq müqavilələr tətbiq olunur». Göründüyü kimi, bu maddədə yalnız Azərbaycan Respublikasının tərəf olduğu dövlətlərarası müqavilələr nəzərdə tutulmuşdur. Hökumətlərarası müqavilələrin hüquqi qüvvəsinə gəldikdə isə, 130-cu maddənin III bəndinin 6-cı yarımbəndindən belə bir nəticə çıxır ki, normativ ierarxiyada onlar Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya və qanunlarından aşağıda dayanır.

İlk baxışdan belə bir təəssürat yaranır ki, Konstitusiyaya həmin bu maddədə beynəlxalq hüququn *primatını* (üstünlüyünü) müəyyən etmişdir. Lakin əslində 151-ci maddə beynəlxalq müqavilənin müddəaları ilə Azərbaycanın normativ-hüquqi aktları arasında mümkün ziddiyyətləri həll etmək rolunu oynayır. Belə bir ziddiyyət olduqda, məhkəmə bu müddəaları ləğv edə və ya dəyişdirə bilməz, yalnız həmin müddəaların tətbiqindən imtina edə bilər. Dövlətdaxili hüquq norması qüvvədə qalır, doğrudur, bu zaman Azərbaycanın öz qanunvericiliyini beynəlxalq hüquqa uyğunlaşdırmaq kimi beynəlxalq öhdəliyi haqqında məsələ aktuallaşır.

151-ci maddənin məzmunundan irəli gəlir ki, beynəlxalq müqavilə və milli qanun arasındakı kolliziyalar *lex posteriori derogat legi priori* prinsipi əsasında həll olunmalıdır; beynəlxalq müqavilə həm Azərbaycan Respublikası üçün qüvvəyə minməzdən qabaq, həm də ondan sonra qəbul olunmuş istənilən normativ-hüquqi aktlara münasibətdə üstünlüyə malikdir.

5. Beynəlxalq müqavilələrin milli məhkəmələr tərəfindən tətbiqi

İnkorporasiya yolu ilə beynəlxalq müqavilənin milli hüquqa daxil edilməsi onun birbaşa tətbiq oluna bilməsi demək deyil. Başqa sözlə, məhkəmədən tələb etmək olmaz ki, o, dövlətin, iştirakçısı olduğu beynəlxalq müqaviləni hər hansı işin həlli üçün birbaşa tətbiq etsin. Beynəlxalq hüququn dövlətdaxili hüququn bir hissəsi elan edildiyi bütün ölkələrin məhkəmə təcrübəsində, adətən, müvafiq beynəlxalq müqavilənin özü icra olunan («*self-executing*») və ya özü icra olunmayan («*non-self-executing*») müqavilə olub-olmaması haqqında məsələ ortaya çıxır.

Özü icra olunan o müqavilələrə (müqavilə müddəalarına) deyilir ki, onlar milli hüquq subyektlərinin iştirakı ilə olan münasibətləri avtomatik tənzimləyən dəqiq hüquqi öhdəliklər və milli məhkəmələrdə bilavasitə iddia ilə təmin oluna bilən hüquq və vəzifələr yaradır. **Özü icra olunmayan** müqavilələr isə özündən sonra müəyyən qanunvericilik aktlarının verilməsini tələb edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, beynəlxalq-hüquqi normaların böyük əksəriyyəti ilk növbədə, bu normaları qəbul etmiş dövlətlərin özünə yönəlmişdir və onların orqanları üçün qanunvericilik, təşkilati və digər xarakterli müvafiq öhdəliklər yaradır. Qeyri-müəyyən olduğuna görə, bu normalar məhkəmə tətbiqi üçün zəruri hüquqi standartlar nəzərdə tutmur. Xüsusilə bu, proqram xarakteri daşıyan, yəni yalnız ən ümumi istiqamətlər, davranış sərhədləri müəyyən edən, adekvat qanunvericilik və ya inzibati tədbirlərin həyata keçirilməsi zərurətini birbaşa və ya dolayı yolla göstərən müqavilələrə aiddir. Ona görə də milli məhkəmə bu müqavilələri öz-özlüyündə tətbiq edə bilməz. Məsələn, insan hüquqları sahəsində universal müqavilə olan İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktı götürək. Bu müqavilə Razılığa gələn Tərəflərin niyyətinə görə özü icra olunan sayıla bilməz. Belə bir nəticə Paktın 2-ci maddəsinin 1-ci bəndindən birbaşa irəli gəlir. Burada deyilir ki, iştirakçı dövlətlər Paktın bəyan olunmuş hüquqları «öz ehtiyatlarının maksimal hədlərində», «tədricən» və «bütün

müvafiq üsullarla, o cümlədən qanunvericilik tədbirləri qəbul etməklə» həyata keçirməyi öz öhdələrinə götürürlər. Beləliklə, həmin öhdəliklərin həyata keçirilməsinin başlıca üsulu kimi milli qanunvericiliyə göndərişin olması Paktda ehtiva olunmuş normaların özü icra olunmasını istisna edir.

Qeyd edilməlidir ki, özü icra olunan və icra olunmayan müqavilələrin tərfi və habelə müəyyən olunmuş siyahısı yoxdur və praktik cəhətdən bu heç mümkün də deyil. Bu və ya digər beynəlxalq müqavilənin özü icra olunan olub-olmaması haqqında məsələ dövlətdaxili hüququn məsələsidir və onun həlli dövlətdən dövlətə fərqlənir, yəni konstitusiyalardan, məhkəmə praktikasından, hüquqi ənənələrdən və s. asılıdır. Doğrudur, özündən sonra dövlətdaxili qanunvericilik tədbirlərini açıq-aydın tələb edən və olduqca ümumi və proqram xarakterli öhdəliklər nəzərdə tutan müqavilələr, çox güman ki, bütün ölkələrdə özü icra olunmayan müqavilələr kimi elan olunacaqdır. Bəzi dövlətlərdə «özü icra olunmayan» müqavilə anlayışı məhkəmələr tərəfindən bu və ya digər beynəlxalq sazişin tətbiqindən boyun qaçırmaq üçün istifadə olunur (daha doğrusu, sui-istifadə olunur). Məsələn, bu hala ABŞ-da tez-tez rast gəlinir, halbuki məlumdur ki, ABŞ-ın Konstitusiyası (VI maddə) beynəlxalq müqavilələri «ölkənin ali hüququnun» bir hissəsi elan etmişdir.

Beynəlxalq müqavilənin özü icra olunmasının müəyyən edilməsi problemi ilə qarşılaşan məhkəmələr, adətən, bir-biri ilə sıx əlaqəli iki suala cavab verməli olurlar: 1) müqavilə onun dili, məqsədi və konteksti nəzərə alınmaqla, birbaşa tətbiq oluna biləmi; 2) Razılığa gələn dövlətlər fərdlərə məhkəmədə müdafiədə oluna bilən hüquq və vəzifələri bilavasitə vermək niyyətində olmuşlarmı. Belə ki, beynəlxalq müqavilənin iştirakçısı olan dövlətlər müqavilənin özündə razılığa bilərlər ki, müqavilə bütövlükdə və ya onun ayrı-ayrı müddəaları birbaşa milli məhkəmələrdə tətbiq olunacaqdır. Məsələn, Avropa İqtisadi Birliyinin yaradılması haqqında Müqavilənin 189-cu maddəsində nəzərdə tutulmuşdur ki, Birliyin Şurasının və ya Avropa Komissiyasının qərarları məcburidir və bütün iştirakçı dövlətlərdə birbaşa tətbiq olunur.

Bəzi dövlətlər qanunvericilik qaydasında – ya konstitusiya səviyyəsində (Niderland, Fransa, Yunanıstan, Cənubi Afrika Respublikası və b.) ya da xüsusi qanunlarda, bir qayda olaraq, beynəlxalq müqavilələr haqqında qanunlarda (məsələn, Rusiya) özü icra olunan müqavilələrin anlayışını vermiş və bununla öz məhkəmələri üçün hansı beynəlxalq müqavilələrin birbaşa tətbiq olunması barədə ümumi rəhbərlik müəyyən etmişlər.

Özü icra olunan müqavilələr anlayışı Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində birbaşa öz əksini tapmamışdır. Doğrudur, Mülki Məcəllənin 3.1-ci maddəsini bu istiqamətdə uğurlu saymaq olar. Həmin maddədə deyilir: «Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı dövlətlərarası müqavilələr bu Məcəllə ilə tənzimlənən mülki hüquq münasibətlərinə (beynəlxalq müqavilədən onun tətbiqi üçün dövlətdaxili normativ hüquqi aktın qəbul edilməsi tələbinin irəli gəldiyi hallar istisna edilməklə) birbaşa tətbiq edilir». Beləliklə, qanunverici müəyyən etmişdir ki, əgər dövlətimizin iştirakçısı olduğu hər hansı beynəlxalq müqavilədən onun ölkə ərazisində tətbiqi üçün dövlətdaxili normativ hüquqi aktın qəbul edilməsi tələbi irəli gəlirsə, bu müqavilə birbaşa tətbiq oluna bilməz, yəni özü icra olunmayan müqavilə sayılmalıdır. Təbii ki, bu vacib müddəanın məhkəmə praktikasında sınaqdan keçirilməsinə və inkişaf etdirilməsinə böyük ehtiyac vardır. Digər tərəfdən, şübhə yoxdur ki, bu müddəa təkcə mülki qanunvericilik sferası ilə məhdudlaşmamalıdır. Bu baxımdan daha məqsədəuyğun olardı ki, göstərilən məsələ öz konseptual həllini «Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrinin bağlanması, icrası və ləğv edilməsi qaydaları haqqında» Qanunda tapaydı. Təəssüf ki, bu mühüm qanunvericilik aktı beynəlxalq müqavilələrin dövlətdaxili implementasiyası, o cümlədən məhkəmələr tərəfindən tətbiqi haqqında məsələdən tamamilə yan keçir; doğrudur, burada müqavilələrin icrası ilə bağlı bir sıra deklarativ müddəalar (15-ci, 16-cı və 17-ci maddələr) öz əksini tapmışdır. 1997-ci il iyunun 10-da qəbul olunmuş «Məhkəmələr və hakimlər haqqında» Qanun da sözügedən məsələyə aydınlıq gətirməmişdir. Qanunun «məhkəmələr işlərə baxarkən... habelə Azərbaycan Respublikasının tərəfdar olduğu beynəlxalq müqavilələri əldə rəhbər tuturlar» müddəası (4-cü maddənin 3-cü hissəsi), göründüyü kimi, özü icra olunan müqavilələr haqqında məsələni həll etmir. Yuxarıda deyilən-

lərdən belə başa düşdük ki, «məhkəmə qanunu əldə rəhbər tutur» və «məhkəmə beynəlxalq müqaviləni əldə rəhbər tutur» ifadələri heç də eyni məna yükünə malik deyildir. Sonuncu ifadənin sadə şərhı belədir: milli məhkəmə yalnız o beynəlxalq müqaviləni tətbiq edir ki, həmin müqaviləni tətbiq etmək *olar*.

Beynəlxalq müqavilə normalarının milli məhkəmələr tərəfindən tətbiqi müxtəlif formalar kəsb edə bilər; bu, beynəlxalq hüququn müstəqil və ya əlavə hüquqi dəlil kimi istifadə olunmasından asılıdır. Praktikaya əsaslanaraq, *beynəlxalq müqavilələrin tətbiqinin üç formasını* göstərmək *olar*:

- 1) *contra legem* (qanunun ziddinə olaraq);**
- 2) *praeter legem* (qanunla yanaşı olaraq);**
- 3) *secundum legem* (qanuna əlavə olaraq).**

Birinci halda məhkəmə beynəlxalq müqaviləni ona zidd olan milli qanunvericilik normasının əvəzinə tətbiq edir. Beynəlxalq hüquq normasının *contra legem* tətbiqi, məsələn, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz 151-ci maddəsinin əsasında ola bilər.

İkinci halda məhkəmə beynəlxalq müqaviləyə milli qanunvericilikdə olan boşluqların doldurulması məqsədilə və ya onun aydın olmayan müddəaları ilə bağlı müraciət edə bilər.

Beynəlxalq müqavilənin *secundum legem* tətbiqi zamanı müqavilə əlavə hüquqi dəlil kimi, milli hüquq normalarının təfsirinin köməkçi vasitəsi kimi çıxış edir. Bu halda məhkəmə öz dəlillərinin gücünü artırmaq üçün beynəlxalq hüquqa «üz tutur». Buna görə də konkret işin həlli üçün bu cür istinad clə bir həlledici əhəmiyyət kəsb etmir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Məhkəməsi bir neçə dəfə yalnız bu qaydada beynəlxalq sənədlərə müraciət etmişdir (bax, məsələn: «Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 32-ci maddəsinin Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 29-cu maddəsinin IV hissəsinə uyğunluğu haqqında» 1999-cu il 12 yanvar tarixli qərar; ««Bakı Şəhər Xalq Deputatları Soveti İcraiyyə Komitəsinin 20 aprel 1990-cı il tarixli, 3/81 №-li qərarın ləğv edilməsi haqqında» Bakı şəhər icra hakimiyyəti başçısının 1995-ci il 14 iyul tarixli, 876 sayılı sərəncamı ilə əlaqədar hakimiyyətlər arasında səlahiyyətlərin bölünməsinə dair mübahisə haqqında» 1999-cu il 16 fevral tarixli qərar).

IX FƏSİL

ƏRAZİ

1. Anlayışı və növləri

Beynəlxalq hüquqda geniş mənada «ərazi» dedikdə, yer kürəsinin quru və su səthi, yerin təki, bütün hava məkanı, habelə kosmik fəza və orada yerləşən göy cisimləri başa düşülür. Öz hüquqi rejiminə görə bütün bu ərazi üç *növə* ayrılır:

- 1) *dövlət ərazisi;*
- 2) *beynəlxalq rejimi olan ərazi;*
- 3) *qarışıq rejimi olan ərazi.*

Dövlət ərazisi – hər hansı dövlətin suverenliyi altında olan əraziyə deyilir. Həmin ərazi çərçivəsində dövlət öz ərazi üstünlüyünü həyata keçirir.

Beynəlxalq rejimi olan ərazilərə heç bir dövlətin suverenliyi altında olmayan və bütün dünya dövlətlərinin beynəlxalq hüquq normalarına müvafiq olaraq ümumi istifadəsində olan ərazilər aiddir. Bu ərazilər aşağıdakılardır: açıq dəniz, onun üzərindəki hava məkanı, kontinental şelfin hüdudlarından kənarında yerləşən dəniz və okeanların dibi, Ay və digər göy cisimləri də daxil olmaqla kosmik fəza, Antarktika və onun üzərindəki hava məkanı.

Qarışıq rejimi olan ərazilərə kontinental şelf və müstəsna iqtisadi zona aiddir. Bu ərazilər, bir tərəfdən, heç bir dövlətin suverenliyi altında deyildir, lakin digər tərəfdən, hər bir sahilyanı dövlət öz kontinental şelfinin və müstəsna iqtisadi zonasının təbii ehtiyatları üzərində suveren hüquqlara malikdir; həmin ehtiyatların kəşfiyyatı və emalı hüququ müstəsna olaraq müvafiq sahilyanı dövlətə məxsusdur.

2. Dövlət ərazisinin tərkibi və hüquqi təbiəti

Dövlət ərazisinin tərkibinə daxildir: a) quru ərazisi; b) daxili sular; c) ərazi suları; ç) quru ərazisinin, daxili suların və ərazi sularının təki; d) quru ərazisinin, daxili suların və ərazi sularının üzərində yerləşən hava məkanı.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 11-ci maddəsinin II hissəsində göstərilir ki, Azərbaycan Respublikasının daxili suları, Xəzər dənizinin (gölünün) Azərbaycan Respublikasına mənsub olan bölməsi, Azərbaycan Respublikasının üzərindəki hava məkanı Azərbaycan Respublikası ərazisinin tərkib hissəsidir.

Dövlətin quru ərazisi onun sərhədləri çərçivəsində olan bütün quru hissəsidir. Buraya, təbii ki, adalar və anklavlar da daxildir.

Su ərazisinə, yuxarıda göstəriləyi kimi, daxili sular və ərazi suları aiddir. Daxili sular dedikdə, hər şeydən əvvəl dövlətin ərazisi daxilində olan, sahilləri həmin dövlətə məxsus olan çaylar, göllər, kanallar və digər su hövzələri başa düşülür. Bundan əlavə, Dəniz hüququ haqqında 1982-ci il Konvensiyasına görə, daxili sulara aşağıdakılar aiddir: a) ərazi sularının enini ölçmək üçün qəbul olunmuş düzünə başlanğıc xətlərdən sahilə doğru yerləşən dəniz suları; b) liman suları; c) sahilləri həmin dövlətə məxsus olan və eni 24 dəniz milindən artıq olmayan körfəzlərin suları; ç) tarixi körfəzlər.

Bunlardan başqa, habelə dövlətə məxsus olan hava və dəniz gəmiləri (müvafiq olaraq «uçan» və «üzən» ərazi), kosmik obyektlər, sualtı boru və kabellər, açıq dənizdə şelf üzərindəki qurğular da dövlətin ərazisi sayılır. Bunlara bəzən «kvazi-dövlət ərazisi» və ya «şərti ərazi» deyilir.

Dövlət ərazisi təkcə onun öz ali hakimiyyətini həyata keçirdiyi məkan deyildir; o, həm də quru ərazisi, sular, hava məkanı, yerin təki və habelə təbii ehtiyatlar kimi ünsürlərdən ibarət olan təbii mühitdir. Bunlar hamısı dövlət ərazisinin maddi məzmununu təşkil edir.

Hər bir dövlət öz ərazi hüduqlarında öz ərazi üstünlüyünü həyata keçirir. *Ərazi üstünlüyü o deməkdir ki:*

a) dövlətin hakimiyyəti onun ərazisindəki bütün fiziki və hüquqi şəxslərə şamil edilir;

b) dövlətin hakimiyyəti üzərində başqa hakimiyyət ola bilməz: dövlətin ərazisində istənilən digər dövlətin və ya beynəlxalq təşkilatın hakimiyyəti istisna edilir;

c) dövlət öz ərazisindən heç bir halda, hətta ən ağır cinayətə görə zorla məhrum edilə bilməz: dövlətin sərhədləri pozulmaz və toxunulmazdır.

Bu, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 11-ci maddəsində öz aydın ifadəsini tapmışdır. Həmin maddəyə görə, «Azərbaycan Respublikasının ərazisi vahiddir, toxunulmazdır və bölünməzdir» (I hissə), habelə «Azərbaycan Respublikasının ərazisi özgəninkiləşdirilə bilməz. Azərbaycan Respublikası öz ərazisinin heç bir hissəsini heç bir şəkildə kimsəyə vermir...» (III hissə). Qeyd edək ki, ölkəmizin Əsas Qanununda «torpaq dövlətə deyil, xalqa məxsusdur» konsepsiyası öz əksini tapmışdır. Belə ki, 11-ci maddənin III hissəsinə görə, «...yalnız Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin qərarı ilə Azərbaycanın bütün əhalisi arasında referendum keçirmək yolu ilə Azərbaycan xalqının iradəsi əsasında dövlət sərhədləri dəyişdirilə bilər».

ç) dövlətin ərazisi, o cümlədən yer və onun təkli, dövlətin Razılığı olmadan xarici dövlətlər, onların hüquqi və fiziki şəxsləri tərəfindən istifadə edilə bilməz.

Bununla belə, dövlətin öz milli qanununda və ya hər hansı beynəlxalq müqavilədə ifadə etdiyi razılığı ilə onun ərazisində başqa bir dövlətin qanunvericiliyi tətbiq oluna bilər və ya əcnəbi vətəndaşların müəyyən kateqoriyası dövlətin yurisdiksiyasından kənar qala bilər. Dövlət öz ərazisinin müəyyən hissələrindən istifadə hüququnu, habelə ərazisində olan təbii ehtiyatların istismar edilməsi hüququnu xarici dövlətlərə, onların hüquqi və fiziki şəxslərinə verə bilər (məsələn, dövlət ərazisinin icarəyə verilməsi, dövlət ərazisindən tranzit uçuşlar və ya keçidlər, dövlətlə əcnəbi hüquqi şəxslər arasında konsessiya sazişləri).

Lakin dövlətin ərazi üstünlüyü mütləq xarakter daşımır. Belə ki, ümumi beynəlxalq hüquq bir sıra məhdudiyət və qadağalar müəyyən edir. Məsələn, dövlət öz ərazisindən hər hansı bir dövlətə qarşı təcavüz törədilməsi üçün istifadə olunmasına imkan verməməlidir; əks halda bu əməlin özü təcavüz aktı hesab olunur (bax: BMT Baş Məclisinin 1974-cü ildə qəbul etdiyi «Təcavüzün tərifi» haqqında Qətnamənin 3-cü maddəsinin «f» bəndi). Bundan əlavə, dövlət öz ərazisindən elə istifadə etməlidir ki, başqa dövlətlərə zərər dəyməsin.

3. Dövlət sərhədləri

Dövlət sərhədi dedikdə, dövlətin ərazisinin hədlərini müəyyən edən xətt və həmin xətt üzərində yerləşən şaquli səth başa düşülür.

Analoji tərif «Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədi haqqında» 1991-ci il 9 dekabr tarixli Qanunun 1-ci maddəsində öz əksini tapmışdır: «Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədi Azərbaycan Respublikasının dövlət ərazisinin (quru və su ərazisinin, yerin təkinin, dəniz və hava fəzasının) hüdudlarını müəyyən edən xətt və bu xətt üzrə keçən şaquli səthdir. Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədi Azərbaycan Respublikasının dövlət suverenliyinin ərazi hüdududur».

Dövlət sərhədlərinin aşağıdakı *növləri* vardır: 1) quru sərhədləri; 2) su sərhədləri və 3) hava sərhədləri.

Quru sərhədləri, adətən, relyefə əsasən (dağlar və s.) müəyyən olunur. Lakin düz xətt üzrə (məsələn, bir sıra Afrika dövlətlərində olduğu kimi) və ya meridianlar üzrə (Cənubi və Şimali Koreya arasında) bölünən sərhədlər də mövcuddur.

İki dövləti ayıran su hövzələrində sərhədlərin (su sərhədlərinin) müəyyən olunması aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır: gəmiçilik üçün yararlı çaylarda sərhəd kimi ya talveq (çayın ən dərin yerlərini birləşdirən xətt), ya da farvaterin ortası, digər çaylarda isə çayın ortası götürülür; göllərdə sərhəd dövlətlərin quru sərhədinin gölün sahillərinə çıxış nöqtələrini birləşdirən düz xətt üzrə müəy-

yən olunur; dövlətin dəniz sərhədi onun ərazi sularının kənar hədləri sayılır. Bu hədləri hər bir dövlət özü müəyyən edir. Lakin beynəlxalq hüquqa görə, ərazi dənizinin eni 12 mildən artıq olmalıdır. Üzbəüz və ya yan-yana yerləşmiş dövlətlərin ərazi dənizinin sərhədi qarşılıqlı razılaşma əsasında orta xətt üzrə müəyyən olunur (bərabərdəyən prinsipi).

«Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədi haqqında» Qanunda Azərbaycan Respublikası dövlət sərhədinin müəyyən edilməsi qaydaları öz əksini tapmışdır. Qanunun 3-cü maddəsində deyilir: «Azərbaycan Respublikasının bağladığı müqavilələrdə başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa, Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədi belə müəyyən edilir:

1) quruda – relyefin səciyyəvi nöqtələri və xətləri, aydın görünən səmt göstəriciləri üzrə;

2) Xəzər dənizində – Azərbaycan Respublikasının ərazi sularının xarici sərhədi üzrə;

3) çaylarda (kiçik çaylarda) – onların ortası və ya çayın əsas qolunun ortası üzrə; göllərdə və başqa sularlarda – Azərbaycan Respublikası sərhədinin bu gölün və ya başqa suların sahillərinə yanaşdığı iki nöqtəni birləşdirən düz xətt üzrə.

Azərbaycan Respublikasının çay (kiçik çay), göl və ya başqa sular boyunca uzanan dövlət sərhədi bunların sahillərinin konfigurasiyası dəyişdikdə və ya çayın (kiçik çayın) yatağı yerini dəyişdikdə dəyişmir;

4) çayların (kiçik çayların) sərhədboyu hissələrində salınmış dəmir yolu və avtomobil yolu körpülərində, bəndlərdə və başqa qurğularda – Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədinin suyun harasından keçməsindən asılı olmayaraq bu qurğuların ortası və ya texnoloji oxu üzrə».

Dövlət sərhədinin müəyyən olunması prosesi *iki mərhələdən* ibarətdir: 1) delimitasiya və demarkasiya. **Delimitasiya** zamanı sərhədin keçmə xətti dövlətlərarası müqavilədə ətraflı təsvir olunur və müqaviləyə əlavə olunan xəritədə öz qrafik əksini tapır. **Demarkasiya** razılaşdırılmış sərhəd xəttinin xüsusi sərhəd nişanları vasitəsilə yerdə müəyyən olunmasıdır. İki dövlət arasında demarkasiyanı həyata keçirmək üçün, adətən, qarışıq komissiya yaradılır.

Hər bir dövlət öz sərhədlərinin toxunulmazlığını təmin etmək üçün müvafiq *hüquqi rejim* müəyyən edir; bu rejim beynəlxalq müqavilələrə və daxili qanunvericiliyə əsaslanır. Məsələn, «Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədi haqqında» Qanunun II fəslə bütövlükdə bu məsələyə həsr olunmuşdur. Sərhəd rejimi aşağıdakı məsələləri əhatə edir: 1) dövlət sərhədinin lazımı vəziyyətdə saxlanması; 2) dövlət sərhədindən şəxslərin və nəqliyyat vasitələrinin keçmə qaydası (o cümlədən quru sərhədində keçid məntəqələrinin və hava sərhədində uçuş koridorlarının müəyyən olunması); 3) dövlət sərhədindən malların və yüklərin buraxılması qaydası; 4) dövlət sərhədində təsərrüfat və ya digər fəaliyyətin (ov, balıqçılıq, dağ-mədən işləri və s.) həyata keçirilməsi qaydası; 5) sərhəd rejiminin pozulması ilə bağlı insidentlərin müvafiq dövlətlərlə birgə həll olunması qaydası.

Sərhəd rejiminə riayət olunmasına nəzarət etmək və sərhəd insidentlərini həll etmək üçün müvafiq dövlətlər, adətən, *sərhəd komissarları (sərhəd nümayəndələri)* təyin edirlər.

«Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədi haqqında» Qanunun 21-ci maddəsinə əsasən:

«Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədi rejiminin qorunması ilə əlaqədar məsələləri həll etmək, habelə sərhəd münaqişələrini nizama salmaq üçün Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti sərhəd qoşunlarının zabitləri sırasından Azərbaycan Respublikası dövlət sərhədinin müəyyən hissələri üzrə Azərbaycan Respublikasının sərhəd nümayəndələrini təyin edir.

Azərbaycan Respublikası dövlət sərhədinin Azərbaycan Respublikasının xüsusi təyin edilmiş sərhəd nümayəndələri olmayan hissələrində onların funksiyalarını sərhəd qoşunlarının müvafiq hissələrinin komandirləri yerinə yetirirlər.

Azərbaycan Respublikasının sərhəd nümayəndələri Azərbaycan Respublikasının qanunlarını, Azərbaycan Respublikasının dövlətlərarası müqavilələrini, habelə Azərbaycan Respublikasının səlahiyyətli orqanlarının qəbul etdikləri aktları rəhbər tuturlar.

Sərhəd nümayəndələri tərəfindən nizama salınmayan məsələlər diplomatik qaydada həll edilir».

Dövlət sərhədinin hüquqi rejimi özündə *sərhədboyu rejimi* ehtiva edir. Bu rejim *sərhədboyu zonada* və *sərhədboyu zolaqda* müəyyən olunur.

Bu məsələlər «Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədi haqqında» Qanunda öz geniş həllini tapmışdır. Məsələn, Qanunun 22-ci maddəsində deyilir:

«... Sərhədboyu zonanın hüdudlarını Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti sərhədyanı rayonların ərazisində, yerli şəraitdən asılı olaraq müəyyən edir. Müəyyən edilmiş sərhədboyu zonanın tərkibinə Azərbaycan Respublikasının ərazi və daxili suları da aid edilir.

... Eni 1 kilometrədən çox olan sərhədboyu zolaq vasitəsilə Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədi xətti boyunca quru hissələrdə və ya sərhədboyu çayların, göllərin və başqa suların Sahilləri boyunca müəyyən edilir. Azərbaycan Respublikası dövlət sərhədinin qorunması naminə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti texniki çəpərlərin düzəldilməsi, sərhədboyu yolların, körpülərin çəkilməsi, başqa obyektlərin tikilməsi üçün sərhəd qoşunlarının müddətsiz istifadəsinə həm sərhədboyu zolaqda, həm də onun hüdudlarından kənarında 30-50 metr enində lazımı torpaq zolaqları, habelə Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədi boyunca 5 metrlik zolaq verir».

Qanunun 23-cü maddəsinə müvafiq olaraq, «sərhədboyu rejim... Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının və başqa şəxslərin gəlməsi, müvəqqəti yaşaması, bir yerdən başqa yerə getməsi, işlərin görülməsi, motorlu və motorsuz gəmilərin yanılma körpülərində uçota alınması və saxlanması, Azərbaycan Respublikasının ərazi və daxili sularında onların üzməsi və hərəkət etməsi qaydalarını tənzimləyir».

Dövlət sərhədləri haqqında müqavilələr olduqca mühüm bir xüsusiyyətə malikdir: onlar *daimi müqavilələr* sayılır. Belə ki, bu müqavilələr: a) müvəqqəti müddətə bağlanmış (onların məqsədi iki dövlət arasında sərhədin tam və qəti müəyyən olunmasıdır); b) denonsasiya olunmur, çünki belə müqavilələrdə denonsasiya haqqında müddəalar nəzərdə tutulmur; c) müharibənin başlanması ilə öz qüvvəsini dayandırmır; ç) müqavilənin subyektinin yox olması nəticəsində xitam olunmur; d) birtərəfli qaydada, – hətta şəraitin köklü dəyişməsi prinsipi əsasında belə, – ləğv oluna bilməz; e) dövlətlərin varisliyi zamanı toxunulmamış qalır.

4. Beynəlxalq çaylar

Beynəlxalq çaylar – iki və daha artıq dövlətin ərazisi ilə axan və razılaşıdırılmış qaydada istifadə olunan çaylara deyilir.

Hər bir dövlət beynəlxalq çayın, öz ərazisində yerləşən hissəsi üzərində suverenliyə malikdir. Bununla belə, sahilyanı dövlət çayın bu hissəsindən elə istifadə etməlidir ki, hər hansı digər sahilyanı dövlətə zərər dəyməsin. Beynəlxalq çayların rejimi ilə bağlı vahid beynəlxalq hüquqi akt yoxdur. Bu sahədə yalnız, tövsiyə xarakteri daşıyan, 1966-cı ildə Beynəlxalq Hüquq Assosiasiyası (beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatı) tərəfindən işlənib hazırlanmış *Helsinki qaydaları* mövcuddur. Sahilyanı dövlətlər beynəlxalq çayların gəmiçilik, habelə sənaye və kənd təsərrüfatı məqsədləri üçün istifadəsi və həmin çayların qorunub saxlanması haqqında konkret müqavilələr bağlayır (məsələn, *Dunayda gəmiçilik rejimi haqqında 1948-ci il Konvensiyası*; Argentina və Uruqvay arasında *Uruqvay çayının sularına dair 1946-cı il Sazişi*, BƏR və Sudan arasında *Nil çayının sularına dair 1959-cu il Sazişi* və s.) Bu müqavilələr, bir qayda olaraq, bütün sahilyanı dövlətlər üçün, bəzən isə bütün ölkələr üçün gəmiçilik azadlığı nəzərdə tutur. Müqavilədə nəzərdə tutulmayıbsa, qeyri dövlətlərin gəmilərinin müəyyən beynəlxalq çaydan üzüb keçməsi qadağandır.

1997-ci ildə *Beynəlxalq suaxarlarının qeyri-gəmiçilik məqsədləri üçün istifadəsi hüququ haqqında Konvensiya* qəbul olunmuşdur. Konvensiya hələ qüvvəyə minməmişdir. Konvensiya, hissələri müxtəlif dövlətlərin ərazisində yerləşən səth sularının və qrunut sularının qeyri-gəmiçilik məqsədləri üçün istifadəsini tənzimləmək, habelə onların mühafizəsi, qorunub saxlanması və idarə olunması ilə bağlı tədbirləri müəyyənləşdirmək məqsədi daşıyır. Konvensiya onun iştirakçısı olan dövlətlərin bundan əvvəl bağladıkları müvafiq sazişlərdən irəli gələn hüquq və öhdəliklərinə xələl gətirmir. Konvensiyaya görə, iştirakçı dövlətlər beynəlxalq suaxarlarından «ədalətlə və ağılabatan surətdə» istifadə etməli, digər müvafiq dövlətlərə «əhəmiyyətli zərər» vurulmasının qarşısını almalı, Konvensiyanın obyektivi və məqsədləri ilə bağlı məsələlərin həllində əməkdaşlıq etməlidirlər.

X FƏSİL

DÖVLƏTİN YURİSDİKSİYASI

1. Dövlət yurisdiksiyasının anlayışı

Beynəlxalq hüquqa görə, dövlət öz daxili qanunlarını ərazisi çərçivəsində və onun hüdudlarından kənarında baş verən məsələlərə, – yurisdiksiya obyektinin dövlət mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, – tətbiq edə bilər (buna *preskriptiv yurisdiksiya*, yəni *müəyyən etmə və ya nizamasalma yurisdiksiyası* deyilir).

Lakin bu yurisdiksiyanın (preskriptiv yurisdiksiyanın) həyata keçirilməsi dövlətin öz ərazisi ilə məhdudlaşır və xüsusi razılaşma olmasa, başqa bir dövlətin ərazisində hər hansı bir formada mümkün deyildir. Başqa sözlə, dövlət öz hüquq-mühafizə orqanlarını başqa bir dövlətin ərazisində fəaliyyətə gətirə bilməz (buna *həyata keçirmə yurisdiksiyası* deyilir).

Dövlətin öz ərazisi çərçivəsindəki yurisdiksiyası mütləq və müstəsna xarakter daşıyır. Dövlət öz ərazisində yerləşən bütün şəxslər, mülkiyyət və baş verən bütün hadisələr üzərində, ümumi və ya konkret beynəlxalq hüquq norması ilə başqa cür nəzərdə tutulmayıbsa, hakimiyyət səlahiyyətləri həyata keçirir. Başqa sözlə, heç bir başqa dövlət və ya beynəlxalq qrup bir dövlətin «daxili yurisdiksiyasına» müdaxilə edə bilməz.

2. Dövlətin mülki-hüquqi və cinayət yurisdiksiyası

Hər bir dövlət müxtəlif prinsiplər əsasında şəxslər üzərində öz mülki-hüquqi və cinayət-hüquqi yurisdiksiyasını həyata keçirir. Bu prinsiplər dövlətin öz qanunvericiliyində müəyyən olunur və beynəlxalq hüquqla ziddiyyət təşkil etmir. Bunlar aşağıdakılardır:

Ərazi yurisdiksiyası. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, dövlət öz ərazisində baş verən bütün məsələlər üzərində yurisdiksiyaya malikdir. Müvafiq şəxslərin dövlətin öz vətəndaşları, əcnəbi vətəndaşlar və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslər olmasının məsələyə dəxli yoxdur. Mülki və cinayət hüquq qaydasında yurisdiksiyanın əksər hissəsi dövlətlər tərəfindən məhz bu prinsipə əsasən həyata keçirilir. Onun iki növü vardır:

a) *obyektiv ərazi yurisdiksiyası.* Dövlət öz ərazisində başa çatmış hüquq pozuntuları üzərində yurisdiksiyaya malikdir; bu zaman cinayətin və mülki hüquq pozuntusunun hər hansı bir ünsürü xaricdə baş verə bilər.

Daimi Beynəlxalq ədalət məhkəməsinin *Lotus işi* üzrə çıxardığı qərarı misal göstərmək olar. Fransa gəmisi («Lotus») ilə Türkiyə gəmisinin toqquşması nəticəsində Türkiyə gəmisində səkkiz adam həlak olmuşdu. Türkiyənin fransız gəmi kapitanı üzərində yurisdiksiya həyata keçirməsinə Fransa etiraz etmişdi. Lakin Məhkəmə, əvvəla, qeyd etdi ki, Türkiyənin gəmisi Türkiyənin ərazisi kimi qəbul olunmalıdır. Daha sonra Məhkəmə göstərdi ki, Türkiyənin öz yurisdiksiyasını həyata keçirmək hüququ vardır, çünki baş vermiş cinayətin tərkib ünsürü – adamların həlak olması – Türkiyə ərazisində baş vermişdir.

b) *subyektiv ərazi yurisdiksiyası.* İndicə şərh etdiyimiz prinsipin əks variantıdır. Belə ki, dövlət öz ölkəsində başlanmış bütün hüquq pozuntuları üzərində yurisdiksiyaya malikdir, bu zaman hüquq pozuntusunun hər hansı bir ünsürü və ya onun başa çatması hər hansı digər ölkədə ola bilər.

Vətəndaşlıq yurisdiksiyası. Beynəlxalq hüquq dövlətə icazə verir ki, bütün öz vətəndaşlarına münasibətdə, cinayətin və ya mülki hüquq pozuntusunun harada baş verməsindən asılı olmayaraq, yurisdiksiya həyata keçirsin. Əlbəttə, vətəndaş yalnız öz dövlətinə qayıtdıqdan sonra dövlət yurisdiksiyasını həyata keçirə bilər və ola bilər ki, müvafiq ölkədə məsələyə artıq baxıldığına görə həmin dövlət heç bir tədbirə əl atmasın.

Bir dəfə Böyük Britaniya vətəndaşı ikinci dəfə evlənməyə görə, ikinci nikahın Böyük Britaniyadan kənarında bağlandığına baxmayaraq mühakimə olunmuşdu.

Passiv vətəndaşlıq yurisdiksiyası. Vətəndaşlıq yurisdiksiyası kimi, passiv vətəndaşlıq prinsipi də cinayət əməlinə cəlb olunmuş fərdin şəxsiyyətinə söykənir. Bununla belə, əgər birinci prinsip cinayətkarın şəxsiyyəti ilə bağlıdırsa, ikinci prinsip cinayətin qurbanı ilə bağlıdır. Belə ki, bu prinsipə görə, dövlət öz vətəndaşlarının cinayətin qurbanı olduğu bütün cinayət əməlləri üzərində yurisdiksiya həyata keçirə bilər; bu zaman cinayətin törədildiyi yer və ya cinayəti törədən şəxsin vətəndaşlığı əhəmiyyət kəsb etmir.

Yuxarıda qeyd edilmiş *Lotus işində* Türkiyə öz yurisdiksiyasını həm də onunla əsaslandırır ki, həlak olmuş şəxslər Türkiyə vətəndaşları idilər. Doğrudur, məhkəmə bu işdə passiv vətəndaşlıq prinsipinin beynəlxalq hüquqa görə məqbul prinsip olması məsələsinə baxmağı lüzum bilməmişdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, passiv vətəndaşlıq yurisdiksiyasının həyata keçirilməsi praktikada çoxlu problemlər doğura bilər və yuxarıda şərh etdiyimiz digər prinsiplərlə kolliziyaya girə bilər. Məsələn, hər hansı əməl bu əməlin qurbanı olan şəxsin vətəndaş olduğu ölkənin qanunvericiliyinə görə cinayət olduğu halda, əməlin baş verdiyi ölkənin (ərazi yurisdiksiyası) və ya əməli törədən şəxsin vətəndaş olduğu ölkənin (vətəndaşlıq yurisdiksiyası) qanunvericiliyinə görə cinayət olmaya da bilər. Bu cür hallarda, yəni üst-üstə düşən yurisdiksiya hallarında passiv vətəndaşlıq prinsipi, əsasən, arxa plana keçir.

Universal yurisdiksiya. Beynəlxalq hüquqa görə, elə cinayətlər vardır ki, (məsələn, təcavüz, soyqırım, müharibə cinayətləri, insanlıq əleyhinə cinayətlər və s.) onlar bütün dövlətlərin marağına toxunur və beynəlxalq hüquq qaydası üçün təhlükəlidir; buna görə də dünyanın istənilən dövləti bu cür cinayətlərlə bağlı yurisdiksiya həyata keçirə bilər. Universal yurisdiksiya, cinayət əməlinin harada baş verməsindən və əməli törədən şəxsin vətəndaşlığından asılı olmayaraq həyata keçirilir. Beləliklə, bu yurisdiksiya üçün əsas ərazi və ya vətəndaşlıq yox, törədilmiş əməlin xarakteridir.

1996-cı ildə İspaniya məhkəmələrinin birində bir sıra Argentina zabitlərinə qarşı proses başlandı. Zabitlər 1976-1983-cü illərdə

Argentinada hərbi xuntanın hökmranlığı zamanı ispan vətəndaşlarının oğurlanması və öldürülməsində ittiham edilirdilər. Argentina qəti surətdə əməkdaşlıqdan imtina etdi; bu zaman o, belə dəlillər gətirirdi ki, ispan məhkəməsi Argentinada törədilmiş əməllərlə bağlı yurisdiksiyaya malik deyildir və bundan əlavə, həmin zabitlər artıq Argentina məhkəməsi tərəfindən məhkum edilmişlər və sonralar Argentinanın prezidenti tərəfindən əfv olunmuşlar. Lakin ispan məhkəməsi bu əməllər üzərində yurisdiksiyaya malik olduğunu bəyan edərək qeyd etdi ki, insanlığa qarşı cinayətlər istənilən yerdə təqib oluna bilər. İşin hallarını təhqiq edərək, ispan orqanları müttəhimlərin hər hansı birinə məxsus olan gizli bank hesablarını tapmaq xahişi ilə İsveçronin müvafiq orqanlarına müraciət etdilər; məqsəd bu puldan, törədilmiş cinayət əməllərinin qurbanlarına kompensasiya üçün istifadə etmək idi. İsveçrə hökuməti həmin xahişi yerinə yetirdi və tapılmış bank hesablarının dondurulması barədə sərəncam verdi.

Universal yurisdiksiya prinsipi BMT Beynəlxalq hüquq komissiyası tərəfindən işlənilib hazırlanmış Sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyi əleyhinə Cinayətlər Məcəlləsinin Layihəsində birbaşa ifadə olunmuşdur.

Təqdirəlayiq haldır ki, universal yurisdiksiya prinsipi Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində də öz əksini tapmışdır. Məcəllənin 12.3-cü maddəsində deyilir: «Sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlər, müharibə cinayətləri, terrorçuluq, hava gəmisini qaçırma, girov götürmə, işgəncələr, dəniz quldurluğu, narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi, saxta pul və ya qiymətli kağızları hazırlama və ya satma, beynəlxalq müdafiədən istifadə edən şəxslərə və ya təşkilatlara hücum etmə, radioaktiv materiallarla əlaqədar cinayətlər, habelə cəzalandırılması Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdən irəli gələn digər cinayətlər törətmiş əcnəbilər və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslər, *cinayətlərin törədilməsi yerindən asılı olmayaraq*, bu Məcəllə əsasında cinayət məsuliyyətinə cəlb edilir və cəzalandırılır» (ayırma bizimdir. – L.H.).

Qoruyucu (mühafizəedici) yurisdiksiya. Bu prinsipin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, dövlət onun üçün mənfi nəticələr törədən əməllər üzərində, – bu əməllərin harada baş verməsindən və kim tərəfindən törədildiyindən asılı olmayaraq, – öz hakimiyyət səlahiyyətini həyata keçirə bilər. Bu prinsipə əsaslanan milli qanunlar ekstritoriallığa malik olur, yəni dövlət ərazisindən kənardə baş verən əməllərə şamil olunur. Universal yurisdiksiya prinsipindən qoruyucu yurisdiksiya onunla fərqlənir ki, birincisi yalnız müəyyən beynəlxalq cinayətlərə tətbiq edilir, ikincisi isə müvafiq dövlətin maraqları üçün təhlükəli olan istənilən əmələ şamil edilir. Məsələn, ABŞ-dan 1988-ci ildə qəbul olunmuş Apardeid əleyhinə Akt, İngiltərənin Radio verilişləri haqqında 1990-cı il Aktı bu prinsipə əsaslanır.

XI FƏSİL

ƏHALİ

1. Beynəlxalq hüquqda əhali anlayışı

Əhali dedikdə, bu və ya digər dövlətin ərazisində yaşayan və həmin dövlətin yurisdiksiyasına tabe olan fərdlərin məcmusu başa düşülür.

Yuxarıda göstərmişdik ki, daimi əhali dövlətin həlledici meyarlarından biridir. Dövlətin əhalisi həmin dövlətin vətəndaşlarından, əcnəbilərdən və vətəndaşlığı olmayan şəxslərdən ibarətdir.

Əhalinin hüquqi vəziyyəti, əsas etibarilə, dövlətin milli qanunvericiliyi ilə müəyyən olunur. Müxtəlif ölkələrdə bu, ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsindən, burada bərqərar olmuş siyasi rejimdən və digər amillərdən asılı olaraq müxtəlif olur. Bundan əlavə, hər bir dövlət qanunvericilik qaydasında öz vətəndaşları, əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər üçün fərqli hüquqi rejim müəyyən edir. Bununla belə, əhalinin, onun ayrı-ayrı kateqoriyalarının hüquqi vəziyyəti ilə bağlı bir çox məsələlər artıq dövlətin müstəsna yurisdiksiyasından kənara çıxmış, beynəlxalq hüququn predmetinə çevrilmişdir. Dövlətin öz vətəndaşları və əcnəbilər üçün hansı hüquqları və hansı həcmdə tanımasına, hansı hüquqi rejim müəyyən etməsinə beynəlxalq hüquq biganə qala bilməz. Məsələn, biz aşağıda görəcəyik ki, vətəndaşlıq dövlətdaxili hüququn (konstitusiyaya hüququnun) mühüm bir institutu olmaqla yanaşı, eyni zamanda beynəlxalq-hüquqi institut da sayıla bilər.

2. Vətəndaşlığın beynəlxalq-hüquqi məsələləri

a) vətəndaşlığın anlayışı

Vətəndaşlıq – fiziki şəxslə dövlət arasında, onların qarşılıqlı hüquq və vəzifələrində ifadə olunan möhkəm hüquqi əlaqədir.

Demək olar ki, analoji tərif Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında (52-ci maddə) və «Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığı haqqında» 1998-ci il 30 sentyabr tarixli Qanununda verilmişdir: «Azərbaycan dövlətinə mənsub olan, onunla siyasi və hüquqi bağlılığı, habelə qarşılıqlı hüquq və vəzifələri olan şəxs Azərbaycan Respublikasının vətəndaşıdır». Yeri gəlmişkən, «siyasi bağlılıq» ifadəsi uğurlu sayıla bilməz. Vətəndaşlıq hüquqi əlaqədir.

Mənsub olduğu dövlətin hüduqlarından kənar da, vətəndaş həmin dövlətlə hüquqi əlaqəsini saxlayır; o öz dövlətində ona verilmiş hüquqlara malik olmaqda davam edir və onun qarşısında vətəndaş öhdəliklərini yerinə yetirməyə borcludur. Öz növbəsində, dövlət ona mənsub olan şəxslərin öz hüquqlarını həyata keçirməsinə tam təminat verir, hansı dövlətin ərazisində olmasına baxmayaraq, onları diplomatik və digər qaydada müdafiə edir.

«Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığı haqqında» Qanunun 8-ci maddəsində deyilir: «Azərbaycan Respublikası vətəndaşının xarici dövlətin ərazisində yaşaması Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığının xitamına səbəb olmur». Digər tərəfdən, Qanunun 9-cu maddəsində bəyan olunur ki, «Azərbaycan Respublikasının dövlət orqanları, xarici dövlətlərdəki və beynəlxalq təşkilatlardakı diplomatik nümayəndəlikləri və konsulluqları, habelə onların vəzifəli şəxsləri Azərbaycan Respublikasının ərazisindən kənar da müvəqqəti və ya daimi yaşayan Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq hüquq sənədlərin, xarici dövlətin qanunvericiliyinə, Azərbaycan Respublikası ilə Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının yaşadığı dövlət arasında bağlanmış müqavilələrə, habelə beynəlxalq adətlərə uyğun olaraq onlara verilmiş bütün

hüquqlardan tam həcmdə istifadə edə bilmələri üçün tədbirlər görməyə, qanunvericiliklə müəyyənləşdirilmiş qaydada onların qanunla qorunan hüquq və mənafelərini müdafiə etməyə, zərurət olduqda isə Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının pozulmuş hüquqlarının bərpası üçün tədbirlər görməyə borcludurlar».

Yuxarıda qeyd etdik ki, vətəndaşlıq, prinsip etibarilə, dövlətin daxili qanunvericiliyi ilə tənzim olunur. Vətəndaşlığın əldə edilməsi və itirilməsi şərtlərini hər bir dövlət özü müəyyən edir. Təbii ki, bu halda müxtəlif dövlətlərin vətəndaşlıq haqqında qanunlarında mütləq müxtəliflik (kolliziyalar) ortaya çıxmalıdır. Beynəlxalq münasibətlərdə müəyyən gərginliyə gətirib çıxara bilən bu kolliziyaların qarşısını almaq və ya onları aradan qaldırmaq üçün dövlətlər beynəlxalq müqavilələr bağlayırlar, yəni beynəlxalq hüquqi tənzimləməyə müraciət edirlər.

b) vətəndaşlığın əldə edilməsi və itirilməsi

Vətəndaşlıq aşağıdakı *üsullarla* əldə edilə bilər:

a) doğulma nəticəsində. Bu, vətəndaşlığın əldə edilməsinin əsas və ən adi üsuludur;

b) naturalizasiya yolu ilə (vətəndaşlığa qəbul);

c) reintegrasiya yolu ilə (vətəndaşlığa bərpa);

ç) vətəndaşlığın bağışlanması vasitəsilə;

d) beynəlxalq müqavilə əsasında.

Dövlətlərin qanunvericilik təcrübəsinə əsasən, doğulma nəticəsində vətəndaşlığın əldə edilməsi iki başlıca *prinsipə* söykənir: 1) «*qan hüququ*» («*jus sanguinis*») və ya 2) «*torpaq hüququ*» («*jus soli*»).

«*Qan hüququ*» *prinsipinə* görə, doğulmuş uşağın vətəndaşlığı onun valideynlərinin (və ya onlardan birinin) vətəndaşlığı ilə müəyyən olunur və uşağın doğulduğu yerdən asılı olmur. Avropa və Asiyanın əksər ölkələrində bu prinsip əsas götürülür.

«*Torpaq hüququ*» *prinsipinə* görə, müəyyən dövlətin ərazisində doğulmuş uşaq, onun valideynlərinin hansı ölkəyə mənsub olmasından asılı olmayaraq, bu dövlətin vətəndaşlığını əldə etmiş olur.

Göstərilən prinsip Latın Amerikasının bir çox ölkələrində olaraq vətəndaşlığa qəbul etmək olmaz. Məcburi naturalizasiya beynəlxalq hüquqa ziddir. Naturalizasiya, bir qayda olaraq, qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş şərtləri (oturaqlıq senzi, əmlak senzi və s.) nəzərə almaqla həyata keçirilir.

Məsələn, «Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığı haqqında» Qanunun 14-cü maddəsinə görə, Azərbaycan Respublikasının ərazisində *son beş il ərzində yaşayan* və Azərbaycan Respublikasının *dövlət dilini bilməsi* haqqında sənəd təqdim edən əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan şəxs öz vəsatəti ilə Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığına qəbul edilə bilər. Bundan əlavə, həmin maddədə göstərilir ki, «Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığına qəbul edilməsi barədə vəsatət qaldıran şəxs Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ilə təsbit olunmuş dövlət quruluşunu zorakılıqla dəyişdirməyə, Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünü pozmağa çağırışlar edərsə, dövlət təhlükəsizliyinə, ictimai asayişin qorunmasına, əhəlinin sağlamlığına və ya mənəviyyatına zərər vuran fəaliyyət göstərsə, irqi, dini və milli müstəsnalığı təbliğ edərsə, terrorçuluq fəaliyyəti ilə əlaqəsi olarsa, vətəndaşlığa qəbul haqqında vəsatəti rədd edilir».

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 20-ci bəndinə əsasən, vətəndaşlıq haqqında, o cümlədən vətəndaşlığa qəbul haqqında məsələlərin həlli Azərbaycan Respublikası Prezidentinin səlahiyyətinə aid edilmişdir.

Oğulluğa götürmə, nikaha daxil olma hallarında vətəndaşlığa qəbulun sadələşdirilmiş qaydası tətbiq olunur. Bir çox ölkələrin, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində *Ərli qadının vətəndaşlığı haqqında 1957-ci il Konvensiyasına* uyğun olaraq müəyyən edilmişdir ki, qadının nikaha daxil olması onun öz ərinin vətəndaşlığını avtomatik əldə etməsinə gətirib çıxarmır.

Reintegrasiya ilkin vətəndaşlığın sadələşdirilmiş qaydada bərpasıdır.

«Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığı haqqında» Qanunun 15-ci maddəsində göstərilir ki, «əvvəllər Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olmuş və ya Azərbaycan Respublikasının və-

təndaşlığına xitam verilmiş şəxsin vəsatəti ilə o., Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığına qəbul edilə bilər».

Naturalizasiyadan fərqli olaraq, *vətəndaşlığın bağışlanması* şəxsin öz xahişi ilə deyil, dövlətin səlahiyyətli orqanlarının təşəbbüsü ilə həyata keçirilir. Bu yolla vətəndaşlıq şəxsə həmin dövlət qarşısında xüsusi xidmətlərinə görə verilir.

Beynəlxalq müqavilə əsasında vətəndaşlıq aşağıdakı hallarda əldə edilir: iki və ya daha artıq dövlətin bir dövlətdə birləşməsi; dövlətin parçalanması; sülh müqavilələrinin, repatriasiya haqqında sazişlərin, ərazi dəyişiklikləri haqqında xüsusi sazişlərin bağlanması zamanı.

Ərazi dəyişiklikləri zamanı *optasiya* və *transfert* baş verə bilər.

Optasiya – *yaşadığı ərazinin başqa dövlətə verildiyi zaman şəxsin yaşayacağı dövlətin vətəndaşlığını könüllü seçməsidir; bu halda şəxs öz əvvəlki vətəndaşlığını da saxlaya bilər.*

Transfert – *bir ərazinin başqa dövlətə keçdiyi zaman həmin ərazidə yaşamış əhəlinin dövlət mənsubiyyətinin avtomatik dəyişməsidir.* 1990-cı ildə ADR AFR ilə birləşdiyi zaman faktik olaraq transfert baş vermişdi.

Vətəndaşlığın itirilməsi (ekspatriasiya) üç formada mümkündür: 1) *vətəndaşlıqdan çıxma*; 2) *vətəndaşlığın avtomatik itirilməsi* və 3) *vətəndaşlıqdan məhrum edilmə.*

Vətəndaşlıqdan çıxma şəxsin öz xahişi ilə dövlətin səlahiyyətli orqanlarının qərarı əsasında həyata keçirilir. Bu, vətəndaşlığa xitam verilməsinin ən geniş yayılmış üsuludur.

Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığından çıxma qaydası «Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığı haqqında» Qanununun 17-ci maddəsində müəyyən edilmişdir. Maddədə deyilir: «Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığından çıxma bu qanunla müəyyən edilmiş qaydada şəxsin vəsatəti üzrə həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığından çıxmaq barəsində vəsatət qaldıran şəxsin dövlət qarşısında icra edilməmiş öhdəlikləri və ya Azərbaycan Respublikasında hüquqi və fiziki şəxslərin mənafeləri ilə bağlı olan əmlak öhdəlikləri varsa, vətəndaşlıqdan çıxma haqqında vəsatəti rədd edilə bilər. Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığından çıxmaq barəsində vəsatət qaldıran şəxs müttəhim

kimi cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmişsə, yaxud onun barəsində qanuni qüvvəyə minmiş və icra edilməli olan məhkəmə hökmü varsa və ya şəxsin Azərbaycan Respublikası vətəndaşlığından çıxması Azərbaycan Respublikasının dövlət təhlükəsizliyi mənafeərinə ziddirsə, həmin hallar aradan qalxana qədər vətəndaşlıqdan çıxmağa yol verilmir...».

Vətəndaşlığın avtomatik itirilməsi qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş müəyyən halların baş verməsi ilə mümkündür. Məsələn, ABŞ qanunvericiliyinə görə, digər bir dövlətdə naturalizasiya olunmuş və ya seçkilərdə iştirak etmiş ABŞ vətəndaşı Amerika vətəndaşlığını avtomatik itirmiş sayılır.

Vətəndaşlıqdan çıxmadan fərqli olaraq, *vətəndaşlıqdan məhrum edilmə* dövlət orqanlarının təşəbbüsü ilə həyata keçirilir və əsasən, ağır dövləti cinayətlər törətmiş şəxslərə (Türkiyədə – habelə əsgəri xidmətdən qəsdən boyun qaçıran şəxslərə) qarşı tətbiq edilir. Müasir beynəlxalq hüquq *vətəndaşlıqdan məhrum edilməni* qadağan edir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında imperativ qaydada müəyyən olunmuşdur ki, «Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı heç bir halda Azərbaycan Respublikası vətəndaşlığından məhrum edilə bilməz» (53-cü maddənin I hissəsi) və «...Azərbaycan Respublikasından qovula bilməz...» (53-cü maddənin II hissəsi).

c) ikili vətəndaşlıq

İkili vətəndaşlıq (bipatrizm) – şəxsin iki və ya artıq vətəndaşlığının olmasıdır.

İkili vətəndaşlıq naturalizasiya zamanı və ya «qan hüququ» prinsipi tətbiq edən dövlətin vətəndaşlarının «torpaq hüququ» tətbiq edən dövlətin ərazisində uşağı doğularkən ortaya çıxı bilər.

İkili vətəndaşlıq şəxs üçün əlavə çətinliklər yarada bilər (məsələn, hər iki dövlətdə hərbi xidmət; hər iki dövlətə vergi ödənilməsi və s.). Digər tərəfdən, ikili vətəndaşlıq müvafiq iki dövlət üçün də mənfi nəticələr ortaya çıxarır; bu, əsasən, həmin şəxsə diplomatik müdafiənin hansı dövlət tərəfindən təmin edil-

məsi ilə bağlıdır. Bu səbəbdən, habelə dövlət suverenliyindən irəli gələrək, ikili vətəndaşlığı olan şəxsi, dövlət, bir qayda olaraq, öz vətəndaşı kimi tanıyır. Mübahisəli məsələ olduqda beynəlxalq məhkəmə təcrübəsində «*effektiv vətəndaşlıq*» prinsipindən istifadə olunur: ikili vətəndaşlığı olan şəxs daimi yaşadığı, işlədiyi, daşınmaz əmlakının yerləşdiyi dövlətin vətəndaşı sayılır.

Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olan şəxsin başqa dövlətin vətəndaşlığına mənsubiyyəti prinsip ebarilə tanınmır. Faktik olaraq bu, yalnız Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrində nəzərdə tutulmuş hallarda mümkündür (bax: «Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığı haqqında» Qanununun 10-cu maddəsi).

İkili vətəndaşlığa həsr olunmuş *iki cür* beynəlxalq müqavilələr vardır:

1) ikili vətəndaşlığın nəticələrinin aradan qaldırılmasına yönəlmiş müqavilələr. Bu müqavilələr ikili vətəndaşlığın özünü aradan qaldırmır. Onlara misal olaraq *Vətəndaşlıq haqqında qanunların kolliziyasına aid olan bəzi məsələlər haqqında 1930-cu il Haaqa Konvensiyasını, Çoxqat vətəndaşlıq haqqında 1963-cü il Strasburq Konvensiyasını* və xüsusi olaraq bağlanmış ikitərəfli müqavilələri göstərmək olar.

2) bilavasitə ikili vətəndaşlığın ləğvinə yönəlmiş müqavilələr. Bu müqavilələrin əsasına, adətən, o prinsip qoyulur ki: a) ikili vətəndaşlığı olan şəxsə müəyyən müddət ərzində iki vətəndaşlıqdan birini seçmək imkanı verilir; şəxs heç bir qərara gəlmədikdə, o, ərazisində daimi yaşadığı dövlətin vətəndaşlığını saxlamış olur; b) dövlət onun vətəndaşı olmaq istəyən şəxsi yalnız müvafiq dövlətdən icazə təqdim etdiyi halda öz vətəndaşlığına qəbul edir.

ç) vətəndaşsızlıq

Vətəndaşsızlıq (apatrizm) – şəxsin, heç bir dövlətin vətəndaşlığına mənsub olmaması ilə səciyyələnən hüquqi vəziyyətidir. Bu şəxslərin heç bir dövlətlə hüquqi əlaqəsi olmur və heç bir dövlət tərəfindən onlara diplomatik müdafiə göstərilmir.

«Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi vəziyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikasının 1996-cı il 13 mart tarixli Qanununda göstərilir ki, «vətəndaşlığı olmayan şəxslər -- Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olmayan və başqa dövlətin vətəndaşlığına mənsub olmayan şəxslərdir» (2-ci maddə).

Vətəndaşsızlıq, əsasən, aşağıdakı hallarda meydana gələ bilər: şəxs öz dövlətinin vətəndaşlığından çıxıb, hələ başqa bir dövlətin vətəndaşlığını əldə etməyibsə; əcnəbi ilə nikaha daxil olan qadın öz dövlətinin qanunvericiliyinə görə vətəndaşlığını avtomatik olaraq itirib, lakin ərinin vətəndaşlığını əldə etməyibsə.

Vətəndaşlığı olmayan şəxslərin statusu əksər ölkələrdə, mahiyyət etibarilə, əcnəbilərə bərabər götürülür.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 69-cu maddəsinin I hissəsində deyilir: «Əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər Azərbaycan Respublikasında olarkən, qanunla və ya Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilə ilə başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları ilə bərabər bütün hüquqlardan istifadə edə bilər və bütün vəzifələri yerinə yetirməlidirlər».

Vətəndaşlığı olmayan şəxslərə iki beynəlxalq müqavilə həsr olunmuşdur: *Apatridlərin statusu haqqında 1954-cü il Konvensiyası* və *Vətəndaşsızlıq hallarının azaldılması haqqında 1961-ci il Konvensiyası*. 1954-cü il Konvensiyası iştirakçı dövlətlərdən tələb edir ki, öz qanunvericiliyində vətəndaşlığı olmayan şəxslər üçün müəyyən rejim nəzərdə tutsunlar. Konvensiyada apatridlərin şəxsi statusu, əmlak hüquqları qorunur, onlar üçün təhsil alma, işə düzəlmə və s. sahələrdə bir sıra güzəştlər müəyyən olunur. 1961-ci il Konvensiyasına görə, iştirakçı dövlət ərazisində doğulmuş və başqa cür vətəndaşlıq əldə edə bilməyən şəxsə öz vətəndaşlığını verməlidir.

«Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığı haqqında» Qanunun 12-ci maddəsinə müvafiq olaraq, «vətəndaşlığı olmayan şəxslərin Azərbaycan Respublikası ərazisində doğulmuş uşağı Azərbaycan Respublikasının vətəndaşıdır». Qanunun 13-cü maddəsində isə müəyyən olunmuşdur ki, «Azərbaycan Respublikasının ərazisində olan, hər iki valideyni naməlum uşaq Azərbaycan Respublikasının vətəndaşıdır».

Konvensiyaya əsasən, dövlət heç bir şəxsi və ya şəxslər QRU-punu irqi, etnik, dini və ya siyasi əsaslara görə öz vətəndaşlığından məhrum edə bilməz. Apatridlər Konvensiyanın iştirakçı dövlətlər tərəfindən pozulmasına dair şikayətlərlə Qaçqınların işi üzrə BMT Ali Komissarına müraciət edə bilirlər.

3. Əcnəbilərin hüquqi rejimi

Əcnəbilər – müəyyən dövlətin ərazisində yerləşən, lakin həmin dövlətin vətəndaşları olmayan və başqa bir dövlətin vətəndaşları olan şəxslərdir.

«Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi vəziyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 2-ci maddəsinə görə, «əcnəbilər – Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olmayan və başqa dövlətin vətəndaşlığına mənsub olan şəxslərdir».

Hər bir dövlət öz ərazisinə əcnəbilərin gəlməsi, onların bu ərazidə müvəqqəti və ya daimi yaşaması və fəaliyyəti ilə bağlı bütün məsələləri müstəqil həll edir. Bununla belə, dövlət bu zaman öz beynəlxalq öhdəliklərini, xüsusilə insan hüquqları sahəsindəki müqavilələri nəzərə almaya bilməz. Dövlətin əcnəbilər üçün müəyyən etdiyi hüquq və vəzifələrin məcmusu «*əcnəbilərin rejimi*» termini ilə ifadə olunur. Əcnəbilərin üç cür hüquqi rejimi mövcuddur:

1) milli rejim – əcnəbilərə, müəyyən məhdudiyyətlərlə, dövlətin öz vətəndaşları ilə bərabər status verilməsi.

Məsələn, «Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi vəziyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən, əcnəbilər Azərbaycan Respublikasının siyasi partiyalarının üzvü ola bilməzlər (20-ci maddə); dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarına seçkilərdə iştirak edə və onlara seçilə və həmçinin ümumxalq səsvermələrində (referendumlarda) iştirak edə bilməzlər (21-ci maddə); hərbi mükəlləfiyyət daşıyırlar (22-ci maddə).

2) ən əlverişli rejim – bu halda əcnəbilərə hər hansı bir sahədə istənilən üçüncü dövlətin vətəndaşlarına verilən hüquqlar verilir.

Belə rejimdə əcnəbilərin hüquq və vəzifələrinin məcmusu bütün əcnəbi dövlətlər üçün eynidir, lakin əksər hallarda o, milli rejimdə olduğundan azdır.

3) xüsusi rejim – əcnəbilərə hər hansı bir sahədə dövlətin öz vətəndaşları üçün həmin sahədə nəzərdə tutulduğundan fərqli hüquqların verilməsi (həblə vəzifələrin nəzərdə tutulması). Məsələn, müqavilə əsasında bir dövlətin ərazisində yerləşdirilmiş başqa bir dövlətin hərbi qulluqçuları üçün, adətən, xüsusi hüquqi rejim nəzərdə tutulur.

Heç bir dövlətdə əcnəbilərin rejiminin hər hansı bir növü mövcud deyildir. Adətən, bir sahədə milli rejim, digər bir sahədə isə xüsusi rejim və s. nəzərdə tutulur.

Çox hallarda dövlətin ərazisində əcnəbilərin xüsusi kateqoriyaları da olur; bunlar miqrant işçilər, qaçqınlar və sığınacaq almış şəxslərdir.

4. Miqrant işçilər

Miqrant işçilər – iqtisadi səbəblər üzündən könüllü olaraq başqa dövlətin ərazisinə gəlmiş və orada ödənişli fəaliyyətlə məşğul olan şəxslərdir. Onlar bir sıra ölkələrin iqtisadiyyatında və xidmət sferasında olduqca mühüm rol oynayırlar. Bütün ölkələr üzrə miqrant işçilərin sayı indi 50 milyondan artıqdır.

Miqrant işçilərin və onların ailə üzvlərinin hüquqlarını qorumaq məqsədilə bir sıra beynəlxalq müqavilələr bağlanmışdır. Beynəlxalq Əmək Təşkilatı çərçivəsində iki konvensiya – 1949-cu ildə qəbul edilmiş *97 nömrəli Konvensiya* və 1975-ci ildə qəbul edilmiş *143 nömrəli Konvensiya* mövcuddur. Avropa Şurasının üzvləri 1977-ci ildə *Miqrant işçilərin hüquqi statusu haqqında Avropa Konvensiyasını* imzalamışlar. Nəhayət, məsələnin aktuallığını nəzərə alaraq, 1990-cı ildə BMT Baş Məclisinin 45/158 nömrəli qətnaməsi ilə *Bütün miqrant işçilərin və onların ailə üzvlərinin hüquqlarının müdafiəsi haqqında Beynəlxalq Konvensiya* qəbul edilmişdir. Konvensiya 2003-cü ildə qüvvəyə minmişdir, onu bu günə

kimi ratifikasiya edənlər isə, əsasən, inkişaf etməkdə olan ölkələrdir (Azərbaycan Respublikası, Bosniya-Herseqovina, Misir, Mərakeş, Uqanda, Şri Lanka və b.).

Konvensiyanın əsas ideyası ondan ibarətdir ki, müvafiq dövlətlər miqrant işçilərə və onların ailə üzvlərinə beynəlxalq səviyədə tanınmış əsas insan hüquqlarını təmin etməlidirlər. Onların öz əvvəlki ölkələri ilə mədəni əlaqələr saxlamasına maneə törədilməməlidir. Konvensiya qaçqınlara və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə şamil olunmur.

5. Qaçqınların hüquqi rejimi

Hər şeydən əvvəl qeyd edək ki, məlum səbəblər üzündən gündəlik dilimizə hopmuş və təəssüf ki, ümumişlək sözə çevrilmiş «qaçqın» ifadəsi universal beynəlxalq hüquqda qəbul olunmuş «qaçqın» termini ilə üst-üstə düşmür. Uyğunsuzluq burada özünü əsas iki məsələdə göstərir. Birincisi, beynəlxalq hüquqda qaçqın yalnız öz ölkəsinin ərazisindən *başqa bir dövlətin ərazisinə* məcburən köçmüş şəxslərə deyilir. İkinci məsələ isə qaçqın statusu almaq üçün zəruri olan *əsaslarla* bağlıdır. Mövcud beynəlxalq hüquq bu məsələyə məhdud yanaşır və *bilavasitə müharibə nəticəsində* öz yaşayış yerini tərk etmiş adamları qaçqın kimi qəbul etmir. Bəs beynəlxalq hüquqda qaçqın kimdir? Bu suala *Qaçqınların statusu haqqında 1951-ci il Konvensiyası* və ona cüzi dəyişikliklər etmiş *Qaçqınların statusuna dair 1967-ci il Protokolu* cavab verir. Beləliklə:

qaçqın – *irqi mənsubiyyətinə, dini etiqadına, vətəndaşlığına, müəyyən sosial qrupa mənsub olmasına və ya siyasi əqidəsinə görə təqiblərin qurbanı olmaqdan əsaslı qorxduğu üçün vətəndaşı olduğu ölkədən kənar qalan və həmin qorxu üzündən bu ölkənin himayəsindən istifadə edə bilməyən və ya istifadə etmək istəməyən və ya müəyyən vətəndaşlığı olmadığı halda öz daimi yaşadığı ölkəsindən kənar qalan, həmin qorxu üzündən oraya qayıda bilməyən və ya qayıtmaq istəməyən şəxsdir.*

«*Qaçqınların və məcburi köçkünlərin (ölkə daxilində köçürül-müş şəxslərin) statusu haqqında*» 1999-cu il 21 may tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanununda da bu tərif verilmişdir. Qanun 1-ci maddəsinə görə, «qaçqın – Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olmayıb, irqi əlamətinə, milliyyətinə, dini etiqadına, müəyyən sosial qrupa mənsubluğuna və ya siyasi əqidəsinə görə təqiblərin qurbanı olmaq barəsində tam əsaslı ehtiyat üzündən vətəndaşı olduğu ölkədən kənar qalan və eyni ehtiyat üzündən həmin ölkənin himayəsindən istifadə edə bilməyən və ya istifadə etmək istəməyən, yaxud müəyyən vətəndaşlığı olmayıb oxşar hallar nəticəsində əvvəl adətən yaşadığı ölkədən kənar qalan, ehtiyat üzündən oraya qayıda bilməyən və ya qayıtmaq istəməyən şəxsdir».

Bu iki tərcümədə aydın görünən fərqlərə toxunmadan bir məsələyə diqqət yetirmək istəyirik. Konvensiyadakı «nationality» sözü Qanunda «milliyyət» kimi tərcümə olunmuşdur; əslində isə bu, «vətəndaşlıq», «dövlət mənsubiyyəti» deməkdir.

Konvensiyada, gördüyümüz kimi, qaçqın statusu almaq üçün cəmi beş əsas göstərilmişdir. Deməli, qaçqın, ərazisinə gəlmək istədiyi və ya artıq ərazisinə keçdiyi dövlətin müvafiq orqanlarına əsaslandırılmış şəkildə sübut etməlidir ki, öz ölkəsində o, məhz: 1) müəyyən irqi (etnik, milli) qrupa mənsub olduğuna görə; 2) öz dini əqidəsinə görə; 3) hansısa konkret dövlətin vətəndaşı olduğuna və ya öz dövlətinin vətəndaşı olmadığına görə; 4) müəyyən sosial qrupa mənsub olduğuna görə (tutaq ki, qolçomaq olduğuna görə) və 5) siyasi əqidəsinə görə təqiblərə məruz qalır və ya məruz qalmaq qorxusu var, yəni onun əsas hüquq və azadlıqları kobud şəkildə pozulur. Yuxarıda göstərilən tərifdə müharibə və ya döyüş əməliyyatları qaçqın adlanmaq üçün əsas kimi nəzərdə tutulmur. Əlbəttə ki, məntiqi baxımdan bunu normal hal hesab etmək olmaz, çünki tarix göstərir ki, öz yaşayış yerlərini məcburən tərk edənlər, əsasən, müharibədən qaçan adamlardır. Elə qaçqın anlayışının özü beynəlxalq-hüquqi leksikona məhz müharibələrdən (I və II dünya müharibələrindən) sonra daxil olmuşdur. Belə çıxır ki, mövcud beynəlxalq hüquq yalnız fərdi qaçqınlığı qəbul edir, kütləvi qaçqınlığa və ya «qaçqın axınına» mənfi yanaşır.

Bəzi dövlətlər bu məqama istinad etməklə, müharibə zonasından onların ərazisinə qaçıb gəlmiş şəxsləri geri qaytarırlar. Məsələn, AFR və İsveçrə Bosniya qaçqınlarına ilk dövrdə məhz bu cür yanaşmışdı. Diqqətəlayiq haldır ki, analoji regional sənədlərdə – *Afrikada qaçqın problemlərinin spesifik aspektlərini nizama salan 1969-cu il ABT (Afrika Birliyi Təşkilatı) Konvensiyasında* və *Latin Amerikası regionunu əhatə edən 1984-cü il Kartaxena Bəyannaməsində* göstərilən bu boşluq doldurulmuşdur.

Beynəlxalq praktikada, xüsusilə *Qaçqınlar üzrə BMT Ali Komissarının İdarəsi* çərçivəsində və bir sıra ölkələrin qanunvericiliyində bu boşluğu doldurmaq üçün, yəni habelə müharibə, daxili iğtişaşlar, təbii və ya texnogen fəlakət nəticəsində öz daimi yaşayış yerini tərk etməyə məcbur olmuş şəxsləri əhatə etmək üçün «*de facto qaçqın*» anlayışından istifadə olunur.

Bundan əlavə, yenə də beynəlxalq praktikada və bəzi ölkələrin qanunvericiliyində «*daxili məcburi köçkün*» («internally displaced persons») ifadəsinə rast gəlinir. Qeyd edək ki, bu anlayışın beynəlxalq-hüquqi əsası yoxdur, yəni bununla bağlı universal səviyyədə beynəlxalq müqavilə bağlanmamışdır. Lakin Qaçqınlar üzrə BMT Ali Komissarı öz ilkin mandatını genişləndirmiş və o, hazırda təkcə «konvensiya qaçqınları»nın deyil, habelə «*de facto qaçqınlar*»ın və daxili məcburi köçkünlərin məsələləri ilə də məşğul olur. *Daxili məcburi köçkünlər – yuxarıda göstərilən səbəblər üzündən ölkə ərazisində öz daimi yaşayış yerini tərk etməyə məcbur olub başqa yerə köçmüş şəxslərdir.*

«Qaçqınların və məcburi köçkünlərin (ölkə daxilində köçürülmüş şəxslərin) statusu haqqında» Qanuna görə, «məcburi köçkün (ölkə daxilində köçürülmüş şəxs) – Azərbaycan Respublikası ərazisində hərbi təcavüz, təbii və texnogen fəlakət nəticəsində daimi yaşayış yerini tərk etməyə məcbur olub başqa yerə köçmüş şəxsdir» (1-ci maddə).

Hesab edirik ki, «hərbi təcavüz» ifadəsinin əvəzinə «müharibə» sözü daha məqsəduyğun olardı. Qanundan belə alınır ki, vətəndaş müharibəsindən qaçan adamlar Azərbaycan Respublikasında daxili məcburi köçkün statusuna iddia edə bilməzlər.

1951-ci il Konvensiyasında (33-cü maddə) öz əksini tapmış və sonralar beynəlxalq adət normasına çevrilmiş prinsipə görə, dövlət qaçqını onun həyatına və azadlığına təhlükə olan ölkəyə qaytarmalıdır (*non-refoulement prinsipi*).

Bu prinsip habelə «Qaçqınların və məcburi köçkünlərin (ölkə daxilində köçürülmüş şəxslərin) statusu haqqında» Qanunda təsbit olunmuşdur. Qanunun 5-ci maddəsinin 2-ci hissəsinə əsasən, «qaçqın... onun həyat və ya azadlığını təhlükə gözləyən ölkəyə heç bir halda göndərilmir və ya məcburi qaytarılmır».

Bundan əlavə, dövlətlər sərhədi qanunsuz keçdiyinə görə qaçqını məsuliyyətə cəlb etməməlidirlər və ya onu məsuliyyətdən azad etməlidirlər (bax habelə: «Qaçqınların və məcburi köçkünlərin (ölkə daxilində köçürülmüş şəxslərin) statusu haqqında» Qanunun 5-ci maddəsinin 1-ci hissəsi).

Konvensiyaya və habelə ümumi beynəlxalq hüquqa görə, Aşağıdakı şəxslərə *qaçqın statusu verilmir*:

a) barələrində sülh əleyhinə cinayət, müharibə cinayəti və ya insanlıq əleyhinə cinayət, yaxud Birləşmiş Millətlər Təşkilatının məqsəd və prinsiplərinə zidd əməllər törətdikləri haqqında kifayət qədər ciddi əsaslar olan şəxslər;

b) dövlətin ərazisinə gələnə qədər onun hüduqlarından kənar da qeyri-siyasi xarakterli ağır cinayət törətmiş şəxslər.

1951-ci il Konvensiyasında müəyyən olunmuşdur ki, şəxs *qaçqın statusunu* aşağıdakı hallarda *itirir*:

a) vətəndaşı olduğu və ya daimi yaşadığı dövlətin himayəsindən könüllü surətdə yenidən istifadə etdikdə;

b) öz vətəndaşlığından məhrum olub onu könüllü surətdə yenidən əldə etdikdə;

c) indi yaşadığı dövlətin və ya hər hansı başqa bir dövlətin vətəndaşlığını qəbul etdikdə və yeni vətəndaşı olduğu dövlətin himayəsindən istifadə etdikdə;

ç) təqiblərdən qorxduğuna görə tərək etdiyi və ya hüduqlarından kənar da qaldığı dövlətdə könüllü surətdə yenidən məskunlaşdıqda;

d) qaçqın kimi tanınmasına əsas vermiş hallar aradan qalxdığına görə vətəndaşı olduğu dövlətin himayəsindən daha imtina edə bilmədikdə;

e) vətəndaşlığı olmayan şəxs üçün – qaçqın kimi tanınmasına əsas vermiş hallar aradan qalxdığına görə o, daimi yaşadığı ölkəsinə qayıda bildikdə.

Bir qayda olaraq, dövlət ərazisində qaçqınların hüquqi rejimi əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi rejiminə bərabər tutulur. Onlar eyni hüquqlardan istifadə edir və vəzifələr daşıyırlar. Lakin qaçqınların adətən qarşılaşdıqları spesifik problemləri nəzərə alaraq, bəzi dövlətlər öz qanunvericiliyində onlar üçün sosial sahədə əlavə güzəştlər nəzərdə tuturlar. Əlbəttə ki, daxili məcburi köçkünlər üçün (bunlar dövlətin öz vətəndaşlarıdır) xüsusi təminat rejimi müəyyən edilir.

Bu deyilənlər «Qaçqınların və məcburi köçkünlərin (ölkə daxilində köçürülmüş şəxslərin) statusu haqqında» Qanunda və xüsusən «*Məcburi köçkünlərin və onlara bərabər tutulan şəxslərin sosial müdafiəsi haqqında*» 1999-cu il 21 may tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanununda öz əksini tapmışdır. Məsələn, ikinci Qanunda məcburi köçkünlər və onlara bərabər tutulan şəxslər («Ermənistan Respublikasında və başqa dövlətlərdə aparılan etnik təmizləmə nəticəsində daimi yaşayış yerlərini tərk edib Azərbaycan Respublikasına gəlmiş və daimi məskunlaşmamış şəxslər») üçün aşağıdakı sosial müdafiə tədbirləri nəzərdə tutulmuşdur: müvəqqəti yaşayış sahəsi ilə təmin edilməsi; torpaq sahələri ayrılması, kreditlər verilməsi və texniki yardımlar göstərilməsi; məşğulluğun təmin edilməsi; sosial təminat; maddi yardımlar; tibbi təminat; təhsil hüququnun təmin edilməsi; nəqliyyat və mənzil-kommunal güzəştləri; vergi güzəştləri.

Qaçqınlar probleminin həllinə beynəlxalq səviyyədə dəstək vermək üçün BMT çərçivəsində xüsusi orqan – yuxarıda adını çəkdiyimiz **Qaçqınlar üzrə BMT Ali Komissarının İdarəsi** yaradılmışdır. İdarənin Nizamnaməsi BMT Baş Məclisinin 1950-ci il 14 dekabr tarixli 428 (V) nömrəli qətnaməsi ilə qəbul olunmuşdur. Ali Komissar, əsas etibarilə, nəzarət və təminat funksiyaları həyata keçirir, qaçqın və daxili məcburi köçkünlərin problemlərinin həll edilməsində, – çox zaman yerlərdəki nümayəndəlikləri vasitəsilə, – dövlətlərə maddi, texniki və s. yardım göstərir. İdarənin öz müvafiq beynəlxalq öhdəliklərini pozan dövlətlərə qarşı hər hansı

sanksiyalar tətbiq etmək səlahiyyəti yoxdur. Ali Komissar BMT Baş Katibinin təqdimatı əsasında Baş Məclis tərəfindən üç il müddətinə seçilir. O, Baş Məclisin rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərir və hər il İqtisadi və Sosial Şura (EKOSOK) vasitəsilə Baş Məclisə illik məruzə təqdim edir.

6. Sığınacaq hüququ

«Sığınacaq hüququ» termini beynəlxalq hüquq çərçivəsində iki mənada başa düşülür:

1) şəxsin subyektiv hüququ mənasında, yəni *vətəndaşı olduğu və ya daimi yaşadığı ölkədə siyasi motivlər əsasında məruz qaldığı təqiblərdən yaxa qurtarmaq üçün şəxsin başqa bir dövlətdən, onun ərazisinə keçməyə və orada yaşamağa icazə almaq hüququ;*

2) beynəlxalq hüququn müstəqil bir institutu – *sığınacaq verilməsini və onun beynəlxalq-hüquqi nəticələrini nizama salan normaların məcmusu* kimi.

Sığınacaq siyasi əsaslara görə verildiyi üçün beynəlxalq praktikada və milli qanunvericilikdə əksər hallarda «siyasi sığınacaq» ifadəsi işlədilir. Lakin «siyasi əsaslar» geniş başa düşülməlidir. Buraya şəxsin təkcə öz siyasi əqidəsinə görə deyil, habelə ictimai fəaliyyətinə, dini əqidəsinə, irqi, etnik və ya dövlət mənsubiyyətinə görə də təqib olunması daxildir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 70-ci maddəsinin 1-ci hissəsində deyilir ki, «hamılıqla qəbul edilmiş beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olaraq Azərbaycan Respublikası əcnəbilərə və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə *siyasi sığınacaq* verir». Demək olar ki, analoji müddəə «Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi vəziyyəti haqqında» 1996-cı il tarixli 13 mart Azərbaycan Respublikası Qanununun 6-cı maddəsində öz əksini tapmışdır.

Burada bir məsələyə diqqəti cəlb etmək istərdik. Konstitusiyada göstərilir ki, sığınacaq «hamılıqla qəbul edilmiş beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olaraq» verilir. Lakin nəzərdə saxlamaq

lazımdır ki, – biz bunu aşağıda da qeyd edəcəyik, – sığınacaq hüququ fərdlərə birbaşa beynəlxalq hüquq normaları əsasında verilmir, çünki ümumi beynəlxalq hüquqda belə normalar yoxdur. Beynəlxalq hüquq dövlətin müəyyən şəxslərə siyasi sığınacaq vermək hüququnu və başqa dövlətlərin bu hüquqa hörmət etmək vəzifəsini təsbit edir. Beynəlxalq üçün əhəmiyyətli məsələ sığınacaq veriləndən sonra ortaya çıxan hüquqi nəticələndir. Deməli, sığınacaq beynəlxalq hüquq əsasında deyil, dövlətdaxili qanunvericilik əsasında verilir.

Dövlətlərin praktikasında iki cür sığınacağa rast gəlinir: *ərazi sığınacağı* və *diplomatik sığınacaq*. Diplomatik sığınacaq siyasi təqiblərə məruz qalan şəxsə xarici dövlətin diplomatik və ya konsul nümayəndəliyinin binasında (və yaxud əcnəbi hərbi gəmisində) sığınacaq verilməsidir. Universal səviyyədə diplomatik sığınacaq verilməsi qadağan edilmişdir. Diplomatik münasibətlər haqqında 1961-ci il Vyana Konvensiyasında (41-ci maddənin 3-cü hissəsi) və Konsulluq münasibətləri haqqında 1963-cü il Vyana Konvensiyasında (55-ci maddənin 2-ci hissəsi) göstərilir ki, «nümayəndəliklərin binaları onların funksiyaları ilə uyğun olmayan məqsədlər üçün istifadə olunmamalıdır». Əlavə edək ki, BMT Baş Məclisinin 1967-ci il 14 dekabr tarixli 2312 (XXII) nömrəli qətnaməsi ilə qəbul olunmuş Bəyannamə məhz *Ərazi sığınacağı* haqqında Bəyannamə adlanır. Lakin Latın Amerikasında diplomatik sığınacaq qəbul olunmuş praktikadır və *Sığınacaq haqqında 1928-ci il Konvensiyasında* və xüsusən *Diplomatik sığınacaq haqqında 1954-cü il Konvensiyasında* öz əksini tapmışdır.

Şəxsin sığınacaq hüququ məhdud xarakterli insan hüququ kimi səciyyələnə bilər, çünki o, ancaq əcnəbilərə və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslərə mənsubdur. Sığınacaq hüququ *Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsində* (14-cü maddə) və *Ərazi sığınacağı haqqında Bəyannamədə* (1-ci maddə) təsbit olunmuşdur. Bu hüququ hamılıqla qəbul olunmuş insan hüquqları sırasına aid etmək düzgün olmazdı. Yəni sığınacaq vermək dövlətin beynəlxalq-hüquqi vəzifəsi deyil, onun suveren səlahiyyətidir. Başqa sözlə, dövlət hər hansı şəxsə sığınacaq verə də bilər və həmin xahişi rədd edə də bilər. Bu məqam *Ərazi sığınacağı haqqında Bəyan-*

namənin 1-ci maddəsində belə ifadə olunmuşdur: «Hər hansı dövlət tərəfindən öz *suverenliyini həyata keçirməklə* verilən sığınacağa bütün digər dövlətlər tərəfindən hörmət edilməlidir». Diqqətəlayiq haldır ki, sözügedən hüquq insan hüquqları sahəsində olduqca mühüm beynəlxalq-hüquqi akt olan *Vətəndaş və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt*da öz əksini tapmamışdır. Bundan əlavə, vaxtilə BMT Beynəlxalq hüquq komissiyasının sığınacaq hüququna aid normaları məcəllələşdirmək cəhdləri uğursuz olmuşdu və nəticədə 1967-ci ildə yalnız yuxarıda adını çəkdiyimiz Bəyannamə qəbul edilmişdi.

Ümumi beynəlxalq hüquqa görə, müəyyən şəxslərə dövlət heç bir halda sığınacaq verə bilməz. Belə ki, bəzələrinə sülh əleyhinə cinayət, müharibə cinayəti və ya insanlıq əleyhinə cinayət törətdikləri haqqında kifayət qədər ciddi əsaslar olan şəxslər, habelə qeyri-siyasi cinayət törətdiklərinə görə öz ölkələrində təqib olunan şəxslər sığınacaq hüququndan istifadə edə bilməzlər. Qeyd edək ki, hansı cinayət əməllərinin siyasi cinayətlər kateqoriyasına aid edilməsini sığınacaq verən dövlət özü müəyyən edir.

Bir qayda olaraq, siyasi sığınacaq almış şəxslərin hüquqi rejimi vətəndaşlığı olmayan şəxslərin statusu ilə bərabər tutulur. Lakin bəzi dövlətlərin qanunvericiliyində, sığınacaq almış şəxslər üçün mənzil, işəüzəlmə və s. ilə bağlı güzəştlər müəyyən edilmişdir.

Dövlətin hər hansı bir şəxsə siyasi sığınacaq verməsi bir sıra beynəlxalq-hüquqi nəticələr doğurur:

- 1) dövlət sığınacaq verdiyi şəxsi geri verə bilməz;
- 2) dövlət sığınacaq verdiyi şəxsə onun hər hansı bir ölkədə hüquqları pozulan zaman diplomatik müdafiə təmin edə bilər (daha doğrusu, kvazidiplomatik müdafiə, çünki diplomatik müdafiə dövlətin yalnız öz vətəndaşlarına göstərilə bilər);
- 3) dövlət sığınacaq verdiyi şəxsin fəaliyyətinə görə məsuliyyət daşıyır, yəni o, həmin şəxsin tərk etdiyi dövlətə qarşı zorakılıq aktları törətməsinə yol verməməlidir.

XII FƏSİL

BEYNƏLXALQ MÜQAVİLƏLƏR HÜQUQU

1. Beynəlxalq müqavilələr hüququnun anlayışı və mənbələri

Beynəlxalq müqavilələr hüququ beynəlxalq müqavilələrin bağlanması, icrası və xitam olunması qaydasını nizama salan beynəlxalq-hüquqi normaların məcmusuna deyilir.

Beynəlxalq müqavilələr hüququ beynəlxalq hüququn aparıcı sahəsi hesab olunur. Bunu belə izah etmək olar: əgər beynəlxalq hüququn bütün həyatı, əsas etibarilə, müqavilə ilə nizama salınarsa, müqavilənin özünün bütün həyatı isə məhz indi nəzərdən keçirdiyimiz beynəlxalq müqavilələr hüququ ilə nizama salınır. Beynəlxalq hüququn istənilən sahəsində biz müvafiq müqavilənin necə və nə vaxt qüvvəyə mindiyi, hansı ərazidə qüvvədə olması, etibarlılığı, təfsiri, hansı əsaslarla xitam oluna bilməsi və s. kimi suallarla qarşılaşırıq. Bütün bu suallara beynəlxalq müqavilələr hüququ cavab verir.

Beynəlxalq müqavilələr hüququ uzun müddət ərzində beynəlxalq adət normalarına söykənmişdir. Müqavilələrin bağlanması, qüvvədə olması, təfsiri və xitam olunması ilə bağlı dövlətlərin dəfələrlə təkrar olunan və eyni cür praktikası nəticəsində müəyyən normalar təşəkkül tapmışdır. Bu normaların böyük əksəriyyəti bu gün də beynəlxalq hüquqi adətlər kimi qüvvədədir. Sonralar bu adət normaları bir yerə toplanmış və məcəllə şəklinə salınmışdır. Beynəlxalq müqavilələr hüququ sahəsində ilk belə məcəllələşdirilmiş akt Müqavilələr haqqında Havana Konvensiyası olmuşdur;

1928-ci ildə bağlanmış bu Konvensiya yalnız Latin Amerikasını ölkələri arasında qüvvədə olmuşdur.

Beynəlxalq müqavilələr hüququ sahəsində hazırda iki əsas akt mövcuddur: 1) *Beynəlxalq müqavilələr hüququ haqqında 1969-cu il Vyana Konvensiyası* və 2) *Dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar arasında və beynəlxalq təşkilatlar arasında müqavilələr hüququ haqqında 1986-cı il Vyana Konvensiyası*.

Əslində bu iki Konvensiyadan yalnız birincisi beynəlxalq müqavilələr hüququnun mənbəyi sayıla bilər, çünki ikinci Konvensiya hələ qüvvəyə minməmişdir. *Beynəlxalq müqavilələr hüququnun mühüm mənbəyi kimi müvafiq beynəlxalq adət normalarını da qeyd etmək lazımdır:* əvvəla ona görə ki, bəzi dövlətlər indiyə qədər 1969-cu il Konvensiyasının iştirakçısı deyillər; ikincisi isə, bir sıra məsələlər (müharibələrin beynəlxalq müqavilələrə təsiri və s.) bu Konvensiyada öz əksini tapmamışdır. Yeri gəlmişkən, sözügedən Konvensiyaların hər ikisində birbaşa qeyd olunur ki, bu konvensiyaların müddəalarında öz həllini tapmayan məsələlər əvvəlki kimi beynəlxalq adət hüququ normaları ilə nizama salınır.

2. Beynəlxalq müqavilənin anlayışı

Beynəlxalq müqavilənin tərifini beynəlxalq hüququn mənbələrinə şərh edərkən biz vermişdik. Lakin yuxarıda göstərilmiş hər iki konvensiya müqaviləyə bir qədər başqa cür tərif verir; yəni beynəlxalq müqavilə hüququ ilə bağlı aşağıda nəzərdən keçirəcəyimiz bütün normalar yalnız bu tərifə uyğun gələn beynəlxalq müqavilələrə şamil olunur. Hər iki Konvensiyanın 2-ci maddəsinə görə:

beynəlxalq müqavilə – dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən yazılı formada bağlanan və beynəlxalq hüquqla nizama salınan beynəlxalq razılaşmadır; bu razılaşmanın bir və ya iki və ya xud daha çox bir-biri ilə bağlı aktlarda ehtiva olunması və nə cür adlandırılması əhəmiyyət kəsb etmir.

Beləliklə, şifahi sazişlərə («centlmen sazişləri») və habelə dövlətdaxili hüquqla nizama salınan müqavilələrə (məsələn, kommer-

siya razılaşmalarına) göstərdiyimiz konvensiyaların müddəaları bilavasitə tətbiq olunmur. Bundan əlavə, daha bir mühüm şərt vardır ki o da tərəflərin həmin razılaşma vasitəsilə hüquqi münasibətlər, daha doğrusu, özləri üçün *məcburi öhdəliklər yaratmaq niyyətinin* olmasıdır. Belə bir niyyət olmamışsa, razılaşmanın özü və onun bağlanması prosesi bütün müvafiq tələblərə cavab versə belə, beynəlxalq müqavilədən danışmaq olmaz. Məsələn, 1975-ci il Helsincki Yekun aktı müqavilə sayılmır.

Hər bir beynəlxalq müqavilənin müəyyən obyektı və məqsədi olur. *Müqavilənin obyektı* dedikdə, həmin müqavilənin yönəldiyi maddi və ya qeyri-maddi nemət, hərəkət və ya müəyyən hərəkətdən çəkinmə başa düşülür. Bir qayda olaraq, müqavilənin obyektı onun adında öz əksini tapır. *Müqavilənin məqsədi* isə müqaviləni qəbul edən dövlətlərin (və ya beynəlxalq təşkilatların) nəyi həyata keçirmək və ya nəyə nail olmaq istədiklərini göstərir. Müqavilənin məqsədi və ya məqsədləri, bir qayda olaraq, müqavilənin preambulasında və yaxud ilk maddələrdə ifadə olunur. Məsələn, BMT Nizamnaməsinin 1-ci maddəsində Nizamnamənin qəbul olunmasının məqsədləri bəyan olunmuşdur.

3. Beynəlxalq müqavilədə tərəflər

1969-cu il və 1986-cı il Konvensiyalarına görə, müvafiq olaraq dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar beynəlxalq müqavilənin tərəfi ola bilər.

1969-cu il Konvensiyasına görə, «hər bir dövlət müqavilələr bağlamaq hüquq qabiliyyətinə malikdir» (6-cı maddə). Dövlətlərin hüquq qabiliyyəti, artıq qeyd edildiyi kimi, universal xarakter daşıyır. Dövlət istənilən sahədə müqavilə bağlaya bilər və istənilən digər müqaviləyə qoşula bilər. Düzdür, ikinci halda bu, müqavilə qapalı olmadığı halda mümkündür; belə ki, bəzi beynəlxalq sazişlərə yalnız müəyyən regionda yerləşən dövlətlər (məsələn, bu, Avropa Şurasının Nizamnaməsində nəzərdə tutulmuşdur) və ya

sazişin bütün iştirakçılarının razılığı ilə hər hansı dövlət tərəf ola bilər (məsələn, Avropa İqtisadi Birliyinin yaradılması haqqında 1957-ci il Roma Müqaviləsi). Beynəlxalq təşkilatlara gəldikdə isə, onlar həm dövlətlərlə, həm də digər beynəlxalq təşkilatlarla müqavilələr bağlaya bilər. 1986-cı il Konvensiyasında deyilir: «Beynəlxalq təşkilatların müqavilələr bağlamaq hüquq qabiliyyəti bu təşkilatların qaydaları ilə tənzimlənir» (6-cı maddə). Göründüyü kimi, beynəlxalq təşkilatın hansı müqaviləyə tərəf ola bilməsi, əsas etibarilə, həmin təşkilatın təsis aktından asılıdır.

Beynəlxalq hüququn digər subyektləri də bu və ya digər dərəcədə beynəlxalq müqavilə bağlaya bilərlər. Məsələn, xarici işğaldan və ya müstəmləkəçilikdən azad olmaq uğrunda mübarizə aparan xalqı rəsmi təmsil edən qurumlar beynəlxalq sazişlərdə iştirak edə bilərlər. Fələstin Azadlıq Təşkilatının bir sıra beynəlxalq sazişə tərəf olması bizə yaxşı məlumdur.

1986-cı ildə bağlanmış Nüvə qəzası barəsində operativ xəbər vermə haqqında Konvensiyada nəzərdə tutulurdu ki, bu Konvensiya bütün dövlətlər, regional təşkilatlar da daxil olmaqla, beynəlxalq təşkilatlar və Namibiya (1990-cı ildə müstəqilliyi elan olunmuş Namibiyanı həmin Konvensiya ilə bağlı danışıqlarda Namibiya üzrə BMT Şurası təmsil edirdi) tərəfindən imzalanmaq üçün açıqdır.

«Müqavilənin tərəfi» anlayışından danışarkən, sözü gedən Vyana Konvensiyalarında işlədilmiş digər uyğun terminləri də bilmək lazımdır. Bu terminlər aşağıdakılardır: «*danışıqlarda iştirak edən dövlət*» (və ya beynəlxalq təşkilat) – yəni müqavilənin mətninin hazırlanmasında və qəbul edilməsində iştirak etmiş dövlət (və ya beynəlxalq təşkilat); «*Razılığa gələn dövlət*» – yəni müqavilənin qüvvəyə minib-minməməsindən asılı olmayaraq, müqavilənin məcburiliyinə öz razılığını vermiş dövlət; «*iştirakçı dövlət*» – yəni müqavilənin məcburiliyinə öz razılığını vermiş və müqavilənin onun üçün qüvvəyə mindiyi dövlət; «*üçüncü dövlət*» – yəni müqavilənin tərəfi olmayan dövlət.

4. Beynəlxalq müqavilələrin təsnifatı

Beynəlxalq müqavilələri aşağıda göstərilmiş əsaslara görə ayrı-ayrı növlərə bölmək olar:

I – iştirakçıların dairəsinə görə:

1) *ikitərəfli* müqavilələr (iki dövlətin iştirak etdiyi müqavilələr);

2) *çoxtərəfli* müqavilələr (ikidən artıq dövlətin iştirakçısı olduğu beynəlxalq müqavilələr. Çoxtərəfli müqavilələr arasında dünya dövlətlərinin ümumi mənafeyini əks etdirən, ümumi məsələlərin həllinə yönəlmiş *universal müqavilələr* xüsusi yer tutur.

II – dövlətlərin həmin beynəlxalq müqavilələrdə iştirak etmək imkanına görə:

1) *açıq müqavilələr* (istənilən dövlət bu müqavilələrə heç bir hüquqi maneə olmadan tərəf ola bilər);

2) *qapalı müqavilələr* (bu müqavilələrin anlayışını yuxarıda vermişdik).

III – məzmununa görə:

1) *siyasi müqavilələr*. Bu müqavilələrə, əsasən, aşağıdakılar aiddir:

a) müttəfiqlik haqqında müqavilələr – bu cür müqavilələrin iştirakçısı olan dövlətlər özlərinin müəyyən mənafeələrini qorumaq məqsədilə birgə fəaliyyət göstərməyi öhdələrinə götürürlər;

b) qarşılıqlı yardım haqqında müqavilələr – iştirakçı dövlətlər bir-birinə bu və ya digər sahədə yardım göstərməyi öz üzərlərinə öhdəlik kimi götürürlər;

c) neytrallıq haqqında müqavilələr – bu müqavilələr vasitəsilə iştirakçı dövlətlər öz üzərlərinə öhdəlik götürürlər ki, hər hansı hərbi əməliyyatlarda iştirak etməsinlər və müəyyən əraziləri hərbi bazaya çevirməsinlər;

ç) sülh müqavilələri – bu müqavilələr müharibə vəziyyətini hüquqi baxımdan başa çatdırır və müharibədən sonrakı siyasi və digər münasibətləri müəyyən edir.

2) *iqtisadi müqavilələr*. Buraya daxildir:

a) ticarət müqavilələri;

- b) əmtəə göndərilməsi və əmtəə dövriyyəsi haqqında sazişlər;
 - c) texniki yardım haqqında və ya elmi-texniki əməkdaşlıq haqqında sazişlər;
 - ç) beynəlxalq hesablaşmalar haqqında sazişlər;
 - d) gömrük məsələləri və s. üzrə sazişlər;
- 3) *xüsusi məsələlər üzrə sazişlər*. Bu qrupa aşağıdakı sahələrdə bağlanmış müqavilələri daxil etmək olar:
- a) nəqliyyat sahəsində;
 - b) rabitə sahəsində;
 - c) kənd təsərrüfatı sahəsində;
 - ç) elmi əməkdaşlıq məsələləri üzrə;
 - d) hüquqi məsələlər üzrə;
 - e) ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində;
 - ə) mədəniyyət sahəsində və s.

5. Beynəlxalq müqavilənin strukturu

Hər bir beynəlxalq müqavilənin mətni, bir qayda olaraq, aşağıdakı quruluşda tərtib olunur:

1. *Müqavilənin adı*.

Beynəlxalq müqavilə təcrübəsində «müqavilə» ümumi anlayışı altında müxtəlif konkret adlardan istifadə olunur; məsələn: müqavilə; konvensiya; saziş; nizamnamə; pakt; xartiya; bəyannamə; traktat; statut; konkordat və b.).

2. *Preambula*.

Preambula müqavilənin giriş hissəsinə deyilir. Burada, adətən, müqavilənin məqsədləri əks olunur. Müqavilənin ayrı-ayrı müddələrinin təfsiri zamanı preambula müəyyən rol oynaya bilər.

3. *Əsas hissə*.

Müqavilənin bu hissəsində tərəflərin müqavilənin obyektinə bağlı olan hüquq və vəzifələri ifadə olunur. Əsas hissə ardıcıl olaraq bölmə və ya fəsillərdən, maddələrdən, hissələrdən, bəndlərdən və yarım bəndlərdən ibarət olur.

4. *Yekun hissə*.

Bu hissədə müqavilənin qüvvəyə minməsi və xitam olunması şərtləri, müqaviləyə yenidən baxılması qaydası, müqavilənin tərtib olunduğu dil və s. kimi məsələlər öz əksini tapır.

5. Səlahiyyətli şəxslərin imzaları

6. Bəzi hallarda beynəlxalq müqavilələrin protokollar, əlavə protokollar, texniki şərtlər, standartlar, xəritələr və s. şəklində *Əlavələr* də olur. Əgər müqavilənin özündə göstərilirsə, Əlavələr həmin müqavilənin ayrılmaz tərkib hissəsi hesab olunur.

6. Beynəlxalq müqavilələrin bağlanması

Beynəlxalq müqavilənin bağlanması bir neçə ardıcıl *mərhələdən* ibarət olan bir prosesdir. Bu mərhələlər aşağıdakılardır:

1. Müqavilənin mətninin tərtib olunması və qəbulu.

2. Müqavilənin mətninin autentikliyinə müəyyən olunması.

3. Müqavilənin məcburiliyinə razılığın ifadə olunması.

Dövlətlər arasında müqavilələr onların nümayəndələri tərəfindən bağlanır. Müqavilənin bağlanmasında, daha doğrusu, yuxarıda göstərilmiş ilk iki mərhələdən birində və ya hər ikisində iştirak etmək üçün həmin nümayəndəyə xüsusi sənəd – *vəkalət* verilir. Vəkalət milli qanunvericiliyə müvafiq olaraq, dövlətin səlahiyyətli orqanları tərəfindən verilir. Dövlətin müəyyən vəzifəli şəxslərinə, onların vəzifə mövqeyinə görə xüsusi vəkalət lazım deyildir. 1969-cu il Vyana Konvensiyasına görə, bu şəxslər aşağıdakılardır: 1) dövlətlərin başçıları; 2) hökumətlərin başçıları; 3) xarici işlər nazirləri; 4) diplomatik nümayəndəliklərin başçıları və 5) dövlətlərin beynəlxalq konfranslardakı və beynəlxalq təşkilatlardakı nümayəndələri. Diplomatik nümayəndəliyin başçısı yalnız öz dövləti ilə akkreditə olunduqları dövlət arasındakı müqavilənin, dövlətin beynəlxalq konfranslardakı və beynəlxalq təşkilatlardakı nümayəndəsi isə yalnız bu konfrans və ya təşkilat çərçivəsində bağlanan müqavilənin *mətninin qəbul olunması* ilə bağlı hərəkətləri həyata keçirə bilər.

Beynəlxalq təşkilatın iştirakı ilə müqavilələr bağlanması üçün həmin təşkilatın qaydalarına əsasən onu təmsil edən şəxsə vəkalət tələb olunmur (1986-cı il Vyana Konvensiyasının 7-ci maddəsi).

Vəkaləti olmayan şəxs tərəfindən və ya vəkalətin pozulması ilə, beynəlxalq müqavilənin bağlanması ilə əlaqədar hər hansı hərəkətin həyata keçirilməsi, – əgər müvafiq dövlət bundan sonra bu hərəkəti təsdiq etmirsə, – heç bir hüquqi əhəmiyyətə malik olmur.

Belə bir məsələ 1951-ci ildə bir beynəlxalq müqavilə – Pendirlərin adlandırılmasına dair Konvensiya ilə əlaqədar ortaya çıxmışdı. Konvensiya həm İsveç, həm də Norveçin adından bir nümayəndə tərəfindən imzalanmışdı, lakin məlum oldu ki, onun tək-cə Norveçdən vəkaləti var idi. Sonralar, buna baxmayaraq, Konvensiya hər iki dövlət tərəfindən ratifikasiya olundu və qüvvəyə mindi.

Beynəlxalq müqavilənin mətninin tərtib olunması və qəbulu aşağıdakı üç formadan biri vasitəsilə həyata keçirilir:

1) danışıqlar

2) beynəlxalq konfranslar

Məsələn, Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Statutu 1998-ci il iyulun 17-də Roma Beynəlxalq diplomatik konfransında qəbul olunmuşdur.

3) beynəlxalq təşkilatlar

Əksər universal müqavilələr, məsələn, İnsan hüquqları haqqında 1966-cı il Beynəlxalq Paktları, İsgəncə əleyhinə 1984-cü il Konvensiyası BMT Baş Məclisinin qətnamələri vasitəsilə, Üzv dövlətlərin nümayəndələri tərəfindən səs verildikdən sonra qəbul olunmuşdur.

Beynəlxalq konfranslarda və beynəlxalq təşkilatlarda son zamanlar müqavilə mətnləri *konsensus* vasitəsilə, yəni iştirakçılardan heç birinin etirazı olmadıqda səsvermə keçirilməməklə qəbul olunur.

Müqavilə mətninin autentikliyinə müəyyən olunması və ya autentifikasiyası (yunanca bu söz «həqiqilik», «əslinə uyğunluq» deməkdir) o deməkdir ki, beynəlxalq müqavilənin mətni son və qəti variantda razılaşdırılmışdır və ona heç bir dəyişiklik edilə bilməz. Bu, üç yolla həyata keçirilir:

1) *paraflama* (inisial qoyma) – müqavilə mətninin hər səhifəsində vəkalətli şəxsin öz inisiallarını qoyması.

2) *ad referendum imza atma* (şerti imza atma) – bu qaydada qoyulmuş imza hələ bundan sonra müvafiq dövlət orqanı (və ya müvafiq beynəlxalq təşkilat) tərəfindən təsdiq olunmalıdır.

İnisial qoyma ilə arasında fərq ondan ibarətdir ki, təsdiq olunduqdan sonra ad referendum imza atma tam və ya qəti imzalama hesab olunur; inisial qoymadan sonra isə müqavilə hələ qəti imzalanmağa verilməlidir.

3) *imzalama*. İmzalama o zaman müqavilə mətninin autentifikasiyası rolunu oynayır ki, həmin müqavilə sonradan ratifikasiya olunmalıdır. İmzalama müəyyən hüquqi nəticələr doğurur; belə ki, bundan sonra imzalamış dövlət: 1) həmin müqaviləni təsdiq etmək hüququ əldə edir; 2) müqavilənin qüvvəyə minməsinə qədər, onun obyektini və məqsədini heçə endirə biləcək hərəkətləri etməmək vəzifəsi daşıyır (1969-cu il Konvensiyasının 18-ci maddəsi).

Vyana Konvensiyalarına görə, hansı autentifikasiya üsulunun seçilməsini Razılığa gələn Tərəflər özləri müəyyən edirlər.

7. Müqavilənin məcburiliyinə razılığın ifadə olunması

Bildiyimiz kimi, dövlətin razılığı əgər yoxdursa, o, heç bir müqavilə ilə bağlı ola bilməz. Buna görə də müqaviləyə razılığın ifadə olunması həmin müqavilənin qüvvəyə minməsi üçün zəruri mərhələdir. 1969-cu il Vyana Konvensiyasının 11-ci maddəsinə görə, belə bir *razılıq* aşağıdakı *üsullardan biri ilə ifadə oluna bilər*:

- *müqavilənin imzalanması*;
- *müqavilə sənədlərinin dəyişdirilməsi*;
- *ratifikasiya*;
- *təsdiq etmə*;
- *qəbul etmə*;
- *müqaviləyə qoşulma*.

Bundan əlavə, 11-ci maddədə göstərilir ki, müqavilənin tərəfləri müqavilənin məcburiliyinin tanınmasının digər üsulu barədə razılığa gələ bilirlər.

Belə bir xüsusi razılığa gəlmə məşhur Deyton sazişi bağlanarkən olmuşdu. Bu saziş – Bosniya və Herseqovinada sülhə dair Ümumi Çərçivə Sazişi (on iki Əlavə ilə birlikdə) 1995-ci il noyabrın 21-də Deytonda (Ohayo ştatı) paraflanmış və 1996-cı il dekabrın 14-də Parisdə imzalanmışdı. «Çərçivə Sazişinin paraflanması haqqında» adlanan xüsusi razılaşmada nəzərdə tutulurdu ki, Sazişin paraflanması nəinki tərəflərin üzərinə sonralar Sazişin müvafiq mətnlərini imzalamaq vəzifəsi qoyur, habelə onların bu mətnlərin məcburiliyinə razılığını ifadə edir. Çərçivə Sazişinin IX maddəsi və əlavə olunmuş Sazişlərin hamısı nəzərdə tuturdu ki, onlar imzalandığı andan avtomatik qüvvəyə minir.

Müqavilənin məcburiliyinə razılıq o zaman *imzalama* vasitəsilə ifadə olunur ki, həmin müqavilə bundan sonra ratifikasiya və ya təsdiq edilməli olmasın. Əgər müqavilənin sonradan ratifikasiya və ya təsdiq olunmağı nəzərdə tutulubsa, onda bu halda imzalama, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, yalnız müqavilə mətninin autentikliyinə müəyyən edilməsi rolunu oynayır. Beynəlxalq müqavilənin məcburiliyinə razılığın məhz imzalama vasitəsilə ifadə olunması, adətən, həmin müqavilənin özündə göstərilir.

Müqavilələr beynəlxalq praktikada qəbul olunmuş müəyyən qaydalara müvafiq olaraq imzalanır. Məsələn, ikitərəfli müqavilələrin imzalanması *alternat*, yəni növbələmə prinsipi əsasında həyata keçirilir. Bu prinsipə görə, müqavilənin həmin nüsxəsi hansı dövlətdə qalırsa, onun nümayəndəsinin imzası hər iki dildəki mətnlərdə birinci yerdə (soldan, əgər imzalar yan-yanadırsa və ya yuxarıdan, əgər imzalar alt-üstürsə) gəlir. Çoxtərəfli müqavilələrdə isə dövlətlərin nümayəndələrinin imzaları dövlətlərin adlarının əlifba qaydasında qoyulur.

Müqavilə sənədlərinin mübadiləsi, yəni müvafiq dövlətlərin nümayəndələrinin bir-birinə nota və ya məktub göndərməsi müqavilənin məcburiliyinə razılığı bildirməyin sadələşdirilmiş üsulüdür. Məhz bu üsula əl atılması bu barədə xüsusi razılaşma olduqda olur.

Müqavilənin məcburiliyinə razılığın ifadə olunmasının ən geniş yayılmış üsulu *ratifikasiyadır*. Ratifikasiya ali hakimiyyət orqanı (adətən, parlament və ya dövlətin başçısı) tərəfindən müqavi-

lənin təsdiq olunmasıdır. Ratifikasiya həm dövlətdaxili aktda (qanunda, fərmanda və s.), həm də beynəlxalq aktda (ratifikasiya sənədində) öz əksini tapır. Beynəlxalq təşkilatın öz hər hansı müqaviləsi ilə bağlı rəsmi təsdiq aktı ratifikasiyaya bərabər tutulur.

1969-cu il Vyana Konvensiyasının 14-cü maddəsinə görə, müqavilənin məcburiliyinə razılıq aşağıdakı hallarda ratifikasiya vasitəsilə ifadə olunur:

- a) müqavilənin özündə bu birbaşa nəzərdə tutulubsa;
- b) başqa cür müəyyən olunubsa ki, danışıqlarda iştirak edən dövlətlər ratifikasiyanın zəruriliyi haqqında razılığa gəlmişlər;
- c) dövlətin nümayəndəsi müqaviləni ratifikasiya olunmaq şərtilə imzalamışdırsa;
- ç) dövlətin müqaviləni ratifikasiya olunmaq şərtilə imzalamaq niyyəti onun nümayəndəsinin vəkalətindən irəli gəlsə və ya danışıqlar zamanı ifadə olunmuşdursa.

Hər bir dövlət öz qanunvericiliyində, imzalamış olduğu hansı beynəlxalq müqavilələrin və hansı qaydada ratifikasiya olunmasını müəyyən edir.

Burada qeyd edək ki, dövlətin müqaviləni imzalayıb sonra onu ratifikasiya etməməsi beynəlxalq hüquq pozuntusu hesab olunmur.

Dövlət hər hansı müqavilənin ratifikasiya olunması haqqında qərar çıxardıqdan sonra *ratifikasiya sənədi* tərtib edir. Ratifikasiya sənədində aşağıdakılar göstərilir: a) müqaviləni ratifikasiya etmiş dövlət orqanının adı; b) müqavilənin bütöv mətni (əgər qeyd-şərtlər və ya bəyanatlar edilmişsə, onlar da bu hissəyə əlavə olunur); c) həmin müqavilənin vicdanla yerinə yetirilməsi haqqında dövlətin bəyanatı.

İkitərəfli müqavilə bağlanarkən onun iştirakçısı olan dövlətlər öz ratifikasiya sənədlərini bir-birinə verir. Çoxtərəfli müqavilələrdə isə ratifikasiya sənədləri depozitariyə saxlanmağa verilir. *Depozitari* müqavilənin əslini və onunla bağlı bütün sənədləri saxlamaq üçün tərəflərin razılığı ilə müəyyən olunan dövlət (adətən, müqavilənin imzalandığı dövlət), beynəlxalq təşkilat və ya bu təşkilatın baş vəzifəli şəxsi deməkdir. Məsələn, BMT çərçivəsində qəbul olunmuş müqavilələrin (o cümlədən sözügedən 1969-cu il və

1986-cı il Vyana Konvensiyalarının) depozitarisi, bir qayda olaraq, BMT-nin Baş Katibidir.

Vyana Konvensiyalarına görə, depozitari bu *funksiyaları* yerinə yetirir: a) vəkalətlər, ratifikasiya sənədləri, qoşulma sənədləri kimi sənədlərin saxlanması; b) müqavilənin əslindən təsdiq olunmuş nüsxələrin hazırlanması və müqavilənin iştirakçısı olan və iştirakçısı olmaq hüququ olan dövlətlərə və beynəlxalq təşkilatlara göndərilməsi; c) saxlanmağa verilmiş hər bir ratifikasiya sənədi, habelə qeyd-şərtlər və onlara etirazlar və müqavilənin qüvvəyə minməsi haqqında müqavilənin iştirakçılarna məlumat verilməsi və s.

Təsdiq etmə və *qəbul etmə* ratifikasiyaya çox yaxındır, lakin nisbətən sadələşdirilmiş prosedur hesab olunur. Müqavilənin məcburiliyinə bu yollarla razılıq, adətən, dövlət başçısı və parlament tərəfindən deyil, dövlətin digər orqanları tərəfindən verilir.

Nəhayət, beynəlxalq müqavilənin məcburiliyinə razılıq həmin müqaviləyə *qoşulmaq* vasitəsilə ifadə oluna bilər. Dövlət, adətən, artıq qüvvəyə minmiş müqaviləyə qoşulur. Müqaviləyə həm onun mətninin hazırlanmasında və qəbul edilməsində iştirak etməmiş dövlətlər, həm də müqaviləni artıq imzalamış, lakin həmin müqavilənin qüvvəyə minməsinə qədər, onun məcburiliyinə razılıq verməmiş dövlətlər qoşula bilər. Hər bir müqaviləyə necə qoşulmaq qaydası müqavilənin özündə müəyyən olunur. Qoşulma, bir qayda olaraq, ratifikasiya sənədinin və ya qoşulma haqqında digər sənədin (nota, məktub və s.) saxlanılmağa verilməsi yolu ilə həyata keçirilir.

8. Beynəlxalq müqaviləyə dair qeyd-şərtlər

Beynəlxalq müqavilənin məcburiliyinə hər hansı yolla razılıq verərkən dövlət (və ya beynəlxalq təşkilat) bəyan edə bilər ki, müqavilənin hər hansı müddəasını qəbul etmək istəmir. Belə bir bəyanat vasitəsilə dövlət həmin müddəanı ya ümumiyyətlə qəbul etmir, ya da onun məzmununu özü üçün dəyişdirir. Buna beynəlxalq müqavilələr hüququnda qeyd-şərt deyilir.

Müqaviləyə dair qeyd-şərt irəli sürmək imkanı dövlətin suveren iradəsinin ifadəsidir, belə ki, dövlət müqavilənin bütün mətnini qəbul etdiyi halda, onun hər hansı norması ilə razılaşmaya bilər. Lakin bu sərbəstlik qeyri-məhdud deyil; əgər: 1) qeyd-şərt müqavilənin obyektini və məqsədi ilə bir araya sığmırsa; 2) müqavilə qeyd-şərtlərin edilməsini, ümumiyyətlə, qadağan edirsə (məsələn, Dəniz hüququ üzrə 1982-ci il Konvensiyası; Kəndliyin, kənd alverinin və kəndliyə oxşar olan institut və adətlərin ləğv edilməsi haqqında 1956-cı il Əlavə Konvensiyası və b.) və 3) məhz belə bir qeyd-şərtin edilməsi konkret müqavilədə yol verilmirsə.

Qeyd-şərt yazılı formada olmalı və müqavilənin iştirakçısı olan bütün digər dövlətlərin diqqətinə çatdırılmalıdır.

Qeyd-şərt ilə razı olmayan dövlət müqavilədə göstərilmiş müddətdən gec olmayaraq buna yazılı formada etiraz edə bilər. Lakin belə bir etirazın edilməsi bu dövlətlə qeyd-şərti etmiş dövlət arasında müqavilənin qüvvəyə minməsinə maneə yaratmır. Bu iki dövlət arasında yalnız qeyd-şərtin aid olduğu müddəə qüvvəyə minmir. Bununla belə, qeyd-şərtə etiraz edən dövlət bəyan edə bilər ki, müqavilə bütövlükdə iki müvafiq dövlətin arasında qüvvəyə minməyəcəkdir.

Qeyd-şərt və etirazlar istənilən vaxt, yazılı formada bildirilməklə, geri götürülə bilər.

Müqaviləni imzalayarkən, ratifikasiya edərkən və s. dövlətlər bəzən bu və ya digər müddəanın necə başa düşülməsi və ya onun əhəmiyyəti ilə bağlı *bəyanatlar* verirlər; bunlar qeyd-şərtlərdən fərqləndirilməlidir. Belə ki, bu cür bəyanatlar müqavilənin hər hansı müddəasını dəyişdirmir və ya onu aradan götürür.

9. Beynəlxalq müqavilənin qeydə alınması və dərc edilməsi

BMT Nizamnaməsinin 102-ci maddəsinə görə, BMT üzvləri tərəfindən bağlanmış hər bir beynəlxalq müqavilə BMT-nin Katibliyində qeydə alınmalıdır. Qeydə alma müqavilənin hüquqi qüvvəsinə təsir etmir; sadəcə olaraq, bu cür qeydə alınmamış müqavilələrə dövlətlər BMT-nin orqanlarında istinad edə bilməzlər.

Qeydə alınmış beynəlxalq müqavilələri Katiblik «Treaty Series» adlı topluda dərc edir.

Bəzi dövlətlərdə iştirakçıları olduqları beynəlxalq müqavilələrin dərc olunması qaydası qanunvericilikdə müəyyən olunur.

10. Beynəlxalq müqavilənin qüvvədə olması

Yalnız qüvvəyə minmiş beynəlxalq müqavilə tərəflər üçün məcburi sayılır. Müqavilənin qüvvəyə mindiyi an, adətən, müqavilənin özündə göstərilir. Burada bir sıra qaydalar mövcuddur. Belə ki, ratifikasiya və ya təsdiq edilməli olmayan müqavilə aşağıdakı müddətdə qüvvəyə minir: a) imzalandığı andan etibarən; b) imzalandığı andan müəyyən müddət keçdikdən sonra və ya c) müqavilədə dəqiq göstərilmiş andan etibarən.

Ratifikasiya və ya təsdiq edilməli olan müqavilələrin isə qüvvəyə minməsi qaydası aşağıdakı kimidir:

1 – ikitərəfli müqavilələr: a) ratifikasiya sənədlərinin dəyişdirildiyi gündən və ya b) ratifikasiya sənədlərinin dəyişdirildiyi gündən müəyyən müddət keçdikdən sonra;

2 – çoxtərəfli müqavilələr: a) depozitariyə müəyyən sayda ratifikasiya sənədləri verildiyi gündən və ya b) depozitariyə müəyyən sayda ratifikasiya sənədləri verildiyi gündən müəyyən müddət keçdikdən sonra.

Müqavilənin qüvvədə olması müəyyən müddət üçün (məsələn, 5 il, 10 il və s.) və ya müddətsiz nəzərdə tutula bilər. Müəyyən müddətə bağlanan müqavilə həmin müddət bitdikdən sonra müqavilənin özündə göstərilən şərtlərlə (məsələn, tərəflərdən biri bu müddət bitən ərəfədə müqavilədən çıxmaq haqqında öz istəyini bildirməyibsə) və ya tərəflərin xüsusi razılığı ilə uzadıla bilər; buna *prolonqasiya* deyilir.

Müqavilə müəyyən məkanda qüvvədə olur. Əgər müqavilənin özündə başqa şey nəzərdə tutulmayıbsa, o, müvafiq dövlətin bütün ərazisində qüvvədə olur.

11. Beynəlxalq müqavilənin təfsiri

Müqavilənin təfsiri onun müddələrinin mənasının aydınlaşdırılması və ya izah edilməsi deməkdir.

Beynəlxalq müqavilənin təfsiri bir sıra prinsiplərə söykənir. Müqavilə hər şeydən əvvəl vicdanla təfsir edilməlidir. Müqavilədə istifadə olunan terminlər onların adi mənasında və habelə müqavilənin obyektinə və məqsədləri kontekstində başa düşülməlidir. Hər hansı terminə yalnız o zaman xüsusi məna verilə bilər ki, müqavilənin tərəflərinin məhz belə niyyəti olsun. Müqavilə onun preambulası, Əlavələri və ona aid olan istənilən sazişlə birgə, həmin müqavilənin tətbiqi praktikası nəzərə alınmaqla, təfsir edilməlidir. Əgər müqavilə hər biri autentik olan iki və ya daha artıq dildə tərtib olunmuşsa, bu halda hər bir dildəki mətn bərabər qüvvəyə malik olur. Lakin onların müqayisəsi zamanı müxtəliflik ortaya çıxarsa, onda bu mətnləri daha çox uzlaşdıran mənaya üstünlük verilir.

Təfsirin subyektlərinə görə üç *növü* vardır:

– *müqavilənin ayrı-ayrı iştirakçıları tərəfindən edilən təfsir*. Bu, birtərəfli aktdır və təbii ki, müqavilənin digər iştirakçıları üçün məcburi xarakter daşımır;

– *autentik təfsir* – müqavilənin iştirakçıları tərəfindən razılaşdırılmış təfsir. Nota mübadiləsi, protokol və s. formada həyata keçirilən bu təfsir məcburi xarakter daşıyır;

– *beynəlxalq təfsir* – beynəlxalq orqanlar tərəfindən həyata keçirilən təfsir. Bəzi müqavilələrdə (məsələn, Soyqırım cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında 1948-ci il Konvensiyası), onların təfsiri ilə bağlı mübahisələr olarkən tərəflərin BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsinə və ya digər müvafiq orqana müraciət etməli olması nəzərdə tutulmuşdur. Bu orqanların verdikləri təfsir mübahisənin tərəfləri üçün məcburi xarakter daşıyır.

Təfsirin bir neçə *üsulu* vardır:

– *qrammatik təfsir*;

– *məntiqi təfsir*;

– *sistematik təfsir*;

- *tarixi təfsir*;
- *teleoloji təfsir*;
- *dinamik və ya evolyutiv təfsir*.

12. Beynəlxalq müqavilələrin etibarlılığı

Beynəlxalq müqavilənin etibarlılığı onun məzmununun və bağlanması qaydasının beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olması deməkdir.

Yalnız etibarlı müqavilələr hüquqi nəticələr doğurur və tərəflər üçün qanuni hüquq və öhdəliklər yaradır. Beləliklə, beynəlxalq müqavilənin formal qüvvədə olması hələ onun etibarlı olması demək deyil. Doğrudur, qüvvəyə minmiş hər bir beynəlxalq müqavilənin etibarlı olması güman edilir, yəni müqavilənin hüquqi cəhətdən etibarsız olması hər bir halda müəyyən olunmalıdır. Başqa sözlə, beynəlxalq hüquqda müqavilənin etibarlılığı *prezumpsiyası* mövcuddur.

Beynəlxalq müqavilənin etibarsızlığı *mütləq* və *nisbi* ola bilər.

Mütləq etibarsızlıq müqavilənin, tərəflərin iradəsindən asılı olmayaraq, yəni onların bu müqaviləni hüquqauyğun hesab edib-etməməsindən asılı olmayaraq, *bağlandığı andan* (ab initio) tamamilə etibarsız olması deməkdir. Müqavilə aşağıdakı əsaslarla mütləq etibarsızdır: 1) əgər müqavilə jus cogens normasına ziddirsə; 2) müqavilə güclə hədələmə və ya güc tətbiqi vasitəsilə bağlanmışsa; 3) müqavilə dövlət nümayəndəsinə qarşı məcburiyyət tətbiqi edilməklə bağlanmışsa.

Nisbi etibarsızlıq müqavilənin, yalnız tərəflərdən birinin onun hüquqauyğunluğunu şübhə altına alması ilə ortaya çıxır. Nisbi etibarsızlığın əsasları bunlardır: 1) dövlətdaxili qanunvericiliyin beynəlxalq müqavilə bağlamaq səlahiyyətini müəyyən edən xüsusi əhəmiyyətli normasının açıq şəkildə pozulması; 2) müqavilənin bağlanması zamanı mövcud olmuş və müqavilənin məcburiliyinə razılıq verilməsinin əsasını təşkil etmiş fakt və ya situasiya ilə bağlı səhvın olması; 3) dövlət nümayəndəsinin qanunsuz yolla ələ

alınması; 4) dövlətin danışıqlarda iştirak edən digər dövlət tərəfindən aldadılması.

Etibarsız müqavilənin əsas *nəticəsi* ondan ibarətdir ki, o öz hüquqi qüvvəsini itirmiş olur. Bundan əlavə, bu cür müqaviləyə *pacta sunt servanda* prinsipi şamil olunmur və o, birtərəfli qaydada ləğv edilə bilər. Belə müqavilənin əsasında artıq hansısa hərəkətlər törədilmişsə, bu zaman hər bir tərəf bu hərəkətlərin törədilməsindən qabaq mövcud olmuş vəziyyətin (*status quo ante-nin*) mümkün olan dərəcədə bərpa edilməsini tələb edə bilər.

13. Beynəlxalq müqavilənin xitam olunması

Beynəlxalq müqavilənin xitam olunması onun tərəflər üçün öz məcburi qüvvəsini itirməsi deməkdir. Müqavilə aşağıdakı əsaslarla xitam oluna bilər:

1) müqavilənin bağlandığı müddətin başa çatması.

Müddətli müqavilə, əgər hər hansı bir yolla *prolongasiya* edilməmişsə, göstərilən müddət bitdikdən sonra xitam olunmuş sayılır.

2) müqavilə öhdəliklərinin icra olunması.

Tərəflərin müqavilədə nəzərdə tutulmuş öz öhdəliklərini tam icra etməsi ilə, əgər müqavilədə bu, xüsusi olaraq göstərilibsə, həmin müqavilə xitam olunmuş sayılır.

3) müqavilənin bütün iştirakçılarının razılığı ilə.

Beynəlxalq müqavilə onun iştirakçılarının ümumi razılığı ilə istənilən vaxt ləğv edilə bilər.

Məsələn, Dostluq, əməkdaşlıq və qarşılıqlı yardım haqqında 1955-ci il Varşava Müqaviləsinin iştirakçısı olan dövlətlər 1991-ci il iyulun 1-də bu Müqavilənin xitam olunması barədə protokol imzalamışdılar.

4) eyni məsələ üzrə və eyni dövlətlər arasında yeni müqavilənin bağlanması.

Lex posteriori derogat legi priori prinsipinə görə, bu halda əvvəlki müqavilə öz hüquqi əhəmiyyətini itirmiş olacaqdır.

5) denonsasiya.

Denonsasiya dövlətin, müqavilədə göstərilən şərtlərlə, digər iştirakçı dövlətləri qabaqcadan xəbərdar etməklə, müqavilədən imtina etməsi deməkdir. Deməli, müqavilənin özündə əgər belə imkan nəzərdə tutulmayıbsa, o, denonsasiya oluna bilməz.

Müharibə qurbanlarının müdafiəsi haqqında 1949-cu il Cenevrə Konvensiyalarında belə bir müddəa nəzərdə tutulmuşdur ki, bu Konvensiyaların müharibə zamanı, sülh bağlanana qədər denonsasiyasına yol verilmir.

6) müqavilənin birtərəfli qaydada ləğv edilməsi.

Bu halda dövlət iştirakçısı olduğu beynəlxalq müqavilədən, ciddi əsas gətirməklə, birtərəfli qaydada imtina edir. Müqavilədən birtərəfli imtinaya, ümumiyyətlə, yol verilmir. Beynəlxalq hüquq bunu yalnız üç halda mümkün hesab edir:

1) *müqavilənin digər iştirakçı dövlət tərəfindən əsaslı pozulması*. Lakin bu əsas insan hüquqları haqqında beynəlxalq müqavilələrin birtərəfli qaydada xitam olunması və bu müqavilələrin qüvvəsinin müvəqqəti dayandırılması üçün istifadə oluna bilməz.

2) *müqavilənin bağlandığı vaxt mövcud olmuş halların əsaslı surətdə dəyişməsi (rebus sic stantibus prinsipi)*. Lakin buna o zaman istinad etmək olar ki, belə halların mövcud olması vaxtilə müqavilənin məcburiliyinə razılıq verilməsinin əsasını təşkil etmişdi və vəziyyətin belə dəyişməsi hələ yerinə yetirilməli olan müqavilə öhdəliklərinin həcmi köklü surətdə dəyişir. Qeyd edək ki, rebus sic stantibus prinsipi dövlət sərhədini müəyyən edən müqavilələrə şamil edilmir. Bu prinsip habelə o zaman tətbiq olunmur ki, vəziyyətin əsaslı surətdə dəyişməsi göstərilən prinsipə istinad edən dövlətin öz beynəlxalq öhdəliklərini pozması nəticəsində baş vermişdir.

3) *müqavilənin yerinə yetirilməsinin qeyri-mümkünlüyü*. Bu, əsasən, müqavilənin obyektinin məhv olduğu və ya yoxa çıxdığı zaman (məsələn, adanın suya batması, çayın quruması və s.) baş verir.

XIII FƏSİL

BEYNƏLXALQ TƏŞKİLATLAR HÜQUQU

1. Beynəlxalq təşkilatlar hüququnun anlayışı və mənbələri

Beynəlxalq təşkilatlar hüququ – dövlətlərarası (hökumətlərarası) təşkilatların statusunu, strukturunu, onların orqanlarının səlahiyyətlərini və fəaliyyət qaydasını nizama salan normaların məcmusuna deyilir.

Dövlətlərarası əməkdaşlığın ən mühüm təşkilati formalarından biri kimi beynəlxalq təşkilatlar XIX əsrin ikinci yarısında meydana gəlməyə başlamışdır. İlk beynəlxalq təşkilatlar aşağıdakılar idi: 1) Torpağın ölçülməsi üzrə Beynəlxalq ittifaq (1864); 2) Beynəlxalq Teleqraf İttifaqı (1874); 3) Ümumdünya Poçt İttifaqı (1874); 4) Beynəlxalq ölçü və çəki komitəsi (1875); 5) Sənaye mülkiyyətinin mühafizəsi üzrə Beynəlxalq ittifaq (1883); 6) Ədəbi və bədii mülkiyyətin mühafizəsi üzrə Beynəlxalq ittifaq (1886); 7) Gömrük tariflərinin nəşri üzrə Beynəlxalq ittifaq (1890); 8) Kəndlilik öleyhinə Beynəlxalq ittifaq (1890); 9) Dəmiryol mal daşımaları üzrə Beynəlxalq ittifaq (1890).

Hazırda 300-dən artıq beynəlxalq hökumətlərarası təşkilat mövcuddur. Geniş mənada beynəlxalq təşkilatların (qeyri-hökumət təşkilatları da daxil olmaqla) sayı isə 4 mindən artıqdır.

Beynəlxalq təşkilatlar hüququ sahəsində vahid məcəllələşdirilmiş akt yoxdur. Ona görə də beynəlxalq təşkilatların statusu, təşkilili və fəaliyyəti ilə bağlı normaları müxtəlif xarakterli beynəlxalq müqavilələrdə tapmaq olar.

1) Beynəlxalq təşkilatların təsis aktları (nizamnamələri).

Hər bir beynəlxalq təşkilat təsisçi dövlətlərin işləyib hazırladığı və qəbul etdiyi beynəlxalq müqavilə (nizamnamə) əsasında yaradılır və fəaliyyət göstərir. Nizamnamədə müvafiq beynəlxalq təşkilatın məqsəd və vəzifələri, strukturu, onun orqanlarının səlahiyyətləri və fəaliyyət qaydası təsbit olunur, təşkilata üzvlük, təşkilatdan çıxarılma, inzibati və büdcə məsələləri və s. öz həllini tapır.

2) Beynəlxalq təşkilatların statusu ilə bağlı ayrı-ayrı məsələləri nizama salan aşağıdakı universal sazişlər: *Dövlətlərin universal xarakterli beynəlxalq təşkilatlarla münasibətlərdə nümayəndəlikləri haqqında 1975-ci il Vyana Konvensiyası və Dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar arasında və beynəlxalq təşkilatlar arasında müqavilələr hüququ haqqında 1986-cı il Vyana Konvensiyası.*

3) Beynəlxalq təşkilatların, onların mənzil-qəragahlarının yerləşdiyi dövlətlərlə bağladığı müqavilələr (məsələn, *Birləşmiş Millətlər Təşkilatı və ABŞ Hökuməti arasında 1947-ci il 26 iyun tarixli Saziş*).

2. Beynəlxalq təşkilatın hüquqi təbiəti

Yuxarıda qeyd etmişdik ki, beynəlxalq təşkilatlar beynəlxalq hüququn törəmə subyektidir; onun beynəlxalq-hüquqi subyektliyi funksional xarakter daşıyır. Beynəlxalq təşkilatın aşağıdakı əlamətləri vardır:

- a) müqavilə əsasında yaradılır;
- b) müvafiq təşkilati struktura malikdir;
- c) müəyyən məqsəd və vəzifələri vardır;
- ç) beynəlxalq hüquq və öhdəliklərə malikdir.

Beləliklə, *beynəlxalq təşkilat – müəyyən məqsədləri həyata keçirmək üçün beynəlxalq müqavilə əsasında yaradılmış, daimi fəaliyyət göstərən, müvafiq orqanlar sisteminə malik olan, üzv dövlətlərin hüquq və öhdəliklərindən fərqli hüquq və vəzifələrə malik olan dövlətlər birliyinə deyilir.*

Beynəlxalq təşkilatların aşağıdakı *növləri* vardır:

I – üzv dövlətlərin əhatə dairəsinə görə:

1) universal təşkilatlar (Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, Beynəlxalq Əmək Təşkilatı, YUNESKO və b.).

2) regional təşkilatlar (Avropa Şurası, Afrika İttifaqı, Amerika Dövlətləri Təşkilatı və b.).

II – malik olduqları səlahiyyətlərin həcminə və xarakterinə görə:

1) ümumi səlahiyyətə malik təşkilatlar (Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, ATƏT, Amerika Dövlətləri Təşkilatı və b.).

2) xüsusi səlahiyyətə malik təşkilatlar (Ümumdünya Ticarət Təşkilatı, Beynəlxalq Əmək Təşkilatı, Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı və b.).

III – təşkilata daxil olma qaydasına görə:

1) açıq təşkilatlar (istənilən dövlət onların üzvü ola bilər)

2) qapalı təşkilatlar (bu təşkilatın üzvlüyünə qəbul təsisçi dövlətlərin dəvəti ilə həyata keçirilir; məsələn, NATO).

3. Beynəlxalq təşkilatların funksiyaları

Beynəlxalq təşkilatlar, bir qayda olaraq, aşağıdakı funksiyaları həyata keçirir:

1) *normayaratma funksiyası*:

– beynəlxalq hüquq normalarının yaradılmasında bilavasitə iştirak edir;

– dövlətlərin normayaratma prosesində iştirak edir.

2) *məcəllələşdirmə funksiyası* (bax, o cümlədən: BMT Nizamnaməsinin 13-cü maddəsi).

3) *informasiya funksiyası*:

– təşkilatın fəaliyyətinin məqsədləri və əsas istiqamətlərinə aid sənədlərin nəşrini təşkil edir;

– aktual beynəlxalq məsələlərə dair xüsusi materiallar (məruzələr, icmallar, referatlar) nəşr edir.

4) *nəzarət funksiyası*:

– müvafiq beynəlxalq hüquq normalarının dövlətlər tərəfindən yerinə yetirilməsinə – bəzi hallarda bu məqsədlə yaradılmış xüsusi orqanlar vasitəsilə – nəzarət edir.

5) *operativ funksiyalar* (öz sərəncamında olan insan və maddi resursların köməyi ilə müəyyən vəzifələri özü həyata keçirir: məsələn, beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunması üzrə BMT əməliyyatları; BMT və onun ixtisaslaşmış təsisatları tərəfindən inkişaf etməkdə olan ölkələrə texniki yardım göstərilməsi; kommersiya-istismar fəaliyyəti, maliyyə əməliyyatları və s.).

Hər bir beynəlxalq təşkilat öz təşkilatdaxili münasibətlərini, yəni təşkilatla heyət arasındakı və təşkilatın orqanları arasındakı münasibətləri nizama salmaq məqsədilə müəyyən hüquqi normalar qəbul edir. Bu normaların məcmusuna *beynəlxalq təşkilatın daxili hüququ* deyilir.

4. Beynəlxalq təşkilatda üzvlük

Beynəlxalq təşkilatın üzvləri iki cür olur:

1. *ilkin üzvlər* (beynəlxalq təşkilatın yaradılmasında əvvəldən iştirak etmiş və ya onun təsis aktını imzalamış dövlətlər);

2. *qoşulmuş dövlətlər*. BMT-nin ixtisaslaşmış təsisatlarında iki kateqoriya fərqləndirilir:

1) BMT üzvü olan dövlətlər: bu dövlətlər üçün müvafiq təşkilatın nizamnaməsinə qoşulmağın sadələşdirilmiş qaydası nəzərdə tutulmuşdur;

2) BMT üzvü olmayan dövlətlər: onlar üçün daha sərt üzvlük qaydaları müəyyən edilmişdir.

Hər hansı dövlətin BMT üzvlüyünə qəbul edilməsi BMT Nizamnaməsinin 4-cü maddəsinin 1-ci bəndinə əsasən həyata keçirilir. Həmin maddəyə görə, «Təşkilatın üzvlüyünə qəbul bu Nizamnamədə göstərilmiş öhdəlikləri öz üzərinə götürməyə hazır olan bütün sülhsevər dövlətlər üçün açıqdır». 4-cü maddənin 2-ci bəndinə görə, BMT üzvlüyünə qəbul Təhlükəsizlik Şurasının təqdimatına əsasən Baş Məclisinin qərarı ilə həyata keçirilir (bax habelə: BMT Beynəlxalq Məhkəməsinin 1950-ci il 3 mart tarixli məsləhət xarakterli rəyi).

Bundan əlavə, bir sıra beynəlxalq təşkilatlarda *daimi müşahidəçi missiyası* mövcuddur. Dövlətlərin universal xarakterli beynəlxalq təşkilatlarla münasibətlərdə nümayəndəlikləri haqqında 1975-ci il

Vyana Konvensiyasının 5-ci maddəsinə görə, daimi müşahidəçi misiyası aşağıdakı funksiyaları həyata keçirir: a) Təşkilatla əlaqələr saxlanması; b) Təşkilatın fəaliyyətinin bilavasitə öyrənilməsi və bu bərdə göndərən dövlətin hökumətinə xəbər verilməsi; c) Təşkilatla əməkdaşlığa və onunla danışıqlar aparılmasına kömək göstərilməsi.

Beynəlxalq təşkilatda üzvlüyə iki üsulla *xitam verilir*:

1) *təşkilatdan çıxma*. Bu, yazılı ərizə əsasında həyata keçirilir. Ərizənin qüvvəyə minməsi üçün müəyyən müddət nəzərdə tutulur. Təşkilatdan çıxılmazdan əvvəl maliyyə öhdəlikləri yerinə yetirilməlidir.

2) *təşkilatdan xaric etmə*. Bu, təşkilatın nizamnamə müddəalarını kobud və ya sistemativ qaydada pozan dövlətlərə qarşı sanksiya kimi tətbiq oluna bilər (məsələn, BMT Nizamnaməsinin 6-cı maddəsi: «Bu Nizamnamədə göstərilmiş prinsipləri sistemativ qaydada pozan Təşkilat üzvü, Təhlükəsizlik Şurasının təqdimatı əsasında Baş Məclis tərəfindən Təşkilatdan xaric edilə bilər»). Misallar: OAPEK-dən (Neft ixrac edən ərəb ölkələri Təşkilatı) Misirin 1979-cu ildə çıxarılması; Ümumdünya Poçt İttifaqından Cənubi Afrika Respublikasının 1979-cu ildə çıxarılması.

Beynəlxalq təşkilatda üzvlük aşağıdakı hallarda *müvəqqəti dayandırıla* bilər:

1) *sanksiya kimi* (əsasən, maliyyə öhdəliklərini pozmağa görə tətbiq edilir. Məsələn, 1968-ci ildə Haiti və Dominikan Respublikasının BMT-də üzvlüyü dayandırılmışdı);

2) *üzv olan dövlətin iradəsi ilə* (məsələn, İndoneziya 1964-1966-cı illərdə BMT ilə faktik əməkdaşlığı kəsmişdi).

5. Beynəlxalq təşkilatların sanksiyaları

Beynəlxalq təşkilatlar üzv dövlətlərə qarşı müəyyən sanksiyalar tətbiq edə bilər:

I. Maddi normaların pozulmasına görə:

(Məsələn: təşkilatın nizamnaməsində təsbit olunmuş məqsəd və prinsiplərin pozulması; aralarında əməkdaşlıq haqqında saziş

olan başqa bir təşkilata qarşı olan istənilən öhdəliklərin (məsələn, maliyyə öhdəliklərinin) pozulması).

a) Təşkilata üzvlükdən irəli gələn hüquq və imtiyazların (səsvərmə hüququ, texniki yardım almaq hüququ və s.) dayandırılması;

b) BMT-nin ixtisaslaşmış təsisatlarının orqanlarının işində iştirakdan kənar etmə.

II. Prosesual normaların pozulmasına görə:

(Məsələn, dövlətin Təşkilatdakı nümayəndəsinin səlahiyyətlərini rəsmiləşdirməməsi, Təşkilatın iclaslarının aparılması qaydasına, səsvərmə qaydasına riayət etməməsi və s.)

a) səsvərmə hüququndan və sessiya və ya iclasın yekun aktını imzalamaq hüququndan məhrum etmə;

b) Təşkilatın orqanının işində iştirakdan kənar etmə;

c) dövlətin nümayəndəsinin çıxış müddətinin məhdudlaşdırılması və ya çıxış hüququndan məhrum edilməsi;

ç) səsvərmənin nəticələrinin etibarsız hesab olunması.

6. Beynəlxalq təşkilatların təşkilati strukturu

Bir qayda olaraq, beynəlxalq təşkilat aşağıdakı orqanlardan ibarət olur:

1) *ali orqan*

2) *icra orqanı*

3) *inzibati orqan (beynəlxalq təşkilatların katibliyi)*

4) *xüsusi komitə və komissiyalar.*

Ali orqan (məsələn, Konqres (Ümumdünya Poçt İttifaqı); Assambleya (İKAO, İMO, Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı); Baş Konfrans (YUNESKO, Beynəlxalq Əmək Təşkilatı) və s.) üzv olan bütün dövlətləri əhatə edir. O, adətən, aşağıdakı səlahiyyətləri həyata keçirir: a) Təşkilata yeni üzvlərin qəbul edilməsi; b) Təşkilatın baş vəzifəli şəxsinin seçilməsi; c) icra orqanı üzvlərinin seçilməsi; ç) büdcənin müəyyən edilməsi; d) Təşkilatın fəaliyyəti barədə hesabatların dinlənilməsi; e) Təşkilatın fəaliyyəti ilə bağlı bütün məsələlərin müzakirəsi.

İcra orqanı (məsələn, Şura (Beynəlxalq Mülki Aviasiya Təşkilatı (İKAO), Beynəlxalq Dəniz Təşkilatı (İMO), Ərzaq və Kənd təsərrüfatı Təşkilatı (FAO)); İcra Şurası (Ümumdünya Poçt İttifaqı), İnzibati Şura (Beynəlxalq Elektron Rəbətəsi İttifaqı və s.) ali orqanın sessiyaları arasındakı müddətdə Təşkilatın fəaliyyətinə rəhbərlik edir. O, ali orqan tərəfindən, üzv olan dövlətlərin sırasından seçilir. İcra orqanının əsas funksiyaları aşağıdakılardır: a) Təşkilatın səmərəli fəaliyyətinin təmin edilməsi; b) üzv olan dövlətlərlə və digər beynəlxalq təşkilatlarla əlaqənin həyata keçirilməsi; c) Təşkilatın büdcəsinin tərtib olunması; ç) ali orqanın iclaslarının gündəliyinin hazırlanması; d) heyətlə bağlı məsələlərə baxılması.

İcra orqanlarında dövlətlərin təmsil olunması müəyyən prinsiplərə (meyarlara) söykənir:

1. *Ədalətli coğrafi təmsil olunma prinsipi* (BMT Təhlükəsizlik Şurası, Ümumdünya Meteorologiya Təşkilatı)

2. *Xüsusi maraqlar prinsipi* (İMO)

3. *Üst-üstə düşməyən maraqları olan dövlətlər qrupunun bərabər təmsil olunma prinsipi* (Dənizin dibi üzrə Orqanın Şurası)

4. *Daha çox maliyyə töhfəsi prinsipi* (Beynəlxalq Valyuta Fondu, Beynəlxalq Bərpa və İnkişaf Bankı, İNMARSAT və s.)

İnzibati orqan (beynəlxalq təşkilatın *katibliyi*) bu cür funksiyalar həyata keçirir: a) Təşkilatın orqanları tərəfindən qəbul edilmiş sənədlərin dərc edilməsi; b) Təşkilatın fəaliyyəti barədə hesabatların tərtib edilməsi; c) Təşkilatın fəaliyyətinə aid olan bütün məsələlər üzrə məlumat toplanması; ç) büdcənin layihəsinin hazırlanması və s.

İnzibati orqana, bir qayda olaraq, aşağıdakı əməkdaşlar daxildir:

a) ali inzibati vəzifəli şəxslər: baş katib və onun müavinləri;

b) mütəxəssislər;

c) xidməti heyət.

Xüsusi komitə və komissiyalar Təşkilatın fəaliyyəti ilə bağlı bu və ya digər konkret məsələni həll etmək üçün daimi və ya müvəqqəti əsasda yaradılır və köməkçi orqan kimi çıxış edir (məsələn, BMT-də: Tərksilah üzrə Komissiya, Təbii ehtiyatlar üzrə Komitə, Kosmik fəzadan dinc məqsədlərlə istifadə üzrə Komitə; İKAO-da Avronaviqasiya Komissiyası).

7. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT)

BMT bütün dünyada sülhün və təhlükəsizliyin qorunub saxlanması və dövlətlər arasında əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə yaradılmış universal beynəlxalq təşkilatdır. BMT-nin Nizamnaməsi 1945-ci il iyunun 26-da imzalanmış və 1945-ci il oktyabrın 24-də qüvvəyə minmişdir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının özünün xüsusi statusunu, siyasi çəkisini və beynəlxalq həyatdakı rolunu, Nizamnamənin xüsusi növ (sui generis) beynəlxalq müqavilə olduğunu və onun hüquqi qüvvəsini (bu barədə bax: Nizamnamənin 103-cü maddəsi) nəzərə alaraq, Nizamnaməni beynəlxalq birliyin *Konstitusiyası* adlandırmaq olar.

Hazırda BMT-nin 193 üzvü vardır.

BMT-nin 193-cü üzvü *Cənubi Sudan Respublikasıdır*. 2011-ci ilin yanvarında beynəlxalq nəzarət altında keçirilmiş referendumun nəticəsi olaraq, Cənubi Sudan Respublikası 2011-ci il iyulun 9-da Sudandan rəsmi surətdə ayrılmış, 2011-ci il iyulun 14-də BMT-nin Baş Məclisi tərəfindən yeni üzv dövlət kimi BMT-yə qəbul edilmişdir.

BMT-nin altı əsas orqanı vardır: Baş Məclis, Təhlükəsizlik Şurası, İqtisadi və Sosial Şura, Qəyyumluq Şurası, Beynəlxalq Məhkəmə və Katiblik.

Baş Məclis BMT-nin nümayəndəli orqanıdır; BMT-nin bütün üzvləri Baş Məclisdə təmsil olunmuşdur. Baş Məclisin səlahiyyətinə BMT Nizamnaməsinin tətbiq dairəsində olan istənilən məsələ aiddir. O, sülhün və beynəlxalq təhlükəsizliyin qorunub saxlanması ilə bağlı dövlətlərin əməkdaşlığının ümumi prinsiplərini, o cümlədən tərksilah məsələlərini nəzərdən keçirə bilər, siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni sahələrdə əməkdaşlıq məsələlərini, insan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinə dəstək verilməsi, beynəlxalq hüququn mütərəqqi inkişafı və onun məcəllələşdirilməsi məsələlərini müzakirə edə bilər və Birləşmiş Millətlərin Üzvlərinə və/və ya Təhlükəsizlik Şurasına hər hansı bu cür məsələ və ya işlər üzrə tövsiyələr edə bilər.

Baş Məclis beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunub saxlanması üçün aid olan, Təhlükəsizlik Şurası və ya hər hansı dövlət tərəfindən ona təqdim olunmuş istənilən məsələni müzakirə edə bilər və müvafiq tövsiyələr edə bilər. Barəsində tədbir görülməli olan hər hansı belə məsələ Baş Məclis tərəfindən Təhlükəsizlik Şurasına verilir. Təhlükəsizlik Şurası, hər hansı bir mübahisə və ya situasiya ilə bağlı bu Nizamnamənin onun üçün nəzərdə tutduğu funksiyaları yerinə yetirdiyi zaman, Baş Məclis, əgər Təhlükəsizlik Şurası ondan bu barədə xahiş etmərsə, həmin mübahisə və ya situasiya ilə bağlı heç bir tövsiyə verə bilməz.

Baş Məclis BMT-nin büdcəsini nəzərdən keçirir və təsdiq edir. O, Təhlükəsizlik Şurasının qeyri-daimi üzvlərini, İqtisadi və Sosial Şuranın üzvlərini seçir, köməkçi orqanlar yaradır. Təhlükəsizlik Şurasının təqdimatı əsasında Baş Məclis BMT-yə yeni üzvlərin qəbul edilməsi və üzvlükdən çıxarılması, BMT üzvlərinin öz hüquq və imtiyazlarını həyata keçirməsinin müvəqqəti dayandırılması məsələlərini həll edir, Baş Katibi təyin edir, Təhlükəsizlik Şurası ilə paralel Beynəlxalq Məhkəmənin üzvlərini seçir.

Baş Məclis öz müntəzəm illik sessiyalarına və vəziyyət tələb etdikdə, xüsusi sessiyalara yığılır. Müntəzəm sessiyalar hər il sentyabr ayının üçüncü çərşənbə axşamı açılır. Xüsusi sessiyalar Baş Katib tərəfindən Təhlükəsizlik Şurasının və ya BMT üzvlərinin əksər hissəsinin tələbi ilə çağırılır.

Baş Məclisin altı əsas komitəsi vardır: Birinci komitə (Tərksilah və beynəlxalq təhlükəsizlik məsələləri); İkinci komitə (iqtisadi və maliyyə məsələləri); Üçüncü komitə (sosial, humanitar və mədəni məsələlər); Dördüncü komitə (xüsusi siyasi məsələlər və müstəmləkəçilikdən azad olma məsələləri); Beşinci komitə (inzi-bati və büdcə məsələləri); Altıncı komitə (hüquqi məsələlər).

Baş Məclisin mühüm məsələlər üzrə qərarları onun sessiyada və səsvermədə iştirak edən üzvlərinin üçdə iki səs çoxluğu ilə qəbul edilir. Bu məsələlərə aşağıdakılar daxildir: beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunub saxlanması ilə əlaqədar tövsiyələr, Təhlükəsizlik Şurasının qeyri-daimi üzvlərinin seçilməsi, İqtisadi və Sosial Şuranın üzvlərinin seçilməsi, Birləşmiş Millətlərə yeni Üzvlərin qəbul olunması, Təşkilat Üzvlərinin hüquq və imtiyazla-

rının müvəqqəti dayandırılması, Üzvlərin Təşkilatdan çıxarılması və büdcə məsələləri.

Digər məsələlər üzrə qərarlar sessiyada və səsvermədə iştirak edən üzv dövlətlərin sadə səs çoxluğu ilə qəbul edilir.

Təhlükəsizlik Şurası BMT orqanları sistemində xüsusi yer tutur. Beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunmasında başlıca məsuliyyət məhz onun üzərinə qoyulmuşdur. Bu məqsədlə müəyyən tədbirlər görərkən Təhlükəsizlik Şurası bütün üzv dövlətlərin adından çıxış edir.

Təhlükəsizlik Şurası 15 üzvdən ibarətdir. Onlardan beşi *daimi üzvlərdir* – ABŞ, Böyük Britaniya, Rusiya, Fransa və Çin. Qalan on dövlət isə – bunlar *qeyri-daimi üzvlərdir* – Baş Məclis tərəfindən iki il müddətinə seçilir. 2011-ci ilin oktyabrında Azərbaycan Respublikası 155 dövlətin dəstəyi ilə BMT Təhlükəsizlik Şurasının qeyri-daimi üzvü seçilmişdir.

Təhlükəsizlik Şurasının geniş səlahiyyətləri vardır. O, beynəlxalq ixtilafa gətirib çıxara bilən və ya beynəlxalq mübahisəyə səbəb ola bilən istənilən mübahisəni və ya situasiyanı, həmin mübahisənin və ya situasiyanın davam etməsinin beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunub saxlanmasına təhlükə yarada biləcəyini müəyyən etmək məqsədi ilə tədqiq edə bilər.

Sülhə təhlükənin, sülhün pozulmasının və ya təcavüz aktının olmasının müəyyən edilməsi Təhlükəsizlik Şurasının müstəsna səlahiyyətinə aiddir. Belə bir faktı müəyyən etdikdən sonra Təhlükəsizlik Şurası iki cür qərar qəbul edə bilər: 1) silahlı qüvvələrin istifadəsi ilə bağlı olmayan tədbirlər (41-ci maddə); 2) silahlı tədbirlər (42-ci maddə). Silahlı qüvvələrin istifadəsi ilə bağlı olmayan tədbirlər iqtisadi münasibətlərin və dəmiryol, dəniz, hava, poçt, teleqraf, radio və digər rabitə vasitələrinin tamamilə və ya qismən dayandırılmasını və diplomatik münasibətlərin kəsilməsini özünə daxil edə bilər. Nizamnamənin 42-ci maddəsinə görə, əgər Təhlükəsizlik Şurası hesab etsə ki, 41-ci maddədə nəzərdə tutulmuş tədbirlər kifayət olmaya bilər və ya artıq kifayət olmamışdır, o, hava, dəniz və ya quru qüvvələrinin vasitəsilə beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunub saxlanması və ya bərpası üçün zəruri ola bilən tədbirlər görə bilər; həmin tədbirlər Birləşmiş Millətlərin

Üzvlərinin hava, dəniz və ya quru qüvvələrinin nümayişlərini, blokadasını və digər əməliyyatlarını özünə daxil edə bilər.

Bunlardan əlavə, Təhlükəsizlik Şurasının praktikada geniş həyata keçirdiyi, lakin BMT Nizamnaməsinin özündə birbaşa göstərilməyən daha bir mühüm səlahiyyəti vardır: potensial və ya mövcud münaqişə rayonuna müvafiq dövlətin razılığı ilə sülhməramlı qüvvələrin göndərilməsi (*sülhün bərpa edilməsi və ya qorunub saxlanması üzrə əməliyyatlar*). Hazırda dünyanın 4 qitəsində 15 bu cür əməliyyat həyata keçirən qüvvələr yerləşdirilmişdir (Kiprdə, Konqo Demokratik Respublikasında, Liberiya, Livanda, Sudanda və b.).

Baş Məclisin aktlarından fərqli olaraq, Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələri məcburi xarakter daşıyır və bütün dövlətlər tərəfindən yerinə yetirilməlidir. Təəssüf ki, onların xeyli hissəsinə praktikada siyasi mülahizələr ucbatından əməl olunmur. Məsələn, hamımıza yaxşı məlumdur ki, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı Təhlükəsizlik Şurasının çıxardığı dörd qətnamə (822, 853, 874 və 884) indiyə qədər kağız üzərində qalır.

Təhlükəsizlik Şurası elə təşkil olunur ki, fasiləsiz fəaliyyət göstərə bilsin. Təhlükəsizlik Şurasının hər bir üzvü bu məqsədlə Təşkilatın olduğu yerdə hər an təmsil olunmalıdır.

Təhlükəsizlik Şurasının hər bir üzvü bir səsə malikdir. Təhlükəsizlik Şurasının prosedur məsələlər üzrə qərarları doqquz üzvün lehinə səs verməsi ilə qəbul olunur. Təhlükəsizlik Şurasının bütün digər məsələlər üzrə qərarları, daimi üzvlərin uyğun gələn səsləri də daxil olmaqla, doqquz üzvün lehinə səs verməsi ilə qəbul olunur. Şuranın hər hansı bir üzvü qərarın öleyhinə səs verirsə, qərar qəbul olunmur. Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvlərinin bu müstəsna hüququ **veto hüququ** adlanır. Əgər daimi üzvlərdən biri və ya bir neçəsi səsvermə zamanı bitərəf qalırsa və ya səsvermədə iştirak etmərsə, doqquz üzvün lehinə səs verdiyi qərar qəbul olunmuş sayılır.

İqtisadi və Sosial Şura (EKOSOK) BMT-nin və onun ixtisaslaşmış təsisatlarının iqtisadi və sosial sahələrdə fəaliyyətini əlaqələndirən orqandır. O, Baş Məclis tərəfindən üç il müddətinə seçilən 54 üzv dövlətdən ibarətdir; bu tərkibin üçdə biri, yəni 18 üzv dövlət hər il yenidən seçilir.

EKOSOK beynəlxalq iqtisadi və sosial problemləri müzakirə etmək və müvafiq tövsiyələr işləyib hazırlamaq üçün mərkəzi forum rolunu oynayır. O, iqtisadi, sosial, mədəni, təhsil, səhiyyə və yanaşı sahələrdə beynəlxalq məsələlərə aid tədqiqatlar və məruzələr edir və ya istənilən belə məsələlərə aid Baş Məclisə, Birləşmiş Millətlərin Üzvlərinə və maraqlı ixtisaslaşmış təsisatlara tövsiyələr edir, Baş Məclisə təqdim etmək üçün konvensiya layihələri hazırlayır, beynəlxalq konfranslar çağırır.

EKOSOK-un ən mühüm səlahiyyətlərindən biri BMT-nin ixtisaslaşmış təsisatlarının fəaliyyətini əlaqələndirməkdən biridir. EKOSOK bu təşkilatlarla xüsusi sazişlərə girir, onlarla məsləhətləşmələr aparır və tövsiyələr edir, onlardan müntəzəm məruzələr alır.

EKOSOK iqtisadi və sosial sahələrdə və insan hüquqlarına dəstək vermək üçün komissiyalar təsis edir. Hazırda onun 9 funksional komissiyası vardır: Statistika komissiyası, Sosial inkişaf üzrə komissiya, Əhali və inkişaf üzrə komissiya, Qadınların vəziyyəti üzrə komissiya, Cinayətkarlığın qarşısının alınması və cinayət ədalət mühakiməsi üzrə komissiya, Narkotik vasitələr üzrə komissiya, Elm və texnologiya üzrə komissiya, Davamlı inkişaf üzrə komissiya, Meşələr üzrə BMT Forumu. Bundan əlavə, köməkçi orqan kimi EKOSOK-un 5 regional komissiyası vardır: Afrika üzrə İqtisadi komissiya, Asiya və Sakit okean üzrə İqtisadi və sosial komissiya, Avropa iqtisadi komissiyası, Latın Amerikasını və Karib hövzəsi üzrə İqtisadi komissiya və Qərbi Asiya üzrə İqtisadi və sosial komissiya.

EKOSOK öz səlahiyyətləri çərçivəsində olan məsələlərlə məşğul olan qeyri-hökumət təşkilatları ilə məsləhətləşmələr aparır.

EKOSOK BMT-yə üzv olan hər hansı dövləti, həmin dövlət üçün xüsusi maraq kəsb edən istənilən məsələnin müzakirəsində iştirak etməyə (səsvermə hüququ olmadan) dəvət edir. EKOSOK-un hər üzvü bir səsə malikdir. Onun qərarları iştirak edən və səs verən üzvlərin səs çoxluğu ilə qəbul olunur.

Qəyyumluq Şurası BMT Nizamnaməsində formal qalsa da, artıq fəaliyyət göstərmir. O, beynəlxalq qəyyumluq sisteminə daxil olan ərazilərin siyasi, iqtisadi və sosial tərəqqisinə, onların özünü-idarəyə və müstəqilliyə doğru inkişafına dəstək vermək üçün

yaradılmışdı. Şuranın fəaliyyəti dövründə 11 qəyyumluq altında olan ərazinin hamısı müstəqillik qazanmışdır (Qana, Somali, Kamerun, Toqo, Ruanda, Burundi, Tanzaniya, Samoa, Nauru, Papua-Yeni Qvineya və Palua). 1994-cü ildə axırıncı belə ərazi kimi Paluanın BMT-yə üzv qəbul edilməsi və Qəyyumluq haqqında Sazişin qüvvədə olma müddətinin bitməsi ilə Qəyyumluq Şurası öz vəzifəsini tam yerinə yetirmişdir. Həmin il qəbul olunmuş qərara görə, Qəyyumluq Şurası gələcəkdə yalnız vəziyyət tələb etdikdə, yığışa bilər.

Beynəlxalq Məhkəmə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının əsas məhkəmə orqanıdır. O, BMT Nizamnaməsinə əlavə olunan və onun ayrılmaz tərkib hissəsini təşkil edən Statuta uyğun olaraq fəaliyyət göstərir. Beynəlxalq Məhkəmə dövlətlər arasındakı mübahisələri həll edir və hüquqi məsələlər üzrə məsləhət xarakterli rəylər çıxarır. Hər bir dövlət tərəf kimi çıxış etdiyi işdə Beynəlxalq Məhkəmənin qərarına əməl etməlidir.

BMT-nin bütün üzvləri *ipso facto* Beynəlxalq Məhkəmənin Statutunun iştirakçılarıdır. BMT-nin üzvü olmayan dövlət Təhlükəsizlik Şurasının tövsiyəsi əsasında Baş Məclis tərəfindən müəyyən olunan şərtlərlə, Beynəlxalq Məhkəmənin Statutunun iştirakçısı ola bilər.

Beynəlxalq Məhkəməyə 15 hakim daxildir; onlar Baş Məclis və Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən seçilir. Məhkəmənin yerləşdiyi yer Niderlandın Haaqa şəhəridir.

BMT Katibliyinin başlıca vəzifəsi bütün Təşkilatın normal fəaliyyətini təmin etməkdən ibarətdir.

Katiblik Baş Katibdən və Təşkilat üçün tələb olunan ştatdan ibarətdir (Nizamnamənin 97-ci maddəsi). Baş Katib tərəfindən Baş Məclisin müəyyən etdiyi qaydalara əsasən təyin olunan Katibliyin işçiləri beynəlxalq vəzifəli şəxslər hesab olunur. Katibliyin əməkdaşlarını işə qəbul edərkən əsas tələblər kimi onların yüksək iş qabiliyyəti səviyyəsi, səlahiyyətliyi və təmizliyi ön plana çəkilir. Həyətin mümkün qədər geniş coğrafi əsasda seçilməsinin vacibliyinə lazımi diqqət yetirilməlidir. Öz vəzifələrini icra edərkən Baş Katib və Katibliyin əməkdaşları hər hansı hökumətdən və ya BMT üçün kənar olan hər hansı digər orqandan göstəriş istəyə və ya ala bilməzlər.

BMT-nin hər bir Üzvü Baş Katibin və Katibliyin əməkdaşlarının vəzifələrinin sırf beynəlxalq xarakterinə hörmət etməli və onlara öz vəzifələrini yerinə yetirərkən heç bir təsir göstərməməlidir.

BMT-nin Baş Katibi Təşkilatın baş inzibati vəzifəli şəxsidir. O, Təhlükəsizlik Şurasının tövsiyəsi əsasında Baş Məclis tərəfindən 5 illik müddətə təyin olunur. O, əsasən icra-sərəncam funksiyalarını yerinə yetirir.

İndiyə qədər aşağıdakı şəxslər BMT-nin Baş katibi olmuşlar: Trüqve Li (Norveç) – 1945-1953; Daq Hammerşeld (İsveç) – 1953-1961; U Tan (Birma) – 1961-1971; Kurt Valdhaym (Avstriya) – 1971-1981; Xavyer Peres de Kuelyar (Peru) – 1982-1991; Butros Butros Qali (Misir) – 1992-1996, Kofi Annan (Qana) – 1997-2006; Ban Ki-mun (Cənubi Koreya) – 2007-ci il yanvarın 1-dən (2011-ci ilin iyununda yenidən bu vəzifəyə seçilmişdir).

Baş Katib Baş Məclisin, Təhlükəsizlik Şurasının və İqtisadi və Sosial Şuranın bütün iclaslarında fəaliyyət göstərir və bu orqanlar tərəfindən ona həvalə olunan digər funksiyaları icra edir. O, Təşkilatın işi barədə Baş Məclisə illik məruzə təqdim edir.

Baş Katibin mühüm səlahiyyətlərindən biri ondan ibarətdir ki, o, beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunub saxlanmasına qorxu törədə bilən istənilən məsələni Təhlükəsizlik Şurasının nəzərinə çatdırıb bilər. Baş Katib beynəlxalq mübahisələrin və situasiyaların nizamlanmasında mühüm rol oynayır.

8. BMT-nin ixtisaslaşmış təsisatları

BMT-nin ixtisaslaşmış təsisatları – beynəlxalq əməkdaşlığın bu və ya digər konkret sahəsində (iqtisadi, sosial, mədəni, təhsil, səhiyyə və s.) fəaliyyət həyata keçirən, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı ilə əlaqəsi olan universal xarakterli beynəlxalq hökumətlərarası təşkilatlardır.

İxtisaslaşmış təsisatların BMT ilə əlaqəsi BMT-nin əsas orqanlarından biri olan EKOSOK vasitəsilə həyata keçirilir. EKOSOK: ixtisaslaşmış təsisatlarla saziş bağlayır; məsləhətləşmələr aparmaq və tövsiyələr vermək yolu ilə ixtisaslaşmış təsisatların fəaliyyətinin ümumi koordina-

siyasını həyata keçirir; ixtisaslaşmış təsisatlardan, onların fəaliyyəti haqqında və verdiyi tövsiyələrin icra olunması üçün görülmüş tədbirlər haqqında məruzələr alır; öz işində və ya yaratdığı komissiyaların işində iştirak etmək üçün ixtisaslaşmış təsisatların nümayəndələrini dəvət edir.

Hazırda 17 ixtisaslaşmış təsisat mövcuddur. Onları aşağıdakı qruplara ayırmaq olar:

a) sosial xarakterli təşkilatlar – Beynəlxalq Əmək Təşkilatı (ILO), Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (WHO);

b) mədəni və humanitar xarakterli təşkilatlar – Təhsil, elm və mədəniyyət məsələləri üzrə Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (UNESCO), Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatı (WIPO);

c) iqtisadi təşkilat – Sənaye inkişafı üzrə Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (UNIDO);

ç) maliyyə təşkilatları – Beynəlxalq Valyuta Fondu (IMF), Beynəlxalq bərpa və inkişaf bankı (IBRD), Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası (IFS), Beynəlxalq İnkişaf Assosiasiyası (IDA), Kənd Təsərrüfatının İnkişafı üzrə Beynəlxalq Fond (IFAD);

d) kənd təsərrüfatı sahəsində təşkilat – Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı (FAO);

e) nəqliyyat və rabitə sahəsində təşkilatlar – Beynəlxalq Mülki Aviasiya Təşkilatı (ICAO), Beynəlxalq Dəniz Təşkilatı (IMO), Ümumdünya Poçt İttifaqı (UPU), Beynəlxalq Telekomunikasiya İttifaqı (ITU);

ə) meteorologiya sahəsində təşkilat – Ümumdünya Meteorologiya Təşkilatı (WMO).

f) turizm sahəsində təşkilat – Ümumdünya Turizm Təşkilatı (UNWTO).

İxtisaslaşmış təsisatların tərkibinə BMT-nin üzvlərindən başqa digər dövlətlər də daxil ola bilər; lakin onların üzvlüyə qəbul olunması üçün daha mürəkkəb mexanizm müəyyən olunmuşdur.

İxtisaslaşmış təsisatların əsas fəaliyyət istiqamətləri aşağıdakılardır: beynəlxalq əməkdaşlığın ayrı-ayrı sahələri üzrə beynəlxalq konvensiya və rəqlamentlərin işlənilib hazırlanması; dövlətlərin bu sahədə fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi; inkişaf etməkdə olan dövlətlərə texniki yardımın göstərilməsi; informasiya mübadiləsi və b.

9. Regional təşkilatlar

Universal xarakterli beynəlxalq təşkilatlardan başqa, üzvləri, əsasən, müəyyən coğrafi regionu təmsil edən regional təşkilatlar da mövcuddur. Onlar regional əməkdaşlıq çərçivəsində müxtəlif məsələlərin (kollektiv müdafiə, iqtisadi, sosial, mədəni və s.) birgə həlli üçün yaradılır. BMT Nizamnaməsinin 52-ci maddəsinə görə, «beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunub saxlanması ilə bağlı olan və regional tədbirlər üçün münasib olan məsələlərlə məşğul olmaq məqsədilə» regional təşkilatlar təsis oluna bilər. Həmin maddə tələb edir ki, bu təşkilatların nizamnamələri və fəaliyyəti Birləşmiş Millətlər Təşkilatının məqsəd və prinsiplərinə uyğun olmalıdır. 53-cü maddədə imperativ qaydada göstərilir ki, Təhlükəsizlik Şurasının vəkaləti olmadan regional təşkilatlar tərəfindən heç bir məcburiyyət tədbiri görülməz. Nizamnamənin IX fəslində («Beynəlxalq iqtisadi və sosial əməkdaşlıq») iqtisadi, sosial, mədəni və digər xüsusi sahələrdə fəaliyyət göstərən beynəlxalq təşkilatlara, o cümlədən regional təşkilatlara qarşı müəyyən tələblər irəli sürülmüşdür. Belə ki, onların yaradılması və fəaliyyəti BMT-nin məqsəd və prinsiplərinə uyğun olmalıdır və bu təşkilatlar iqtisadi, sosial, mədəni və digər problemlərin həllində BMT-yə yardım etməlidirlər.

Hazırda mövcud olan çoxlu sayda regional təşkilatların içərisində ümumi səlahiyyətə malik təşkilatlar, məsələn, Ərəb dövlətləri liqası, Afrika birliyi təşkilatı, Amerika dövlətləri təşkilatı və b. xüsusi yer tutur.

Ərəb Dövlətləri Liqası (ƏDL). Ərəb Dövlətləri Liqasının yaradılması haqqında müqavilə (Pakt) 1945-ci il martın 22-də imzalanmışdır. Təşkilatın hazırda 22 üzvü vardır. ƏDL-in əsas məqsədi iqtisadi, maliyyə, mədəni və sosial sahələrdə, səhiyyə sahəsində, vətəndaşlıq, pasportlar, vizalar, məhkəmə qərarlarının icrası ilə bağlı məsələlərin həllində üzv dövlətlərin əməkdaşlığını təşkil etməkdən ibarətdir (Paktın 2-ci maddəsi).

ƏDL-in orqanları aşağıdakılardır: Ərəb ölkələri dövlət və hökumət başçılarının Müşavirəsi; Şura; Birgə Müdafiə Şurası; İqti-

sadi Şura; Ərəb ölkələri informasiya nazirləri Şurası; Komitələr (iqtisadiyyat, maliyyə, nəqliyyat, rabitə, mədəniyyət, səhiyyə məsələləri üzrə); Baş Katib başda olmaqla Baş Katiblik.

ƏDL-in Paktına görə, üzv dövlətlər öz aralarındakı mübahisələri həll etmək üçün Şuraya müraciət edə bilərlər. Şuranın qərarları mübahisənin tərəfləri üçün məcburidir. Liqanın üzvləri arasında müharibəyə gətirib çıxara bilən mübahisələri həll etmək üçün Şura öz xidmətlərini təklif edir. Şura habelə arbitraj və barışdırıcı orqan sifətində çıxış edə bilər; bu halda Şuranın qərarları səs çoxluğu ilə qəbul olunur (5-ci maddə).

Liqaya üzv olan dövlətlərdən hər hansı birinə qarşı istənilən dövlət tərəfindən təcavüz edildikdə və ya təcavüz təhlükəsi olduqda, hücumu məruz qalmış və ya təcavüz təhlükəsi altında olan dövlət Şuranın dərhal çağırılmasını tələb edə bilər. Yekdil razılıq olduqda Şura təcavüzün və ya təcavüz təhlükəsinin aradan qaldırılması üçün zəruri tədbirlər müəyyən edir.

Afrika İttifaqı. 2002-ci ilin iyuluna qədər *Afrika Birliyi Təşkilatı* adlanan bu regional təşkilat 1963-cü ildə yaradılmışdır (Afrika Birliyi Təşkilatı 2002-ci il iyulun 9-da axırıncı sədri T.Mbeki tərəfindən buraxılmış və Afrika İttifaqı ilə əvəz olunmuşdur.). Afrika İttifaqının hazırda 54 üzvü vardır. BMT yanında daimi müşahidəçi statusuna malikdir.

Afrika İttifaqının əsas məqsədləri aşağıdakılardır: a) Afrika dövlətləri arasında əməkdaşlığın möhkəmləndirilməsi və onların siyasət, elm, texnika, maarif və mədəniyyət, səhiyyə, habelə müdafiə və təhlükəsizlik sahələrində fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi; b) Afrika dövlətlərinin suverenliyinin, ərazi bütövlüyünün və müstəqilliyinin qorunması; c) Afrika qitəsində müstəmləkəçiliyin bütün növlərinin ləğv edilməsi; ç) BMT Nizamnaməsinə və Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinə uyğun olaraq, beynəlxalq əməkdaşlığın həvəsləndirilməsi (Afrika İttifaqı Nizamnaməsinin 2-ci maddəsi).

Afrika İttifaqı aşağıdakı struktura malikdir: Dövlət və hökumət başçılarının Assambleyası; İcra Şurası; Komissiya; Sülh və təhlükəsizlik Şurası; Daimi nümayəndələr komitəsi; Pan-Afrika Parlamenti; İqtisadi, sosial və mədəni Şura. Afrika İttifaqı çərçivəsində

habelə Təşkilatın əsas məhkəmə orqanı olacaq Afrika Məhkəməsinin yaradılması nəzərdə tutulmuşdur; müvafiq Protokol 15 dövlət tərəfindən ratifikasiya edildikdən sonra qüvvəyə minməlidir.

Amerika Dövlətləri Təşkilatı (ADT). 1948-ci ildə yaradılmışdır. Təşkilatın təsis sənədləri üç aktdan ibarətdir: 1) Qarşılıqlı yardım haqqında 1947-ci il Ümumamerika müqaviləsi; 2) ADT-nin Nizamnaməsi (1948-ci il aprelin 30-da qəbul olunmuşdur; 1951-ci il dekabrın 13-də qüvvəyə minmişdir); 3) Mübahisələrin dinc həll olunması haqqında 1948-ci il Ümumamerika müqaviləsi (Boqota Paktı). Hazırda 35 dövlət ADT-nin üzvüdür.

Təşkilatın əsas məqsədi Amerika dövlətlərinin həmrəyliyinin möhkəmləndirilməsindən və onların suverenliyinin, ərazi bütövlüyünün və müstəqilliyinin qorunmasından ibarətdir (ADT-nin Nizamnaməsinin 1-ci maddəsi).

Nizamnamə üzv dövlətlərin kollektiv təhlükəsizliyini nəzərdə tutur. Amerika dövlətlərindən birinin ərazi bütövlüyünə və ya siyasi müstəqilliyinə qarşı hər hansı bir dövlətin təcavüzü bütün qalan Amerika dövlətləri əleyhinə təcavüz aktı sayılır (27-ci maddə). İstənilən Amerika dövlətinin toxunulmazlığı, ərazi bütövlüyü və ya suverenliyi, habelə siyasi müstəqilliyi silahlı basqın nəticəsində və ya Amerika dövlətləri arasında münaqişə nəticəsində, yaxud Amerikada sülhü təhlükə altına qoya bilən hər hansı digər fakt və ya situasiyasının nəticəsində pozularsa, Amerika dövlətləri özlərinin kollektiv özünümüdafiə hüququnun həyata keçirilməsi çərçivəsində tədbirlər görürlər (28-ci maddə).

ADT-nin aşağıdakı orqanları vardır: Baş Məclis; Xarici işlər nazirlərinin Konsultativ müşavirəsi; Şuralar (Daimi Şura; Amerika İqtisadi, Təhsil, Elm və Mədəniyyət Şurası); Amerikaarası Hüquqi Komitəsi; Amerikaarası İnsan Hüquqları Komissiyası; Baş Katiblik.

Cənub-Şərqi Asiya Dövlətləri Assosiasiyası (ASEAN). 1967-ci ildə yaradılmışdır. ASEAN-ın təsis sənədləri cənub-şərqi Asiyada dostluq və əməkdaşlıq haqqında Müqavilə və ASEAN Razılıq Bəyannaməsidir. Hazırda 10 üzvü vardır.

ASEAN-ın əsas məqsədləri cənub-şərqi Asiyada iqtisadi, sosial və digər sahələrdə əməkdaşlığı təşkil etməkdən, sülhün və sabitliyin bərqərar olmasına yardım etməkdən ibarətdir.

Təşkilatın aşağıdakı orqanları vardır: Dövlət və hökumət başçılarının Konfransı; Xarici işlər nazirlərinin Konfransı; Daimi komitə (onun tərkibinə üzv dövlətlərin xarici işlər nazirləri və səfirləri daxildir); Katiblik; sahəvi komitələr (ticarət, sənaye, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat və s. üzrə).

ASEAN-ın çərçivəsində hər il bu təşkilat və digər ölkələr arasında (ABŞ, Yaponiya, Kanada, Koreya, Rusiya, Çin və s.) Asiya-Sakit okean regionunda müxtəlif məsələlərlə bağlı əməkdaşlıq barəsində məsləhətləşmələr keçirilir.

Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı (ATƏT). ATƏT vahid təsis aktı olmayan, formalaşmaqda olan regional təşkilatdır. Onun təsis aktları aşağıdakılardır: 1975-ci il Helsinki Yekun Aktı; Yeni Avropa üçün Xartiya (1990-cı il); Helsinki (1992-ci il) və Budapeşt (1994-cü il) sammitlərinin qərarları. Budapeşt sammitinin qərarlarına müvafiq olaraq, təxminən iyirmi il mövcud olmuş beynəlxalq konfrans – Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq üzrə Müşavirə beynəlxalq təşkilata – Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatına çevrilmişdir, onun məqsədləri dəqiqləşdirilmiş və strukturu təkmilləşdirilmişdir. Hazırda 56 dövlət ATƏT-in üzvüdür.

ATƏT-in başlıca məqsədləri aşağıdakılardır: uzunmüddətli sülhün təmin edilməsi üçün şəraitin yaradılması; təhlükəsizlik, tərkiləş, münaqişəli situasiyaların qarşısının alınması, iqtisadiyyat, mədəniyyət, insan hüquqları və digər sahələrdə əməkdaşlıq və s.

ATƏT hazırda belə struktura malikdir: iki ildən bir çağırılan Dövlət və hökumət başçılarının Müşavirəsi (ali orqan); ildə bir dəfə çağırılan, xarici işlər nazirlərindən ibarət olan Nazirlər Şurası (mərkəzi rəhbər orqan); Daimi şura (siyasi məsləhətləşmələrin aparılması və cari qərarların qəbul edilməsi üçün ATƏT-in strukturunda əsas orqan); Parlament Assambleyası; Katiblik (ona üç il müddətinə seçilən Baş Katib başçılıq edir); Demokratik institutlar və insan hüquqları üzrə Büro; Münaqişələrin qarşısının alınması üzrə Mərkəz; Milli azlıqlar üzrə Ali Komissar.

Avropa Şurası. 1949-cu ildə on Avropa dövləti tərəfindən yaradılmışdır. Avropa Şurasının Nizamnaməsi 1949-cu il mayın 5-də Londonda imzalanmışdır; 1949-cu il avqustun 3-də qüvvəyə min-

mişdir. Hazırda 47 üzvü vardır. Azərbaycan Respublikası 2001-ci il yanvarın 25-dən Avropa Şurasının üzvüdür.

Avropa Şurasının başlıca məqsədi Təşkilatın «üzləri arasında, onların ümumi sərəvəti olan ideal və prinsiplərin müdafiəsi naminə daha böyük vəhdətin əldə edilməsinə nail olmaqdan və onların iqtisadi və sosial tərəqqisinə dəstək verməkdən ibarətdir» (Nizamnamənin 1-ci maddəsi). Təşkilat bu məqsədlə insan hüquqlarının müdafiəsi və demokratiyanın genişləndirilməsi; hüquq, mədəniyyət, təhsil, informasiya, ətraf mühitin mühafizəsi və səhiyyə sahələrində əməkdaşlıq kimi vəzifələri həyata keçirir.

Avropa Şurasının Nizamnaməsində bu Təşkilata daxil olmaq istəyən dövlət üçün (Təşkilat yalnız Avropa dövlətləri üçün açıqdır) üç başlıca şərt göstərilmişdir: plüralist demokratiya, insan hüquqlarının təmin edilməsi və hüququn aliliyi.

Avropa Şurası çərçivəsində indiyə qədər insan hüquqlarına, təhsil, mədəniyyət, səhiyyə, sosial təminat, idman, mülki, inzibati, cinayət hüququ və prosesi məsələlərinə həsr olunmuş 200-dən artıq konvensiya, protokol və saziş qəbul olunmuşdur. Onlardan ən əsası 1950-ci ildə qəbul olunmuş və 1953-cü ildə qüvvəyə minmiş Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasıdır. Bu Konvensiyasız və onun əsasında yaradılmış mexanizmsiz (Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi) Avropa Şurasını təsəvvür etmək mümkün deyildir. Konvensiyaya indiyə qədər on dörd Protokol əlavə olunmuşdur. 11 nömrəli Protokol Konvensiyaya olduqca mühüm dəyişikliklər və əlavələr etmişdir.

Avropa Şurasının əsas orqanları aşağıdakılardır: Nazirlər Komitəsi; Parlament Assambleyası, Avropa yerli və regional hakimiyyətlər Konqresi, Katiblik.

Nazirlər Komitəsi Şuranın ali orqanıdır. O, üzv dövlətlərin xarici işlər nazirlərindən ibarətdir. Nazirlər səviyyəsində Komitə ildə iki dəfədən az olmayaraq sessiyalar keçirir, üzv dövlətlərin daimi nümayəndələri səviyyəsində isə müntəzəm fəaliyyət göstərir. Nazirlər Komitəsi əməkdaşlığın siyasi aspektlərini müzakirə edir, Avropa Şurasının fəaliyyət proqramını işləyib hazırlayır, cari büdcəni təsdiq edir, Parlament Assambleyasının tövsiyələrini nəzərdən keçirir, yekdillik prinsipi əsasında üzv dövlətlərə tövsiyələr

qəbul edir. Müəyyən məsələlər üzrə Nazirlər Komitəsinin qərarları məcburi xarakter daşıyır.

Parlament Assambleyası məşvərətçi orqandır və qanunvericilik səlahiyyətinə malik deyildir. O, hər bir üzv dövlətin parlamentindən seçilən (təyin olunan) nümayəndələrdən ibarətdir. Hər bir nümayəndə heyəti öz ölkəsinin müxtəlif siyasi dairələrinin, o cümlədən müxalifət partiyalarının mənafelərini ifadə etməlidir. Dövlətlərin Parlament Assambleyasındakı nümayəndələrinin sayı eyni deyildir (2-dən 18-ə kimi); məsələn, Almaniya, Böyük Britaniya, İtaliya və Rusiyadan – 18, İspaniya, Türkiyə və Ukraynadan – 12, Yunanıstan və Belçikadan – 7, Azərbaycan Respublikasından – 6, Moldovadan – 5 və s. Parlament Assambleyası öz plenar iclaslarını ildə üç dəfə keçirir. O, Nazirlər Komitəsinə və üzv dövlətlərin hökumətlərinə bu və ya digər məsələlər üzrə tövsiyələr verir, konfranslar, kollokviumlar təşkil edir, Avropa Şurasının Baş Katibini və Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin hakimlərini seçir.

Avropa yerli və regional hakimiyyətlər Konqresi üzv dövlətlərin müvafiq ərazi qurumlarının nümayəndələrindən ibarətdir. Nümayəndələrin sayı Parlament Assambleyasındakı kvotaya uyğundur.

Katiblik Avropa Şurasının inzibati orqanıdır. Ona Parlament Assambleyası tərəfindən 5 il müddətinə seçilən Baş Katib rəhbərlik edir.

İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı (İƏT). Bu təşkilat regional təşkilatlar çərçivəsindən kənara çıxır, çünki dünyanın dörd qitəsində yerləşən müsəlman dövlətlərini özündə birləşdirir. 2011-ci ilin iyununa qədər İslam Konfransı Təşkilatı adlanan bu qurum 1969-cu ildə yaradılmışdır. Onun Nizamnaməsi 1972-ci ildə qəbul olunmuşdur. Hazırda 57 ölkə bu təşkilatın üzvüdür. Onların içərisində Azərbaycan da vardır (1992-ci ildən). Qeyri-müsəlman ölkələrindəki müsəlman azlıqları öz nümayəndələrini müşahidəçi qisminə göndərə bilirlər. Yalnız müsəlman dövlətləri İƏT-in üzvü ola bilərlər. Lakin İƏT-i qətiyyətlə dini təşkilat hesab etmək olmaz. Onun başlıca vəzifəsi ən mühüm beynəlxalq problemlər üzrə müsəlman dövlətlərinin mövqeyini yaxınlaşdırmaq, onların siyasətini əlaqələndirməkdir. İƏT-in BMT yanında daimi müşahidəçi statusu vardır.

İƏT-in aşağıdakı məqsədləri vardır: müsəlman həmrəyliyinin möhkəmləndirilməsi; iqtisadi, sosial, mədəni, elmi sahələrdə əməkdaşlığın inkişafı; irqçiliyin və müstəmləkəçiliyin ləğvinə dəstək vermək; beynəlxalq təşkilatlarda üzv dövlətlər arasında məsləhətləşmələr aparmaq; müsəlman xalqlarını onların milli müstəqillik uğrunda mübarizəsində birləşdirmək; öz ərazisinin azad edilməsi uğrunda mübarizə apararı Fələstin xalqına kömək göstərmək.

İƏT-in ali orqanı İslam Sammitidir. Sammit üç ildən bir çağırılır. Təşkilatın fəaliyyətinin cari problemlərini müzakirə etmək üçün hər il *Xarici işlər nazirləri Şurası* çağırılır. 1980-ci ildə daimi fəaliyyət göstərən *Nazirlər Komitəsi* yaradılmışdır. Onun tərkibinə 11 nazir və İƏT-in Baş Katibi daxildir. Komitənin başlıca funksiyası üzv dövlətlərin birində baş vermiş fəvqəladə situasiyanı və ya böhranı nəzərdən keçirmək, müsəlman ölkələri arasında olan münaqişə və mübahisələri nizamlamaqdır. İƏT çərçivəsində bir sıra *daimi komitə və komissiyalar* fəaliyyət göstərir. *Baş Katibliyə* iki il müddətinə seçilən Baş Katib rəhbərlik edir.

GUAM 1997-ci ilin oktyabrında dörd dövlətin (Azərbaycan Respublikası, Gürcüstan, Ukrayna və Moldova) məşvərətçi forumu kimi fəaliyyətə başlamışdır. Özbəkistan 1999-cu ildə GUAM-a qoşulsa da, 2005-ci ilin mayında birlikdən çıxmışdır. 2006-cı ilin mayında qəbul olunmuş Nizamnaməyə uyğun olaraq, birlik «GUAM – Demokratiya və İqtisadi İnkişaf Naminə Təşkilat» adlanan regional təşkilata çevrilmişdir.

GUAM-ın əsas orqanları aşağıdakılardır: *Prezidentlərin* ildə bir dəfə keçirilən *zirvə görüşləri* (ali orqan); *Xarici işlər nazirləri şurası* (icra orqanı); *Milli koordinatorlar komitəsi* (işçi orqan); *Parlament Assambleyası* və *Katiblik*. Kiyev şəhərində yerləşən Katiblik GUAM-a təşkilati-texniki yardım göstərir. Ona Baş katib rəhbərlik edir. Bunlardan əlavə, Təşkilat çərçivəsində müxtlif məsələlər (enerji, nəqliyyat, ticarət və iqtisadiyyat, mədəniyyət, elm və təhsil; turizm; terrorçuluğa, mütəşəkkil cinayətkarlığa və narotiklərin yayılmasına qarşı mübarizə və s. məsələlər) üzrə işçi qrupları fəaliyyət göstərir.

XIV FƏSİL

DİPLOMATİYA VƏ KONSULLUQ HÜQUQU

1. Diplomatiya və konsulluq hüququnun anlayışı və mənbələri

Diplomatiya və konsulluq hüququ – dövləti beynəlxalq ünsiyyətdə təmsil edən dövlət orqanlarının statusunu və funksiyalarını tənzimləyən beynəlxalq hüquq normalarının məcmusuna deyilir.

Beynəlxalq hüququn bu ən qədim və ənənəvi sahəsinin məzmunu indiki dövrdə xeyli genişlənmişdir; diplomatiya və konsulluq hüququna hazırda bir sıra digər yeni məsələləri, o cümlədən dövlətlərin beynəlxalq təşkilatlardakı nümayəndəliklərinin, təntənəli tədbirlərdə, danışıqlar aparılmasında və s. iştirak etmək üçün digər dövlətlərə göndərilən xüsusi missiyaların funksiyalarını, beynəlxalq təşkilatların və onların əməkdaşlarının imtiyaz və immunitetlərini nizama salan normalar da daxildir.

Diplomatiya və konsulluq hüququnun əsas mənbələri kimi beynəlxalq müqavilə və beynəlxalq hüquqi adət çıxış edir. Dövlətlər arasında diplomatik və konsulluq münasibətləri uzun tarixi dövr ərzində beynəlxalq adət normalarına söykənmişdir. İkinci dünya müharibəsindən sonrakı illərdə bu normalar bir neçə universal konvensiya şəklində məcəllələşdirilmişdir. Diplomatiya və konsulluq hüququ sahəsində əsas beynəlxalq konvensiyalar aşağıdakılardır: 1) *Diplomatik münasibətlər haqqında 1961-ci il Vyana Konvensiyası*; 2) *Konsulluq münasibətləri haqqında 1963-cü il Vyana Konvensiyası*; 3) *Xüsusi missiyalar haqqında 1969-cu il Konvensiyası*; 4) *Beynəlxalq səviyyədə müdafiə olunan şəxslər, o*

cümlədən diplomatik agentlər əleyhinə cinayətlərin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında 1973-cü il Konvensiyası; 5) Dövlətlərin universal xarakterli beynəlxalq təşkilatlarla münasibətlərdə nümayəndəliyi haqqında 1975-ci il Vyana Konvensiyası.

Diplomatiya və konsulluq hüququ sahəsində bir sıra digər sənədlər də mövcuddur. Məsələn, beynəlxalq təşkilatların imtiyaz və immunitetləri ilə bağlı iki mühüm konvensiyanı göstərmək olar: 1) *BMT-nin imtiyaz və immunitetləri haqqında 1946-cı il Konvensiyası* və 2) *BMT-nin ixtisaslaşmış təsisatlarının imtiyaz və immunitetləri haqqında 1947-ci il Konvensiyası*. Bundan əlavə, müvafiq normalar beynəlxalq təşkilatların nizamnamələrində və habelə yerləşdikləri dövlətlərlə bağladıkları imtiyaz və immunitet məsələləri üzrə ikitərəfli müqavilələrdə təsbit olunmuşdur. Diplomatiya və konsulluq hüququnun mənbələri sırasında ikitərəfli konsulluq konvensiyalarını da qeyd etmək lazımdır.

2. Xarici əlaqələri həyata keçirən dövlət orqanları

Dövlətin digər dövlətlərlə və beynəlxalq təşkilatlarla xarici əlaqələrini həyata keçirən orqanlar *dövlətdaxili* və *xarici* orqanlara ayrılır.

Dövlətdaxili orqanlar daim həmin dövlətin ərazisində fəaliyyət göstərən xarici əlaqə orqanlarıdır. Bu orqanlar öz növbəsində iki növə ayrılır:

- 1) *dövləti bütün məsələlər üzrə təmsil edən orqanlar;*
- 2) *dövləti hər hansı bir sahə üzrə təmsil edən orqanlar.*

Birinci qrupa dövlət başçısı, hökumət və xarici işlər nazirliyi daxildir. Dövlətin başçısı, hökumətin başçısı və xarici işlər naziri həmin dövləti onun xarici əlaqələrində bütün məsələlər üzrə *ex officio* (yəni vəzifəsinə görə) təmsil edirlər.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına görə, Azərbaycan Respublikasının *Prezidenti* «ölkənin daxilində və xarici münasibətlərdə Azərbaycan dövlətini təmsil edir» (8-ci maddənin

I hissəsi). 109-cu maddəyə əsasən, Prezident «Azərbaycan Respublikasının xarici ölkələrdə və beynəlxalq təşkilatlarda diplomatik nümayəndəliklərinin təsis edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinə təqdimat verir, Azərbaycan Respublikasının xarici ölkələrdə və beynəlxalq təşkilatlarda diplomatik nümayəndələrini təyin edir və geri çağırır (15-ci bənd); xarici ölkələrin diplomatik nümayəndələrinin etimadnamə və övdətnamələrini qəbul edir (16-cı bənd); dövlətlərarası və hökumətlərarası beynəlxalq müqavilələr bağlayır, dövlətlərarası beynəlxalq müqavilələri təsdiq və ləğv olunmaq üçün Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə təqdim edir; təsdiqnamələri imzalayır (17-ci bənd); Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin razılığı ilə müharibə elan edir və sülh bağlayır (30-cu bənd).

Azərbaycan Respublikasının *Hökuməti* xarici siyasətin həyata keçirilməsinin təmin edilməsi üzrə tədbirlər həyata keçirir. Hökumətlərarası və idarələrarası müqavilələr müvafiq olaraq baş nazir və nazirlik və ya idarə başçısı tərəfindən imzalanır və Hökumət tərəfindən təsdiq olunur.

Azərbaycan Respublikasının *Xarici İşlər Nazirliyi* bilavasitə xarici əlaqələri həyata keçirən əsas orqandır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2004-cü il 29 yanvar tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş «*Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi haqqında*» *Əsasnamədə* göstərilir ki, «Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətini həyata keçirən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanıdır» (maddə 1).

Parlamentə gəldikdə isə, qeyd etmək lazımdır ki, xarici siyasət məsələlərində bu orqan əslində mühüm rol oynayır. Parlamentlər bu və ya digər aktual beynəlxalq məsələlərə öz münasibətini bildirir, digər ölkələrin parlamentlərinə müraciətlər qəbul edir, beynəlxalq parlament təşkilatlarının (məsələn, Avropa Parlamentinin, Avropa Şurası Parlament Assambleyasının və b.) işində iştirak edirlər. Buna baxmayaraq, parlament dövlətin beynəlxalq münasibətlərdə təmsilçisi kimi çıxış etmir. O, dövlət adından müqavilələr bağlamaq səlahiyyətinə malik deyildir. Parlament nümayəndələrinin verdikləri bəyanatlar müvafiq dövlət üçün beynəlxalq öhdəliklər doğurmur.

Xarici əlaqələr həyata keçirən dövlətdaxili orqanların ikinci qrupuna milli qanunvericiliklə müəyyən edilmiş səlahiyyətləri çərçivəsində dövləti onun xarici əlaqələrində təmsil edən nazirlik və komitələr aiddir.

Xarici orqanlar dövlətin ərazisindən kənarında yerləşən və dövlətin özünün, onun vətəndaşlarının və hüquqi şəxslərinin hüquq və mənafeələrini həyata keçirən dövlət orqanlarıdır. Bu orqanlar öz növbəsində aşağıdakı növlərə bölünür:

daimi: dövlətin diplomatik nümayəndəlikləri, konsulluq nümayəndəlikləri, beynəlxalq təşkilatlar yanında daimi nümayəndəlikləri;

müvəqqəti: tətənəli tədbirlərdə, danışıqlar aparılmasında və s. iştirak etmək üçün digər dövlətlərə göndərilən xüsusi missiyalar, beynəlxalq konfranslarda və ya beynəlxalq orqanların işində iştirak etmək üçün göndərilən nümayəndə heyətləri və b.

3. Diplomatik nümayəndəliyin anlayışı və funksiyaları

Diplomatik nümayəndəlik dövlətin başqa bir dövlətin ərazisində yerləşən, həmin dövlətlə diplomatik münasibətləri həyata keçirən orqanıdır. Diplomatik nümayəndəliklər müvafiq iki dövlət arasında razılaşmaya əsasən təsis olunur. Çox hallarda belə bir razılaşmanın əldə olunması həmin dövlətlər arasında diplomatik münasibətlərin qurulması ilə eyni vaxta düşür.

Beynəlxalq praktikada diplomatik nümayəndəliklərin iki növü məlumdur:

səfirliklər: ən yüksək səviyyəli diplomatik nümayəndəliklərdir; onların başında fəvqəladə və səlahiyyətli səfir dayanır.

missiyalar: daha aşağı səviyyəli diplomatik nümayəndəlik hesab olunur; onlara fəvqəladə və səlahiyyətli elçi və ya müvəqqəti işlər müvəkkili rəhbərlik edir.

Diplomatik nümayəndəlik öz dövlətinin qəbul edən dövlətdə bütün məsələlər üzrə rəsmi təmsilçisidir. Diplomatik münasibətlər

haqqında 1961-ci il Vyana Konvensiyasına görə (3-cü maddə), diplomatik nümayəndəlik aşağıdakı **funksiyaları** həyata keçirir:

- 1) akkreditə edən dövlətin qəbul edən dövlətdə təmsil olunması;
- 2) akkreditə edən dövlətin özünün və onun vətəndaşlarının mənafelərinin müdafiəsi;
- 3) qəbul edən dövlətin hökuməti ilə danışıqlar aparılması;
- 4) bütün qanuni vasitələrlə qəbul edən dövlətdə olan şəraitin və hadisələrin öyrənilməsi və onların barəsində öz hökumətinə məlumat verilməsi (informasiya funksiyası);
- 5) akkreditə edən dövlətlə qəbul edən dövlət arasında dostluq münasibətlərinin inkişaf etdirilməsi.

Bunlardan əlavə, diplomatik nümayəndəliklər bəzi hallarda konsulluq funksiyaları da həyata keçirir; bu məqsədlə səfirliklərin və ya missiyaların tərkibində konsulluq şöbələri təsis olunur.

4. Diplomatik nümayəndəliyin heyəti

Diplomatik nümayəndəliyin *başçısı* təmsil olunan dövlətin qəbul edən dövlətdə daimi əsasda fəaliyyət göstərən bütün nümayəndələri ilə müqayisədə ən yüksək təmsilçisi hesab olunur. O öz dövlətini qəbul edən dövlətdə bütün məsələlər üzrə təmsil edən yeganə şəxsdir. 1961-ci il Vyana Konvensiyası diplomatik nümayəndəliklərin başçılarının üç *dərəcəsinə* müəyyən etmişdir: 1) dövlət başçıları yanında akkreditə olunan səfir və nuntsilər; 2) dövlət başçıları yanında akkreditə olunan elçi və internuntsilər və 3) xarici işlər nazirləri yanında akkreditə olunan işlər müvəkkilləri. Əslində son illərin praktikasında elçilərin və daimi işlər müvəkkillərinin təyin olunmasına çox az-az rast gəlinir.

1961-ci il Vyana Konvensiyasına görə, diplomatik nümayəndəliyin heyəti üç kateqoriyaya bölünür:

- **diplomatik heyət**;
- **inzibati-texniki heyət**;
- **xidmətçi heyət**.

Diplomatik heyətə aşağıdakılar daxildir: səfirlər, elçilər, müşavirlər, ticarət nümayəndələri və onların müavinləri, xüsusi attaşələr (hərbi, hərbi-dəniz və hərbi-hava) və onların müavinləri, birinci, ikinci və üçüncü katiblər və attaşələr. Diplomatik heyətin üzvləri akkreditə edən dövlətin vətəndaşları olmalıdır. Lakin qəbul edən dövlətin razılığı ilə yerli vətəndaşlar və üçüncü dövlətin vətəndaşları təmsil olunan dövlətin diplomatik heyətinə daxil edilə bilərlər. Diplomatik heyətin üzvlərinə milli qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada diplomatik rütbələr verilir. «*Diplomatik xidmət haqqında*» 2001-ci il 8 iyun tarixli Qanunun 8-ci maddəsinə əsasən, Azərbaycan Respublikasında aşağıdakı diplomatik rütbələr mövcuddur: 1) fəvqəladə və səlahiyyətli səfir; 2) birinci dərəcəli fəvqəladə və səlahiyyətli elçi; 3) ikinci dərəcəli fəvqəladə və səlahiyyətli elçi; 4) birinci dərəcəli müşavir; 5) ikinci dərəcəli müşavir; 6) birinci dərəcəli birinci katib; 7) ikinci dərəcəli birinci katib; 8) birinci dərəcəli ikinci katib; 9) ikinci dərəcəli ikinci katib; 10) üçüncü katib və 11) attaşə.

İnzibati-texniki heyətə dəftərxana müdirləri, hesabdarlar, tərcüməçilər, karguzarlar, makinaçılar və başqaları aiddir.

Xidmətçi heyətə sürücülər, aşpazlar, kuryerlər və başqaları daxildir.

İnzibati-texniki və xidmətçi heyətə bəzən yerli vətəndaşlar təymin olunur.

5. Diplomatik missiyanın başlanması və sona yetməsi

İki dövlət arasında diplomatik nümayəndəliklər mübadiləsi haqqında razılaşma əldə olunduqdan sonra diplomatik missiyanın fəaliyyətə başlaması ilə bağlı ortaya çıxan əsas praktik məsələ nümayəndəliyin başçısının təyin olunmasıdır. Bu, aşağıdakı *mərhələlərdən* ibarət olur:

1) Qəbul edən dövlətdən, konkret şəxsin diplomatik nümayəndəliyin başçısı təyin olunmasına öz razılığını verməsinin – *aqremənin* xahiş edilməsi.

Aqreman verilməsə, şəxs göstərilən vəzifəyə təyin olunma bilməz. İmtina edən dövlət bunun motivlərini bəyan etməyə borclu deyildir.

2) Aqreman alındıqdan sonra şəxsin diplomatik nümayəndəliyin başçısı təyin olunması barədə müvafiq dövlətdaxili aktın verilməsi.

3) Diplomantik nümayəndəliyin başçısı təyin olunmuş şəxsin, qəbul edən dövlətin müvafiq vəzifəli şəxsinə onun rəsmi statusunu təsdiq edən sənədin – *etimadnamənin* təqdim olunması.

Etimadnamə akkreditə edən dövlətin başçısı tərəfindən imzalanır və diplomatik nümayəndəni qəbul edən dövlətin başçısına ünvanlanır.

Dövlət diplomatik nümayəndəliyin başçısını eyni zamanda bir neçə dövlətə və ya müvafiq beynəlxalq təşkilata diplomatik nümayəndə təyin edə bilər; doğrudur, bu halda bu dövlətlərdən heç biri və ya həmin beynəlxalq təşkilat buna etiraz etməməlidir. Buna diplomatiya və konsulluq hüququnda *kumulyasiya* deyilir. Kumulyasiya dövlətimizin diplomatik təcrübəsində də istifadə olunur. Diplomantik nümayəndəliyin kumulyasiyasının başqa bir variantı da mümkündür: bu halda bir şəxs iki və daha artıq dövləti qəbul edən dövlətdə (əlbəttə ki, əgər o buna etiraz etmirsə) təmsil edir.

Diplomatik heyətin qalan üzvlərinə aqreman tələb olunmur. Onları dövlətin xarici işlər idarəsi təyin edir. Həmin şəxslər qəbul edən dövlətə gəldikləri və həmin dövlətin xarici işlər idarəsinə bu barədə məlumat verdikləri andan öz vəzifələrinin icrasına başlamış hesab olunurlar. Hərbi attaşələrin təyin olunmasına isə əksər dövlətlərdə aqreman tipli razılıq tələb olunur.

Diplomatik nümayəndənin funksiyalarının *xitam olunması*, əsasən, bu hallarda olur:

- a) akkreditə edən dövlət tərəfindən geri çağırılması;
- b) qəbul edən dövlət tərəfindən *persona non grata (arzuolunmaz şəxs)* elan olunması;
- c) akkreditə edən dövlətlə qəbul edən dövlət arasında diplomatik münasibətlərin kəsilməsi;
- ç) akkreditə edən dövlətlə qəbul edən dövlət arasında müharibə başlanması;
- d) akkreditə edən dövlətin və ya qəbul edən dövlətin beynəlxalq hüququn subyekti kimi yoxa çıxması.

6. Diplomatik korpus

«Diplomatik korpus» ifadəsi dar mənada və geniş mənada işlədilir.

Dar mənada diplomatik korpus dövlətdə olan bütün diplomatik nümayəndəliklərin başçılarının cəmi kimi başa düşülür. Geniş mənada isə bu termin dövlətdəki xarici diplomatik nümayəndəliklərin diplomatik heyətinin üzvlərini və habelə onların ailə üzvlərini əhatə edir. Diplomatik korpus, əsasən, qəbul edən dövlətdə müəyyən təntənələr zamanı birgə çıxışlar edir.

Diplomatik korpusa diplomatik nümayəndələrdən öz dərəcəsinə və akkreditə vaxtına görə ən böyüyü – *duayen* rəhbərlik edir.

7. Diplomatik imtiyaz və immunitetlər

Diplomatik nümayəndəliklər öz funksiyalarını normal həyata keçirmək üçün qəbul edən dövlətin nəzarətindən kənar olmalıdırlar. Dövlətin malik olduğu immunitet, təbii ki, onu rəsmi təmsil edən orqanlara və ya şəxslərə də təmin olunmalıdır. Bu baxımdan, xarici diplomatik nümayəndəliklərə və onların əməkdaşlarına beynəlxalq hüquq normaları əsasında xüsusi güzəşt və üstünlüklər verilir ki, bunlara diplomatik imtiyaz və immunitetlər deyilir. Tərifdən görüldüyü kimi, diplomatik imtiyaz və immunitetlər *iki qrupa* ayrılır: 1) diplomatik nümayəndəliklərin imtiyaz və immunitetləri və 2) şəxsi imtiyaz və immunitetlər.

Diplomatik nümayəndəliklər aşağıdakı imtiyaz və immunitetlərə malikdir:

1. Nümayəndəliyin binalarının toxunulmazlığı

Qəbul edən dövlətin hakimiyyət orqanları diplomatik nümayəndəliyin başçısının icazəsi olmadan nümayəndəliyin ərazisinə və onun binalarına daxil ola bilməzlər. Binaların özü, onların içində olan əmlak, habelə nəqliyyat vasitələri axtarışa, rekvizisiyaya, həbsə və icra hərəkətlərinə məruz qala bilməz. 1961-ci il Konven-

siyasında (22-ci maddə) göstərilir ki, qəbul edən dövlət diplomatik nümayəndəliyin binalarını istənilən müdaxilədən və ya zərər yetirilməsindən qorumaq, nümayəndəliyin rahatlığının hər cür pozulması hallarının və ya onun ləyaqətinin təhqir edilməsinin qarşısını almaq üçün bütün müvafiq tədbirləri görməlidir.

2. Fiskal immuniteti

Nümayəndəliyin binaları bütün dövlət və bələdiyyə vergi və rüsumlarından (konkret xidmətlərə görə ödəniş haqqından başqa) azaddır.

3. Arxiv və sənədlərin toxunulmazlığı

Nümayəndəliyin bütün arxivləri, sənədləri və habelə rəsmi yazışmaları toxunulmazdır.

4. Nümayəndəliyin öz dövlətinin hökuməti və digər diplomatik nümayəndəlikləri ilə əlaqədə olmaq azadlığı

Bu əlaqələri həyata keçirmək üçün nümayəndəlik bütün müvafiq vasitələrdən, o cümlədən diplomatik kuryerlərdən sərbəst və maneəsiz istifadə edə bilər. 1961-ci il Vyana Konvensiyası habelə diplomatik poçtu təyinatı üzrə çatdırdığı ana qədar immunitetə malik olan müvəqqəti (ad hoc) kuryerlərin təyin olunmasını mümkün sayır.

5. Gömrük imtiyazları

Diplomatik nümayəndəlik öz rəsmi istifadəsi üçün ölkəyə gətirdiyi və ölkədən çıxardığı mallara görə gömrük rüsumları ödəməkdən azaddır.

6. Bayraq və emblemdən istifadə hüququ

Diplomatik nümayəndəlik və onun başçısı nümayəndəliyin binaları üzərində və nəqliyyat vasitələrində öz dövlətinin bayraq və emblemindən sərbəst istifadə edə bilər.

Şəxsi imtiyaz və immunitetlər, yəni *diplomatik nümayəndəliyin başçısının və diplomatik heyətinin digər üzvlərinin* (habelə onların ailə üzvlərinin) imtiyaz və immunitetləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- 1) *şəxsi toxunulmazlıq;*
- 2) *mənzil toxunulmazlığı;*
- 3) *yurisdiksiya immuniteti;*
- 4) *fiskal immuniteti;*

5) gömrük imtiyazları;

6) hərbi və digər şəxsi mükəlləfiyyətlərdən azad olunma.

İnzibati-texniki heyətin üzvləri də, demək olar ki, eyni imtiyaz və immunitetlərdən istifadə edirlər. Bu şəxslərin mülki-hüquqi və inzibati yurisdiksiyadan immuniteti onlar yalnız öz xidməti vəzifələrini icra etdiyi zaman qüvvədə olur.

Xidmətçi heyətin üzvləri xidməti vəzifələrini icra etdikləri zaman törətdikləri hərəkətlərlə bağlı immunitetə malikdirlər və onlar aldıqları məvacibdən vergi və rüsum ödəməkdən azaddırlar.

8. Dövlətlərin beynəlxalq təşkilatlar yanında nümayəndəlikləri

Dövlətlərin beynəlxalq təşkilatlar yanında daimi nümayəndəlikləri diplomatiya və konsulluq hüququnun nisbətən yeni institutu hesab edilir. Bu institutun yaranması və inkişafı müxtəlif səpkili beynəlxalq təşkilatların meydana gəlməsi və beynəlxalq məsələlərin həllində onların artan rolu, dövlətlərlə həmin beynəlxalq təşkilatlar arasındakı əlaqələrin səmərəli qurulması zərurəti ilə əlaqədardır. Dövlətlərin Birləşmiş Millətlər Təşkilatında, BMT-nin ixtisaslaşmış təşkilatlarında, regional təşkilatlarda daimi nümayəndəlikləri vardır. Təşkilatın nizamnaməsi bunu nəzərdə tutursa, həmin təşkilatın yanında onun üzvü olmayan dövlətlərin daimi müşahidəçi missiyaları olur.

Beynəlxalq təşkilat yanında nümayəndə təşkilatın mənzil-qərarگاهının yerləşdiyi dövlətdə akkreditə olunmur, o öz dövlətini beynəlxalq təşkilatda (onun orqanında) təmsil edir. Bu faktın özündən aşağıdakı hüquqi nəticələr ortaya çıxır: a) həmin nümayəndənin təyin olunması üçün beynəlxalq təşkilatdan və ya təşkilatın yerləşdiyi dövlətdən əqreman alınması tələb olunmur; b) bu nümayəndələr ikitərəfli diplomatiyada tətbiq olunan qaydalar əsasında persona non grata elan oluna bilməzlər; c) təşkilatın yerləşdiyi dövlət onlara münasibətdə qarşılıqlı əsasda hər hansı tədbir görə bilməz.

Beynəlxalq təşkilatlar yanında daimi nümayəndəliklərin *funksiyaları* bunlardır: a) nümayəndəliyi göndərən dövlətin təmsil olunması; b) təşkilatda həmin dövlətin mənafeələrinin qorunması; c) təşkilatla əlaqələr saxlanması; ç) öz dövlətinə təşkilatın fəaliyyəti haqqında məlumat verilməsi və s.

Beynəlxalq təşkilatlar yanında nümayəndəliklərin və onların əməkdaşlarının imtiyaz və immunitetləri diplomatik nümayəndəliklərin və onların diplomatik heyətinin malik olduğu imtiyaz və immunitetlərlə ümumən üst-üstə düşür.

9. Xüsusi missiyalar

Xüsusi missiya dedikdə, müəyyən məsələlər üzrə danışıqlar aparmaq və ya hər hansı konkret vəzifəni yerinə yetirmək məqsədilə (məsələn, yubiley təntənələrində və ya dəfn mərasimlərində iştirak etmək üçün) başqa bir dövlətə onun razılığı ilə göndərilən rəsmi nümayəndə heyəti başa düşülür. Beynəlxalq konfransların və ya beynəlxalq təşkilatların orqanlarının işində iştirak etmək üçün göndərilən nümayəndə heyətləri buraya aid edilmir.

Xüsusi missiyaların hüquqi statusu beynəlxalq adət normaları ilə və az sayda iştirakçısı olan Xüsusi missiyalar haqqında 1969-cu il Konvensiyası ilə nizama salınır. Konvensiyada prinsip etibarilə qəbul edilir ki, diplomatik nümayəndəliklərin və onların diplomatik heyətinin malik olduğu imtiyaz və immunitetlər xüsusi missiyalara və onların heyətinə şamil edilir. Bununla belə, Konvensiyada bir sıra məhdudiyətlər öz əksini tapmışdır. Belə ki, 25-ci maddəyə görə, yerli hakimiyyət nümayəndələri, yanğın və ya digər təbii fəlakət olduqda, xüsusi missiyanın yerləşdiyi binalara missiyanın başçısının razılığı olmadan daxil ola bilməzlər.

Konvensiyada (21-ci maddə) nəzərdə tutulur ki, xüsusi missiyaya dövlət başçısı, hökumət başçısı, xarici işlər naziri və ya dövlətdə yüksək mövqə tutan digər şəxs rəhbərlik etdiyi və ya onun işində iştirak etdiyi hallarda bu şəxslər qəbul edən dövlətdə və ya hər hansı üçüncü dövlətdə, beynəlxalq hüquqla (yəni faktik olaraq beynəlxalq adət normaları ilə) tanınan imtiyaz və immunitetlərə malik olurlar.

10. Beynəlxalq təşkilatların və onların əməkdaşlarının imtiyaz və immunitətləri

Beynəlxalq təşkilatlar və onların əməkdaşları öz funksiyalarını normal həyata keçirmək üçün müvafiq dövlətin (və ya dövlətlərin) hakimiyyət orqanlarının nəzarətindən kənar qalmalıdır. Bununla əlaqədar beynəlxalq hüquq normalarında onlar üçün diplomatik imtiyaz və immunitətlər müəyyən olunmuşdur.

Beynəlxalq təşkilatların, məsələn, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının və BMT-nin ixtisaslaşmış təsisatlarının imtiyaz və immunitətləri diplomatik nümayəndəliklərin yuxarıda şərh etdiyimiz imtiyaz və immunitətləri ilə tam üst-üstə düşür.

Beynəlxalq təşkilatların əməkdaşlarının imtiyaz və immunitətlərinə gəlincə isə, diplomatik imtiyaz və immunitətlər tam həcmdə yalnız bu təşkilatların ön yüksək icraçı şəxsləri üçün nəzərdə tutulmuşdur. Qalan əməkdaşların imtiyaz və immunitətlərinin əsasında funksional zərurət prinsipi durur. Öz xidməti vəzifələrini yerinə yetirərkən onlar yerli yurisdiksiyadan immunitətə malikdirlər, habelə vergi immunitətindən, gömrük imtiyazlarından və s. istifadə edirlər.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatı üçün müəyyən missiyanı həyata keçirən ekspertlər tapşırığın yerinə yetirilməsi müddətinə bir sıra imtiyaz və immunitətlərə malik olurlar: a) həbsə alınmaqdan və ya tutulub saxlanmaqdan immunitət; b) törətdikləri istənilən hərəkətə görə məhkəmə-prosessual immuniteti; c) sənədlərin toxunulmazlığı; ç) şifrdən istifadə etmək və kuryer vasitəsilə rəsmi yazışmalar aparmaq hüququ; d) şəxsi baqajla bağlı diplomatik nümayəndələrə verilən eyni güzəştlər və b.

11. Konsulluqlar: anlayışı və funksiyaları

Səfirliklər (və ya daimi missiyalar) kimi konsulluqlar da dövləti onun sərhədlərindən kənarında təmsil edən daimi nümayəndəliklərdir. Lakin konsulluqlar aşağıda şərh edəcəyimiz funksiyalarına görə diplomatik nümayəndəliklərdən fərqlənir. Bundan əlavə, onlar qəbul edən dövlətin bütün ərazisində deyil, onun yalnız bir hissəsini əhatə edən və qarşılıqlı razılıq əsasında müəyyən olunan konsulluq dairəsində fəaliyyət göstərir. Beləliklə, bir dövlətin ərazisində başqa bir dövlətin bir neçə konsulluq idarəsi ola bilər. Konsulluq münasibətləri müvafiq dövlətlər arasında diplomatik münasibətlər olmadığı halda da qurula bilər və digər tərəfdən, diplomatik münasibətlərin kəsilməsi hələ konsulluq münasibətlərinin xitam olunması demək deyildir. Konsulluq idarələrinə konsullar rəhbərlik edir. Diplomatik nümayəndədən fərqli olaraq, konsul öz dövlətinin qəbul edən dövlətdə səlahiyyətli nümayəndəsi sayılır. O öz dövlətini yalnız müəyyən məsələlər üzrə və yalnız öz konsulluq dairəsində təmsil edir.

Konsulluq funksiyaları xüsusi konsulluq idarələri tərəfindən və ya tərkibində konsulluq şöbələri olan diplomatik nümayəndəliklər tərəfindən həyata keçirilir. Konsulluq idarələrinin dörd *növü* vardır: 1) baş konsulluqlar; 2) konsulluqlar; 3) vitse-konsulluqlar və 4) konsul agentlikləri. Buna uyğun olaraq, dörd konsul dərəcəsi mövcuddur: 1) baş konsul; 2) konsul; 3) vitse-konsul və 4) konsul agentli.

Bəzi dövlətlər öz praktikasında *fəxri və ya ştatdankənar konsullardan* istifadə edir. Adətən, fəxri konsullar konsulluğun yerləşdiyi dövlətdə daimi yaşayan şəxslərin sırasından təyin olunur. Onlar təyin edən dövlətin dövlət qulluqçuları ştatında hesab olunurlar və bu işə görə məvacib almırlar.

Azərbaycan Respublikasının Konsul Nizamnaməsinin XIII fəslə ştatdankənar konsullara həsr olunmuşdur. Burada deyilir: «Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi konsulluğun yerləşdiyi dövlətin razılığına əsasən ayrı-ayrı konsul funksiyalarının yerinə yetirilməsini ştatdankənar konsullara tapşıra bilər» (95-ci maddə);

«Ştadkənar konsulların funksiyalarını Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi müəyyənləşdirir» (96-cı maddə); «Ştadkənar konsullar Azərbaycan Respublikasının dövlət qulluğunda olurlar» (97-ci maddə). Azərbaycan Respublikası yalnız ştatlı konsullardan istifadə edir.

Konsulluq münasibətləri haqqında 1963-cü il Vyana Konvensiyasına görə, konsulluqlar aşağıdakı *funksiyaları* həyata keçirir:

1) öz dövlətinin, onun hüquqi şəxslərinin və vətəndaşlarının mənafələrini qorumaq;

2) öz dövləti ilə qəbul edən dövlət arasında ticarət, iqtisadi, mədəni, elmi və digər əlaqələrin inkişafına yardım göstərmək;

3) konsulluq dairəsinin iqtisadi, hüquqi və siyasi həyatına dair məlumat toplamaq və öz dövlətinin xarici işlər nazirliyinə çatdırmaq;

4) öz dövlətinin vətəndaşları üçün inzibati və notariat funksiyaları həyata keçirmək;

5) öz dövlətinin dəniz və hava gəmilərinə, digər nəqliyyat növlərinə və onların heyətinə münasibətdə müəyyən vəzifələr yerinə yetirmək;

6) öz dövlətinə səfər edən əcnəbilərə vizalar vermək və s.

1963-cü il Konvensiyasına görə, konsulluq idarəsinin heyəti *üç kateqoriyaya* bölünür:

1) konsulluq xidmətində olan və konsulluq funksiyalarını yerinə yetirən vəzifəli şəxslər;

2) inzibati-texniki iş yerinə yetirən konsul qulluqçuları;

3) xidmətçi heyət.

Azərbaycan Respublikası konsulluqlarının heyəti, funksiyaları, funksiyaların həyata keçirilməsi qaydası və digər məsələlər Azərbaycan Respublikasının 1994-cü il 8 fevral tarixli Qanunu ilə təsdiq edilmiş *Azərbaycan Respublikasının Konsul Nizamnaməsində* öz əksini tapmışdır.

12. Konsulun təyin olunması və onun funksiyalarının xitam olunması

Konsullar, bir qayda olaraq, xarici işlər idarəsi tərəfindən təyin olunur. Təyin olunmuş şəxsə onun səlahiyyətlərini təsdiq edən xüsusi sənəd – *konsul patenti* verilir. Bu sənəddə həmin şəxsin adı, rütbəsi, tutduğu vəzifə, konsul dairəsi və konsulluğun yerləşdiyi yer göstərilir. Konsul patenti diplomatik kanallar vasitəsilə qəbul edən dövlətin hökumətinə göndərilir. Həmin dövlət (adətən, xarici işlər idarəsi), əgər təyin olunmuş şəxsə etirazı yoxdursa, onun öz vəzifələrinin icrasına başlamasına icazə – *ekzekvatura* verir. Ekzekvatura ya ayrıca sənəd, ya da konsul patentinin üzərində təsdiqləyici yazı şəklində olur. Ekzekvaturanın verildiyi andan konsul missiyası başlanmış sayılır.

Konsulluq dairəsinin hüdudları və ya konsulluq idarəsinin başçısının dərəcəsi dəyişərkən, o, yeni patent və ekzekvatura almalıdır. Konsulluğun heyətinin digər üzvləri üçün bu, tələb olunmur; lakin qəbul edən dövlətin xarici işlər idarəsi onların təyinatı barədə məlumatlandırılmalıdır.

Diplomatik nümayəndəliklərin konsul şöbələrinin müdirləri üçün, bir qayda olaraq, konsul patentinin göndərilməsinə və ekzekvaturanın alınmasına ehtiyac yoxdur. Diplomatik heyətin digər üzvləri kimi, onların təyin olunması haqqında qəbul edən dövlətin müvafiq orqanına, sadəcə olaraq, məlumat verilir.

Konsulun missiyası aşağıdakı hallarda *sona yetir*:

- a) onu təyin etmiş dövlət tərəfindən konsulun geri çağırılması;
- b) konsulun *persona non grata* elan olunması;
- c) konsul patentinin müddətinin başa çatması;
- ç) konsulluq dairəsinin yerləşdiyi ərazinin qəbul edən dövlətin suverenliyindən çıxması;
- d) konsulluq idarəsinin bağlanması;
- e) konsulluq münasibətlərinin xitam olunması;
- ə) təmsil olunan dövlət ilə qəbul edən dövlət arasında müharibə başlaması.

13. Konsulluqların və onların heyətinin imtiyaz və immunitetləri

Konsul imtiyaz və immunitetləri, 1963-cü il Vyana Konvensiyasının preambulasında göstəriləni kimi, «ayrı-ayrı şəxslərin mənfəəti üçün deyil, konsulluq idarələri tərəfindən öz funksiyalarının səmərəli həyata keçirilməsini təmin etmək üçün verilir». Konvensiyaya görə, konsulluqlar aşağıdakı imtiyaz və immunitetlərə malikdirlər:

a) konsulluğun binalarının toxunulmazlığı («təxirəsalınmaz müdafiə tədbirlərinin görülməsini tələb edən yanğın və ya digər təbii fəlakət halları»ndan başqa);

b) arxivlərin, sənədlərin və rəsmi yazışmaların toxunulmazlığı;

c) konsulluğa mənsub olan əmlakın və nəqliyyat vasitələrinin toxunulmazlığı;

ç) bütün vergi və rüsumlardan azad olunma;

d) öz dövlətinin hökuməti, diplomatik və konsulluq nümayəndəlikləri ilə sərbəst və məncəsiz əlaqə saxlanması (o cümlədən diplomatik və konsul kuryer və şifrlərindən istifadə etmək hüququ);

e) bayraq və emblemdən istifadə etmək hüququ.

Konsulluqların heyəti üçün hansı imtiyaz və immunitetlərin nəzərdə tutulması ikitərəfli konsulluq konvensiyalarında müxtəlif cür həll olunur. Bir sıra bu cür konvensiyalarda, 1963-cü il Vyana Konvensiyasının əksinə olaraq, konsulluqların əməkdaşları üçün, demək olar ki, bütün diplomatik imtiyaz və immunitetlər nəzərdə tutulur. Vyana Konvensiyasının özündə isə bəzi məhdudiyətlər əks olunmuşdur. Məsələn, 41-ci maddədə deyilir: «1. Konsulluğun vəzifəli şəxsləri, ağır cinayətlər törətdiklərinə görə səlahiyyətli məhkəmə orqanlarının qərarı ilə mümkün olan hallardan başqa, həbs edilə və ya həbsdə saxlanıla bilməzlər. 2. Bu maddənin 1-ci bəndində göstərilən hallar istisna olmaqla, yalnız qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə qərarının icra edildiyi hallardan başqa, konsulluğun vəzifəli şəxslərinin azadlığı heç bir formada məhdudlaşdırıla bilməz». Konvensiyanın 44-cü maddəsinə əsasən, göstərilən şəxslər ifadə vermək üçün məhkəməyə çağırıla bilər. Doğrudur, məhkəməyə gəlməkdən imtinaya görə onlara cəza tədbirləri tətbiq oluna bilməz. Qeyd edilənlərdən başqa, konsulluqların əməkdaşları və onların ailə üzvləri aşağıdakı imtiyaz və immunitetlərdən istifadə edirlər: a) müəyyən vergi güzəştləri; b) gömrük imtiyazları; c) hərbi və digər şəxsi mükəlləfiyyətlərdən azad olunma və b.

XV FƏSİL

BEYNƏLXALQ İNSAN HÜQUQLARI HÜQUQU

1. Beynəlxalq insan hüquqları hüququnun anlayışı və inkişaf tarixi

İnsan hüquqlarının müdafiəsi ideyası özü-özlüyündə dövlətdaxili hüququn məhsuludur. Bu ideyanın məğzi ondan ibarətdir ki, istənilən fərd məhz insan varlığı olduğuna görə doğulduğu andan müəyyən ayrılmaz hüquqlara malikdir və dövlət bərabər əsasda, heç bir ayrı-seçkilik olmadan bu hüquqları qanunvericilikdə və praktikada təmin etməlidir. Göstərilən ideyanın hüquqi normada öz ifadəsini tapması (yəni pozitivləşməsi) dövlətdaxili hüquq sistemlərinə çoxdan məlumdur. Müasir beynəlxalq hüququ səciyyələndirən məqamlardan biri kimi biz dərsliyin I fəslində göstərmişdik ki, *insan hüquqları ideyası İkinci Dünya müharibəsindən sonra beynəlxalq səviyyəyə çıxmış və dövlətlərin müvafiq öhdəlikləri şəklində təsbit olunmuşdur*. Əsas etibarilə, suveren və müstəqil dövlətlər arasında münasibətləri tənzimləmək missiyasını yerinə yetirən beynəlxalq hüquqda fərdlərin əsas hüquq və azadlıqlarını nizamlayan norma və prinsiplərin inkişaf etməsi çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu norma və prinsiplərin məcmusu **beynəlxalq insan hüquqları hüququnu** (international human rights law) təşkil edir.

Beynəlxalq hüququn bu sahəsi ədəbiyyatda müxtəlif cür adlandırılır: «insan hüquqlarının beynəlxalq müdafiəsi», «beynəlxalq hüquqda insan hüquqları», «beynəlxalq insan hüquqları hüququ», «beynəlxalq humanitar hüquq» və s. Bundan sonrakı fəsildə biz görəəcəyik ki, beynəlxalq humanitar hüquq beynəlxalq hüququn digər bir müstəqil sahəsidir və müharibə adət və qanunlarını əhatə edir. Beynəlxalq hüquq elmində, demək olar ki, hamılıqla qəbul

olunmuş bu termini genişləndirmək və onunla insan hüquqlarını da əhatə etmək və ya onu yalnız insan hüquqlarına aid etmək, zənnimizcə, doğru deyildir və bu ideya qətiyyənlə mövcud beynəlxalq sənədlərə və praktikaya söykənmir. İlk iki termin isə formal-hüquqi baxımdan qəbul edilə bilməz. Əgər biz beynəlxalq münasibətlərin deyil, beynəlxalq hüququn sahələrindən danışırıqsa, onda müvafiq normalar məcmusunu «hüquq» adlandırmalıyıq: məsələn, beynəlxalq dəniz hüququ, beynəlxalq müqavilələr hüququ, diplomatiya hüququ, beynəlxalq cinayət hüququ və s. (yeri gəlmişkən, bəzi dərslərdə bu günə kimi «beynəlxalq cinayət hüququ» əvəzinə «cinayətkarlıqla beynəlxalq mübarizə» ifadəsi işlədilir).

İnsan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müstəviyə çıxmasından danışarkən bir məqamı xüsusilə vurğulamaq lazımdır: heç bir mövcud beynəlxalq müqavilə bilavasitə fərdlərə hüquq və azadlıqlar vermir. İnsan hüquqları sahəsindəki müqavilələrdə işlədilən «hər kəsin... hüququ vardır» konstruksiyası birbaşa fərdlərə deyil, dövlətlərə ünvanlanmışdır. Dövlət müqavilənin iştirakçısı olan *digər dövlətlər qarşısında* öz üzərinə öhdəlik götürür ki, müəyyən hüquq və azadlıqları yurisdiksiyası çərçivəsində hər bir şəxsə təmin etsin. Belə bir sual ortaya çıxıb bilər: əgər hər bir dövlətdə əsas insan hüquqları təsbit olunursa, onda beynəlxalq-hüquqi tənzimləməyə nə ehtiyac vardır? Beynəlxalq hüququn bu sahədə rolu aşağıdakılardan ibarətdir: a) insan hüquqlarının təbii xarakter daşmasını və dövlətin qanunvericiliyindən kənarında və ondan asılı olmayaraq mövcud olmasını bəyan etmək; b) insan hüquqlarının müdafiəsi məsələsinin dövlətin daxili işi olmadığını bəyan etmək; c) dövlətlər üçün ümumi standartlar müəyyən etmək (əsas insan hüquq və azadlıqlarının «kataloqu» müəyyən etmək); ç) dövlətlərin insan hüquqları sahəsindəki öhdəliklərini necə yerinə yetirmələri üzərində nəzarət mexanizmləri müəyyən etmək.

Beləliklə, **insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində ümumi standartlar müəyyənləşdirən və bu standartların dövlətlər tərəfindən yerinə yetirilməsinə nəzarət məqsədilə xüsusi mexanizmlər müəyyən edən normaların məcmusuna beynəlxalq insan hüquqları hüququ deyilir.**

Beynəlxalq insan hüquqları hüququnun tarixi BMT Nizamnaməsindən başlamışdır. Bundan əvvəl ayrı-ayrı aktlar mövcud olsa da (məsələn, köləliyin ləğvi, milli azlıqların müdafiəsi və s. ilə bağlı), insan hüquqlarının universal səviyyədə müdafiəsi ideyası ilk dəfə olaraq məhz BMT Nizamnaməsində öz əksini tapmışdır. Burada « irqinə, cinsinə, dilinə və ya dini mənsubiyyətinə fərq qoyulmadan bütün insanların əsas hüquq və azadlıqlarına hörmətin dəstəklənməsi və həvəsləndirilməsi» BMT-nin əsas məqsədlərindən biri kimi bəyan edilir (1-ci maddə). «Bütün insanların əsas hüquq və azadlıqlarına hamılıqla hörmət edilməsinə və riayət edilməsinə dəstək verilməsi» (55-ci maddə) və bunun üçün BMT ilə birgə və ya müstəqil tədbirlər görülməsi (56-cı maddə) dövlətlərin üzərinə vəzifə kimi qoyulur. Gördüyümüz kimi, bu öhdəliklər dəqiq və birmənalı ifadə olunmamışdır. Daha doğrusu, söhbət burada insan hüquqlarının təmin edilməsi və ya insan hüquqlarına hörmət edilməsi vəzifəsindən deyil, bu hüquqlara hörmətin «dəstəklənməsi və həvəsləndirilməsi» vəzifəsindən gedir. Bu vəzifənin məzmununu konkret situasiyalara tətbiq etmək olduqca çətindir. Praktiki olaraq bu o deməkdir ki, yalnız insan hüquqlarına tam etinasızlıqla yanaşan, bu hüquqları kobud və kütləvi şəkildə pozan dövlət yuxarıda göstərilən Nizamnamə öhdəliyini yerinə yetirməmiş olur.

Məsələn, *Tehran girovları haqqında işdə* (ABŞ/İran – 1980-ci il) BMT Beynəlxalq Məhkəməsi qeyd etmişdi ki, «insanların qanunsuz olaraq azadlıqdan məhrum edilməsi və onların ağır şəraitdə fiziki təzyiqlərə məruz qoyulması – Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Nizamnaməsinin prinsiplərinə... tamamilə ziddir».

Namibiya işində (1971-ci il) Beynəlxalq Məhkəmə Cənubi Afrika Respublikasının bu ərazidə yeritdiyi irqi ayrı-seçkilik siyasətini «BMT Nizamnaməsinin məqsəd və prinsiplərinin kobud pozuntusu» kimi səciyyələndirmişdi.

İkinci bir tərəfdən, BMT Nizamnaməsində konkret insan hüquq və azadlıqları sadalanmır. Hansı hüquqların əsas insan hüquqlarına aid olduğunu və onların «beynəlxalq kataloqunu» müəyyən etmək üçün 1948-ci il dekabrın 10-da BMT Baş Məclisinin 217 (III) nömrəli qətnaməsi ilə *Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi* qəbul edildi. 58 BMT üzvündən 48-i Nizamnamənin lehinə

səs vermiş, 8 dövlət, o cümlədən SSRİ bitərəf qalmışdı (iki dövlət isə, ümumiyyətlə, iştirak etməmişdi). 30 maddədən ibarət olan bu sənəddə vətəndaş və siyasi hüquqlardan başqa, bir sıra iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar da (məsələn, işləmək hüququ, təhsil hüququ, istirahət hüququ və b.) təsbit olunmuşdur. Bəyannamə beynəlxalq insan hüquqları hüququnun, habelə bütövlükdə beynəlxalq hüququn inkişafında misilsiz rol oynamışdır. Onun başlıca müddəaları bir çox konstitusiyaya və digər qanunvericilik aktlarında öz əksini tapmış, xeyli sayda milli məhkəmə qərarlarının əsasını təşkil etmişdir. Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin hüquqi xarakteri barədə müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bununla bağlı ilk növbədə qeyd edək ki, Bəyannamə BMT Baş Məclisinin qətnaməsidir və onun bilavasitə hüquqi qüvvəsi yoxdur; müqavilə əvəzinə qətnamə qəbul etməklə, dövlətlər öz üzərlərinə məcburi öhdəliklər götürmək istəməmişlər. Lakin Bəyannamənin əksər müddəaları bu gün adət kimi hamılıqla tanınmışdır. Bilavasitə olmasa da, dövlətlərin ümumi praktikası *vasitəsilə* (müvafiq müqavilələrdə iştirak, Bəyannamənin milli qanunvericiliyə bu və ya digər şəkildə daxil edilməsi, məhkəmə qərarlarında Bəyannaməyə istinad edilməsi və s.) bu müddəalar ümumi beynəlxalq adət hüququnun bir hissəsini təşkil edir. Lakin Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi bütövlükdə beynəlxalq adət hüququna çevrilməmişdir; məsələn, sığınacaq hüququnu (14-cü maddə), işsizlikdən müdafiə hüququnu (23-cü maddənin 1-ci hissəsi), asudə vaxt hüququnu (24-cü maddə) və bir sıra digər hüquqları heç də bütün dövlətlər üçün məcburi olan normalar kimi qəbul etmək olmaz.

Əsas insan hüquq və azadlıqlarını *hüquqi sənəd* çərçivəsində təsbit etmək məqsədilə 1966-cı ildə iki universal müqavilə imzalandı – *İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında 1966-cı il Beynəlxalq Paktı* (1976-cı il yanvarın 3-də qüvvəyə minmişdir) və *Vətəndaş və siyasi hüquqlar haqqında 1966-cı il Beynəlxalq Paktı* (1976-cı il martın 23-də qüvvəyə minmişdir). Adlarından görüldüyü kimi, birinci Paktı iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar, ikinci Paktı isə vətəndaş və siyasi hüquqlar öz əksini tapmışdır. Formal-hüquqi baxımdan Vətəndaş və siyasi hüquqlar haqqında Pakt daha mükəmməldir və o, iştirakçı dövlətlər üçün daha aydın və

dəqiq müəyyən olunmuş öhdəliklər nəzərdə tutur. Paktda nəzərdə tutulmuş başlıca öhdəlik ondan ibarətdir ki, dövlət öz ərazi hüddullarında və yurisdiksiyası çərçivəsində olan hər bir şəxsin bu Paktda təsbit olunmuş hüquqlarına *hörmət etməli* və onları *təmin etməlidir* (2-ci maddənin 1-ci hissəsi). Paktdan irəli gələn öhdəliklərini həyata keçirmək üçün dövlət zəruri qanunvericilik, inzibati və digər tədbirlər görməli (2-ci maddənin 2-ci hissəsi), habelə pozulmuş hüquqların müdafiəsi və bərpası məqsədilə şəxsə səmərəli dövlətdaxili hüquqi müdafiə vasitələri təmin etməlidir (2-ci maddənin 3-cü hissəsi). Vətəndaş və siyasi hüquqlar haqqında Paktın daha bir üstün cəhəti ondadır ki, o, iştirakçı dövlətlərin öz öhdəliklərini yerinə yetirmələrinə nəzarət etmək məqsədilə xüsusi mexanizm nəzərdə tutur. Bu, 28-ci maddənin əsasında təsis olunmuş İnsan hüquqları komitəsidir (bu barədə aşağıda bəhs ediləcəkdir). Pakta iki protokol əlavə olunmuşdur: İnsan hüquqları komitəsinə fərdi şikayətlərə baxmaq səlahiyyəti verən *1966-cı il Fakültativ Protokolu* və *Ölüm cəzasının ləğvinə yönəlmiş İkinci Fakültativ Protokolu* (1989-cu il).

Beynəlxalq insan hüquqları hüququnun sonrakı inkişafı ayrı-ayrı insan hüquqlarına həsr olunmuş müqavilələrin bağlanması və insan hüquqları sahəsində beynəlxalq mexanizm və prosedurların inkişaf etdirilməsi və təkmilləşdirilməsi ilə əlamətdardır. Bu gün beynəlxalq insan hüquqları hüququ beynəlxalq hüququn ən intensiv inkişaf edən və dövlətdaxili hüquq ilə ən sıx «əməkdaşlıq edən» sahələrindən biridir.

2. Beynəlxalq insan hüquqları hüququnun mənbələri

İnsan hüquqları sahəsindəki beynəlxalq öhdəliklər, əsas etibarilə, müqavilə mənşəlidir. Müqavilənin üstünlüyü ondadır ki, o, dövlətlərin konkret insan hüquqlarının müdafiəsi ilə bağlı öhdəliklərini dəqiq müəyyən edir və ən əsası, bu öhdəliklərin yerinə yetirilməsini təmin etməli olan xüsusi mexanizm və prosedurlar nəzərdə tutur.

Hazırda insan hüquqları sahəsində 70-dən artıq beynəlxalq müqavilə vardır. Bundan əlavə, Beynəlxalq Əmək Təşkilatı (BƏT) çərçivəsində bəzən sosial ədalətin *corpus juris*-i adlanan çoxlu sayda konvensiyalar qəbul olunmuşdur.

İnsan hüquqları sahəsindəki mövcud beynəlxalq müqavilələri dörd kateqoriyaya bölmək olar:

1) *Ümumi müqavilələr*. Bu müqavilələrdə, demək olar ki, bütün əsas insan hüquqları və ya onların böyük bir hissəsi təsbit olunur. Ümumi müqavilələr həm universal, həm də regional səviyyədə mövcuddur. Universal müqavilələrə *İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında 1966-cı il Beynəlxalq Paktı* və *Vətəndaş və siyasi hüquqlar haqqında 1966-cı il Beynəlxalq Paktı* aiddir. Ümumi regional müqavilələr aşağıdakılardır: *İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında 1950-ci il Konvensiyası (Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası)*; *Avropa Sosial Xartiyası*; *Amerika İnsan Hüquqları Konvensiyası*; *İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar sahəsində Amerika İnsan Hüquqları Konvensiyasına 1988-ci il Əlavə Protokolu*; *İnsan və xalqların hüquqları haqqında 1981-ci il Afrika Xartiyası*.

2) *Xüsusi müqavilələr*. Bu müqavilələr konkret insan hüquqlarının müdafiəsinə yönəlmişdir. Xüsusi müqavilələr də universal və regional səviyyədə bağlanır. Universal müqavilələr, əsasən, bunlardır: *Soyqırım cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında 1948-ci il Konvensiyası*; *1926-cı il Köləlik Konvensiyası*; *Köləliyin, qul ticarətinin və köləliyə oxşar institut və adətlərin ləğv edilməsi haqqında 1956-cı il Əlavə Konvensiyası*; *İcbari əməyin ləğv olunması haqqında 1957-ci il 105 nömrəli BƏT Konvensiyası*; *İşgəncə və qəddar, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəza əleyhinə 1984-cü il Konvensiyası*. Regional səviyyədə bağlanmış xüsusi müqavilələrə bir sıra misallar gətirək: *İşgəncənin və qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəzanın qarşısının alınması haqqında 1987-ci il Avropa Konvensiyası*; *İşgəncənin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında 1985-ci il Amerika Konvensiyası*; *Sosial təminat haqqında 1972-ci il Avropa Konvensiyası*.

3) *Ayrı-ayrı qrupların müdafiəsinə yönəlmiş müqavilələr*. Cəmiyyətin ayrı-ayrı təbəqələrinin hüquqlarını qorumaq məqsədi gü-

dən bu müqavilələrə misal olaraq aşağıdakıları göstərmək olar: *Qadınların siyasi hüquqları haqqında 1952-ci il Konvensiyası*; *Uşaq hüquqları haqqında 1989-cu il Konvensiyası*; *Bütün miqrant işçilərin və onların ailə üzvlərinin hüquqlarının müdafiəsi haqqında 1990-cı il Beynəlxalq Konvensiyası*; *Miqrant işçilərin hüquqi statusu haqqında 1977-ci il Avropa Konvensiyası*; *Milli azlıqların müdafiəsi haqqında 1995-ci il Çərçivə Konvensiyası*; *Müstəqil ölkələrdə köklü və tayfa xalqlarına dair 1989-cu il 169 nömrəli BƏT Konvensiyası* və s.

4) *Ayrı-seçkilik məsələsinə aid olan müqavilələr*. Bu müqavilələr irqi və ya cinsi əsaslara görə təhsil, işdüzlənmə və s. sahələrdə ayrı-seçkiliyin qarşısını almaq məqsədi daşıyır. Bu məsələ ilə bağlı bir sıra universal müqavilələr mövcuddur, məsələn: *İrqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında 1965-ci il Beynəlxalq Konvensiyası*; *Aparteid cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında 1973-cü il Beynəlxalq Konvensiyası*; *Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında 1979-cu il Konvensiyası*; *Təhsil sahəsində ayrı-seçkilik əleyhinə 1960-cı il YUNESKO Konvensiyası* və s.

İnsan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsi sahəsində *adət normalarının* da müəyyən rolu vardır. Beynəlxalq hüquqi adətin bu sahədə rolu müvafiq müqavilə müddələrinin qeyri-İştirakçı dövlətlərə şamil edilməsi və həmin müqavilələrdə nəzərdə tutulmamış hüquqi müdafiə vasitələrinin təmin edilməsilə məhdudlaşır. Əsas insan hüquqlarının müəyyən hissəsi artıq ümumi beynəlxalq adət hüququnun bir hissəsinə çevrilmişdir və hər hansı bir müqavilənin iştirakçısı olub-olmamasından asılı olmayaraq bütün dövlətlər üçün məcburidir. Məsələn, indi heç bir dövlət Vətəndaş və siyasi hüquqlar haqqında 1966-cı il Paktında iştirak etmədiyini bəhanə gətirərək (belə dövlətlərin sayı 30-dan artıqdır), işgəncələr tətbiq edə bilməz və ya şəxsi özbaşına, yaxud qanuni əsas olmadan həyatdan məhrum edə bilməz. Dövlətlərin aşağıdakı hüquqa zidd əməlləri beynəlxalq adət hüququnun pozuntusu kimi tövsif edilə bilər: soyqırım; aparteid; köləlik; bir sıra insan hüquqlarının aşağıdakı sisteməlik və ya kobud pozuntuları (şəxsin qanunsuz həyatdan məhrum edilməsi; işgəncə; irqi ayrı-seçkilik; uzunmüddətli

özbaşına həbs; şəxsin zorla müəyyən ərazidən çıxarılması; minimal məhkəmə təminatlarının pozulması; qanunun geriyyə tətbiqi).

İnsan hüquqları sahəsində *tövsiyə xarakterli sənədlər* köməkçi hüquq mənbəyi kimi böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu cür sənədlərə misal olaraq aşağıdakıları göstərmək olar: BMT Baş Məclisinin qətnamələri, o cümlədən bu qətnamələrlə qəbul olunmuş aktlar (məsələn, *Dözümsüzlüyün və din və ya əqidələr əsasında ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında 1981-ci il Bəyannaməsi; Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərə münasibətdə ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinə dair BMT-nin Minimal standart qaydaları (1985-ci il); Milli, etnik, dil və dini azlıqlara mənsub olan şəxslərin hüquqları haqqında 1992-ci il Bəyannaməsi* və s.); beynəlxalq konfransların aktları (məsələn, 1990-cı il sentyabrın 30-da Uşaqlar naminə yüksək səviyyədə Ümumdünya görüşü zamanı qəbul olunmuş *Uşaqların yaşaması, müdafiəsi və inkişafının təmin edilməsi haqqında Ümumdünya Bəyannaməsi*; İnsan hüquqları üzrə Ümumdünya Vyana Konfransında (14-25 iyun 1993-cü il) qəbul olunmuş *Vyana Bəyannaməsi və Hərəkət Proqramı* və s.); ATƏM (indiki ATƏT) çərçivəsində qəbul olunmuş və özündə siyasi öhdəliklər ehtiva edən sənədlər və b.

Bu sənədlərdə həm bütövlükdə insan hüquqlarının müdafiəsi, həm də konkret insan hüquqlarının həyata keçirilməsi ilə bağlı tövsiyə xarakterli standartlar müəyyən olunur. Adətən, dövlətlər bu standartlara riayət etməyə çalışır, bəzi hallarda isə onları, hətta öz qanunvericiliyinə daxil edirlər.

3. İnsan hüquqlarının təsnifatı

İnsan hüquqlarının ən sadə təsnifatı onların vətəndaş, siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlara ayrılmasıdır. Universal və regional səviyyədə bağlanan ümumi müqavilələr çox zaman bu bölgüyə uyğunlaşdırılır. Geniş yayılmış daha bir təsnifat isə tarixi meyara söykənir. Söhbət fransız alimi K.Vasak tərəfindən irəli sürülmüş «*insan hüquqlarının üç nəsl*» konsepsiyasından gedir. Bu

konsepsiyaya görə, hazırda mövcud olan bütün əsas insan hüquqları öz inkişaf tarixində üç mərhələ keçmişdir və bu mərhələlər əsasında üç nəsil fərqləndirilir.

Birinci nəslə vətəndaş hüquqları və siyasi hüquqlar aiddir; Qərbi ölkələrinin məşhur sənədlərində yalnız bu hüquqlar öz əksini tapmışdı. Bu hüquqlar aşağıdakılardır: yaşamaq hüququ; işgəncəyə və qəddar, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftara və ya cəzaya məruz qalmamaq hüququ; köləlikdə və ya asılı vəziyyətdə saxlanılmamaq hüququ; azadlıq və toxunulmazlıq hüququ; sərbəst hərəkət etmək hüququ; fikir, vicdan və din azadlığı; söz azadlığı; sərbəst toplaşmaq azadlığı; birləşmək azadlığı; dövlət işlərinin aparılmasında iştirak etmək hüququ və s.

XX əsrin əvvəllərində Meksikanın (1917-ci il) və Rusiyanın (1918-ci il) Konstitusiyalarında insan hüquqlarının *ikinci nəsl* – sosial-iqtisadi və mədəni hüquqlar ortaya çıxır və İkinci Dünya müharibəsindən sonra isə bu hüquqlar bir sıra beynəlxalq müqavilələrdə (1961-ci il Avropa Sosial Xartiyasında; İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında 1966-cı il Beynəlxalq Paktında və s.) ayrıca təsbit olunur. Söhbət burada aşağıdakı hüquqlardan gedir: işləmək hüququ; həmkarlar ittifaqları yaratmaq hüququ; tətillər hüququ; sosial təminat hüququ; minimal həyat səviyyəsi hüququ; istirahət hüququ; sağlamlığın qorunması hüququ; təhsil hüququ; mədəni həyatda iştirak etmək və mədəni sərvətlərdən istifadə etmək hüququ və s.

Üçüncü nəslin yaranması son dövrün inkişaf xüsusiyyətləri ilə izah edilir. Bu izaha görə, indi obyektiv olaraq elə hüquqlar meydana gəlmişdir ki, onlar ayrılıqda fərdə və ya fərdlər qrupuna deyil, bütövlükdə məcmuya, xalqa məxsusdur: məsələn, inkişaf hüququ; sülh hüququ; sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ və s. Bu hüquqlar «kollektiv hüquqlar» və ya «həmrəylik hüquqları» adlanır. Lakin göstərilən hüquqlar hələ tam formalaşmamışdır və onlar dəqiq normativ məzmunu malik deyildir. Məsələ burasındadır ki, bu hüquqları fərdin dövlətə qarşı subyektiv tələbi şəklində formulə etmək, demək olar ki, qeyri-mümkündür. Məsələn, inkişaf hüququnu və ya sülh hüququnu iddia qaydasında məhkəmədə necə müdafiə etmək olar? Hüquq yalnız o yerdə var ki, orada onun mü-

dafiə vasitəsi vardır (ubi jus ibi remedium). İkinci bir tərəfdən, bu hüquqlar, prinsip etibarilə, ayrıca götürülmüş bir dövlətdə tam həyata keçirilə bilməz.

İnsan hüquqları içərisində habelə *mütləq hüquqlar* və *dövlətlərin müəyyən hallarda geri çəkilə bildiyi hüquqlar* fərqləndirilir. Mütləq hüquqlar o insan hüquqlarıdır ki, dövlət heç bir halda, o cümlədən fəvqəladə vəziyyət şəraitində onlardan geri çəkilə bilməz. Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasına görə, bu, aşağıdakı hüquqlardır: yaşamaq hüququ (maddə 2); işgəncələrə məruz qalmamaq hüququ (maddə 3); köləlikdə və ya asılı vəziyyətdə saxlanılmamaq hüququ (maddə 4) və qanunsuz cəzaya yol verilməməsi (maddə 7).

4. İnsan hüquqları sahəsində dövlətlərin beynəlxalq öhdəliklərinin təsnifatı

Yuxarıda qeyd etdik ki, beynəlxalq səviyyəyə çıxmaqla, insan hüquqları dövlətlərin beynəlxalq öhdəlikləri şəklində təsbit olunur. Yəni «hər kəsin... hüququ vardır» konstruksiyasında əks tərəf istənilən halda müvafiq öhdəlik daşıyan dövlətdir. Beynəlxalq hüquqi təhlil üçün «medalın bu ikinci tərəfi» daha böyük maraq kəsb edir. Başqa sözlə, həm konkret insan hüququna, həm də bütövlükdə insan hüquqlarının müdafiəsi ideyasına dövlətlərin beynəlxalq öhdəlikləri prizmasından baxmaq daha məqsəduyğun sayıla bilər. Biz aşağıda görəcəyik ki, dövlətlərin insan hüquqları sahəsindəki beynəlxalq öhdəlikləri ilə fərdin hüquq və azadlıqları onların hüquqi məzmunu baxımından heç də üst-üstə düşmür.

İnsan hüquqları sahəsində dövlətlər öz üzərlərinə müxtəlif xarakterli beynəlxalq öhdəliklər götürürlər. Hər şeydən əvvəl, onların iki qrupunu fərqləndirmək lazımdır: 1) maddi öhdəliklər və 2) implementasiya öhdəlikləri. İkinci qrup öhdəliklər – beynəlxalq müqavilələrdə nəzərdə tutulmuş mexanizmlərin fəaliyyəti ilə bağlı dövlətlərin həyata keçirməli olduqları vəzifələrdir: beynəlxalq orqana (məsələn, Vətəndaş və siyasi hüquqlar haqqında Paktın 40-cı mad-

dəsi əsasında İnsan hüquqları komitəsinə) müntəzəm məruzələr təqdim edilməsi; beynəlxalq orqanın (məsələn, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin) fərdi şikayət üzrə çıxardığı qərarın icra edilməsi və s.

Maddi öhdəliklər, əlbəttə ki, əsas kütləni təşkil edir və çox zaman dövlətlərin insan hüquqları sahəsindəki beynəlxalq öhdəlikləri dedikdə, məhz onlar nəzərdə tutulur. Bu öhdəliklər həm bütövlükdə insan hüquqlarını, həm də ayrı-ayrı hüquq və azadlıqları əhatə edir. Müxtəlif meyarlar tətbiq etməklə, göstərilən öhdəlikləri aşağıdakı *növlərə* ayırmaq olar:

1) *müqavilə öhdəlikləri* və *beynəlxalq adətdən irəli gələn öhdəliklər*;

2) *ümumi və konkret öhdəliklər*; konkret öhdəliklər öz növbəsində *əsas* və *törəmə öhdəliklərə* bölünür;

3) *nəticə öhdəlikləri* və *davranış öhdəlikləri*;

4) *pozitiv və neqativ öhdəliklər*;

5) «*dərhal*» və «*tədricən*» *yerinə yetirilməli olan öhdəliklər*.

Ümumi və konkret öhdəliklər. Bu və ya digər müqavilənin iştirakçısı olmaqla, dövlət öz üzərinə konkret insan hüquqları ilə bağlı öhdəliklərlə yanaşı, həmin müqavilədə təsbit olunmuş bütün hüquqlara aid olan *ümumi öhdəliklər* də götürür; məsələn, insan hüquqlarına hörmət etmək; insan hüquqlarının tədricən həyata keçirilməsinə səy göstərmək; insan hüquqlarını təmin etmək; insan hüquqlarını həyata keçirərkən ayrı-seçkiliyə yol verməmək; qanunvericilik və digər tədbirləri həyata keçirmək; səmərəli dövlətdaxili hüquqi müdafiə vasitələri təmin etmək və s. (bax: Vətəndaş və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 2-ci maddəsi; İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 2-ci maddəsi; Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının 1-ci maddəsi və s.).

Ayrı-ayrı insan hüquqlarına uyğun olan *konkret öhdəlikləri* öz növbəsində əsas və törəmə öhdəliklərə ayırmaq olar. *Əsas öhdəlik* insan hüququnun bilavasitə məzmununu təşkil edir. İnsan hüququnun pozulması – ilk növbədə, əsas öhdəliyin pozulmasıdır. Məsələn, yaşamaq hüququnun pozulması, hər şeydən əvvəl, dövlət tərəfindən şəxsin özbaşına və ya qanunsuz öldürülməsində ifadə olunur. *Törəmə öhdəliklər* isə birbaşa və ya dolayı yolla əsas öhdəliklərin məzmunundan irəli gəlir və onları tamamlayır. Məsələn, yaşamaq hüququ ilə bağlı olan aşağıdakı törəmə öhdəlikləri göstər-

mək olar: insan həyatının qorunmasına yönəlmiş qanunvericilik aktlarının qəbul edilməsi; qəsdən adamöldürmə aktının istintaqının aparılması; təqsirli şəxslərin cəzalandırılması və s. Təbii ki, bu öhdəliklər pozulanda da dövlət məsuliyyət daşıyır.

Nəticə öhdəlikləri və davranış öhdəlikləri. Nəticə öhdəlikləri dövlətdən müəyyən nəticənin və ya məqsədin əldə olunmasını tələb edir; dövlət bu nəticəyə nail olmaq üçün özü istədiyi davranış variantını seçə bilər. Əslində insan hüquqları sahəsindəki öhdəliklərin böyük əksəriyyəti nəticə öhdəlikləridir, belə ki, qanunvericilik, inzibati və özünün lazım bildiyi digər tədbirləri görməklə, dövlət *son nəticədə* fərdin hüququnu təmin etməlidir. Məsələn, əgər polis hər hansı şəxsi özünə yaşayış yeri seçmək azadlığından qanunsuz olaraq məhrum edirsə, yuxarı inzibati orqan və ya məhkəmə vasitəsilə dövlət hələ bu vəziyyəti düzəldə bilər və həmin qadağanı ləğv edə bilər. Yalnız əks halda dövlətin beynəlxalq məsuliyyəti ortaya çıxa bilər. Davranış öhdəlikləri isə dövlətdə müvafiq normada konkret müəyyən olunmuş əməlin həyata keçirilməsini tələb edir. Bunu etməməklə, dövlət öz beynəlxalq öhdəliyini pozmuş olur. Misallara müraciət edək. Vətəndaş və siyasi hüquqlar haqqında Paktın 25-ci maddəsində deyilir ki, «müharibə təbliğatı *qanunla* qadağan edilir». Avropa Sosial Xartiyasının 7-ci maddəsinin 2-ci hissəsində dövlətlərin üzərinə belə bir vəzifə qoyulur ki, *qanunvericilik qaydasında* uşaqların təhlükəli və zərərli işlərə buraxılmasının minimal yaş həddini müəyyən etsinlər. Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının 2-ci maddəsinin 1-ci hissəsində göstərilir ki, «hər bir kəsin həyatı *qanunla* qorunur». Bütün gətirilən misallarda davranış öhdəliyi müvafiq qanunun qəbul olunmasıdır. Belə bir qanunun qəbul edilməməsi dövlətin beynəlxalq öhdəliyinin pozulması deməkdir.

«Pozitiv» və «negativ» öhdəliklər. Mühüm praktik əhəmiyyətə malik olan bu bölgünün əsasında bu və ya digər insan hüququnun həyata keçirilməsi üçün dövlətdən tələb olunan davranışın xarakteri dayanır. Əgər fərdin hüququnun təmin olunması üçün dövlətdən yalnız müəyyən hərəkətləri etməkdən (şəxsi özbaşına öldürməkdən, işgəncə tətbiq etməkdən, şəxsi həyata müdaxilə etməkdən və i.a.), yəni şəxsi azadlıqlar sferasına müdaxilə etməkdən

çəkinmək tələb olunursa, bu, neqativ öhdəlikdir. Pozitiv öhdəliklər isə, əksinə, dövlətdən «aktiv müdaxilə», yəni müəyyən qanunvericilik, inzibati, təşkilati və digər tədbirlərin görülməsini tələb edir. Hazırda elə bir insan hüququ yoxdur ki, onun tam təmin edilməsi dövlət tərəfindən hansısa pozitiv hərəkətlər olmadan mümkün olsun. Bu, həm «klassik» hüquqlara, həm də ikinci nəsil hüquqlara aiddir. Doğrudur, bu zaman dövlətdən tələb olunan «müdaxilənin» *dərəcəsi* müxtəlif ola bilər: təbii ki, iqtisadi hüquqların həyata keçirilməsi üçün daha əhatəli və daha intensiv səylər tələb olunur.

Məsələn, belə görünə bilər ki, işgəncəyə məruz qalmamaq hüququ dövlətin üzərinə yalnız neqativ öhdəlik qoyur. Lakin beynəlxalq praktikada dəfələrlə qeyd edilmişdir ki, bu «klassik» hüquq həm də pozitiv öhdəliklər doğurur; məsələn, dövlət təmin etməlidir ki, həbsxana gözətçiləri, polis, hərbi və tibbi heyət müvafiq beynəlxalq normalarla, o cümlədən *Məhbuslarla rəftar haqqında BMT-nin minimal standart qaydaları* ilə tanış edilsin; baş vermiş bütün işgəncə halları araşdırılsın; təqsirli şəxslər cəzalandırılsın və s. Burada habelə yaşamaq hüququ ilə bağlı yuxarıda göstərdiyimiz misalı xatırlamaq olar. Sırf «klassik» hüquq sayılan yaşamaq hüququ dövlətlər üçün bir sıra pozitiv öhdəliklər müəyyən edir: insan həyatının qorunmasına yönəlmiş qanunvericilik aktlarının qəbul edilməsi; qəsdən adamöldürmə aktlarının səmərəli istintaqının aparılması; təqsirli şəxslərin cəzalandırılması və s.

«Dərhal» və «tədricən» yerinə yetirilməli olan öhdəliklər. Dövlətlərin insan hüquqları sahəsindəki öhdəliklərinin bu təsnifatına İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Paktın 2-ci maddəsi «səbəb olmuşdur». Həmin maddənin 1-ci hissəsində deyilir: «Bu Paktı iştirak edən hər bir dövlət öz üzərinə vəzifə götürür ki, Paktı tanıyan hüquqların *tədricən* tam həyata keçirilməsini təmin etmək üçün, fərdi qaydada və beynəlxalq yardım və əməkdaşlıq çərçivəsində, *özündə olan ehtiyatlardan maksimum istifadə etməklə... tədbirlər görsün*». Bu müddəa, sözügedən Paktın mərkəzi müddəası olmaqla, Paktıdan irəli gələn bütün digər öhdəliklərin təbiətini müəyyən edir. Verdiyimiz ayırmalardan görünür ki, iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar müəyyən hallardan – dövlətin lazımi ehtiyatlara (maddi ehtiyatlar, insan ehtiyatları və s.) malik olmasın-

dan və beynəlxalq yardımın olmasından asılı olaraq tədricən də həyata keçirilə bilər, yəni iştirakçı dövlətlərin Paktda təsbit olunmuş hüquqlara təminat vermək kimi birbaşa hüquqi öhdəliyi yoxdur (bu deyilənlər Paktın 8-ci maddəsinə (həmkarlar ittifaqları yaratmaq və onlara daxil olmaq) və 3-cü maddəsinə (qadın və kişilərin hüquq bərabərliyi) şamil olunmur). Başqa sözlə, fərdə qısa müddətdə, tutaq ki, işləmək hüququnun və ya minimal həyat səviyyəsi hüququnun təmin edilməməsi dövlətin öz beynəlxalq öhdəliyini pozması kimi tövsif edilə bilməz. Dövlət əsaslı surətdə göstərə bilər ki, o öz ehtiyatlarını maksimum səfərbər etməklə bütün zəruri tədbirləri görür və bu hüquqlar tədricən həyata keçiriləcəkdir.

Yaponiya Ali Məhkəməsinin 1989-cu ildə *Şiomi* işi üzrə çıxardığı qərar bu baxımdan diqqətəlayiqdir. Məhkəmə birmənalı şəkildə qeyd etdi ki, İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Paktın 9-cu maddəsi (sosial təminat hüququ) fərdlərə dərhal verilməsi tələb olunan konkret hüquq nəzərdə tutmur. Bu, Paktın 2-ci maddəsinin 1-ci hissəsindən aydın görünür».

Şübhəsiz ki, deyilənlər İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Paktın «zəif» cəhətidir və bu, özü-özlüyündə həmin hüquqların xarakteri ilə bağlıdır. Əgər sözügedən müddəanı Vətəndaş və siyasi hüquqlar haqqında Paktın ekvivalent müddəası ilə müqayisə etsək, biz əhəmiyyətli fərqi görə bilərik. Həmin Paktın 2-ci maddəsində iştirakçı dövlətlərin bütün müvafiq hüquqları *təmin etmək* vəzifəsi təsbit olunmuşdur. Deməli, Vətəndaş və siyasi hüquqlar haqqında Paktdan irəli gələn öhdəliklərin yerinə yetirilməsini dövlət özü istədiyi kimi, tutaq ki, maliyyə çətinliklərinə və ya ölkədə siyasi və ya iqtisadi sabitliyin olmamasına istinad etməklə, təxirə sala bilməz. Bu öhdəliklər dərhal yerinə yetirilməli olan öhdəliklərdir.

Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin baxdığı bir işi (*Guincho* işi) misal gətirək. Portuqaliyada birinci məhkəmə instansiyasında avtomobil qəzası ilə bağlı bir işə baxılması təxminən dörd il (1978-ci ilin dekabrından 1982-ci ilin oktyabrına qədər) çəkmişdi. Avropa məhkəməsi qarşısında Portuqaliya hökumətinin nümayəndəsi bu pozuntunu (söhbət işin ağlabatan müddətdə araşdırılması hüququ-

nun pozulmasından gedir) ölkədə son illər baş vermiş çətinliklərlə əsaslandırmağa çalışırdı; onun fikrincə, bu çətinliklər 1974-cü ildə demokratiyanın ölkədə bərpa edilməsindən və elə bu dövrdə Portuqaliyanın bir sıra müstəmləkələrinin müstəqillik qazanmasından sonra bir milyona yaxın adamın yenidən Portuqaliyaya qayıtması ilə bağlı ortaya çıxmışdı. Lakin Məhkəmə bu dəlilləri əsassız saydı və qeyd etdi ki, Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasını ratifikasiya etməklə, Portuqaliya öz üzərinə bu Konvensiyada təsbit olunmuş bütün hüquqları, o cümlədən işin məhkəmədə ağlabatan müddətdə araşdırılması hüququnu təmin etmək vəzifəsini götürmüşdür.

5. İnsan hüquqlarının müdafiəsinin beynəlxalq mexanizmləri

Beynəlxalq insan hüquqları hüququnun yuxarıda verdiyimiz tərifindən aydın görünür ki, bu sahədə mövcud olan bütün normativ massivi iki hissəyə ayırmaq olar: 1) hüquqi mexanizm (dövlətlərin maddi xarakterli öhdəliklərini nəzərdə tutan normalar; 2) implementasiya mexanizmi (insan hüquqlarının həyata keçirilməsi üzərində nəzarət mexanizmlərini (bunlara bəzən *institutional mexanizmlər* də deyirlər) müəyyən edən normalar. Bu bölgü əksər beynəlxalq müqavilələrin strukturunda öz əksini tapmışdır. Belə ki, müqavilələrin ilk bölmələrində, adətən, maddi normalar təsbit olunur, qalan hissədə isə müvafiq nəzarət orqanının təşkili və fəaliyyətinin hüquqi əsasları müəyyən edilir. Məsələn, üç bölmədən ibarət olan Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının I bölməsi ayrı-ayrı insan hüquqlarına, II bölməsi isə Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinə həsr olunmuşdur. Burada bir şeyi əlavə edək ki, *institutional mexanizmlər* digər beynəlxalq sənədlərdə, məsələn, beynəlxalq orqan və ya təşkilatların qətnamələrində də nəzərdə tutula bilər.

İnsan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsi sahəsində mövcud olan mexanizmlər müxtəlif xarakterə malikdir. Bu mexanizmlər həm universal, həm də regional səviyyədə mövcuddur.

Yaradılması əsasına görə institusional mexanizmlər *müqavilə* və *qeyri-müqavilə mexanizmlərinə* bölünür.

Müqavilə mexanizmləri beynəlxalq müqavilələrdə nəzərdə tutulmuşdur. Bu mexanizmlər, bir qayda olaraq, aşağıdakı səlahiyyətlərə malik olur: a) dövlətlərin müvafiq müqavilədən irəli gələn öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi haqqında məruzələrinin dinlənilməsi; b) yerlərdə ümumi situasiyanın öyrənilməsi və ya konkret problemin həlli ilə bağlı təhqiqatların aparılması; v) insan hüquqlarının pozulmasını iddia edən fərdi və ya dövlətlərarası şikayətlərə baxılması.

Universal səviyyədə mövcud olan müqavilə mexanizmləri aşağıdakılardır: *İnsan hüquqları komitəsi*; *İrqi ayrı-seçkiliyin ləğvi üzrə komitə*; *İşgəncə əleyhinə komitə*; *İşgəncənin qarşısının alınması üzrə Altkomitə*; *Qadınlara qarşı irqi ayrı-seçkiliyin ləğvi üzrə komitə*; *Bütün miqrant işçilərin və onların ailə üzvlərinin hüquqlarının müdafiəsi üzrə Komitə*; *Uşaq hüquqları komitəsi*; *Üçlər qrupu*; *Əlillərin hüquqları üzrə Komitə*; *Məcburi yoxa çıxmalar üzrə Komitə*. Buraya habelə İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Paktın yerinə yetirilməsinə nəzarət edən, amma əslində Paktın əsasında deyil, EKOSOK-un qətnaməsinə uyğun olaraq 1985-ci ildə təsis olunmuş *İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar üzrə komitəni*, Beynəlxalq Əmək Təşkilatı və YUNESKO çərçivəsində fəaliyyət göstərən insan hüquqlarının müdafiəsi mexanizmlərini əlavə etmək olar. Yuxarıda sadalanan orqanlardan ilk beşi fərdi və dövlətlərarası şikayətlərə baxmaq səlahiyyətinə malikdir.

İnsan hüquqları komitəsi Vətəndaş və siyasi hüquqlar haqqında Paktın 28-ci maddəsi əsasında yaradılmışdır. Komitə Paktın iştirakçıları tərəfindən 4 il müddətinə seçilən, amma öz dövlətlərini təmsil etməyən 18 ekspertdən ibarətdir. Paktın 40-cı maddəsinə görə, Komitə iştirakçı dövlətlərdən öz öhdəliklərini yerinə yetirməkləri barədə vaxtaşırı (5 ildən bir) məruzələr alır və bu məruzələrlə bağlı öz iradə və tövsiyələrini irəli sürür.

Paktın 41-ci maddəsinə müvafiq olaraq, İnsan hüquqları komitəsi bir iştirakçı dövlətin digər iştirakçı dövlətə qarşı verdiyi və həmin dövlətin Paktdan irəli gələn öhdəliklərini pozduğunu iddia edən şikayətə baxmaq səlahiyyəti vardır. Lakin bu prosedurdan

yalnız onu qəbul edən, yəni 41-ci maddənin əsasında xüsusi bəyanat təqdim edən dövlətlər istifadə edə bilərlər. Pakta görə, belə bir şikayəti qəbul edən Komitə əvvəlcə vasitəçilik cəhdi edir, bir nəticə hasil olmadıqda isə, o, tərəflərin razılığı ilə məsələni *ad hoc* razılaşma komissiyasına göndərə bilər. Komitənin axır mərhələdə çıxardığı qərar məcburi xarakter daşımır. Qeyd edək ki, siyasi mülahizələr ucbatından dövlətlərarası şikayət proseduru bir dəfə də olsun istifadə olunmamışdır.

İnsan hüquqları komitəsinin daha bir səlahiyyəti 1966-cı ildə qəbul olunmuş *Fakültativ Protokolla* müəyyən olunmuşdur. Protokolun 1-ci maddəsinə görə, Komitə özünü Paktda təsbit olunmuş hər hansı bir hüququn qurbanı hesab edən şəxsdən müvafiq dövlətə qarşı şikayət qəbul edə bilər və ona baxa bilər. Protokolun adından görüldüyü kimi, fərdi şikayət proseduru məcburi deyildir və o, yalnız Protokolu ratifikasiya etmiş Paktın iştirakçılmasına (hazırda – 110 dövlət) şamil edilir. Şübhəsiz ki, İnsan hüquqları komitəsinin yuxarıda göstərilmiş ilk iki səlahiyyətinə nisbətən, fərdi şikayət proseduru daha əhəmiyyətli və daha səmərəlidir. Şəxsin onun hüququnu pozan dövlətə qarşı çıxış edə bilməsi və beynəlxalq səviyyəyə çıxması dövlət üzərində mühüm nəzarət vasitəsidir. Komitənin fərdi şikayəti qəbul etməsi üçün müəyyən şərtlər mövcuddur: a) şəxs yalnız dövlətdə olan bütün səmərəli hüquq müdafiə vasitələrindən (məsələn, bütün məhkəmə instansiyalarından) istifadə etdikdən və müsbət nəticə əldə etmədikdən sonra şikayət vermək hüququ qazanır; əks halda ərizə baxılmaq üçün qəbul edilməyəcəkdir; b) dövlətdaxili orqanın çıxardığı qəti qərardan sonra altı aydan artıq müddət keçməməlidir; c) ərizə anonim olmamalıdır; ç) ərizə abstrakt olmamalıdır: şəxs Paktın konkret maddəsinin pozulması nəticəsində bilavasitə ona zərər dəydiyini göstərməlidir və s. Adətən, Komitədə ərizəyə baxılması, daha doğrusu, ərizə verildiyi andan Komitə öz qərarını çıxarana qədər xeyli müddət çəkir (bəzən 5-6 il). Dövlət tərəfindən insan hüquqlarının pozulduğunu müəyyən etdiyi hallarda Komitə onun qarşısında aşağıdakı tələbləri qoya bilər: hüquqa zidd əməlin dayandırılması; bu cür pozuntuları gələcəkdə təkrar etməmək barədə təminat verilməsi; əvvəlki vəziyyətin (status quo ante-nin)

bərpa edilməsi (məsələn, qanunsuz həbsdə saxlanılan şəxsin buraxdırılması; əmlakın iddiaçıya geri qaytarılması və s.); şəxsə dəyən zərərin ödənilməsi və s. *Lakin İnsan hüquqları komitəsinin çıxardığı qərarlar hüquqi cəhətdən məcburi deyildir.* Dövlət bu qərarı yerinə yetirməyə də bilər və təəssüf ki, praktikada belə hallar az deyildir; bu halda həmin dövlətə qarşı Komitənin elə bir səmərəli tədbir görmək imkanı yoxdur. Bununla belə, əksər qərarlar dövlətlər tərəfindən icra olunur, gələcəkdə belə pozuntulara yol verməmək üçün lazımı qanunvericilik, inzibati, təşkilati və s. tədbirlər görülür.

İşgəncə əleyhinə komitə İşgəncə və qəddar, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəza əleyhinə 1984-cü il Konvensiyasının əsasında (17-ci maddə) təsis olunmuşdur. Konvensiyanın iştirakçı dövlətləri tərəfindən 2 il müddətinə seçilən 10 ekspertdən ibarətdir. Dövlətlərin vaxtaşırı məruzələrini qəbul etmək və insan hüquqlarının pozulması halları ilə bağlı fərdi və dövlətlərarası şikayətlərə baxmaqla yanaşı, İşgəncə əleyhinə komitəyə daha bir səlahiyyət verilmişdir; belə ki, dövlətin ərazisində sistematik işgəncə tətbiq olunduğu barədə əsaslı məlumat alındıqda, o öz üzvlərindən birini və ya bir neçəsini konfidensial təhqiqat aparmaq üçün (dövlətin razılığı olduqda, habelə onun ərazisində) təyin edə bilər və bu təhqiqatın nəticələrinə uyğun olaraq, dövlətə müvafiq tövsiyələr verə bilər.

2002-ci il dekabrın 18-də İşgəncə əleyhinə Konvensiyaya Fakültativ Protokol qəbul olunmuşdur. Hazırda 61 dövlətin iştirakçısı olduğu Protokol 2006-cı il iyunun 22-də qüvvəyə minmişdir. Protokol əsasında yeni bir orqan – ***İşgəncənin qarşısının alınması üzrə Altkomitə*** yaradılmışdır. Altkomitə Avropa Şurası çərçivəsində fəaliyyət göstərən *İşgəncənin və qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəzanın qarşısının alınması üzrə Avropa komitəsinin* universal səviyyədə analoqu kimi nəzərdə tutulmuşdur. O, Protokolun iştirakçı dövlətlərinə mütəmadi əsasda səfərlər edir və orada azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslərin saxlandığı yerləri müayinə edir. Hazırda 25 ekspertdən ibarət olan Komitə 2007-ci ilin fevralında öz fəaliyyətinə başlamışdır.

İrqi ayrı-seçkiliyin ləğvi üzrə komitə İrqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında 1965-ci il Beynəlxalq Konvensiyasının əsasında yaradılmışdır. O, iştirakçı dövlətlər tərəfindən seçilən 18 ekspertdən ibarətdir. Komitənin səlahiyyətləri İnsan hüquqları komitəsinin səlahiyyətləri ilə üst-üstə düşür. Mühüm fərq ondan ibarətdir ki, 1965-ci il Konvensiyasında nəzərdə tutulmuş dövlətlərarası şikayət proseduru məcburi xarakter daşıyır. Bu o deməkdir ki, Komitənin müvafiq səlahiyyətini tanımaq barədə heç bir ilkin bəyanat vermədən istənilən iştirakçı dövlət, öz ərazisində irqi ayrı-seçkiliyə yol verən başqa bir iştirakçı dövlətə qarşı Komitəyə ərizə ilə müraciət edə bilər.

Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin ləğv edilməsi üzrə komitə Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında 1979-cu il Konvensiyasına (17-ci maddə) müvafiq olaraq təsis olunmuşdur. Konvensiyanın iştirakçı dövlətləri tərəfindən 4 il müddətinə seçilən 23 ekspertdən ibarətdir. Komitə qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin bütün məsələlərini nəzərdən keçirir, müxtəlif təşkilatlardan və ya ayrı-ayrı fərdlərdən daxil olan müraciətlərə baxır və burada göstirilən problemlərin həllində dövlətlərlə əməkdaşlıq edir. Bundan əlavə, 1999-cu il oktyabrın 6-da qəbul olunmuş Fəkültativ Protokolla Komitəyə Konvensiyada təsbit olunmuş hüquqların pozulması ilə bağlı fərdi şikayətlərə baxmaq səlahiyyəti verilmişdir. Azərbaycan Respublikası bu Protokolun iştirakçısıdır.

Uşaq hüquqları komitəsi Uşaq hüquqları haqqında 1989-cu il Konvensiyasının 43-cü maddəsi əsasında yaradılmışdır. Konvensiyanın iştirakçı dövlətləri tərəfindən 4 il müddətinə seçilən 10 ekspertdən ibarətdir. Başlıca səlahiyyəti Konvensiyada iştirak edən dövlətlərin vaxtaşırı məruzələrinə baxmaqdan ibarətdir. Komitə habelə müxtəlif ölkələrdə uşaqların vəziyyəti barədə məlumat toplayır və təhlil edir, müvafiq tövsiyələr işləyib hazırlayır.

İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar üzrə komitə İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Paktın iştirakçı dövlətlərinin təqdimatı ilə EKOSOK tərəfindən seçilən 18 ekspertdən ibarətdir. Komitə dövlətlərdən Paktın həyata keçirilməsi barədə vaxtaşırı məruzələr alır, habelə Paktın ayrı-ayrı müddəaları ilə bağlı mühüm əhəmiyyət kəsb edən Ümumi Şərhlər (General Comments) verir.

Başlıca monitoring mexanizmi kimi məruzə etmə habelə Bütün miqrant işçilərin və onların ailə üzvlərinin hüquqlarının müdafiəsi haqqında 1990-cı il Beynəlxalq Konvensiyasında nəzərdə tutulmuşdur. Konvensiya 2003-cü ilin iyulun 1-də qüvvəyə minmişdir. Konvensiyanın əsasında *Bütün miqrant işçilərin və onların ailə üzvlərinin hüquqlarının müdafiəsi üzrə Komitə* yaradılmışdır. Komitə hazırda Konvensiyanın iştirakçı dövlətləri tərəfindən dörd il müddətinə seçilən, şəxsi keyfiyyətdə çıxış edən 14 ekspertdən ibarətdir. Konvensiyaya görə, iştirakçı dövlətlər Konvensiyanın iştirakçısı olduqları andan sonra bir il ərzində, sonralar isə hər beş ildən bir məruzələr təqdim etməlidirlər. Komitə tərəfindən baxılana qədər məruzələr müvafiq qeydlər alınması üçün Beynəlxalq Əmək Təşkilatına təqdim olunmalıdır. Komitə habelə BMT-nin ixtisaslaşdırılmış təsisatlarını, hökumətlərarası təşkilatları və digər maraqlı tərəfləri (qeyri-hökumət təşkilatları da daxil olmaqla) ona yazılı məlumat verməyə dəvət edə bilər. Komitənin BMT Baş Məclisinə onun «mülhizə və tövsiyələrini» əks etdirən illik məruzələr təqdim edir.

Bütün miqrant işçilərin və onların ailə üzvlərinin hüquqlarının müdafiəsi haqqında Konvensiyada nəzərdə tutulmuş fərdi şikayət proseduru Konvensiyanın 77-ci maddəsinə əsasən 10 dövlət tərəfindən tanındıqdan sonra (hazırda cəmi iki dövlət bu proseduru tanımışdır) Komitə iştirakçı dövlətlərin vaxtaşırı məruzələrinə baxmaqla yanaşı, habelə fərdi və dövlətlərarası şikayətlər qəbul etmək səlahiyyətini həyata keçirəcəkdir.

Üçlər qrupu Aparteid cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında 1973-cü il Beynəlxalq Konvensiyasının həyata keçirilməsinə nəzarət edir.

Əlillərin hüquqları üzrə Komitə Əlillərin hüquqları haqqında 2006-cı il Konvensiyasının həyata keçirilməsinə nəzarət edən, 18 müstəqil ekspertdən ibarət orqandır. Komitə Konvensiyaya iştirakçı olan dövlətlərin təqdim etdikləri məruzələri yoxlamaq və həmin məruzələr üzrə təklif və ümumi tövsiyələr vermək, habelə Konvensiyanın Fakültativ Protokoluna əsasən fərdi şikayətlərə baxmaq səlahiyyətinə malikdir.

Məcburi yoxaçıxmalar ... itə Bütün şəxslərin məcburi yoxaçıxmaldan müdafiəsi haqqında 2006-cı il Beynəlxalq Konvensiyasının həyata keçirilməsinə nəzarət etmək üçün yenice yaradılan qurumdur. Komitə 10 ekspertdən ibarət təşkil olunmuşdur. O, Konvensiyaya iştirakçı olan dövlətlərdən məruzələr qəbul etmək və fərdi şikayətlərə baxmaq səlahiyyətinə malikdir.

Regional səviyyədə mövcud olan müqavilə mexanizmlərinə aşağıdakılar daxildir: *Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi*; *Amerikaarası İnsan Hüquqları Komissiyası və Amerikaarası İnsan Hüquqları Məhkəməsi*; *İnsan və xalqların hüquqları üzrə Afrika komissiyası*; *İşgəncənin və qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəzanın qarşısının alınması üzrə Avropa komitəsi* və b.

Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi. 1998-ci il noyabrın 1-ə qədər, yəni 11 sayılı Protokolun qüvvəyə minməsinə qədər Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi ilə yanaşı daha bir orqan – Avropa İnsan Hüquqları Komissiyası da mövcud idi. Göstərilən andan isə daimi və vahid orqan kimi Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi fəaliyyət göstərir. Qeyd edək ki, bu məhkəmə insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində mövcud olan beynəlxalq mexanizmlərin ən səmərəlisidir. O, insan hüquqlarının pozulması ilə bağlı şikayətlərə baxan və fərdin bilavasitə beynəlxalq məhkəməyə müraciətini təmin edən ilk beynəlxalq məhkəmə orqanıdır.

Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının 19-cu maddəsinə görə, dövlətlərin bu Konvensiyada və Protokollarda təsbit olunmuş öhdəliklərini yerinə yetirməsini təmin etmək üçün Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi yaradılır. Məhkəmənin tərkibinə daxil olan hakimlərin sayı Konvensiyanın iştirakçı dövlətlərinin sayına bərabərdir; lakin onların içərisində eyni dövlətin bir nəfərdən artıq vətəndaşı ola bilməz. Hakimlər öz dövlətlərini təmsil etməzlər. Onlar Parlament Assambleyası tərəfindən Avropa Şurası üzvlərinin irəli sürdüyü şəxslərin siyahısından səs çoxluğu ilə seçilir. Hakimlər altı il müddətinə seçilirlər. Onlar yenidən seçilə bilərlər. 70 yaşına çatdıqda hakimin vəzifə müddəti qurtarır.

Məhkəmənin yurisdiksiyasına fərdi və dövlətlərarası şikayətlər aiddir. Hər iki prosedur məcburidir; Konvensiyanın iştirakçısı olan hər bir dövlətə qarşı həm fərdi, həm də dövlətlərarası şikayət

irəli sürülə bilər. Məhkəmə fərdi şikayətləri yalnız müəyyən şərtlər daxilində öz icraatına qəbul edə bilər: a) bütün dövlətdaxili hüquq müdafiə vasitələri tükəndikdən sonra; b) müvafiq dövlətdaxili orqanın qəti qərarı qəbul edildiyi tarixdən altı ay ərzində; c) ərizə anonim olmadıqda; ç) ərizə Məhkəmə tərəfindən artıq baxılmış şikayət ilə mahiyyətə eyni olmadıqda və ya digər beynəlxalq orqan tərəfindən baxılmamış olduqda və s.

Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının 41-ci maddəsinə uyğun olaraq, dövlət tərəfindən Konvensiyada nəzərdə tutulan hər hansı insan hüququnun pozulduğunu aşkar etdikdə, Məhkəmə öz qərarı ilə zərərçəkmiş tərəfə «ədalətli satisfaksiya» təqdim edir. Bu, əsasən, o deməkdir ki, Məhkəmə dövlətin üzərinə şəxsə dəymiş maddi və ya mənəvi zərəri ödəmək vəzifəsini qoya bilər. Lakin Məhkəmə dövlətin üzərinə belə bir vəzifə qoymaya da bilər; məsələn, bəzi hallarda fərdin hüququnun pozulması faktının Məhkəmə tərəfindən bəyan edilməsinin özü «ədalətli satisfaksiya» hesab olunur. Qeyd edək ki, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi dövlətə müəyyən qanunu və ya inzibati aktı dəyişmək və ya onu ləğv etmək, habelə hər hansı məhkəmə qərarını ləğv etmək göstərişi verə bilməz. Lakin praktikada dövlətlər gələcəkdə analoji pozuntulara yol verməmək üçün özləri bu cür qanun və ya qərarları dəyişdirir və ya ləğv edirlər.

Məhkəmənin iş üzrə çıxardığı qərar qətidir və dövlətlər onu icra etməlidirlər. Qərarların icrası üzərində nəzarəti Avropa Şurasının Nazirlər Komitəsi həyata keçirir.

Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi insan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsinə, insan hüquqlarının düzgün təfsirinə əhəmiyyətli töhfə vermişdir. Formal olaraq presedent sayılmasa da, bu qərarlara həm Məhkəmənin özünün və digər müvafiq beynəlxalq orqanların, həm də milli məhkəmələrin praktikasında bu və ya digər işlərin həllində geniş istinad edilir.

İşgəncənin və qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəzanın qarşısının alınması üzrə Avropa komitəsi İşgəncənin və qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəzanın qarşısının alınması haqqında 1987-ci il Avropa Konvensiyasının əsasında yaradılmışdır. Onun üzvlərinin sayı iştirakçı dövlətlərin sayına bəra-

bərdir. Komitənin mühüm xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarətdir ki, o, *dövlətin razılığı olmadan* onun ərazisində yerləşən polis məntəqələrində, penitensiar müəssisələrdə və ya digər azadlıqdan məhrum etmə yerlərində yoxlamalar apara bilər. Komitə iştirakçı dövlətlərin ərazisində vaxtaşırı və *ad hoc* yoxlamalar həyata keçirir. Yoxlamaların nəticəsi olaraq Komitə məruzələr hazırlayır və dövlətlərə təqdim edir. Məruzələrdə azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslərlə rəftarın və onların saxlanma şəraitinin yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş tövsiyələr öz əksini tapır.

Amerikaarası İnsan Hüquqları Komissiyası və Amerikaarası İnsan Hüquqları Məhkəməsi. Amerikaarası İnsan Hüquqları Komissiyası 1959-cu ildə Amerika Dövlətləri Təşkilatının (ADT) orqanlarından birinin – Xarici işlər nazirlərinin Məsləhət görüşünün qətnaməsi əsasında yaradılmışdır. Lakin 1967-ci ildə ADT-nin Nizamnaməsinə edilmiş dəyişikliklə o, Təşkilatın müstəqil orqanına çevrildi. Komissiyaya insan hüquqlarının müdafiəsinə dəstək vermək və bu məsələlərdə Təşkilatın məsləhətçi orqanı kimi çıxış etmək funksiyası həvalə olundu. 1969-cu ildə qəbul edilmiş Amerika İnsan Hüquqları Konvensiyasında Komissiyanın səlahiyyətləri genişləndirildi: insan hüquqları sahəsində tədqiqatlar aparmaq; insan hüquqlarına aid tədbirlər barədə dövlətlərdən zəruri məlumat xahiş etmək; dövlətlərin razılığı və ya dəvəti ilə yerlərdə təhqiqatlar aparmaq və nəhayət, fərdi və dövlətlərarası şikayətlərə baxmaq. Komissiya ADT-nin Baş Məclisi tərəfindən dörd il müddətinə seçilən 7 üzvdən ibarətdir. Fərdi şikayətlər üzrə Komissiya məruzə hazırlayır və zəruri hesab etdikdə, işi Amerikaarası Məhkəməyə təqdim edir. O, fərdin hüququnu pozmuş dövlətin üzərinə hər hansı vəzifə (əvvəlki vəziyyətin bərpa edilməsi, kompensasiya edilməsi və s.) qoymaq səlahiyyətinə malik deyildir.

Amerikaarası İnsan Hüquqları Məhkəməsi, Komissiyadan fərqli olaraq, bilavasitə Amerika İnsan Hüquqları Konvensiyasının əsasında yaradılmışdır. Onun iki əsas funksiyası vardır: şikayətlərə baxmaq və Konvensiyanın müddəalarının təfsiri və tətbiqi ilə bağlı məsləhət xarakterli rəylər vermək. Məhkəmə altı il müddətinə seçilən yeddi hakimdən ibarətdir. Avropa Məhkəməsindən fərqli olaraq, fərdlərə Amerikaarası Məhkəməyə birbaşa müraciət etmək

hüququ verilməmişdir (yəni onlar Məhkəmə qarşısında locus standi-yə malik deyillər). Məhkəməyə yalnız Komissiya və Konvensiyanın iştirakçı dövlətləri müraciət edə bilər. Konvensiyanın 63-cü maddəsinin 1-ci hissəsinə uyğun olaraq, Məhkəmə insan hüququnun pozulduğunu aşkar etdikdə, müvafiq dövlətdən tələb edə bilər ki, pozuntunun bütün nəticələrini aradan qaldırsın və zərərçəkmiş tərəfə ədalətli kompensasiya təmin etsin. Məhkəmənin çıxardığı qərar qətidir və müvafiq dövlət tərəfindən icra olunmalıdır.

İnsan və xalqların hüquqları üzrə Afrika komissiyası İnsan və xalqların hüquqları haqqında 1981-ci il Afrika Xartiyasının əsasında yaradılmışdır. O öz fəaliyyətinə 1987-ci ildən başlamışdır. Komissiya 11 üzvdən ibarətdir. Onun başlıca funksiyası Afrika qitəsində insan hüquqlarının müdafiəsinə dəstək verməkdir. Bununla yanaşı, Komissiyaya insan hüquqlarının pozulmasını iddia edən şikayətlərə baxmaq səlahiyyəti verilmişdir. Komissiya fərdlərdən və təşkilatlardan, habelə digər iştirakçı dövlətlərdən şikayətlər qəbul edə bilər. Fərdi şikayət proseduru, Amerikaarası İnsan Hüquqları Komissiyasında olduğu kimi, burada da məcburidir. Yəni də Amerikaarası sistemdə olduğu kimi, burada da ərizəçi təşkilat və ya fərd işdə öz marağını göstərməyə də bilər və ona görə də üçüncü şəxslərin adından da Komissiyaya şikayət təqdim edə bilər. Komissiya, əsas etibarilə, insan hüquqlarının pozulması faktlarını bəyan etməklə kifayətlənir. Lakin bir sıra hallarda o, dövlət qarşısında qanunsuz həbsdə saxlanılan şəxslərin buraxdırılması, Afrika Xartiyasına zidd olan qanunların ləğv olunması və s. bu kimi məsələlər qoymuşdur. Komissiyanın çıxardığı qərarlar hüquqi baxımdan məcburi deyildir.

1998-ci il iyunun 9-da Afrika birliyi təşkilatının dövlət və hökumət başçılarının Assambleyasında İnsan və xalqların hüquqları üzrə Afrika məhkəməsinin yaradılması haqqında Afrika Xartiyasına Protokol qəbul edilmişdir. 15 dövlət tərəfindən ratifikasiya olunduqdan sonra Protokol 2004-cü il yanvarın 25-də qüvvəyə minmişdir. Lakin Afrika İttifaqı bu məhkəmə orqanının yaradılmasını məqsədəuyğun saymamış və qərara gəlmişdir ki, İnsan və xalqların hüquqları üzrə Afrika məhkəməsinin və Nizamnaməsi 2003-cü ilin iyununda qəbul olunmuş, Afrika İttifaqının əsas məh-

kəmə orqanı kimi fəaliyyət göstərməsi nəzərdə tutulan Afrika Məhkəməsinin əsasında bir məhkəmə orqanı təsis edilsin. Hazırda Afrika İttifaqının Nazirlər Şurası müvafiq layihəni nəzərdən keçirir.

İnsan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində *qeyri-müqavilə* mexanizmlərinə aşağıdakılar aiddir: BMT sistemində köməkçi təsisatlar; İnsan hüquqları üzrə BMT Ali Komissarı; «1503 proseduru»; tematik mexanizmlər və b.

Bu mexanizmlər içərisində ən əhəmiyyətli *BMT-nin İnsan Hüquqları Şurasıdır*.

İnsan Hüquqları Şurası BMT sistemində Baş Məclisin köməkçi orqanı statusuna malikdir. O, BMT Baş Məclisinin 2006-cı il 15 mart tarixli qətnaməsi əsasında keçmiş İnsan Hüquqları Komissiyasının əvəzində yaradılmışdır. Şuranın əsas funksiyası bütün dövlətlərin insan hüquqları sahəsindəki öhdəliklərini yerinə yetirmələrini vaxtaşırı yoxlamaqdan ibarətdir. Şura əvəz etdiyi İnsan Hüquqları Komissiyasının ayrı-ayrı ölkələrdə insan hüquqları pozuntularını müəyyənləşdirmək və ya insan hüquqları ilə bağlı global məsələləri öyrənmək məqsədi güdən bütün prosedurlardan istifadə etməkdə davam edir.

İnsan Hüquqları Şurası 47 üzv-dövlətdən ibarətdir. Şuraya üzv olmaq üçün dövlət «insan hüquqlarının təşviqi və müdafiəsində ən yüksək standartlara əməl etməlidir».

Siyasi orqan olan İnsan Hüquqları Şurasının işinə yardım göstərmək, onun sorğusu əsasında tədqiqatlar aparmaq və rəylər hazırlamaq məqsədi ilə 18 müstəqil ekspertdən ibarət *Məsləhətçi komitə* yaradılmışdır. Bu orqan İnsan hüquqlarının təşviqi və müdafiəsi üzrə Altkomissiyanı əvəz etmişdir. Komitənin üzvləri üç il müddətinə seçilir və onlar bir dəfə təkrar seçilə bilirlər.

1993-cü ildə BMT Baş Məclisinin 1993-cü il 20 dekabr tarixli 48/141 nömrəli qətnaməsi ilə İnsan hüquqları üzrə *BMT-nin Ali Komissarı* institutu təsis edilmişdir. Ali Komissar BMT-nin Baş Katibi tərəfindən 4 il müddətinə təyin olunur. İnsan hüquqları sahəsində BMT-nin fəaliyyətinə görə başlıca məsuliyyət onun üzərinə qoyulmuşdur. Ali Komissar insan hüquqları sahəsində təbliğat və təhsil proqramlarını əlaqələndirir, dövlətlərə konsultativ xid-

mətlər təklif edir, onlara müvafiq problemlərin həlli ilə bağlı maliyyə yardımını göstərir və s.

«1503 proseduru» öz adını EKOSOK-un 1970-ci il 27 may tarixli 1503 nömrəli qətnaməsindən götürmüşdür. Bu, kifayət qədər geniş istifadə olunan fərdi şikayət prosedurudur. Göstərilən qətnaməyə əsasən, BMT-nin İnsan Hüquqları Şurasına səlahiyyət verilir ki, insan hüquqlarının sisteməlik və kütləvi pozuntuları haqqında şəxslərdən, şəxslər qrupundan və qeyri-hökumət təşkilatlarından şikayətlər (daha doğrusu, məlumatlar – communications) alsın və lazım gəldikdə, onları Şuranın sessiyalarında müzakirəyə çıxarsın. Bu məlumatlar heç də pozuntunun qurbanı tərəfindən deyil, istənilən fərd və ya təşkilat tərəfindən təqdim oluna bilər (Amerika-arası və Afrika komissiyalarında olduğu kimi). İnsan Hüquqları Şurasının illik sessiyalarının gündəliyinə, adətən, konkret ölkələrdə olan situasiya (yalnız *sisteməlik* və *kütləvi* pozuntularla bağlı) ayrıca bənd kimi daxil edilir.

Tematik mexanizmlər dedikdə, konkret insan hüquqlarının praktik problemlərini və ya ayrı-ayrı ölkələrdə insan hüquqlarının vəziyyətini öyrənmək məqsədi ilə BMT İnsan Hüquqları Şurası tərəfindən təyin olunan *xüsusi məruzəçilər* və yaxud *işçi qrupları* başa düşülür. Xüsusi məruzəçilər və işçi qrupları öz vəzifələrini yerinə yetirərkən, adətən, müxtəlif mənbələrdən məlumat alırlar. Dövlətin razılığı ilə onlar yerlərdə təhqiqat apara bilərlər. Öz tədqiqat və ya təhqiqatlarının nəticələrini müvafiq tövsiyələrlə birgə məruzə şəklində onlar İnsan Hüquqları Şurasına təqdim edirlər.

XVI FƏSİL

BEYNƏLXALQ HUMANİTAR HÜQUQ

1. Beynəlxalq humanitar hüququn anlayışı və mənbələri

Beynəlxalq humanitar hüquq – silahlı münaqişələr zamanı tətbiq olunan, döyüş aparılmasının müəyyən üsul və metodlarının tətbiqini qadağan edən və ya məhdudlaşdıran və silahlı münaqişə dövründə fərdin hüquqlarının qorunmasına yönəlmiş beynəlxalq-hüquqi normaların məcmusuna deyilir.

«Beynəlxalq humanitar hüquq» görkəmli alim *Jan Pikte* tərəfindən beynəlxalq-hüquqi leksikona daxil edilmiş nisbətən yeni termdir. Beynəlxalq hüququn bu mühüm sahəsi müxtəlif mənbələrdə müxtəlif cür adlandırılır: «silahlı münaqişələr dövründə tətbiq edilən hüquq»; «müharibə hüququ» («jus in bello»); «silahlı münaqişələr hüququ»; «müharibə qanun və adətləri» və s.

Xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, beynəlxalq humanitar hüquq müharibəni qadağan etmir. O, obrazlı desək, birbaşa döyüş meydanına gəlir və sırf humanist mövqedən çıxış edərək, artıq başlamış müharibəni, – onun xarakterindən və başlama səbəblərindən asılı olmayaraq, – müəyyən normativ çərçivəyə salmağa can atır. Bundan irəli gələrək, beynəlxalq humanitar hüququn iki başlıca *məqsədini* göstərmək olar:

1. Kombatant olmayanları, yəni mülki şəxsləri və sıradan çıxmış hərbi qulluqçuları müdafiə etmək və onlarla humanist rəftarı təmin etmək. Bu məqsədi beynəlxalq humanitar hüququn bir hissəsi olan «*Cenevrə hüququ*» həyata keçirir. «*Cenevrə hüququ*» termini, əsas etibarilə, Müharibə qurbanlarının müdafiəsinə dair 1949-cu il Cenevrə Konvensiyalarına istinad edilərək götürülmüşdür.

2. Seçimsiz zorakılığın və artıq əzab-əziyyətin qarşısını almaq üçün, döyüş aparılmasının müəyyən metod və vasitələrini məhdudlaşdırmaq və ya qadağan etmək. Beynəlxalq humanitar hüququn bu məqsədin həyata keçirilməsinə yönəlmiş hissəsi «*Haaqa hüququ*» adlandırılır (1899 və 1907-ci illərdə Haaqa sülh konfranslarında qəbul olunmuş müvafiq sənədlərə istinadən).

Beynəlxalq humanitar hüquq, əsas etibarilə, *müqaviləyə* söykənir. Bu sahədə aşağıdakı sazişləri göstərmək olar:

- Partlayıcı və yandırıcı güllələrin istifadəsinin ləğv edilməsi haqqında Sankt-Peterburq Bəyannaməsi (11 dekabr 1868);

- Asanlıqla dönə bilən və yastılanan güllələrin istifadə olunması haqqında Haaqa Bəyannaməsi (29 iyul 1899);

- Quru müharibəsinin qanun və adətləri haqqında IV Haaqa Konvensiyası (Quru müharibəsinin qanun və adətləri haqqında Əsasnamə ilə birgə) – 18 oktyabr 1907;

- Boğucu, zəhərli və ya digər belə qazların və bakterioloji vasitələrin müharibədə tətbiqinin qadağan olunması haqqında Cenevrə Protokolu (17 iyun 1925);

- Soyqırım cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında Konvensiya (9 dekabr 1948);

- Müharibə qurbanlarının müdafiəsinə dair Cenevrə Konvensiyaları (12 avqust 1949);

- Quruda döyüşən silahlı qüvvələrdəki yaralı və xəstələrin vəziyyətinin yaxşılaşdırılması haqqında Cenevrə Konvensiyası (I Konvensiya);

- Dənizdəki silahlı qüvvələrin yaralı, xəstə və gəmi qəzasına uğramış üzvlərinin vəziyyətinin yaxşılaşdırılması haqqında Cenevrə Konvensiyası (II Konvensiya);

- Hərbi əsirlərlə rəftara dair Cenevrə Konvensiyası (III Konvensiya);

- Müharibə zamanı mülki şəxslərin müdafiəsinə dair Cenevrə Konvensiyası (IV Konvensiya);

- Silahlı münaqişə zamanı mədəni mülkiyyətin qorunması haqqında Haaqa Konvensiyası (14 may 1954);

- Bakterioloji (bioloji) və zəhərli (toksinli) silahların işlənib hazırlanması, istehsal edilməsi və ehtiyat yığılmasının qadağan

olunması və onların məhv olunması haqqında Konvensiya (10 aprel 1972);

- Ətraf mühiti dəyişikliyə uğradan vasitələrdən hərbi və ya istənilən digər düşmən məqsədlərlə istifadə olunmasının qadağan edilməsi haqqında Konvensiya (10 dekabr 1976);

- 1949-cu il 12 avqust tarixli Cenevrə Konvensiyalarına Əlavə Protokollar:

- Beynəlxalq silahlı münaqişə qurbanlarının müdafiəsinə dair Protokol (I Protokol) – 8 iyun 1977;

- Qeyri-beynəlxalq xarakterli silahlı münaqişə qurbanlarının müdafiəsinə dair Protokol (II Protokol) – 8 iyun 1977;

- Hədsiz zərərli sayıla bilən və ya seçimsiz nəticələrə malik ola bilən müəyyən adi silah növlərinin istifadəsinə qoyulan qadağalar və ya məhdudiyətlər haqqında Konvensiya (10 oktyabr 1980).

Konvensiyaya 3 Protokol əlavə olunmuşdur:

- Aşkar edilməyən qəlpələr haqqında Protokol (I Protokol).

- Minaların, mina-tələlərin və digər qurğuların tətbiqinə qoyulan qadağalar və ya məhdudiyətlər haqqında Protokol (II Protokol).

- Yandırıcı silahların tətbiqinə qoyulan qadağalar və məhdudiyətlər haqqında Protokol (III Protokol);

- Kimyəvi silahların işlənib hazırlanması, istehsal edilməsi, ehtiyat yığılması və tətbiq edilməsinin qadağan olunması və onların məhv olunması haqqında Konvensiya (1993).

Sadalanmış bu beynəlxalq müqavilələr içərisində beynəlxalq humanitar hüquq üçün ən əhəmiyyətli, şübhəsiz ki, *Müharibə qurbanlarının müdafiəsinə dair 1949-cu il Cenevrə Konvensiyaları və onlara 1977-ci il Əlavə Protokollarıdır*.

Beynəlxalq humanitar hüquqda **adət normaları** da əhəmiyyətli rol oynayır. Bu normaların əksər hissəsi ümumi beynəlxalq hüququn bir hissəsidir və bütövlükdə beynəlxalq birlik tərəfindən jus cogens normaları kimi tanınmışdır. Bu cür normalar, yuxarıda göstərilən hər hansı konvensiyanın iştirakçısı olub-olmadığından asılı olmayaraq, dünyanın hər bir dövləti üçün məcburidir.

Məsələn, Yuqoslaviya tribunalı *Duşko Tadiç işində* (1995) qeyd etmişdir ki, daxili silahlı münaqişələr dövründə müharibə

qurbanları ilə rəftara aid normalar mövcud beynəlxalq adət hüququnun bir hissəsi kimi hamılıqla tanınmışdır.

Bundan əlavə, bir mühüm məqamı qeyd etmək lazımdır ki, pozitiv hüquq normalarının əhatə etmədiyi hallarda, «mülki əhali və vuruşan qüvvələr... insanlıq qanunlarının və ictimai şüurun tələblərinin... mühafizəsi altında qalırlar». Bu prinsip, 1899-cu ildə onu irəli sürmüş alimin soyadına istinadən *Martens klauzulası (qeyd-şərti)* kimi məşhurdur və IV Haaqa Konvensiyasında və I Əlavə Protokolda öz əksini tapmışdır.

2. Beynəlxalq humanitar hüququn tətbiq sferası

Beynəlxalq humanitar hüquq *yalnız silahlı münaqişə zamanı* və *istənilən silahlı münaqişə zamanı* tətbiq olunur. Buna görə də silahlı münaqişəyə nəyin aid edildiyini bilmək olduqca zəruridir.

Beynəlxalq humanitar hüququn əsas tətbiq sferası *beynəlxalq silahlı münaqişələrdir*. Belə ki, 1949-cu il Cenevrə Konvensiyalarının 1977-ci ildə qəbul olunmuş Əlavə Protokollarla bir yerdə cəmi 20 müddəası əgər daxili silahlı münaqişələrə aiddirsə, 500-ə yaxın maddəsi beynəlxalq müharibələrə həsr olunmuşdur. *Beynəlxalq silahlı münaqişə, – müharibənin elan olunub-olunmamasından, xarakterindən və tərəflərin müharibə vəziyyətini tanıyıb-tanınmamasından asılı olmayaraq, – iki və ya daha artıq dövlət arasında baş verən silahlı hərbi münaqişə kimi başa düşülür.*

Cenevrə Konvensiyaları üçün ümumi olan 2-ci maddədə deyilir: «Dinc dövrdə qüvvəyə minməli olan müddəalardan başqa, bu Konvensiya iki və ya daha artıq Razılığa gələn Yüksək Tərəflər arasında meydana çıxan elan olunmuş müharibə və ya istənilən digər silahlı münaqişə zamanı, – həmin Tərəflərdən biri müharibə vəziyyətini tanımadığı halda belə, – tətbiq olunur. Konvensiya habelə Razılığa gələn Yüksək Tərəfin ərazisinin bütövlükdə və ya qismən işğal olunduğu bütün hallarda – bu işğal heç bir silahlı müqavimətə rast gəlmədikdə belə – tətbiq olunur».

Öz müqəddəratını təyin etmək hüququnu həyata keçirmək üçün müstəmləkə hökmranlığına və xarici işğala, habelə irqçi rejimlərə qarşı xalqların apardıqları silahlı mübarizə də beynəlxalq silahlı münaqişə hesab edilir (bax: Cenevrə Konvensiyalarına I Əlavə Protokolun 1-ci maddəsinin 4-cü bəndi).

Bundan əlavə, beynəlxalq humanitar hüquq *qeyri-beynəlxalq xarakterli (daxili) silahlı münaqişələrə* şamil edilir. Bu, Cenevrə Konvensiyaları üçün ümumi olan 3-cü maddədə göstərilmişdir. Cenevrə Konvensiyalarına II Əlavə Protokolun 1-ci maddəsinin 1-ci bəndində bu cür silahlı münaqişələrin səciyyəvi cəhətləri dəqiqləşdirilmişdir:

- bir dövlətin ərazisində baş verir;
- həmin dövlətin silahlı qüvvələri ilə müxtəlif silahlı qüvvələr və ya digər mütəşəkkil silahlanmış qruplar arasında olur;
- hökumət əleyhinə olan qüvvələr məsul komandanlıq altında olmaqla, dövlətin ərazisinin bir hissəsi üzərində elə nəzarət həyata keçirirlər ki, bu, onlara fasiləsiz və razılaşdırılmış hərbi əməliyyatlar aparmağa və müvafiq beynəlxalq humanitar hüquq normalarını tətbiq etməyə imkan verir.

Cenevrə Konvensiyaları üçün ümumi olan 3-cü maddədə dövlətlərin suverenliyi və ərazi bütövlüyü baxımından belə bir mühüm müddəə təsbit olunmuşdur ki, *müvafiq beynəlxalq humanitar hüquq normalarının tətbiqi münaqişədə olan tərəflərin hüquqi statusuna heç bir xələl gətirmir.*

Beynəlxalq humanitar hüquq habelə son onilliklər üçün səciyyəvi olan *qarıışıq silahlı münaqişələr* – *beynəlxalq münaqişələrin əlamətlərini kəsb edən, yəni digər dövlətin birbaşa hərbi müdaxilə etdiyi daxili silahlı münaqişələr* – dövründə də tətbiq olunur.

Nikaraqua işində BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsi, Amerika Birləşmiş Ştatlarının Nikaraquadakı «kontras»lara yardımını məsələsini nəzərdən keçirərkən, nəinki müdaxilə edən dövlətin özünün humanitar hüquqa riayət etməli olduğunu qeyd etmişdi, həmçinin göstərmişdi ki, həmin dövlət, – Cenevrə Konvensiyaları üçün ümumi olan 1-ci maddənin tələblərindən irəli gələrək, – yardım etdiyi qüvvələr tərəfindən də humanitar hüquqa riayət olunmasını təmin etməlidir.

Beynəlxalq humanitar hüquq normaları daxili gərginlik hallarına, daxili iğtişaşlara, sporadik zorakılıq aktlarına tətbiq olunmur. Bu cür hallara beynəlxalq insan hüquqları standartları şamil edilir.

3. Beynəlxalq humanitar hüququn prinsipləri

Beynəlxalq humanitar hüquq onun məqsəd və vəzifələrini əks etdirən bir sıra *prinsiplərə* söykənir. Bu prinsiplər aşağıdakılardır:

a) *silahlı münaqişələrin humanistləşdirilməsi*; bu, əslində beynəlxalq humanitar hüququn başlıca prinsipidir.

b) döyüş aparılmasının metod və vasitələrinin seçilməsində vuruşan tərəflərin üzərinə məhdudiyətlər qoyulması;

c) müharibə qurbanlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsi;

ç) mülki obyektlərin və mədəni mülkiyyətin mühafizəsi;

d) hərbi zərurətin və ictimai qaydanın qorunmasının insana hörmətlə uzlaşdırılması;

e) düşmən tərəfə, müharibənin məqsədinə (məsələn, düşmənin hərbi gücünün məhv edilməsi və ya zəiflədilməsi və s.) uyğun gəlməyən ziyan vurulmasının yolverilməzliyi;

ə) neytral dövlətlərin mənafelərinin qorunması.

4. Beynəlxalq humanitar hüququn əsas normaları

Beynəlxalq humanitar hüququ təşkil edən bütün normativ məsivi ən yığcam formada belə ifadə etmək olar:

1. Sıradan çıxmış şəxslər, habelə hərbi əməliyyatlarda bilavasitə iştirak etməyən şəxslər, xüsusilə mülki əhali, onların həyatına və fiziki toxunulmazlığına hörmət edilməsi hüququna malikdirlər. Bütün hallarda onlarla heç bir fərq qoyulmadan, insani rəftar edilməlidir.

2. Təslim olan və ya hərbi əməliyyatlarda artıq iştirak etməyən düşməni öldürmək və ya ona xəsarət yetirmək qadağandır.

3. *Yaralıları və xəstələri* yerdən götürülməli və onlara lazımı yardım göstərilməlidir. Tibbi heyət, tibbi müəssisələr və nəqliyyat

vasitələri də müdafiə altındadır. Qızıl xaç və qızıl aypara nişanına hörmət edilməlidir.

4. *Əsir götürülmüş* döyüş iştirakçıları (kombatantlar) və düşmən tərəfin əlində olan *mülki şəxslər* onların həyatına, ləyaqətinə, şəxsi hüquqlarına və əqidələrinə hörmət edilməsi hüququna malikdirlər. Onlar istənilən zorakılıq aktlarından müdafiə olunmalıdırlar. Onlar öz ailələri ilə məktublaşmaq və kömək almaq hüququna malik olmalıdırlar.

5. Hər kəsin əsas məhkəmə təminatlarına hüququ vardır. Heç kəs törətmədiyi hərəkətlərə görə məsuliyyət daşımır. Heç kəs fiziki və ya psixi işgəncələrə, cismani cəzalara, qəddar və ya alçaldıcı rəftara məruz qalmamalıdır.

6. Münaqişənin tərəflərinin və onların silahlı qüvvələrinin döyüş aparılmasının metod və vasitələrini seçmək hüququ qeyri-məhdud deyildir. Artıq dağıntılar və ya hədsiz əzab-əziyyət törətməyə qabil olan silahların və döyüş aparılması metodlarının tətbiqi qadağandır.

7. Münaqişənin tərəfləri, mülki əhalini və mülki obyektləri qorumaq məqsədilə mülki əhali və kombatantlar arasında həmişə fərq qoymalıdırlar. Nə bütövlükdə mülki əhali, nə də ayrı-ayrı mülki şəxslər hücum məruz qalmamalıdır. Hücum yalnız hərbi obyektlərə qarşı yönəlməlidir.

5. Müharibənin başlamasının hüquqi nəticələri

Müharibənin başlaması ilə, bir qayda olaraq, aşağıdakı hüquqi nəticələr ortaya çıxır:

1) dövlətlər arasında diplomatik, konsulluq və digər münasibətlər kəsilir;

2) səfirlik və konsulluq binalarının, onların əmlakı və arxivləri ilə bir yerdə mühafizəsi *Himayəçi Dövlətə* (vuruşan tərəflərin təyin etdiyi və onların mənafeələrini qorumağı vəzifəli olan hər hansı dövlət belə adlanır) və ya onu əvəz edən hər hansı qərəzsiz təşkilata, adətən, Beynəlxalq Qızıl Xaç Komitəsinə (buna humanitar hüquqda «*substitut*» deyilir) etibar edilir.

3) düşmən dövlətə məxsus olan mülkiyyət (səfirlik və konsul-
luqların əmlakından başqa) müsadirə edilir;

4) düşmən dövlətin vətəndaşlarına qarşı müxtəlif məhdudiy-
yətlərdən ibarət xüsusi rejim tətbiq edilir (o cümlədən *internləş-
dirmə* və ya müəyyən bir zonada yaşamağa məcbur etmə);

5) dinc dövr münasibətləri üçün nəzərdə tutulmuş müqavilə-
lərin qüvvəsinə xitam verilir və ya müvəqqəti dayandırılır və bey-
nəlxalq humanitar hüququn normaları tətbiq edilir.

6. Silahlı münaqişənin iştirakçıları

Beynəlxalq humanitar hüquq üçün ən mühüm məsələlərdən biri mülki şəxslərlə vuruşan şəxslər, yəni **kombatantlar** arasında fərqin dəqiq müəyyən edilməsidir. Humanitar hüquq normalarına görə, yalnız kombatantlar döyüş əməliyyatlarında bilavasitə iştirak etmək hüququna malikdirlər və onlara qarşı silah işlədilməsi müm-
kün sayılır.

Kombatanlara və ya kombatant statusuna malik olanlara aşağı-
dakılar aiddir:

a) silahlı qüvvələrin tərkibinə daxil olan şəxslər (tibbi və ru-
hani heyətdən başqa);

b) ordunu müşayiət edən, lakin silahlı qüvvələrin tərkibinə bi-
lavasitə daxil olmayan şəxslər: hərbi təyyarələrin ekipajına daxil
edilmiş mülki şəxslər, hərbi müxbirlər, silahlı qüvvələrin məişət
xidməti ilə məşğul olan və bununla bağlı müvafiq icazəsi və sən-
nədi olan şəxsi heyət;

c) yığma qoşun, partizan və müqavimət dəstələrinin üzvləri
olan şəxslər, bu şərtlə ki: 1) onların başında, tabeliyində olanlara
görə məsuliyyət daşıyan bir şəxs durur; 2) uzaqdan aydın seçilən
müəyyən fərqləndirmə nişanları olur; 3) açıq surətdə silah gəzdi-
rirlər; 4) öz hərəkətlərində müharibənin qanun və adətlərinə riayət
edirlər.

Xüsusi qeyd edilməlidir ki, *muzdlu əsgərlər* kombatant və ya
hərbi əsir statusuna malik deyillər və beynəlxalq hüquq normaları

tərəfindən müdafiə olunmurlar. I Əlavə Protokolun 47-ci maddəsinə görə, müzdlü o şəxs sayılır ki:

a) silahlı münaqişədə vuruşmaq məqsədilə xüsusi olaraq cəlb edilmişdir;

b) hərbi əməliyyatlarda faktik olaraq bilavasitə iştirak edir;

c) əsasən, şəxsi qazanc əldə etmək arzusu ilə hərbi əməliyyatlarda bilavasitə iştirak edir;

d) nə münaqişədə olan tərəfin vətəndaşı, nə də münaqişədə olan tərəfin öz nəzarəti altında saxladığı ərazidə daimi yaşayan şəxs deyildir;

e) münaqişənin tərəfi olmayan dövlət tərəfindən, onun silahlı qüvvələrinin tərkibinə daxil olan şəxs kimi rəsmi vəzifələr yerinə yetirmək üçün göndərilməmişdir.

Mülki şəxslər və kombatantlar arasında mövcud olan fərqli cəhətlər bunlardır:

I. Davranış:

1) mülki şəxs döyüş əməliyyatlarında iştirak etmir;

2) kombatant döyüş əməliyyatlarında iştirak edir.

II. Hüquqları:

1) əlinə silah götürmək və onu düşməne qarşı işlətmək hüququ yoxdur;

1) beynəlxalq humanitar hüququn müddəaları çərçivəsində öldürmək hüququ var.

III. Məsuliyyət:

1) təkə əlinə silah götürdüyünə görə məsuliyyətə və cəzaya məruz qala bilər;

2) hərbi əməliyyatlarda iştirak etməsinə və humanitar hüquqa uyğun silah tətbiq etməsinə görə təqibə məruz qala bilməz.

IV. Hücumlardan müdafiə:

1) onu hücumla məruz qoymaq qadağandır;

2) onu hücumla məruz qoymaq olar, o, hərbi hədəfdir.

V. Düşmən tərəfdən rəftar necə olmalıdır:

1) beynəlxalq humanitar hüquq ona hörmət etməyi və istənilən şəraitdə onunla humanist rəftar etməyi tələb edir;

2) əsir götürüldükdə, hərbi əsir statusuna malik olur.

7. Döyüş aparılmasının qadağan edilmiş metod və vasitələri

Beynəlxalq humanitar hüquq («Haaqa hüququ») döyüş aparılmasının aşağıdakı metod və vasitələrini qadağan edir:

qadağan olunmuş metodlar:

a) düşmən qoşunlarına mənsub olan şəxsləri xaincəsinə öldürmək və ya yaralamaq;

b) milli və beynəlxalq emblem, signal və bayraqların təyinatı üzrə istifadə edilməməsi;

c) işgəncələr, xəyanət, soyqırım, aparteid və girov götürmənin tətbiq edilməsi;

ç) parlamentyoru və onu müşayiət edən şəxsləri öldürmək;

d) şəhər və ya digər yerlərin talana verilməsi, yerli əhaliyə münasibətdə terrora əl atılması, əhali arasında aclıqdan istifadə edilməsi;

e) sanitar müəssisələrinin, hospital gəmilərinin və təyyarələrinin, sanitar işçilərinin hücumu məruz qalması, onların bombardman edilməsi və ya məhv edilməsi;

ə) düşmənin silahı yerə qoymuş və ya əsir kimi təslim olmuş şəxslərini öldürmək və ya yaralamaq;

f) düşmən tərəfə mənsub olan şəxsləri, onların öz ölkəsinə qarşı yönəlmiş hərbi əməliyyatlarda iştiraka məcbur etmək;

g) sıradan çıxmış, eləcə də fəlakətə düşər olmuş uçuş aparatını tərk etmiş şəxslərə hücum etmək;

ğ) hərbi zərurət hallarından başqa, düşmən mülkiyyətinin tələf və ya zəbt edilməsi;

h) sahil balıqçılıq və ya yerli dənizçilik gəmilərinin, hospital gəmilərinin, elmi və ya dini funksiyalar yerinə yetirən digər gəmilərin zəbt edilməsi;

x) müdafiəsiz şəhərlərin, limanların, kəndlərin və hərbi məqsədlər üçün istifadə olunmayan mənzillərin, tarixi abidələrin, məbədlərin, hospitalların bombardman edilməsi;

1) heç kimi sağ qoymamaq haqqında əmr vermək və ya bununla hədələmək, yaxud bu yönümdə hərbi əməliyyatlar aparmaq;

i) mədəni mülkiyyətin, tarixi və digər abidələrin, ibadət edilən yerlərin məhv edilməsi və ya onlardan hərbi əməliyyatlarda uğur qazanmaq üçün istifadə edilməsi və b.

qadağan edilmiş vasitələr:

- a) insan bədəninə asanlıqla dönən və ya yastılanan güllələr;
- b) yeganə təyinatı boğucu və ya zərərli qazlar yaymaqdan ibarət olan mərmilər;
- c) 400 qramdan az çəkisi olan, partlama xassəsinə malik olan və ya yanar tərkiblə təchiz edilmiş mərmilər;
- ç) zəhərlər, zəhərlənmiş silahlar, boğucu, zəhərli və digər belə qazlar, bakterioloji və kimyəvi silah;
- d) genişmiqyaslı və ya uzunmüddətli və ya ciddi nəticələr törədən ətraf mühitə təsir vasitələri;
- e) bədəndə aşkar edilməyən qəlpələr, mina-tələlər, yandırıcı silahlar və adi silahların hədsiz zərərli sayıla bilən və ya seçimsiz nəticələrə malik ola bilən digər növləri;
- ə) nüvə silahı.

Nüvə silahının tətbiqinin beynəlxalq humanitar hüquqa zidd olmasını BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsi *Nüvə silahı ilə hədələməyin və ya onun tətbiqinin qanunauyğunluğu haqqında iş* üzrə 1996-cı il 8 iyul tarixdə verdiyi məsləhət xarakterli rəydə təsdiq etmişdir.

8. Hərbi işğal rejimi

Hərbi işğal rejimi *Müharibə zamanı mülki əhalinin müdafiəsinə dair 1949-cu il Cenevrə Konvensiyasında (IV Konvensiyada)* nəzərdə tutulmuşdur. Bu rejimin əsas üsurləri aşağıdakılardır:

- a) bir dövlətin silahlı qüvvələri digər dövlətin ərazisini müvəqqəti olaraq tutur və özündə saxlayır;
- b) işğal edən dövlət yeni müvəqqəti xarakterli hüquq normaları müəyyən etmək yolu ilə həmin ərazidə hərbi nəzarət və mülki idarəçilik funksiyaları həyata keçirir;

c) işğal olunmuş ərazidə ictimai qayda və əhalinin həyatı təmin edilməli, burada qüvvədə olan qanunlara hörmət edilməlidir;

ç) işğal olunmuş ərazidən mülki şəxslərin işğal edən dövlətin ərazisinə və ya hər hansı üçüncü dövlətin ərazisinə deportasiya olunması, habelə öz mülki əhalisinin bir hissəsinin işğal olunmuş əraziyə köçürülməsi qadağandır;

d) nəinki xüsusi, habelə dövlət mülkiyyətinin dağıdılmasına və məhv edilməsinə yol verilmir;

e) işğal edən və işğal olunan dövlətlər arasında müharibə vəziyyəti davam edir;

ə) işğal olunmuş ərazi üzərində suverenlik işğalçıya keçmir və onun əvvəlki hüquq sistemini tam ləğv etmək hüququ yoxdur;

f) işğal olunmuş ərazidə dövlətlərarası münasibətlər beynəlxalq humanitar hüququn normaları ilə nizama salınır;

g) müharibə sona yetdikdən sonra işğalla bağlı münasibətlər müqavilə qaydasında ləğv edilməlidir.

9. Mədəni mülkiyyətin mühafizəsi

Müharibə dövründə mədəni mülkiyyətin mühafizəsi məsələləri, əsas etibarilə, xüsusi beynəlxalq sazişlə – *Silahlı münaqişə zamanı mədəni mülkiyyətin qorunması haqqında 1954-cü il Haaqa Konvensiyası* ilə nizama salınır. Konvensiyanın 1-ci maddəsi mədəni mülkiyyətə bunları daxil edir:

a) hər bir xalqın mədəni irsi üçün böyük əhəmiyyətə malik olan daşınar və daşınmaz mülkiyyət, məsələn, həm dini, həm də dünyəvi memarlıq, incəsənət abidələri, tarixi abidələr; arxeoloji sahələr; bütövlükdə tarixi və ya bədii maraq kəsb edən bina qrupları; incəsənət əsərləri; əlyazmalar, kitablar və bədii, tarixi və ya arxeoloji maraq kəsb edən digər obyektlər; habelə elmi məcmuələr və ya arxivlər, yaxud yuxarıda göstərilmiş əmlakın reproduksiyaları;

b) başlıca məqsədi yuxarıda sadəlanmış daşınar mülkiyyəti qoruyub saxlamaq və nümayiş etdirmək olan binalar, məsələn, mu-

zeylər, böyük kitabxanalar və arxiv binaları, habelə həmin mülkiyyəti silahlı münaqişə zamanı gizlətmək üçün istifadə olunan sığınacaqlar;

c) yuxarıda sadalanmış külli miqdarda mədəni mülkiyyəti əhatə edən mərkəzlər.

Mədəni mülkiyyəti qorumaq istiqamətində Konvensiya aşağıdakıları nəzərdə tutur:

1) göstərilən mədəni mülkiyyətdən, onları qoruyub saxlamaq üçün nəzərdə tutulmuş binalardan və bitişik sahələrdən bu mülkiyyətin dağıdılmasına və ya zədələnməsinə gətirib çıxara bilən məqsədlərlə istifadə olunması qadağandır;

2) mədəni mülkiyyətin hər hansı bir formada qanunsuz mənimlənməsi, habelə bu mülkiyyətə qarşı istənilən vandalizm aktları qadağandır və bu cür hərəkətlərin qarşısı alınmalıdır;

3) mədəni mülkiyyətin rekvizisiyası və ona qarşı yönəlmiş istənilən əks tədbirlərin görülməsi qadağandır.

Ən əhəmiyyətli mədəni mülkiyyət xüsusi mühafizəyə götürülür və YUNESKO-nun Baş direktoru tərəfindən aparılan Beynəlxalq mədəni mülkiyyət *reyestrinə* daxil edilir. Reyestrin nüsxəsi BMT-nin Baş katibində və münaqişənin tərəfi olan hər bir dövlətdə saxlanılır. Beynəlxalq reyestrə daxil edilmiş mülkiyyət hərbi immunitet qazanır.

Xüsusi mühafizəyə götürülmüş mədəni mülkiyyətin üzərində fərqləndirmə nişanı olmalıdır.

10. Müharibənin sona yetməsinin hüquqi nəticələri

Hər şeydən öncə qeyd edək ki, müharibənin sona yetməsi iki mərhələni əhatə edir:

1. Hərbi əməliyyatların bitməsi. Bu mərhələ aşağıdakı beynəlxalq-hüquqi formalarda rəsmiləşdirilir:

a) *barışq* (müddətli və ya müddətsiz ola bilər);

b) *təslim olma*.

2. Müharibə vəziyyətinin bitməsi. Beynəlxalq-hüquqi formaları:

a) *sülh müqaviləsi*.

Məsələn, 1947-ci ildə bağlanmış sülh müqavilələri əsasında Almanıyanın keçmiş müttəfiqləri – Finlandiya, İtaliya, Macarıstan, Bolqarıstan və Rumıniya ilə müharibə vəziyyətinin bitməsi rəsmiləşdirilmişdi.

b) *birtərəfli bəyanat*.

Məsələn, 1951-ci ildə İngiltərə, Fransa və ABŞ ayrı-ayrılıqda birtərəfli qaydada Almanıya ilə müharibə vəziyyətinin bitməsi haqqında bəyanat vermişdilər.

v) *ikitərəfli bəyanat*.

Məsələn, 1956-cı il oktyabrın 19-da SSRİ və Yaponiya müharibə vəziyyətinin bitməsi və diplomatik və konsulluq münasibətlərinin bərpa olunması haqqında birgə Bəyanat imzalamışdılar.

Müharibənin sona yetməsi bu cür ***hüquqi nəticələr*** doğurur:

a) diplomatik və konsulluq münasibətlərinin bərpası;

b) ərazi məsələlərinin həlli;

c) hərbi əsirlərin dəyişdirilməsi;

ç) dövlətin (dövlətlərin) və ayrı-ayrı fərdlərin məsuliyyəti haqqında məsələlərin həlli və s.

11. Beynəlxalq humanitar hüququn implementasiyası

Beynəlxalq humanitar hüququn implementasiyası beynəlxalq humanitar hüququn normalarına tam riayət olunmasını təmin etmək məqsədilə dövlətlər tərəfindən görülməli olan bütün tədbirləri əhatə edir. Bu tədbirlərdən bəziləri münəcişə zonasından kənardə və *dinc dövrdə* həyata keçirilməlidir.

Əsas tədbirlər aşağıdakılardır:

a) Cenevrə Konvensiyalarının və Əlavə Protokolların milli dilə tərcümələrini hazırlamaq;

b) Konvensiyaların və Protokolların mətnlərini mümkün qədər geniş – həm silahlı qüvvələrdə, həm də əhali arasında – yaymaq;

c) Konvensiyaların və Protokolların bütün pozuntuları ilə cinayət-hüquqi qaydasında mübarizəni təşkil etmək, o cümlədən müharibə cinayətlərinə görə adekvat cəza nəzərdə tutan qanunvericilik qəbul etmək;

ç) Konvensiyalarla və Protokollarla qorunan şəxslərin və obyektlərin lazımi qaydada tanınmasını, yerləşdirilməsini və müdafiəsini təmin etmək;

d) qızıl xaç, qızıl aypara və digər nişan və emblemlərdən sui-istifadənin qarşısını almaq üçün tədbirlər görmək;

e) silahlı münaqişə zamanı əsas məhkəmə təminatlarının həyata keçirilməsinə imkan yaratmaq;

ə) beynəlxalq humanitar hüquq üzrə ixtisaslaşmış şəxslərin, o cümlədən silahlı qüvvələrin tərkibində hüquq məsləhətçilərinin təyin olunmasını və hazırlıq keçməsinə təmin etmək;

f) milli qızıl xaç və qızıl aypara cəmiyyətlərini və digər könnüllü yardım cəmiyyətlərini, mülki müdafiə təşkilatlarını, milli məlumat bürolarını yaratmaq;

g) hərbi qüvvələri yerləşdirərkən, silahları və hərbi taktikanı inkişaf etdirərkən beynəlxalq humanitar hüququn tələblərini nəzərə almaq;

ğ) zəruri hallarda hospital zonalarının, neytrallaşdırılmış zonaların, təhlükəsizlik zonalarının və hərbsizləşdirilmiş zonaların yaradılmasını təmin etmək.

XVII FƏSİL

BEYNƏLXALQ CİNAYƏT HÜQUQU

1. Beynəlxalq cinayət hüququnun anlayışı, inkişaf tarixi və xüsusiyyətləri

Beynəlxalq cinayət hüququ beynəlxalq cinayətlərə görə fiziki şəxslərin cinayət məsuliyyətini müəyyən etmək yolu ilə, beynəlxalq hüquq qaydasını cinayət əməllərindən qorumaq məqsədilə yaradılan prinsip və normaların məcmusuna deyilir.

Dövlətdaxili hüquq qaydasını cinayətkar əməllərdən qorumaq məqsədi daşıyan milli cinayət hüququ kimi, beynəlxalq cinayət hüququ da beynəlxalq hüququn müxtəlif sahələrinin xüsusilə təhlükəli pozuntularına, bir neçə dövlətin və ya bütün beynəlxalq birliyin mənafeyinə toxunan cinayət əməllərinə qarşı mübarizə məqsədi daşıyır: məsələn, beynəlxalq dəniz hüququnda (dəniz quldurluğu), beynəlxalq hava hüququnda (hava gəmilərinin qaçırılması, mülki aviasiyanın təhlükəsizliyinə qarşı digər cinayətlər), diplomatiya hüququnda (diplomatik müdafiəsi olan şəxslər əleyhinə cinayətlər), beynəlxalq iqtisadi və maliyyə hüququnda (pulların saxtalaşdırılması) və s.

Beynəlxalq cinayət hüququ beynəlxalq hüququn yeni sahəsidir. Lakin ayrı-ayrı normalar artıq XIX əsrdə yaranmağa başlamışdır. Beynəlxalq cinayət məəcəlləsinin ilk layihəsi hələ 1832-ci ildə ortaya çıxmışdı, lakin o zaman söhbət, əsas etibarilə, narkotik maddələrlə alver, qul alveri və s. kimi cinayətlərdən gedirdi. Sözügedən hüquq sahəsinin inkişafına Birinci Dünya müharibəsi müəyyən təkan verdi. Belçika, İngiltərə, Rusiya və Fransa hökumətlərinin yaratdıqları xüsusi istintaq komissiyaları Almaniya tərəfindən

müharibə adət və qanunlarının kütləvi şəkildə və kobud pozulması faktlarını aşkara çıxardı. 1919-cu ildə bağlanmış Versal sülh müqaviləsi özünün 227-ci maddəsində alman imperatoru II Vilhelmi beynəlxalq əxlaq normalarını və beynəlxalq müqavilələri pozmaqda günahlandırır və onun üzərində xüsusi məhkəmə təsis edilməsini nəzərdə tuturdu. Müqavilənin 228-ci maddəsində müttəfiq dövlətlərin müharibə adət və qanunlarının pozulmasında təqsirli olan digər Almaniya dövlət nümayəndələrini məhkəməyə vermək hüququ təsbit olunurdu. Lakin Versal sülh müqaviləsinin bu müddəaları həyata keçirilməmiş qaldı. Niderland hökuməti onun ərazisində qaçıb gizlənmiş imperatoru müttəfiq dövlətlərə verməkdən imtina etdi. Digər cinayətkarlara gəldikdə isə, Almaniya hökuməti, Versal müqaviləsinin şərtlərinə zidd olaraq, həmin şəxsləri beynəlxalq məhkəməyə və ya xarici dövlətin məhkəməsinə vermədi və bu işlərə baxan Leypsiq məhkəməsi müharibə cinayətlərində ittiham olunan 896 şəxsdən yalnız 6-sını, özü də yüngül cəzalara məhkum etdi.

1937-ci ildə bağlanmış Terrorçuluğun qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında Konvensiya «həmin Konvensiyanın müddəalarını pozmuş fiziki şəxslərin üzərində yurisdiksiyaya malik olan» beynəlxalq cinayət məhkəməsinin yaradılmasını nəzərdə tuturdu. Lakin tarixi səbəblər üzündən bu məhkəmə yaradılmadı və Konvensiyanın özünü ancaq bir dövlət ratifikasiya etmişdi.

Beynəlxalq cinayət yurisdiksiyası ilk dəfə olaraq yalnız ikinci dünya müharibəsindən sonra, sülh və bəşəriyyət əleyhinə cinayətlərdə təqsirli olan alman və yapon militaristlərini cəzalandırmaq üçün təsis olunmuş Nürnberq və Tokio tribunallarının timsalında həyata keçirilə bildi. Əslində «qalib dövlətlərin məhkəməsi» kimi çıxış etdiyinə və yalnız bir tərəfin törətdiyi cinayətləri araşdırdığına baxmayaraq, Nürnberq və Tokio tribunalları beynəlxalq cinayət hüququnun inkişafında əhəmiyyətli rol oynadı və beynəlxalq fərdi cinayət məsuliyyətinin əsasını qoydu; ilk dəfə olaraq fiziki şəxslər beynəlxalq məhkəmə orqanı tərəfindən beynəlxalq hüquq normaları əsasında mühakimə olundular.

Soyuq müharibənin başa çatması və beynəlxalq gərginliyin azalması bütövlükdə beynəlxalq hüquqa, o cümlədən beynəlxalq

cinayət məsuliyyəti institutuna pozitiv dəyişikliklər gətirdi. BMT Beynəlxalq hüquq komissiyasının uzun dövr ərzində müzakirə etdiyi Sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyi əleyhinə cinayətlər Məcəlləsinin Layihəsi üzərində iş xeyli sürətləndi və 1994-cü ildə ilk oxunuşda qəbul olundu. 1993 və 1994-cü illərdə müvafiq olaraq Yuqoslaviya və Ruanda ad hoc beynəlxalq cinayət tribunalı təsis olundu. Bu tribunalların nizamnamələri və hökmləri elmi-praktik baxımdan olduqca diqqətəlayiqdir və beynəlxalq cinayət məsuliyyəti sahəsində presedent hüququnun inkişafına əhəmiyyətli töhfə sayıla bilər. Nəhayət, 1998-ci ilin iyulunda Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin yaradılması haqqında Müqavilə və onun Statutu qəbul olunmuşdur. Statut 2002-ci il iyulun 1-də qüvvəyə minmişdir. Məhkəmə 2003-cü ildən fəaliyyət göstərir və hazırda icraatında altı iş (Uqandada, Konqo Demokratik Respublikasında, Mərkəzi Afrika Respublikasında, Sudanda, Keniyada və Liviyada törədilmiş beynəlxalq cinayətlərlə bağlı) vardır. Nəhayət, beynəlxalq cinayət hüququnun inkişafında mühüm mərhələ kimi son illərdə «qarıışıq» və ya «beynəlmiləlləşdirilmiş» məhkəmələrin təsis olunmasını qeyd etmək lazımdır. Bu məhkəmələr ona görə belə adlandırılır ki, onların tərkibində beynəlxalq hakimlər və prokurorlar da olur. Məsələn, Syerre-Leonedə, Kambocada, Kosovoda və s. bu cür məhkəmələr yaradılmışdır.

Beynəlxalq cinayət hüququ bir sıra *xüsusiyyətlərə* malikdir:

a) *beynəlxalq cinayət hüququ özündə nəinki cinayət hüququna, habelə cinayət-prosessual hüququna və məhkəmə quruluşuna aid normalar ehtiva edir.* Məsələn, Yuqoslaviya və Ruanda tribunallarının Nizamnamələrində və Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Statutunda maddi normalarla yanaşı, məhkəmə quruluşu və proseslə bağlı müddəalar təsbit olunmuşdur. Beynəlxalq cinayət hüququnun göstərilən xüsusiyyəti onunla izah olunur ki, o, hələ tam təşəkkül tapmamışdır və onun sistem ünsürləri lazımi inkişaf səviyyəsinə çatmamışdır;

b) *beynəlxalq cinayətlər törətmiş şəxslərin cinayət məsuliyyəti həm beynəlxalq tribunallar, həm də milli məhkəmələr tərəfindən həyata keçirilə bilər.* Həmin şəxslərə həm bilavasitə beynəlxalq hüquq normaları (əsasən, birinci halda), həm də onların imple-

mentasiyası üçün qəbul olunmuş dövlətdaxili hüquq normaları tətbiq oluna bilər;

c) *beynəlxalq cinayət hüququ, bir qayda olaraq, cəza müəyyən etmir*. Doğrudur, Nürnberq və Tokio tribunallarının Nizamnamələrində müəyyən cəzalar nəzərdə tutulmuşdu. Habelə Yuqoslaviya və Ruanda tribunallarının və Beynəlxalq cinayət məhkəməsinin Nizamnamələrində bir sıra cəzalar təsbit olunmuşdur. Milli cinayət hüququnda, məlum olduğu kimi, hər hansı bir əməlin nəinki cinayət olması, habelə onun cəzalandırılması eyni bir norma çərçivəsində qanunverici tərəfindən müəyyən olunur. Beynəlxalq cinayət hüququnda isə, dövlətlərarası sazişlər, bir qayda olaraq, bu və ya digər əməlin cinayət xarakterini müəyyən edir, lakin bununla yanaşı, konkret sanksiyalar haqqında məsələni açıq qoyur. Beynəlxalq müqavilələrdə cəzanın növü və ölçüsü haqqında göstərişin olmaması ona əsas verir ki, konkret cəza tədbiri ya milli məhkəmələr, ya da beynəlxalq tribunal tərəfindən cinayət törədildikdən sonra müəyyən oluna bilər.

Burada qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Yuqoslaviya və Ruanda tribunallarının Nizamnamələrində cəza tədbirləri haqqında məsələni nizama salan ayrıca maddə (müvafiq olaraq, 24-cü maddə və 23-cü maddə) ehtiva olunmuşdur. Bu maddələrin mətni tam üst-üstə düşdüyünə görə, biz aşağıda yalnız Yuqoslaviya tribunalının Nizamnaməsinin 24-cü maddəsinin mətnini veririk: «1. Birinci instansiya palata tərəfindən təyin olunan cəza azadlıqdan məhrum etmə ilə məhdudlaşdırılır. Palatalar keçmiş Yuqoslaviya məhkəmələrində azadlıqdan məhrum etmə haqqında hökmlərin çıxarılması təcrübəsinə müraciət edəcəklər. 2. Hökmlərin çıxarılması zamanı Palatalar cinayətin xarakteri və məhkum olunmuş şəxsin fərdi xarakteristikası kimi amilləri nəzərə almalıdırlar. 3. Azadlıqdan məhrum etməyə əlavə olaraq, Palatalar, cinayətkar davranışla əldə edilmiş istənilən əmlakın qanuni sahibkara qaytarılması haqqında sərəncam verə bilərlər». Yeri gəlmişkən, Tribunal əlilim cəzası təyin etmək səlahiyyəti verilməmişdir. Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Nizamnaməsində isə iki əsas cəza növü müəyyən edilmişdir: azadlıqdan məhrum etmə və cərimə. Məhkəmə əlilim cəzası təyin edə bilməz.

2. Beynəlxalq cinayət hüququnun mənbələri

Beynəlxalq cinayət hüququnun əsas mənbəyi beynəlxalq müqavilələrdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu günə qədər müxtəlif səviyyələrdə xeyli sayda layihələr işlənib hazırlansa da, vahid məcəllələşdirilmiş akt – beynəlxalq cinayət məcəlləsi yoxdur. Beynəlxalq cinayət hüququ ilə bu və ya digər şəkildə bağlı olan çoxsaylı müqavilələri bir neçə kateqoriyaya ayırmaq olar:

a) bilavasitə beynəlxalq cinayət hüququna həsr olunmuş, beynəlxalq cinayətlərin konkret tərkiblərini müəyyən edən müqavilələr (məsələn, *Soyqırım cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında 1948-ci il Konvensiyası; Aparteid cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında 1973-cü il Konvensiyası; Beynəlxalq səviyyədə müdafiə olunan şəxslər, o cümlədən diplomatik agentlər əleyhinə cinayətlərin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında 1973-cü il Konvensiyası; Girov götürülməsi ilə mübarizə haqqında 1979-cu il Beynəlxalq Konvensiyası; Nüvə materialının fiziki müdafiəsi haqqında 1980-ci il Konvensiyası; İşgəncə və qəddar, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəza əleyhinə 1984-cü il Konvensiyası; Hava gəmilərinin qanunsuz ələ keçirilməsi ilə mübarizə haqqında 1970-ci il Haaqa Konvensiyası; Mülki aviasiyanın təhlükəsizliyi əleyhinə yönəlmiş qanunsuz aktlarla mübarizə haqqında 1971-ci il Monreal Konvensiyası* və bu Konvensiyaya müəyyən əlavələr etmiş *Beynəlxalq mülki aviasiyaya xidmət edən aeroportlarda qanunsuz zorakılıq aktları ilə mübarizə haqqında 1988-ci il Protokolu; Dəniz gəmiçiliyinin təhlükəsizliyi əleyhinə yönəlmiş qanunsuz aktlarla mübarizə haqqında 1988-ci il Konvensiyası* və həmin Konvensiyaya əlavələr etmiş *Kontinental şelf üzərində yerləşən stasionar platformaların təhlükəsizliyi əleyhinə yönəlmiş qanunsuz aktlarla mübarizə haqqında 1988-ci il Protokolu; Narkotik vasitələr haqqında 1961-ci il Vahid Konvensiyası; Psixotrop maddələr haqqında 1971-ci il Konvensiyası; Narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsinə qarşı mübarizə haqqında 1988-ci il*

BMT Konvensiyası; Birləşmiş Millətlər Təşkilatı heyətinin təhlükəsizliyi haqqında 1994-cü il Konvensiyası və b.);

b) tərkibində beynəlxalq cinayət hüququna aid olan müddəalar olan müqavilələr (məsələn, *Ümumdünya Poçt Konvensiyası; Müharibə qurbanlarının müdafiəsinə dair 1949-cu il Cenevrə Konvensiyaları; Dəniz hüququ haqqında 1958-ci il Konvensiyası; Dəniz hüququ üzrə 1982-ci il BMT Konvensiyası və b.);*

c) beynəlxalq tribunalların və beynəlxalq təşkilatların nizamnamələri (*Nürnberq, Tokio, Yuqoslaviya və Ruanda tribunallarının Nizamnamələri; Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Statutu; Beynəlxalq cinayət polisi təşkilatının (İnterpolun) Nizamnaməsi*);

ç) cinayətkarlıqla mübarizə sahəsində əməkdaşlıq və ya hüquqi yardım haqqında ikitərəfli müqavilələr.

Beynəlxalq cinayət hüququ sahəsində *beynəlxalq adət normalarının* mühüm rolu vardır. Bir çox cinayətlərin (soyqırım, müharibə cinayətləri, insanlıq əleyhinə cinayətlər və b.) «beynəlxalq cinayət» statusu və bütün dövlətlər tərəfindən cəzalandırılmalı olması məhz hüquqi adət kimi tanınmışdır. Nürnberq beynəlxalq hərbi tribunalı, Yuqoslaviya tribunalı öz hökmlərində dəfələrlə beynəlxalq adətlərə bilavasitə istinad etmişlər.

Köməkçi hüquq mənbələri kimi beynəlxalq cinayət hüququnda milli qanunvericilik aktlarından, məhkəmə qərarlarından (həm milli məhkəmələrin, həm də beynəlxalq məhkəmə orqanlarının çıxarıqları hökmlərdən), beynəlxalq təşkilatların qətnamələrindən geniş istifadə olunur.

3. Beynəlxalq cinayətin anlayışı

Beynəlxalq cinayət – ayrı-ayrı dövlətlərin hüquq və qanuni mənafeələrini, beynəlxalq səviyyədə tanınmış insan hüquqlarını kobud və ya kütləvi şəkildə pozan, hüquqi tərkibi beynəlxalq hüquq normalarında müəyyən olunmuş, beynəlxalq hüquqa zidd olan əmələ deyilir.

Beynəlxalq hüquq elmində «beynəlxalq cinayət» və «beynəlxalq xarakterli cinayət» kateqoriyaları fərqləndirilir. Bütövlükdə beynəlxalq hüquq üçün, beynəlxalq məsuliyyət rejimi baxımından və habelə siyasi nöqteyi-nəzərdən bu fərqləndirmənin əhəmiyyəti vardır. Beynəlxalq cinayət dövlətin cinayətkar siyasətinin təzahürüdür və bütün bəşəriyyətə qarşı, onun həyati maraqlarına qarşı yönəlmişdir (məsələn, təcavüz, soyqırım, insanlıq əleyhinə cinayətlər, müharibə cinayətləri və b.). Beynəlxalq xarakterli cinayətlər isə bir neçə dövlətin mənafeyinə qəsd edən, hər hansı dövlətin siyasəti ilə əlaqədə olmayan, ayrı-ayrı fiziki şəxslər tərəfindən öz cinayətkar məqsədlərinə nail olmaq üçün törədilən ümumcinayət əməlləridir. Bu cinayətlərlə mübarizə aparmaq üçün dövlətlər müvafiq sazişlər bağlayır və əməkdaşlıq edirlər (məsələn, narkotik maddələrlə alver, hava quldurluğu, saxta pul hazırlanması və b.). Göstərilən cinayətlər bəzən «transmilli cinayətlər» termini ilə ifadə olunur. Beynəlxalq xarakterli cinayətlərə görə dövlətin məsuliyyəti yalnız o halda baş verə bilər ki, o bu cür cinayətlərlə mübarizə üzrə öz müqavilə öhdəliklərini yerinə yetirməmiş olsun və ya dövlət orqanları (məsələn, xüsusi xidmət və ya xüsusi kəşfiyyat idarələri) bu cinayətlərdə bilavasitə iştirak etmiş olsunlar. Beləliklə, beynəlxalq xarakterli cinayətin törədilməsi zaman məsuliyyət rejimi müəyyən mənada beynəlxalq cinayət törədilərkən yaranan məsuliyyət rejiminin əksinə olur. Beynəlxalq cinayət törədildikdə, dövlət bilavasitə ona görə cavab verir. Fiziki şəxslərin beynəlxalq cinayət məsuliyyəti bu halda dövlətin özünün məsuliyyətinin forma və nəticəsi kimi çıxış edir. Fiziki şəxslərin beynəlxalq xarakterli cinayətlər törətdiyi halda isə bilavasitə məhz onlar cavab verirlər. Dövlətin məsuliyyəti fiziki şəxslərin məsuliyyətinin təmin edilməməsi, yəni bu müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməməsi nəticəsi kimi ortaya çıxır.

Lakin deyilənlərlə yanaşı, xüsusilə vurğulamaq istərdik ki, fiziki şəxslərin beynəlxalq məsuliyyətini nəzərdə tutan *beynəlxalq cinayət hüququ çərçivəsində* göstərilən fərqləndirmə prinsiplial əhəmiyyət kəsb etmir. Beynəlxalq hüquqa zidd olan, cinayət hesab olunan və beynəlxalq fərdi cinayət məsuliyyəti doğuran hər bir əməl beynəlxalq cinayətdir (yuxarıda verdiyimiz beynəlxalq

cinayət hüququnun və beynəlxalq cinayətin təriflərində biz məsələyə məhz bu cür yanaşmışıq). Belə ki, həm soyqırım, həm də saxta pul hazırlanması «beynəlxalq cinayət» kimi ifadə olunmalıdır; doğrudur, milli cinayət hüququnda nəzərdə tutulan cinayətlər kimi (məsələn, adamöldürmə və tutaq ki, yüngül bədən xəsarəti yetirilməsi) onların da vurduğu zərər və beynəlxalq təhlükəliliyi müxtəlif ola bilər. Lakin bu şərt onların beynəlxalq cinayət adlandırılmasına dəlalət etmir. Digər tərəfdən, müxtəlif terminlərin işlədilməsi sırf praktik baxımdan, habelə tədris məqsədləri üçün də məqsədəuyğun deyildir.

Beynəlxalq cinayətləri qəsd obyektinə görə bir neçə *qrupa* ayırmaq olar:

a) *sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyi əleyhinə cinayətlər* (təcavüz, soyqırım, insanlıq əleyhinə cinayətlər, müharibə cinayətləri, BMT heyətinə qarşı cinayətlər, aparteid, beynəlxalq terrorçuluq). Xüsusilə geniş miqyasda narkotik vasitələrlə qanunsuz alver də bu qrupa aid edilə bilər.

b) *insan ləyaqətinə qarşı yönəlmiş cinayətlər* (köləlik, qul ticarəti, pornoqrafiya yayılması, işgəncə, girov götürülməsi və b.).

c) *dövlətlərin iqtisadi və sosial inkişafına zərər yetirən cinayətlər* (saxta pul və qiymətli kağızların hazırlanması, qaçaqmalçılıq və b.).

ç) *açıq dəniz və kontinental şelf rejiminə qarşı yönəlmiş cinayətlər* (dəniz gəmiçiliyinin təhlükəsizliyi əleyhinə yönəlmiş qanunsuz aktlar, dənizdə kömək göstərməmək, kontinental şelf üzərində yerləşən stasionar platformaların təhlükəsizliyi əleyhinə yönəlmiş qanunsuz aktlar, dənizin zərərli maddələrlə çirkləndirilməsi və b.).

d) *hava nəqliyyatının təhlükəsizliyinə qarşı yönəlmiş cinayətlər* və s.

Aşağıda bir sıra xüsusilə təhlükəli beynəlxalq cinayətlərin anlayışı və tərkib ünsürləri ətraflı şərh olunmuşdur.

4. Ayrı-ayrı beynəlxalq cinayətlərin tərkib ünsürləri

a) təcavüz

Təcavüz ən ağır beynəlxalq cinayət hesab olunur. Təcavüzün beynəlxalq cinayət «statusu» və beynəlxalq fərdi cinayət məsuliyyəti doğurması, hər şeydən əvvəl, beynəlxalq adət hüququndan irəli gəlir. Başlıca maddi-hüquqi əsas kimi 1928-ci il Brian-Kelloq Paktını, Nürnberq Tribunalının Nizamnaməsi və Hökmünü və müəyyən mənada, habelə hüquqi xarakterə malik olmayan, lakin çox böyük əhəmiyyət daşıyan «Təcavüzün tərifı» haqqında BMT Baş Məclisinin 1974-cü il 14 dekabr tarixli Qətnaməsini göstərmək olar. Təcavüz haqqında müvafiq müddəalar habelə Sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyi əleyhinə cinayətlər Məcəlləsi Layihəsində (16-cı maddə) öz əksini tapmışdır. Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Statutunda (5-ci maddə) təcavüz Məhkəmənin yurisdiksiyasına aid edilsə də, onun tərifı verilməmişdir. Göstərilən sözlərə baxmayaraq, iştirakçı dövlətlər təcavüzün elementləri barədə razılığa gələ bilməmişlər.

Ümumi beynəlxalq hüquqa görə, *dövlət tərəfindən törədilən təcavüzün planlaşdırılmasında, hazırlanmasında, başlanmasında və ya həyata keçirilməsində rəhbər və ya təşkilatçı kimi iştirak edən və ya bu barədə əmr verən şəxs təcavüz cinayətinə görə məsuliyyət daşıyır*. Qeyd edək ki, təcavüz aktını yalnız müvafiq hakimiyyət səlahiyyətlərinə malik olan şəxslər törədə bilirlər. Başqa sözlə, bu halda söhbət «rəhbərlərdən» və ya «təşkilatçılardan» getməlidir; bu terminlər nəinki hökumət üzvlərini, habelə hərbi strukturlarda, diplomatik korpusda, siyasi partiyalarda və ya işgüzar dairələrdə yüksək vəzifələr tutan şəxsləri əhatə edir. Təcavüz aktının törədilməsində iştirak qəsdən olmalıdır və təcavüzkar plan və ya siyasət çərçivəsində bütün işin dərk edilməsi ilə həyata keçirilməlidir.

Fiziki şəxsin təcavüz cinayətinə görə məsuliyyəti təcavüzün dövlət tərəfindən törədilməsi ilə üzvi surətdə bağlıdır. Əslində dövlətin törətdiyi təcavüz cinayəti şəxsin (şəxslərin) cinayət mə-

suliyətinin yaranması üçün zəruri şərtidir. Bu, həm də o deməkdir ki, dövlətin təcavüz törətməsi faktı müəyyən olunmasa, bu və ya digər fiziki şəxs təcavüz cinayətinə görə məsuliyyətə cəlb oluna bilməz. Digər bir tərəfdən, məlum olduğu kimi, BMT Nizamnaməsinin 39-cu maddəsinə görə, təcavüz aktının müəyyən edilməsi BMT Təhlükəsizlik Şurasının müstəsna səlahiyyətinə aiddir.

Təcavüz cinayəti özündə bir neçə mərhələni ehtiva edir:

- 1) təcavüz aktının törədilməsi haqqında əmr verilməsi;
- 2) təcavüzkar müharibənin planlaşdırılması;
- 3) təcavüzkar müharibənin hazırlanması;
- 4) müharibənin başlanması;
- 5) müharibənin aparılması.

Praktikada bu mərhələlər bir-birindən aydın fərqlənmir. Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, yalnız bir mərhələdə iştirak cinayət məsuliyyətinin yaranması üçün kifayətdir.

b) soyqırım

«Soyqırım» («genocide») termini ilk dəfə, əslən polyak olan Rafael Lemkin tərəfindən işlədilmişdir. Soyqırım cinayətinin beynəlxalq fərdi cinayət məsuliyyəti yaratması ilk dəfə olaraq BMT Baş Məclisinin 1946-cı ildə qəbul etdiyi 97 nömrəli qətnaməsində təsbit olunmuşdur. Bu cinayətin hüquqi əsasını 1951-ci ildə qüvvəyə minmiş və prinsiplial müddəaları *Soyqırım cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında Konvensiya* təşkil edir.

Konvensiyanın 2-ci maddəsində soyqırımın tərfi verilmişdir; bu tərif, demək olar ki, hamılıqla qəbul edilmişdir və bir neçə mühüm beynəlxalq sənəddə (məsələn, Yuqoslaviya və Ruanda beynəlxalq cinayət tribunallarının Nizamnamələrində (müvafiq olaraq 4-cü və 3-cü maddələr), Sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyi əleyhinə cinayətlər məəcəlləsinin Layihəsində (17-ci maddə) və bir çox dövlətlərin cinayət qanunvericiliyində (o cümlədən Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində (103-cü maddə)) olduğu kimi əks olunmuşdur. Həmin maddədə deyilir: «**Soyqırım**

cinayəti hər hansı milli, etnik, irqi və ya dini qrupu bir qrup kimi tamamilə və ya qismən məhv etmək niyyəti ilə törədilən aşağıdakı əməllərdən biridir:

a) *belə bir qrupun üzvlərinin öldürülməsi;*

b) *belə bir qrupun üzvlərinə ciddi bədən xəsarəti və ya aqli pozğunluq yetirilməsi;*

c) *qəsdən hər hansı belə bir qrup üçün onun tamamilə və ya qismən fiziki məhvə yönəlmiş həyat şəraitinin yaradılması;*

d) *belə bir qrupun içərisində doğumun qarşısının alınmasına yönəlmiş tədbirlər;*

e) *zorla uşaqların bir qrupdan başqa bir qrupa verilməsi».*

Gördüyümüz kimi, soyqırımın anlayışı iki mühüm ünsürdən ibarətdir: 1) niyyət və 2) qadağan olunmuş əməl.

Soyqırım üçün ən əhəmiyyətli ünsür *spesifik niyyətin* olmasıdır. Bu, soyqırımı obyektiv cəhətinə görə oxşar olan digər beynəlxalq cinayətlərdən, xüsusən insanlıq əleyhinə cinayətlərdən, eləcə də müharibə cinayətlərindən (soyqırım silahlı münaqişə şəraitində törədildikdə) fərqləndirən başlıca xüsusiyyətdir. Soyqırım cinayətinin tövsifedici əlaməti kimi, niyyət özündə bir neçə mühüm aspekti ehtiva edir:

1) *niyyət, təsadüfən bu və ya digər konkret qrupa məxsus olan bir və ya bir neçə şəxsin deyil, qrupun məhv edilməsindən ibarət olmalıdır.* Fərdin şəxsiyyəti yox, məhz müəyyən qrupa mənsubiyyəti soyqırımın bilavasitə qurbanlarını təyin etmək üçün həlledici meyardır.

2) *niyyət, qrupun bir qrup kimi, özü-özlüyündə, başqalarından fərqlənən bir ayrıca qurum kimi məhv edilməsindən ibarət olmalıdır.* Bu baxımdan, soyqırım ilə adamöldürmə (homosid) cinayəti arasında fərq ondadır ki, soyqırım bütöv insan qruplarının mövcudluq hüququnu tanımaqdan imtina, adamöldürmə isə ayrı-ayrı insan varlıqlarının yaşamaq hüququnu tanımaqdan imtina kimi səciyyələndirilir.

3) niyyət, qrupun «tamamilə və ya qismən» məhv edilməsindən ibarət olmalıdır.

4) niyyət yuxarıda göstərilən qruplardan birinin, məhz milli, etnik, irqi və ya dini qrupun məhv edilməsindən ibarət olmalıdır.

Göründüyü kimi, digər qruplar, xüsusilə siyasi və ya sosial qruplar bu siyahıya daxil edilməmişdir. Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, bir sıra ölkələrin (Efiopiya, Sloveniya və b.) cinayət qanunvericiliyində siyasi qruplar da soyqırım cinayətinin obyektini kimi nəzərdə tutulmuşdur.

Soyqırım haqqında Konvensiyanın V maddəsində göstərilir ki, bu cinayət Konstitusiya əsasında məsul olan rəhbər şəxs, vəzifəli şəxslər və ya adi şəxslər tərəfindən törədilə bilər.

Soyqırımın obyektiv cəhətinə aid olan «məhv etmə» anlayışı qrupun fiziki və ya bioloji vasitələrlə fiziki məhv olunmasını bildirir; burada söhbət qrupun milli, dil, dini, mədəni və ya digər özünəməxsusluğunun məhv olunmasından getmir. Başqa sözlə, soyqırım cinayətinin obyektiv cəhətinə «mədəni soyqırım» (yəni bu və ya digər qrupun dilini, dinini və mədəniyyətini məhv etmək məqsədilə qəsdən törədilən istənilən əməl, məsələn, qrupun gündəlik həyatda və ya məktəblərdə istifadəsinin və ya bu dildə nəşrin qadağan olunması; kitabxanaların, muzeylərin, məktəblərin, tarixi abidələrin, dini sitayiş yerlərinin və digər mədəni obyektlərin məhv edilməsi və ya istifadəsinin qadağan olunması və s.) aid edilmişdir.

Xüsusilə vurğulanmalıdır ki, soyqırım cinayətinə görə məsuliyyətin ortaya çıxması üçün müəyyən qrupun məhv edilməsindən ibarət son nəticənin əldə olunması tələb olunmur. Kifayətdir ki, yuxarıda haqqında bəhs etdiyimiz hər hansı əməldən biri müəyyən qrupun özü-özlüyündə tamamilə və ya qismən məhv edilməsi niyyətilə törədilsin.

Soyqırım cinayətinin elementlərinin şərhini və bu cinayət əməlinin düzgün tövsifi baxımından Ruanda tribunalının çıxardığı hökmlər böyük əhəmiyyətə malikdir.

c) insanlıq əleyhinə cinayətlər

İnsanlıq əleyhinə cinayətlər ilk dəfə olaraq Nürnberq Tribunalının Nizamnaməsinin 6-cı maddəsində aşağıdakı kimi təsbit olunmuşdur: «İstənilən mülki əhaliyə qarşı müharibədən qabaq və ya müharibə dövründə, Tribunalın yurisdiksiyasında olan hər hansı bir cinayətlə bağlı törədilən adamöldürmə, kütləvi qırğın, kölə

vəziyyətinə salma, deportasiya və digər qeyri-insani aktlar və ya... siyasi, irqi, yaxud dini əsasda təqiblər.

Beynəlxalq praktikanın və beynəlxalq hüquq elminin sonrakı inkişafı nəticəsində insanlıq əleyhinə cinayətlərin tərkibi bir qədər genişlənmişdir. Bu cinayətlər Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi Statutunun 7-ci maddəsində öz əksini tapmışdır. Həmin maddəyə görə, aşağıdakı əməllər insanlıq əleyhinə cinayət kimi tövsif edilir:

- a) adamöldürmə;
- b) əhalini məhv etmə;
- c) kölə vəziyyətinə salma;
- ç) işgəncə;
- d) aparteid;
- e) deportasiya və ya əhalinin məcburi köçürülməsi;
- ə) adamların məcburi yoxa çıxarılması;
- f) siyasi, irqi, etnik, dini, mədəni və ya cinsi motivlərə görə təqib etmə;

g) beynəlxalq hüququn əsas normalarına zidd olaraq azadlıqdan məhrum etmə;

ğ) zorlama, fahişəliyə məcbur etmə; məcburi hamiləlik, məcburi sterilizasiya və ya cinsi zorakılığın istənilən digər formaları;

h) qəsdən güclü iztirablara səbəb olma və ya ağır bədən xəsarətləri, yaxud fiziki və ya psixi sağlamlığa mühüm ziyan vurmaqdan ibarət olan digər analoji qeyri-insani hərəkətlər.

Gördüyümüz kimi, insanlıq əleyhinə cinayətlərin obyektiv cəhəti olduqca genişdir və buraya müxtəlif xarakterli əməllər daxildir. Bu əməllərin insanlıq əleyhinə cinayət kimi tövsif olunması üçün *iki ümumi şərt* tələb olunur:

- 1) *əməl «sistematik və ya geniş miqyasda» törədilməlidir;*
- 2) *əməl hökumət və ya istənilən təşkilat tərəfindən həvəsləndirilməli və ya istiqamətləndirilməlidir.*

Nürnberg Tribunalının Nizamnaməsindən fərqli olaraq, insanlıq əleyhinə cinayətlərin müasir tərifində belə bir şərti nəzərdə tutmur ki, əməl müharibə zamanı və ya sülh əleyhinə cinayətlərlə, yaxud müharibə cinayətləri ilə bağlı törədilməlidir. Qüvvədə olan beynəlxalq hüquqda insanlıq əleyhinə cinayətlərin «avtonom» statusu qəbul olunmuşdur.

Belə ki, Yuqoslaviya və Ruanda tribunallarının Nizamnamələri (müvafiq olaraq 5-ci və 3-cü maddə) digər bir beynəlxalq cinayətlə əlaqənin olması tələbini nəzərdə tutmur. Bundan əlavə, Ruanda tribunalının Nizamnaməsində birbaşa göstərilir ki, insanlıq əleyhinə cinayətlər müharibə zamanı və ya dinc vaxtı törədilə bilər. Beynəlxalq silahlı münaqişənin insanlıq əleyhinə cinayətlər üçün zəruri şərt olmaması Yuqoslaviya tribunali tərəfindən *Duşko Tadiçin işində* bir daha təsdiq olunmuşdur: «Hazırda belə bir beynəlxalq hüquq adət norması təşəkkül tapmışdır ki, insanlıq əleyhinə cinayətlər beynəlxalq silahlı münaqişə ilə əlaqə tələb etmir».

ç) müharibə cinayətləri

«Müharibə cinayətləri» termini ümumi anlayış olub, silahlı münaqişə zamanı tətbiq olunan humanitar hüquq normalarının (və ya müharibə adət və qanunlarının) pozuntularını bildirir. Bəzən belə hesab edirlər ki, müharibə cinayətlərinə yalnız Müharibə qurbanlarının müdafiəsi haqqında 1949-cu il Cenevrə Konvensiyalarında təsbit olunmuş əməllər aiddir (Cenevrə Konvensiyalarında bu əməllər «ağır pozuntular» («grave breaches») adlandırılmışdır.). Əlbəttə ki, bu, yanlış fikirdir, belə ki, həmin əməllər müharibə cinayətlərinin yalnız bir hissəsini, doğrudur, ən ağır əməlləri əhatə edir. Beynəlxalq hüquqda və beynəlxalq məhkəmə təcrübəsində də vahid termindən istifadə olunmur. Məsələn, Nürnberq Tribunalı Nizamnaməsinin 6-cı maddəsində «müharibə qanun və ya adətlərinin pozuntuları» ifadəsi işlədilmişdir. Bu pozuntulara aşağıdakılar daxil edilmişdi: «işğal olunmuş ərazinin mülki əhalisinin öldürülməsi, əzab verilməsi, köləlik və ya digər məqsədlər üçün aparılması; hərbi əsirlərin və ya dənizdə olan şəxslərin öldürülməsi və ya onlara əzab verilməsi; girovların öldürülməsi; ictimai və ya xüsusi mülkiyyətin qarət edilməsi; şəhər və kəndlərin mənasız dağıdılması; hərbi zərurətdən doğmayan talançılıq və digər cinayətlər».

Yuqoslaviya Tribunalının Nizamnaməsində müharibə cinayətləri ilə bağlı iki müxtəlif maddə ehtiva olunmuşdur (2-ci və 3-cü

maddələr). 2-ci maddədə 1949-cu il Cenevrə Konvensiyalarının ağır pozuntuları, 3-cü maddədə isə «Müharibə qanun və adətlərinin pozuntuları» adı altında konkret əməllər sadalanmışdır. Ruanda Beynəlxalq cinayət tribunalının Nizamnaməsində, Ruandada baş vermiş silahlı münaqişənin qeyri-beynəlxalq xarakterindən irəli gələrək, yalnız Cenevrə Konvensiyaları üçün ümumi olan 3-cü maddənin və həmin Konvensiyalara 1977-ci il II Əlavə Protokolun pozuntuları öz əksini tapmışdır (4-cü maddə). Nəhayət, Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Statutunda, sadəcə olaraq, «müharibə cinayətləri» ifadəsi işlədilmişdir. Qeyd edək ki, müharibə cinayətlərinə pozitiv beynəlxalq hüquq tərəfindən aid edilən bütün cinayət əməllərini bu sənəd daha dolğun və dəqiq əks etdirir.

Beləliklə, müharibə cinayətlərinə aşağıdakı əməllər aiddir:

1) beynəlxalq humanitar hüququn pozulması ilə qəsdən törədilmiş aşağıdakı əməllərdən hər hansı biri: a) qəsdən adamöldürmə; b) işgəncə və ya qeyri-insani rəftar, o cümlədən bioloji eksperimentlər; c) ağır əzab-əziyyətin və ya ciddi xəsarətin törədilməsi; ç) hərbi zərurətlə bəraət qazandırılmayan və qanunsuz və böyük miqyasda törədilən dağıntılar və əmlakın ələ keçirilməsi; d) hərbi əsirin və ya mülki şəxsin düşmən dövlətin silahlı qüvvələrində qulluq etməyə məcbur edilməsi; e) hərbi əsirin və ya mülki şəxsin qərəzsiz və ədalətli məhkəmə araşdırmasına olan hüququndan qəsdən məhrum edilməsi; ə) girov götürülməsi;

2) beynəlxalq humanitar hüququn pozulması ilə qəsdən törədilmiş və ölümlə nəticələnən, yaxud səhhətə ciddi zərər yetirən aşağıdakı əməllərdən hər hansı biri: a) mülki əhalinin və ya ayrı-ayrı mülki şəxslərin hücum obyektə edilməsi; b) şəxsin kombatant olmadığını və ya artıq sıradan çıxdığını («hors de combat») bilərək, onun hücum obyektə edilməsi; c) qızıl xaç, qızıl aypara və ya digər tanınmış fərqləndirmə emblemlərindən sui-istifadə edilməsi;

3) beynəlxalq humanitar hüququn pozulması ilə qəsdən törədilmiş aşağıdakı əməllərdən hər hansı biri: a) işğal edən dövlət tərəfindən öz əhalisinin bir hissəsinin işğal etdiyi əraziyə köçürülməsi; b) hərbi əsirlərin və ya mülki şəxslərin geri qaytarılmasının (repatriasiyasının) əsas olmadan yubandırılması;

4) beynəlxalq humanitar hüququn pozulması ilə şəxsi ləyaqətin təhqir edilməsi, o cümlədən insan ləyaqətini alçaldan rəftar, zorlama və məcburi fahişəlik;

5) müharibə qanun və adətlərinin pozulması ilə törədilmiş aşağıdakı əməllərdən hər hansı biri: a) zəhərli silahların və ya lüzumsuz əzab-əziyyət törətmək üçün nəzərdə tutulmuş digər silahların tətbiq edilməsi; b) şəhər, qəsəbə və ya kəndlərin mənasız dağıdılması və yaxud hərbi zərurətlə əsaslandırılmayan soyğunçuluq; c) müdafiə olunmayan şəhərlərin, kəndlərin, binaların və ya yaşayış evlərinin və yaxud hərbsizləşdirilmiş zonaların istənilən vasitələrlə bombardman edilməsi; ç) dini, təhsil, incəsənət və elm idarələrinin, tarixi abidələrin, incəsənət və elm əsərlərinin qəsb edilməsi, dağıdılması və ya onlara qəsdən ziyan vurulması; d) ictimai və ya xüsusi əmlakın talan edilməsi;

6) beynəlxalq xarakter daşımayan silahlı münaqişə zamanı tətbiq olunan beynəlxalq humanitar hüququn pozulması ilə törədilmiş aşağıdakı əməllərdən hər hansı biri: a) adamların həyatına, səhhətinə və fiziki və ya psixi durumuna qarşı zorakı hərəkətlər, o cümlədən qəsdən adamöldürmə və habelə işgəncə, şikəstətmə kimi qəddar rəftar və yaxud bədən cəzasının istənilən forması; b) kollektiv cəzalandırma; c) girov götürülməsi; ç) terror aktları; d) şəxsi ləyaqətin təhqir edilməsi, o cümlədən ləyaqəti alçaldan rəftar, zorlama və məcburi fahişəlik; e) hərbi soyğunçuluq; ə) məhkəmə tərəfindən bundan qabaq elan olunmuş qərar olmadan hökm çıxarılması və hökmün yerinə yetirilməsi; f) silahlı münaqişə zamanı, ətraf təbii mühitə genişmiqyaslı, uzunmüddətli və ağır ziyan vurulması niyyəti ilə hərbi zərurətlə əsaslandırılmayan müharibə üsul və vasitələrinin tətbiq edilməsi.

Yuxarıda sadalanmış pozuntulardan hər biri özü-özlüyündə konkret cinayət əməlidir və beynəlxalq cinayət məsuliyyəti doğurur.

5. Fiziki şəxslərin beynəlxalq cinayət məsuliyyəti

Anlayışı və normativ məzmunu. Fiziki şəxslərin beynəlxalq cinayət məsuliyyəti prinsipi müasir beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş normalarından biridir. Ümumi beynəlxalq adət hüququnda, universal konvensiyalarda və beynəlxalq məhkəmə qərarlarında öz əksini tapmış bu prinsipin məzmunu ondan ibarətdir ki, hər hansı beynəlxalq cinayəti törətmiş və ya törədilməsində bu və ya digər şəkildə iştirak etmiş fiziki şəxs, cəmiyyətdə və dövlət aparatında tutduğu mövqedən asılı olmayaraq, həmin cinayət əməlinə görə məsuliyyət daşıyır.

Beynəlxalq cinayətlərə görə fiziki şəxslərin cinayət məsuliyyəti birbaşa beynəlxalq hüquqla müəyyən olunur. Beynəlxalq fərdi cinayət məsuliyyəti, bu və ya digər əməlin milli qanunvericilik tərkibindən kriminallaşdırılmaması faktından asılı olmayaraq yaranır.

Beynəlxalq cinayətə görə dövlətin beynəlxalq məsuliyyəti və təqsirli fiziki şəxslərin beynəlxalq cinayət məsuliyyəti arasında qarşılıqlı əlaqə belə bir ümumi prinsipə əsaslanır ki, fiziki şəxslərin məsuliyyətə cəlb olunması və cəzalandırılması həmin dövlətin beynəlxalq hüquq əsasında daşımalı olduğu məsuliyyətini istisna etmir.

Beynəlxalq cinayət məsuliyyəti doğuran davranışın növləri. Beynəlxalq cinayət məsuliyyəti təkcə hər hansı beynəlxalq cinayətin fiziki şəxs tərəfindən bilavasitə törədilməsinə görə ortaya çıxmır. Şəxs, beynəlxalq cinayətin törədilməsində bu və ya digər şəkildə iştirak etdiyinə görə və ya beynəlxalq cinayətin törədilməsinə cəhd göstərdiyinə görə də məsuliyyətə cəlb oluna bilər. Bundan asılı olaraq, fərdi cinayət məsuliyyəti doğuran beynəlxalq hüquqa zidd davranışın aşağıdakı növlərini göstərmək olar: a) beynəlxalq cinayətin qəsdən törədilməsi; b) beynəlxalq cinayətin törədilməsinə əmr verilməsi; c) beynəlxalq cinayətin törədilməsinin qarşısını almaq üçün vəzifəli şəxsin öz səlahiyyətləri daxilində zəruri tədbirlər görməməsi; ç) beynəlxalq cinayətin törədilməsinə birbaşa və əsaslı surətdə bilərəkdən kömək göstərilməsi və ya başqa cür vasitəçilik edilməsi; d) beynəlxalq cinayətin planlaşdırılmasında və ya birgə razılaşdırılmasında birbaşa iştirak edilməsi;

e) beynəlxalq cinayətin törədilməsinə başqa şəxsin (və ya şəxslərin) birbaşa və açıq surətdə təhrik edilməsi; ə) beynəlxalq cinayətin törədilməsinə cəhd edilməsi.

Gördüyümüz kimi, hər hansı bir beynəlxalq cinayətin törədilməsində fiziki şəxslərin rolu müxtəlif ola bilər. Tutaq ki, bir ərazidə silahlı münaqişə zamanı hərbi cinayətin bir növü kimi mülki şəxslərin öldürülməsi aktı baş vermişdir. Bu cinayət əməlinə görə təkcə bu əməli bilavasitə törətmiş, yəni həmin mülki əhalini qırmış hərbi qulluqçular məsuliyyət daşımayacaqlar. Müxtəlif mövqe və müxtəlif vəzifə tutan şəxslər bu cinayət aktına görə, həmin hərbi qulluqçularla yanaşı, təqsirli elan oluna bilərlər. Məsələn, göstərilən cinayətin törədilməsinə əmr vermiş hərbi komandirlər, bu cinayəti əvvəlcədən planlaşdırmış hökumət və ya ali hərbi komandanlıq üzvləri, düşmən tərəfin mülki əhalisini öldürməyə təhrik etmiş, amma həmin əməliyyatın bilavasitə icrasından kənar qalmış şəxslər, hərbi əməliyyatın keçirilməsinə maddi yardım göstərmiş, məsələn, əsgərlərin silahla və ya digər hərbi sursatla təchiz edilməsinə pul ayırmış şəxslər tam əsaslı olaraq beynəlxalq cinayət məsuliyyətinə cəlb edilə bilərlər. Digər misal. Soyqırım planını işləyib hazırlamış hökumət nümayəndəsi, bu planın həyata keçirilməsi üçün tabeçiliyində olan şəxslərə soyqırım aktını törətmək əmri vermiş hərbi zabit və həmin əmri yerinə yetirmiş sırayı fərd soyqırım cinayətinin törədilməsinə, – doğrudur, müxtəlif dərəcədə, – «təhfə» verirlər və ədalət mühakiməsi tələb edir ki, bütün bu fiziki şəxslər məsuliyyətə cəlb olunmalıdırlar. Beləliklə, əgər 1990-cı il yanvarın 20-də və sonrakı günlərdə Sovet Ordusu tərəfindən Bakıda dinc əhaliyə qarşı törədilmiş cinayətləri insanlıq əleyhinə cinayət kimi tövsif etsək, bu zaman, nəinki bu vəhşilikləri törətmiş hərbi qulluqçuların və onların törədilməsinə əmr vermiş diviziya və alay komandirlərinin, ən əsası, həmin mənfur cinayətkar planı işləyib hazırlamış Siyasi Büro üzvlərinin və Baş Qərargahın komandanlığının cinayət məsuliyyətinə cəlb olunması məsələsi qoyulmalıdır.

Fiziki şəxslərin beynəlxalq cinayət məsuliyyəti doğuran əməlləri həm hərəkət, həm də hərəkətsizlikdə ifadə oluna bilər. Cinayətkar hərəkətsizliyə beynəlxalq hüquqda az rast gəlinir və buna

başlıca misal kimi hərbi komandirin və ya yuxarı vəzifəli mülki şəxs, tabeçiliyində olan adamlar tərəfindən beynəlxalq cinayətin törədilməsinə yol verməyini göstərmək olar. Yuxarı vəzifəli şəxsin beynəlxalq cinayət məsuliyyəti haqqında müasir beynəlxalq hüquq normasının məzmunu belədir: «Beynəlxalq cinayətin öz tabeçiliyində olan şəxs tərəfindən törədilməsi faktı yuxarı vəzifəli şəxsi cinayət məsuliyyətindən o halda azad etmir ki, əgər o, tabeçiliyində olan şəxsin belə bir cinayət törətdiyini və ya törətməyə hazırlaşdığını həmin şəraitdə bildirdi və ya bilməyə əsası vardı və həmin cinayətin qarşısını almaq üçün öz səlahiyyətləri çərçivəsində bütün zəruri tədbirləri görməmişdi».

Beynəlxalq hüquqda belə bir norma hamılıqla qəbul edilmişdir ki, beynəlxalq cinayət törətməkdə ittiham olunan fiziki şəxsin hökumətin göstərişinə və ya yuxarı vəzifəli şəxsin əmrinə əsasən hərəkət etməsi onu cinayət məsuliyyətindən azad etmir, lakin ədalət mühakiməsinin maraqları nəzərə alınmaqla, cəzanı yüngülləşdirən hal kimi nəzərdən keçirilə bilər.

Müasir beynəlxalq hüquq «*dövlət aktı doktrinası*»nı qəti surətdə rədd edir. Bu doktrinaya görə, dövlət orqanları tərəfindən törədilən əməllər yalnız dövlətə aid edilir və bu, həmin əməllərin icraçılarının fərdi təqsirini istisna edir. Yuxarıda artıq qeyd etdik ki, fərdi cinayət məsuliyyəti hazırda ümumi beynəlxalq hüquq norması kimi qəbul edilir.

Beynəlxalq cinayət məsuliyyətinin əsas prinsipləri. Fiziki şəxslərin beynəlxalq cinayət məsuliyyəti bir sıra mühüm prinsiplərə söykənir.

1) Həm milli hüquq sistemində, həm də beynəlxalq hüquqda cinayət məsuliyyətinin başlıca prinsiplərindən biri ondan ibarətdir ki, əməlin cinayət olması və cəzalandırılması həmin əməlin törədildiyi vaxt qüvvədə olan qanunla müəyyən olunur; cinayət qanununun retroaktiv tətbiqinin yolverilməzliyi *nullum crimen nulla poena sine lege prinsipində* öz əksini tapmışdır. Beynəlxalq hüquqda bu prinsip bir sıra mühüm xüsusiyyətlərə malikdir. Birincisi, bu və ya digər əməlin beynəlxalq cinayət kimi kriminallaşdırılması heç də mütləq beynəlxalq konvensiya ilə həyata keçirilmir. Bəzi beynəlxalq cinayətlər yazılmayan mənbələrə – beynəlxalq-

hüquqi adət normalarına və ya hüququn ümumi prinsiplərinə söykənir. İkincisi, xüsusilə ağır hər hansı bir əməlin cinayət xarakteri beynəlxalq hüquqla müəyyən olunmuşsa, cinayətin obyektiv cəhətinin sonradan dəqiqləşdirilməsi mümkün haldır. Üçüncüsü, yuxarıda göstəriləndi kimi, beynəlxalq hüquq normaları, bir qayda olaraq, bu və ya digər əməlin cinayət xarakterini müəyyən edir, lakin konkret sanksiyalar haqqında məsələni açıq qoyur. Bu hal ona əsas verir ki, konkret cəza tədbiri ya milli məhkəmələr, ya da beynəlxalq tribunal tərəfindən müvafiq əməllər törədildikdən sonra müəyyən olunsun.

2) Bütün ölkələrin cinayət qanunvericiliyinə belə bir prinsip məlumdur ki, cinayətin törədildiyi andan müəyyən müddət keçdiyi təqdirdə həmin əməli törətmiş şəxs cinayət məsuliyyətinə cəlb oluna bilməz. Bunun əksinə olaraq, müasir ümumi beynəlxalq hüquqda belə bir norma mövcuddur ki, *beynəlxalq cinayətlərə onların törədildiyi vaxtdan asılı olmayaraq məsuliyyətə cəlb olunma müddəti tətbiq olunmur*. İkinci Dünya müharibəsindən sonra bir çox dövlətlər tərəfindən beynəlxalq-hüquqi adət kimi tətbiq olunmuş bu norma müqavilə qaydasında *Müharibə cinayətlərinə və insanlıq əleyhinə cinayətlərə iddia müddətinin tətbiq olunmaması haqqında 1968-ci il Konvensiyasında* təsbit olunmuşdur. Konvensiyanın 1-ci maddəsində birbaşa müəyyən olunmuşdur ki, «*məsuliyyətə cəlb olunma müddəti*» bu cinayətlərə tətbiq olunmur. Konvensiyanın iştirakçısı olan dövlətlərin üzərlərinə götürdükləri başlıca öhdəlik ondan ibarətdir ki, «qanunla və ya digər yolla müəyyən edilmiş məsuliyyətə cəlb olunma müddətinin... Konvensiyada göstərilmiş cinayətlərə görə məsuliyyətə cəlb etmək və cəzalandırmaqla bağlı tətbiq olunmamasını təmin etmək üçün zəruri qanunvericilik və ya digər tədbirləri qəbul etsinlər» (Konvensiyanın 4-cü maddəsi). Azərbaycan Respublikası bu mühüm müqavilənin iştirakçısıdır: Konvensiyaya qoşulmaq haqqında aktı Milli Məclis 1996-cı il mayın 31-də qəbul etmişdir.

3) Ümumtanınmış norma tələb edir ki, hər hansı bir cinayət əməlini törətmiş şəxs yalnız bir dəfə cəzalandırıla bilər. Bu, *non bis in idem prinsipidir*. Belə bir sual ortaya çıxır: bir dövlətin məhkəməsi tərəfindən məhkum edilmiş şəxs sonralar eyni əmələ

görə beynəlxalq məhkəmə tərəfindən cəzalandırılı bilərmə? Beynəlxalq hüquq bu suala müsbət cavab verir; müasir beynəlxalq hüquqda, göstərilən prinsipdən iki istisna mövcuddur. Belə ki, hər hansı beynəlxalq cinayətə görə milli məhkəmə tərəfindən məhkum olunmuş şəxsin işinə beynəlxalq tribunal sonralar o halda baxa bilər ki: 1) onun törətdiyi əməl adi cinayət kimi tövsif edilmişdir və ya 2) milli məhkəmə prosesi müstəqil və qərəzsiz olmamış, təqsirləndirilən şəxsi beynəlxalq cinayət məsuliyyətindən qorumaq məqsədi daşımışdır və ya işin istintaqı lazımi səylə aparılmamışdır (bax: Yuqoslaviya tribunalı Nizamnaməsinin 10-cu maddəsi və Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi Statutunun 17-ci maddəsi). Gördüyümüz kimi, bu istisnalar non bis in idem prinsipinə mahiyyət etibarilə xələl gətirmir və beynəlxalq cinayət məsuliyyətinin səmərəli həyata keçirilməsinə xidmət edir. Əgər doğrudan da milli məhkəmə, məsələn, soyqırım əməlini adamöldürmə kimi tövsif edibse və ya bu cinayəti törətmiş öz vətəndaşını beynəlxalq məsuliyyətdən gizlətməyə çalışıbsa, onda beynəlxalq tribunalın işi öz icraatına götürməsi beynəlxalq ədalət mühakiməsinin mahiyyəti və təyinatı baxımından məntiqi görünür və əslində təqsirli şəxsin ikinci dəfə cəzalandırılması demək deyildir.

4) Beynəlxalq fərdi cinayət məsuliyyəti rejiminin əsasında *universal yurisdiksiya prinsipi* dayanır. Bu prinsipin əsas məzmunu ondan ibarətdir ki, sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyi əleyhinə, yəni bütün dünya birliyinin mənafeyinə toxunan ağır beynəlxalq cinayətlər törətmiş şəxslər dünyanın istənilən dövləti tərəfindən məsuliyyətə cəlb oluna və məhkum oluna bilərlər.

Universal yurisdiksiya prinsipi öz ifadəsini həm də ona tapır ki, beynəlxalq cinayətlərdə təqsirli olan şəxslər siyasi sığınacaq və ya qaçqın statusu almağa iddia edə bilməzlər. 1967-ci il dekabrın 14-də qəbul edilmiş *Ərazi sığınacağı haqqında Bəyannamənin* 1-ci maddəsinin 2-ci bəndində deyilir: «Barəsində sülh əleyhinə cinayət və ya insanlıq əleyhinə cinayət törətdiyi haqda ciddi əsasların mövcud olduğu şəxs sığınacaq axtarmaq və sığınacaqdan istifadə etmək hüququna istinad edə bilməz». Analoji müddəə *Qaçqınların statusu haqqında 1951-ci il Konvensiyasında* təsbit olunmuşdur: 1-ci maddənin E bəndinin a) yarım-bəndinə görə, həmin konven-

siyanın müddəaları yuxarıda göstərilən cinayətləri törətmiş şəxslərə şamil edilmir.

Universal yurisdiksiya prinsipi ilə bağlı mühüm bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır: bu prinsip beynəlxalq cinayətlərin bir növünə – təcavüzə şamil edilmir. Yalnız təcavüz törətmiş dövlət öz vətəndaşlarını bu əmələ görə cinayət məsuliyyətinə cəlb edə bilər. Biz yuxarıda qeyd etmişdik ki, dövlətin təcavüz törətməsi faktının müəyyən olunması bu cinayətdə iştirak etmiş şəxslərin beynəlxalq cinayət məsuliyyəti üçün zəruri şərtədir. Başqa sözlə, məhkəmə dövlətin təcavüz törətməsi kimi ilkin məsələni nəzərdən keçirməmiş bu cinayətə görə fərdi cinayət məsuliyyəti məsələsini həll edə bilməz. Bir dövlətin milli məhkəməsi tərəfindən başqa bir dövlətin təcavüz aktı törədib-törətməməsi məsələsinin həll edilməsi beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərindən biri olan *par in parem imperium non habet* prinsipini pozmuş olardı. Bundan əlavə, bir dövlətin milli məhkəməsi tərəfindən başqa dövlətin təcavüz aktı ilə bağlı yurisdiksiyanın həyata keçirilməsi beynəlxalq münasibətlər və beynəlxalq sülh və təhlükəsizlik üçün ciddi nəticələr doğurardı.

Universal yurisdiksiya prinsipi ilə üzvi surətdə bağlı olan, həmlə ilə tanınmış və bir çox beynəlxalq sazişlərdə təsbit olunmuş *aut dedere aut judicare principinə* əsasən, istənilən dövlət müəyyən beynəlxalq cinayət əməli törətməkdə şübhəli sayılan və onun ərazisində yerləşən fiziki şəxsə münasibətdə aşağıdakı suveren hüquqa və vəzifəyə malikdir: həmin şəxsi ya müvafiq dövlətə vermək, ya da özü məsuliyyətə cəlb etmək və cəzalandırmaq. Beynəlxalq cinayət törətmiş şəxsi cinayət hüququ qaydasında təqib etmək və ya müvafiq dövlətə vermək vəzifəsi həmin şəxsin tutulub saxlandığı dövlətin üzərinə qoyulur. «Saxlayan dövlət» («the custodial state») bütün tədbirləri görməlidir ki, şəxs ya həmin dövlətin öz müvafiq orqanları tərəfindən, ya da işi araşdırmağa hazır olduğunu bildirən və ekstradisiya xahişi ilə müraciət edən digər dövlətin orqanları tərəfindən mühakimə olunsun.

Bundan əlavə, beynəlxalq fərdi cinayət məsuliyyəti sahəsində məlum prosessual prinsiplər də mövcuddur: qanunçuluq, ədalət, məsuliyyətin fərdiləşdirilməsi, məsuliyyətin labüdlüyü və s.

6. Beynəlxalq fərdi cinayət məsuliyyətinin həyata keçirilməsi mexanizmi

Beynəlxalq cinayətlər törətmiş fiziki şəxslərin cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmasında və mühakimə olunmasında *milli məhkəmələr* əhəmiyyətli rol oynaya bilər və əslində oynamalıdır. Bir sıra ölkələrin (Almaniya, ABŞ, Fransa, İsrail və b.) məhkəmə orqanları, xüsusilə İkinci Dünya müharibəsi dövründə törədilmiş beynəlxalq cinayətlərlə bağlı xeyli sayda əhəmiyyətli hökmlər çıxarmışdır. Göstərilən hüquq və vəzifəni adekvat həyata keçirmək üçün hər bir dövlət öz milli qanunvericiliyində maddi və prosesual hüquqi mexanizmlər nəzərdə tutmalıdır. Hər şeydən əvvəl bu o deməkdir ki, dövlət müvafiq beynəlxalq sazişlərin tələblərindən irəli gələrək, beynəlxalq cinayət tərkiblərini öz cinayət qanunvericiliyinə daxil etməlidir.

Lakin beynəlxalq cinayət yurisdiksiyasının həyata keçirilməsi üçün ən optimal mexanizm daimi fəaliyyət göstərən beynəlxalq cinayət məhkəməsidir. Belə bir məhkəmə, nəhayət ki, 2003-cü ildən fəaliyyətə başlamışdır. Bununla yanaşı, konkret tarixi şəraitdə və konkret məkanda baş vermiş hadisələri araşdırmaq və ağır cinayətlər törətmiş şəxsləri mühakimə etmək məqsədi ilə *ad hoc əsasda* beynəlxalq tribunallar təsis olunmuşdur. Bunlar İkinci Dünya müharibəsindən sonra yaradılmış *Nürnberq və Tokio tribunalları* və müvafiq olaraq 1993-cü və 1994-cü illərdə yaradılmış *Yuqoslaviya və Ruanda tribunallarıdır*. Son iki tribunal, «qalib dövlətlər» tərəfindən yaradılan Nürnberq və Tokio tribunallarından fərqli olaraq, birinci dəfə olaraq beynəlxalq təşkilatın qərarı, daha doğrusu, BMT Təhlükəsizlik Şurasının müvafiq qətnamələri əsasında yaradılmışdır.

Nürnberq və Tokio tribunalları. Bu iki tribunal beynəlxalq cinayətlər törətmiş şəxsləri mühakimə etmək üçün təsis olunmuş ilk beynəlxalq məhkəmə orqanları idi. Onlar İkinci Dünya müharibəsi illərində törədilmiş misilsiz vəhşiliklərə cavab olaraq qalib dövlətlər tərəfindən yaradılmışdı. Nürnberq tribunalı ABŞ, Böyük Brita-

niya, SSRİ və Fransa arasında 1945-ci ildə bağlanmış Sazişdə nəzərdə tutulmuşdu. Sonralar daha 19 dövlətin qoşulduğu bu Sazişə *Beynəlxalq hərbi tribunalın Nizamnaməsi* əlavə olunmuşdu. Uzaq Şərq üçün Beynəlxalq hərbi tribunal 11 dövlət (ABŞ, Böyük Britaniya, SSRİ, Fransa, Çin, Avstraliya, Yeni Zelandiya, Kanada, Niderland, Filippin və Hindistan) arasında 1946-cı ildə imzalanmış Sazişə müvafiq olaraq təsis olunmuşdu. Yaponiya militarist siyasətinin aparıcı fiqurlarını cəzalandırmaq məqsədi daşıyan bu Tribunal Nürnberq tribunalının, prinsip etibarilə, eyni idi.

Nürnberq tribunalının yurisdiksiyasına sülh əleyhinə cinayətlər, müharibə cinayətləri və insanlıq əleyhinə cinayətlər aid edilmişdi. Bu Tribunalın Nizamnaməsi və çıxardığı hökmlər beynəlxalq cinayət hüququnun inkişafına əhəmiyyətli təkan vermişdir. Bir sıra Nürnberq prinsipləri sonralar beynəlxalq adət hüququna daxil olmuşdur; məsələn, müttəhimin dövlət başçısı və ya digər məsul vəzifəli şəxs olması onu göstərilən cinayətlərə görə məsuliyyətdən azad etmir; cinayətin yuxarı vəzifəli şəxsin və ya hərbi komandirin əmrinə əsasən törədilməsi təbəçilikdə olan şəxsi məsuliyyətdən azad etmir, lakin yüngülləşdirici hal kimi çıxış edə bilər və s. Nürnberq tribunalı nəinki fiziki şəxslərin, habelə təşkilatların da cinayət məsuliyyəti barədə məsələ qaldırmışdı. Tribunal 12 nəfəri ölüm cəzasına, 7 nəfəri azadlıqdan məhrum etmə cəzasına məhkum etmiş, 3 nəfərə isə bəraət vermişdi.

Yuqoslaviya tribunalı 1993-cü ildə BMT Təhlükəsizlik Şurasının 1993-cü il 23 fevral tarixli 808 nömrəli və 1993-cü il 25 may tarixli 827 nömrəli qətnamələri əsasında yaradılmışdır. Tribunal öz Nizamnaməsi əsasında fəaliyyət göstərir. Nizamnamədə aşağıdakı cinayət tərkibləri göstərilmişdir: Müharibə qurbanlarının müdafiəsi haqqında 1949-cu il Cenevrə Konvensiyalarının ciddi pozuntuları; müharibə qanun və adətlərinin pozulması (bu, əsasən, beynəlxalq humanitar hüququn «Haaqa hüququ» adlanan hissəsinin ciddi pozuntularını əhatə edir; soyqırım və insanlıq əleyhinə cinayətlər. 6-cı maddəyə əsasən, Tribunal yalnız fiziki şəxslər üzərində yurisdiksiyaya malikdir (hüquqi şəxslər buraya daxil edilmir). Tribunal aşağıdakı orqanlardan ibarətdir: 1) iki birinci instansiya palatası və Apellyasiya palatası; 2) Prokuror; 3) Dəftərxana (o,

həm palatalara, həm də Prokurora xidmət edir). Nizamnamədə, bunlardan əlavə, aşağıdakı məsələlər öz əksini tapmışdır: ibtidai istintaq və ittihamnamənin tərkibi; məhkəmə baxışı; müttəhimlərin hüquqları, zərərçəkənlərin və şahidlərin müdafiəsi; hökm və cəza məsələləri; apellyasiya və təzə faktların aşkara çıxarılması ilə hökmə yenidən baxılması; hökmün icrası; əfv və hökmlərin əvəz olunması; əməkdaşlıq və hüquqi yardım; Tribunalın imtiyaz və immunitetləri; Tribunalın xərcləri və s.

Yuqoslaviya tribunalının olduğu yer Niderlandın Haaqa şəhəridir.

Fəaliyyətə başladığı andan bu günə qədər Yuqoslaviya tribunalı 100-dən artıq şəxs barəsində prosesi başa çatdırmışdır. Tribunal tarixdə ilk dəfə olaraq fəaliyyətdə olan dövlət başçısı – Slobodan Miloşeviç barəsində hakimiyyətdə olduğu dövrdə törətdiyi cinayətlərə görə ittiham irəli sürmüşdür.

Tribunal beynəlxalq cinayət hüququnun inkişafına mühüm töhfə vermişdir. O, müharibə cinayətlərinin və insanlıq əleyhinə cinayətlərin tərkib üsürlərini genişləndirmiş və konkretləşdirmişdir. Tribunal yuxarı vəzifəli şəxslərin cinayət məsuliyyətinin müasir doktrinasını müəyyənləşdirmiş və tətbiq etmişdir.

Ruanda tribunalı 1994-cü il noyabrın 8-də Təhlükəsizlik Şurasının 955 nömrəli qətnaməsi əsasında təsis olunmuşdur. Bu tribunal Ruandada və ona qonşu ölkələrdə qısa müddət ərzində törədilmiş vəhşiliklərə cavab tədbiri kimi yaradılmışdır: 1994-cü ildə üç ay ərzində, əsasən, tutsi etnik qrupundan olan 500000 adam kütləvi qırğına məruz qalmışdır. Buna görə də Ruanda tribunalının yurisdiksiyasına birinci növbədə soyqırım cinayəti daxil edilmişdir. Ruanda tribunalının Nizamnaməsi Yuqoslaviya tribunalının Nizamnaməsini əsasən təkrarlayır.

Ruanda tribunalında ilk proses yalnız 1997-ci ilin yanvarında başlamışdır. O vaxtdan bu günə kimi Tribunal 50-dən çox şəxsin, o cümlədən keçmiş Baş nazirin, 1994-cü il müvəqqəti hökumətinin 11 nazirinin, Milli Məclisin keçmiş sədrinin cəlb olunduğu işlərə baxmışdır. 30-dan artıq şəxs barəsində hökm çıxarılmışdır. Tribunal qarşısında dayanmış şəxslər sırasında soyqırımı görə beynəlxalq səviyyədə təqib olunan ilk qadın da olmuşdur (Ruandanın ovaxtkı qadın və ailə məsələləri naziri). Bundan əlavə, Tribunal

beynəlxalq cinayət ədalət mühakiməsi tarixində ilk dəfə olaraq, hökumət başçısı (*Jan Kambanda*) barəsində hökm çıxarmışdır.

Ruanda tribunalının presedent hüququ özündə soyqırımın hüquqi təbiəti və tərkib ünsürləri ilə bağlı əhəmiyyətli material eh-tiva edir.

Tribunalın olduğu yer Aruşa şəhəridir (Tanzaniya).

«**Qarışıq**» və ya «**beynəlmilləşdirilmiş**» məhkəmələr. Yu-qoslaviya və Ruanda tribunallarının təsis edilməsi beynəlxalq cina-yət mühakiməsi mexanizminin genişlənməsinə təkan verdi. Ərazilərində qanlı vətəndaş müharibələri baş vermiş və bu zaman ağır beynəlxalq cinayətlər törədilmiş bir sıra ölkələr analogi tribunallar yaratmaq xahişi ilə BMT-yə müraciət etdilər. Lakin aşağıdakı sə-bəblər nəzərə alınmaqla «qarışıq» və ya «beynəlmilləşdirilmiş» məhkəmə modeli irəli sürüldü: a) ad hoc beynəlxalq tribunalların yaradılması üçün əsas götürülmüş BMT Nizamnaməsinin VII fəslini hər dəfə tətbiq etməyin siyasi mülahizələr ucbatından çətin olması; b) ad hoc tribunallar tərəfindən həyata keçirilən məhkəmə proseslərinin həddindən artıq uzun çəkməsi və çoxlu maddi vəsait tələb etməsi; c) Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin subsidiar təbi-ətə malik olması; ç) Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin geriyə yu-risdiksiyasının olmaması və onun məhdud sayda beynəlxalq cina-yətlər (təcavüz, soyqırım, insanlıq əleyhinə cinayətlər və müha-ribə cinayətləri) üzrə işlərə baxa bilməsi.

Bu günə kimi aşağıdakı ərazilərdə «qarışıq» və ya «beynəlmil-ləşdirilmiş» tribunallar, yəni tərkibində beynəlxalq hakimlər və (və ya) prokurorlar olan məhkəmə orqanları yaradılmışdır: Kam-bocada (*Kamboca məhkəmələrində Fövqəladə palatalar*, Syerre-Leonedə (*Syerre-Leone üzrə Xüsusi Məhkəmə*), Şərqi Timorda (*Şərqi Timorda Xüsusi məhkəmə kollegiyaları*), Kosovoda (*Koso-voda beynəlxalq hakimlərin qarışıq tərkibi*), Bosniya və Herseqovina-da (*Hərbi cinayətlər üzrə Bosniya Palatası*), Livanda (*Livan üzrə Xüsusi Tribunal*).

«**Qarışıq**» məhkəmələr (tribunallar) aşağıdakı səciyyəvi cəhətlə-rə malikdir: a) onların qarışıq (beynəlxalq və milli) tərkibi; b) BMT ilə əlaqənin olması; c) bir qayda olaraq, qarışıq predmet yurisdiksi-yasının olması (yəni yurisdiksiyaya həm beynəlxalq cinayətlərin,

həm də milli qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş bir sıra ağır cinayətlərin aid edilməsi); ç) zamana görə məhdud yurisdiksiyanın olması; d) dəqiq müəyyən olunmuş mandatın yerinə yetirilməsi ilə fəaliyyətə xitam verilməsi (Hərbi cinayətlər üzrə Bosniya Palatası istisna olmaqla).

Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi. BMT Beynəlxalq hüquq komissiyası tərəfindən işlənilib hazırlanmış müvafiq Nizamnamə layihəsi 1994-cü ildə BMT Baş Məclisinin xüsusi Hazırlıq komitəsi tərəfindən bəyənilmiş və 1998-ci ilin iyulunda Romada keçirilmiş diplomatik konfransda böyük səs çoxluğu ilə qəbul olunmuşdur. Nizamnaməyə görə, Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi fakültativ yurisdiksiyaya malik olacaq, milli məhkəmələrin cinayət yurisdiksiyasını tamamlayacaq *daimi* beynəlxalq təsisat kimi nəzərdə tutulmuşdur.

Beynəlxalq cinayət məhkəməsinin yurisdiksiyası dövlətlərə deyil, yalnız fiziki şəxslərə şamil edilir.

Aşağıdakı cinayətlər Məhkəmənin yurisdiksiyasına aid edilmişdir: 1) soyqırım; 2) təcavüz; 3) beynəlxalq humanitar hüququn ciddi pozuntuları və 4) insanlıq əleyhinə cinayətlər.

Nizamnaməyə görə, Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin yurisdiksiyası Nizamnamənin qüvvəyə mindiyi andan sonra baş vermiş cinayətlərə şamil olunur.

Məhkəmə öz yurisdiksiyasını o halda həyata keçirə bilər ki, ərazisində cinayət baş vermiş dövlət və yaxud müttəhimin vətəndaşı olduğu dövlət ya Nizamnamənin iştirakçısıdır, ya da xüsusi bəyanat vasitəsilə Məhkəmənin yurisdiksiyasını qəbul edir. Məhkəmənin yurisdiksiyasının həyata keçirilməsi üçün təşəbbüskar iştirakçı dövlət, Təhlükəsizlik Şurası və ya Prokuror ola bilər. Diqqətəlayiq haldır ki, Prokuror özü istintaqı başlaya bilər. O, hətta müvafiq dövlətin razılığı olmadan onun ərazisində bir sıra məhdud xarakterli istintaq həyata keçirmək səlahiyyətinə malikdir.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Məhkəmə 2003-cü ildə fəaliyyətə başlamışdır. Hazırda onun icraatında altı situasiya (Uqandada, Konqo Demokratik Respublikasında, Mərkəzi Afrika Respublikasında, Sudanda, Keniyada və Liviyada törədilmiş cinayətlərlə bağlı) vardır.

7. Cinayətkarlıqla mübarizə sahəsində dövlətlərin əməkdaşlığının təşkilati mexanizmi

Beynəlxalq cinayətkarlıqla mübarizə sahəsində dövlətlərin əməkdaşlığının müxtəlif təşkilati formaları mövcuddur. Əsas etibarilə bu əməkdaşlıq BMT sistemində həyata keçirilir.

Birinci növbədə *Cinayətkarlığın qarşısının alınması və cinayət ədalət mühakiməsi üzrə Komissiyası* (1991-ci ilə qədər – *Cinayətkarlığın qarşısının alınması və onunla mübarizə üzrə Komissiya*) göstərmək lazımdır. Cinayətkarlıqla mübarizə üzrə əməkdaşlıq məsələləri ilə məşğul olan BMT orqanları sistemində bu Komissiya mərkəzi yer tutur. Komissiya EKOSOK tərəfindən üç il müddətinə seçilən 40 dövlətin nümayəndələrindən ibarətdir. Onun başlıca funksiyaları aşağıdakılardır: göstərilən sahədə BMT-nin önəmli prinsiplərinin işlənilib hazırlanması; cinayətkarlığın qarşısının alınması sahəsində BMT Proqramının (BMT Baş Məclisinin 46-cı sessiyasında qəbul olunmuşdur) həyata keçirilməsi gedişinə nəzarət; regional və regionalarası təsisatların fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi.

BMT Baş Məclisinin 1950-ci ildə qəbul etdiyi qərarına əsasən, hər beş ildən bir *Cinayətkarlığın qarşısının alınması və cinayətkarlarla rəftar üzrə BMT-nin Konqresləri* keçirilir. Bu Konqreslərdə son beş il ərzində sözügedən sahədə dövlətlərin əməkdaşlığının nəticələri təhlil edilir, gələcək dövr üçün fəaliyyət istiqamətləri və konkret tədbirlər müəyyən edilir. Aşağıdakı məsələlər son dövrlərdə keçirilmiş Konqreslərin (10-cu Konqress – Vyana, 2000, 11-ci Konqress – Banqkok, 2005), diqqət mərkəzində olmuşdur: transmilli cinayətkarlıqla mübarizədə beynəlxalq əməkdaşlıq; terrorçuluq, mütəşəkkil cinayətkarlıq və pulların yuyulması kimi cinayətlərlə birgə mübarizə; kompyuter cinayətlərinə qarşı mübarizə tədbirləri və s.

Bunlardan əlavə, BMT Katibliyi çərçivəsində yaradılmış *Sosial inkişaf və humanitar məsələlər üzrə Mərkəzi*, bu Mərkəzin

yanında fəaliyyət göstərən *Cinayətkarlığın qarşısının alınması və cinayət ədalət mühakiməsi üzrə Şöbəni* göstərmək olar.

BMT sistemindən kənar da cinayətkarlıqla mübarizə üzrə təşkilat və orqanlar mövcuddur. Onların içində ən əsası və ən səmərəlisi *Beynəlxalq Cinayət Polisi Təşkilatıdır (İnterpol)*. İnterpolun əsası 1923-cü ildə qoyulmuşdur. O, milli polis idarələrinin nümayəndələrindən ibarətdir. İnterpolun əsas məqsədi cinayətkarlıqla mübarizədə müxtəlif dövlətlərin polis orqanlarının səylərini birləşdirməyə yardım etməkdir. İnterpol minlərlə təhlükəli cinayətkarın kartotekasını aparır. O, aşağıdakı struktura malikdir: Baş Məclis, İcra komitəsi (ona Prezident rəhbərlik edir), Baş katiblik, ayrı-ayrı şöbələr (inzibati, elmi-tədqiqat, polis, texniki təminat), yarımşöbələr (ümumi cinayətlər, narkomaniya ilə mübarizə, iqtisadi cinayətkarlıq və b.), milli mərkəzi bürolar. Təşkilatın mənzil-qərargahı Fransanın Lion şəhərində yerləşir.

8. Cinayət törətmiş şəxslərin verilməsi

Cinayət törətmiş şəxslərin verilməsi (ekstradisiya) institutu beynəlxalq cinayətlərin ayrı-ayrı növləri ilə mübarizəyə həsr olunmuş beynəlxalq sazişlərə, dövlətlər arasında xüsusi olaraq bağlanmış regional müqavilələrə və ekstradisiya və ya cinayət işləri üzrə hüquqi yardım göstərilməsi haqqında ikitərəfli müqavilələrə əsaslanır.

Regional müqavilələrə misal olaraq Avropa Şurasının üzv dövlətləri arasında 1957-ci ildə bağlanmış Cinayətkarların verilməsi haqqında Avropa Konvensiyasını (1975-ci ildə Konvensiyaya Əlavə Protokol qəbul edilmişdir); Britaniya Millətlər Birliyi üzvləri tərəfindən 1966-cı ildə bağlanmış Cinayətkarların verilməsi haqqında Müqaviləni; dörd Afrika ölkəsi (Benin, Qana, Nigeriya və Toqo) arasında 1984-cü ildə bağlanmış Cinayətkarların verilməsi haqqında Sazişi; on keçmiş sovet respublikası tərəfindən 1993-cü ildə imzalanmış Hüquqi yardım və mülki, ailə və cinayət

işləri üzrə hüquqi münasibətlər haqqında Konvensiyanı göstərmək olar.

Müasir beynəlxalq hüquqda ekstradisiya yalnız məhkum olunmuş və ya cinayətkar olduğu güman edilən, yəni cinayət törədilməsində ittiham edilən şəxslərə tətbiq olunur. Bir qayda olaraq, cinayətkarın verilməsini aşağıdakı dövlətlərdən hər hansı biri tələb edir: güman edilən cinayətkarın vətəndaşı olduğu dövlət; ərazisində cinayət törədilmiş dövlət və ya cinayətdən zərər çəkmiş dövlət.

Mövcud müqavilələrə əsasən, cinayət törətmiş şəxslər bu şərtlərlə verilə bilər: törədilmiş əməl ekstradisiya haqqında müqavilə ilə nəzərdə tutulmuşdur; əməl hər iki dövlətin cinayət qanunvericiliyi ilə bir ildən artıq müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzası ilə cəzalandırılır; verilən şəxs yalnız həmin cinayətə görə mühakimə edilə bilər; əgər cinayət törətmiş şəxsi verən dövlətin qanunvericiliyində ölüm cəzası nəzərdə tutulmursa, o halda verilən şəxsə ölüm cəzası tətbiq edilə bilməz.

Müəyyən hallarda şəxs başqa dövlətə verilmir: a) dövlətin öz vətəndaşları; b) siyasi cinayətlər haqqında işlər üzrə; c) cinayət, şəxsi vermək xahişi ünvanlamış dövlətdə törədildikdə; ç) şəxs sığınacaq hüququ aldıqda və ya artıq həmin cinayətə görə cəza çəkmiş və ya məhkəmə tərəfindən bəraət almışsa; d) qanunda müəyyən olunmuş müddət keçdikdə; e) cinayət işi xitam edildikdə; ə) verilən şəxsə işgəncə veriləcəyi təhlükəsi olduqda və s.

Müvafiq dövlətlərarası sazişlərdə, bir qayda olaraq, cinayət törətmiş şəxslərin verilməsi proseduru müfəssəl təsvir olunur.

XVIII FƏSİL

BEYNƏLXALQ İQTİSADI HÜQUQ

1. Beynəlxalq iqtisadi hüququn anlayışı

Beynəlxalq iqtisadi hüquq – beynəlxalq ümumi hüququn bir sahəsi kimi, dövlətlər və beynəlxalq hüququn digər subyektləri arasında iqtisadi münasibətləri nizama salır.

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemi öz subyekt tərkibinə görə müxtəlif cür münasibətlərdən ibarətdir və bu faktın özü müxtəlif hüquqi nizamasalma metod və vasitələrinin tətbiqini şərtləndirir. Bu münasibətlərin iki səviyyəsi mövcuddur: birincisi, dövlətlər və beynəlxalq hüququn digər subyektləri arasındakı (məsələn, dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar arasında) münasibətlər; ikincisi, ayrı-ayrı dövlətlərin fiziki və hüquqi şəxsləri arasındakı münasibətlər (buraya habelə dövlətlə başqa bir dövlətin fiziki və ya hüquqi şəxsləri arasındakı münasibətlər də daxildir.). Beynəlxalq iqtisadi hüquq yalnız birinci səviyyədə olan münasibətləri – dövlətlərarası iqtisadi münasibətləri nizama salır. Dövlətlər beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin həyata keçirilməsi üçün hüquqi əsaslar müəyyən edirlər. Əlbəttə ki, beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin əsas hissəsi ikinci səviyyədə – fiziki və hüquqi şəxslər tərəfindən həyata keçirilir. Bu əlaqələr hər bir dövlətin daxili qanunvericiliyi ilə, xüsusən onun tərkib hissəsi olan beynəlxalq xüsusi hüquq vasitəsilə nizama salınır. Beynəlxalq iqtisadi hüquq bu əlaqələrə dövlət vasitəsilə, dövlətlər üzərinə müəyyən öhdəliklər qoymaq yolu ilə təsir edir.

Beynəlxalq iqtisadi hüququn nizamasalma obyektini daha bir xüsusiyyətə malikdir. Belə ki, dövlətlərarası iqtisadi münasibətlər məzmun etibarilə müxtəlif münasibətləri əhatə edir; buraya

ticarət, nəqliyyat, maliyyə, investisiya və digər münasibətlər aiddir. Spesifik məzmunu malik olduğuna görə, bu münasibətləri nizama salan prinsip və normalar beynəlxalq iqtisadi hüquq çərçivəsində ayrı-ayrı yarım sahələr əmələ gətirir: beynəlxalq ticarət hüququ, beynəlxalq nəqliyyat hüququ, beynəlxalq maliyyə hüququ, beynəlxalq investisiya hüququ və s. Bütün bu yarım sahələr ümumi nizamasalma obyektinə, ümumi məqsəd və prinsiplərə malik olan vahid beynəlxalq hüquq sahəsində – beynəlxalq iqtisadi hüquqda birləşir.

2. Beynəlxalq iqtisadi hüququn subyektləri

Beynəlxalq ümumi hüququn bir sahəsi olan beynəlxalq iqtisadi hüququn əsas subyekti kimi, təbii ki, dövlət çıxış edir. Dövlətlər xarici iqtisadi mülki-hüquqi, kommertiya fəaliyyətində bilavasitə iştirak edə bilirlər.

Beynəlxalq təşkilatlar (xüsusilə iqtisadi xarakterli) öz təsis aktlarına uyğun olaraq beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə iştirak edirlər. Bu sırada dövlətlərin aşağıdakı ticarət-iqtisadi birliklərini də göstərmək olar:

a) azad ticarət zonaları (iştirakçı ölkələr arasında bütün və ya ayrı-ayrı malların ticarəti sahəsində gömrük və digər məhdudiyətlər ləğv olunur);

b) gömrük ittifaqları (iştirakçı dövlətlərin milli gömrük tarifləri ləğv olunur və bütün ittifaq üçün ümumi tarif tətbiq edilir);

c) iqtisadi ittifaqlar (ümumi əmtəə, xidmət, kapital və işçi qüvvəsi bazarı yaradılır).

Transmilli korporasiyalar da müəyyən hallarda beynəlxalq iqtisadi hüququn subyekti kimi çıxış edə bilər. Bu barədə yuxarıda, «Beynəlxalq hüququn subyektləri» fəslində söhbət getmişdir.

3. Beynəlxalq iqtisadi hüququn mənbələri

Beynəlxalq iqtisadi hüququn əsas mənbəyi beynəlxalq müqavilələr və beynəlxalq adətlərdir.

Beynəlxalq müqavilələr içərisində *çoxtərəfli müqavilələr* mühüm rol oynayır. Onlara misal olaraq 1947-ci ildə qəbul olunmuş *Tariflər və ticarət üzrə Baş Sazişi* (QATT), QATT-ın əvəzində Ümumdünya Ticarət Təşkilatının yaranmasını nəzərdə tutan *1994-cü il Mərakeş sazişlərini*, xammallar üzrə çoxtərəfli sazişləri, beynəlxalq ticarət hüququnun unifikasiyası üzrə, nəqliyyat və rabitə üzrə və s. konvensiyaları göstərmək olar.

İqtisadi əməkdaşlıq daha çox *ikitarəfli müqavilələr* əsasında həyata keçirilir. Bunlara aşağıdakılar aiddir: a) *çərçivə xarakterli siyasi müqavilələr* (məsələn, dostluq, əməkdaşlıq və qarşılıqlı yardım haqqında müqavilələr); b) *ticarət müqavilələri* (bu müqavilələrdə, adətən, dövlətlər və onların fiziki və hüquqi şəxsləri arasındakı münasibətlərdə müəyyən növ ticarət-iqtisadi rejim müəyyən edilir); c) *ticarət-iqtisadi əməkdaşlıq haqqında uzunmüddətli sazişlər* (bu sazişlər müvafiq dövlətlər arasında əməkdaşlığın konkret sahə və formalarını müəyyən edir); ç) *istehsal sahəsində əməkdaşlığa dair sazişlər*; d) *texniki yardım göstərilməsi haqqında sazişlər*; e) *iqtisadi əməkdaşlığın maliyyə-kredit təminatı haqqında sazişlər* (məsələn, əmtəə dövriyyəsi və ödənişlər haqqında sazişlər; klirinq sazişləri, kredit sazişləri və s.).

Beynəlxalq iqtisadi hüququn aşağıda nəzərdən keçirəcəyimiz başlıca müddəaları *beynəlxalq hüquqi adət* şəklində mövcuddur. Bu adət normaları dövlətlərin iqtisadi inkişafının qanunauyğunluqlarına və tələblərinə cavab verir və iqtisadi əməkdaşlığın əsasını təşkil edir.

Beynəlxalq iqtisadi hüquqda köməkçi hüquq mənbələri kimi *beynəlxalq təşkilatların qətnamələrinin* əhəmiyyəti böyükdür. BMT-nin orqanları (Baş Məclis, EKOSOK, YUNKTAD və b.), ixtisaslaşmış təsisatlar (YUNİDO, ÜƏMİ və b.) iqtisadi əməkdaşlıq məsələlərinə dair tövsiyələr qəbul edirlər. Bu qətnamələr sırasında BMT Baş Məclisinin qəbul etdiyi bir sıra müstəsna əhəmiyyətə malik

sənədləri – *Dövlətlərin iqtisadi hüquq və vəzifələri Xartiyasını, Yeni beynəlxalq iqtisadi qayda haqqında Bəyannaməni* (1974), «*Beynəlxalq iqtisadi təhlükəsizlik haqqında*» *qətnaməni* (1985) xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Bəzi regional iqtisadi təşkilatların, məsələn, Avropa İttifaqının qərarları məcburi xarakter daşıyır.

4. Beynəlxalq iqtisadi hüququn prinsipləri

Beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri bütünlüklə beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlıq sahəsində də tətbiq olunur. Bununla yanaşı, beynəlxalq iqtisadi hüququn *xüsusi prinsipləri* də mövcuddur:

a) dövlətin öz təbii ehtiyatları və bütün iqtisadi fəaliyyət üzərində tam suverenliyi prinsipi;

b) iqtisadi əməkdaşlıq sahəsində ayrı-seçkiliyə yol verilməməsi prinsipi;

c) qarşılıqlı fayda prinsipi;

ç) inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün preferensial rejim prinsipi və s.

Bundan əlavə, beynəlxalq iqtisadi hüquq sahəsində, iqtisadi əməkdaşlığın həyata keçirilməsi üçün hüquqi əsas rolunu oynayan *hüquqi rejimlər* mövcuddur. Prinsiplərdən fərqli olaraq, bu hüquqi rejimlər müqavilə rejimləridir, yəni onlar yalnız maraqlı dövlətlər bu barədə razılaşıqda tətbiq olunur. Bunlar aşağıdakılardır:

1) *Ən əlverişli rejim*. Bir dövlət başqa bir dövlətə, onun vətəndaşlarına və hüquqi şəxslərinə istənilən üçüncü dövlət üçün nəzərdə tutduğu və ya tətbiq edəcəyi hüquq və güzəştlər verir. Müvafiq müqavilədə tərəflər, bir qayda olaraq, göstərilən rejimin tətbiq olunacağı konkret sahəni müəyyən edirlər; məsələn, malların idxal və ixracı; gömrük rüsumları; nəqliyyat rejimi; tranzit və s. Ən əlverişli rejimdən, adətən, bəzi istisnalar müəyyən olunur (məsələn, qonşu ölkələr, inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün nəzərdə tutmuş xüsusi güzəştlər).

2) *Milli rejim*. Bu rejimə müvafiq olaraq, bir dövlətin vətəndaşları və hüquqi şəxsləri başqa bir dövlətin ərazisində yerli fiziki və hüquqi şəxslərə verilmiş hüquqlardan istifadə edə bilər. Milli rejim,

adətən, əcnəbilərin hüquq qabiliyyəti, o cümlədən öz hüquqlarının məhkəmə vasitəsilə müdafiəsi məsələlərinə şamil olunur.

3) *Preferensial rejim.* Bu rejim hər hansı dövlətə və ya dövlətlər qrupuna xüsusi üstünlüklərin (məsələn, ticarət güzəştlərinin) verilməsini nəzərdə tutur. O, qonşu dövlətlər arasındakı münasibətlərdə və ya inteqrasiya sistemləri çərçivəsində tətbiq olunur. İnkişaf etməkdə olan ölkələrə preferensiyaların verilməsi beynəlxalq iqtisadi hüququn prinsipidir.

5. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin ayrı-ayrı sahələrində əməkdaşlığın beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi

a) Beynəlxalq ticarət hüququ

Beynəlxalq ticarət hüququ beynəlxalq iqtisadi hüququn aparıcı yarım sahəsidir. Onun əsas *mənbələri* aşağıdakılardır:

a) *ticarət müqavilələri* – ikitərəfli əsasda bağlanır, tərəflər arasında ticarətin ümumi hüquqi əsasını müəyyən edir; adətən, uzun müddətə və ya müddətsiz bağlanır. Tərəflər bu müqavilələrdə, adətən, aşağıdakı məsələləri həll edirlər: ticarət və ya iqtisadi əlaqələri həyata keçirmək hüququ olan subyektləri müəyyən edirlər; bir-birinə bu və ya digər sahədə müvafiq hüquqi rejim verirlər; bir-birinin ərazisində öz fiziki və hüquqi şəxslərinin fəaliyyətinin hüquqi rejimini müəyyən edirlər və s.

b) *əmtəə dövriyyəsi haqqında sazişlər* – ikitərəfli əsasda qısa müddətə bağlanır; tərəflər arasında əmtəə dövriyyəsinə təşkil edən malların kontingentini müəyyən edir. Bu müqavilələrə əsasən, tərəflər müəyyən edilmiş malların idxal və ixracı üçün maneəsiz lisenziyalar verilməsini təmin etməlidirlər.

v) *beynəlxalq əmtəə sazişləri* – ticarət sahəsində çoxtərəfli sazişlərdir; mineral və kənd təsərrüfatı xammalını idxal və ixrac edən dövlətlər arasında bağlanır. Bu sazişlərdə dövlətlər müvafiq

malın alğı-satqısı üzərində kvotalar müəyyən etməklə, qiymətlərin kəskin surətdə qalxıb-ənməsinin qarşısını almağa can atırlar (hazırda buğda, kakao, kofe, qənd və s. üzrə bu cür sazişlər mövcuddur). Bəzi sazişlərin praktik həyata keçirilməsi üçün beynəlxalq təşkilatlar yaradılır (məsələn, *Neft ixrac edən ölkələrin Təşkilatı (OPEK)*).

Beynəlxalq ticarət hüququ sahəsində aşağıdakı *beynəlxalq təşkilatlar* və ya *orqanlar* mövcuddur:

a) *Ümumdünya Ticarət Təşkilatı (ÜTT)*. 1994-cü ildə QATT-ın əvəzinə yaradılmışdır. Hazırda 150-dən çox dövlət bu təşkilatın üzvüdür. Əsas məqsədləri aşağıdakılardır: xarici ticarətin liberallaşdırılması; gömrük tariflərinin aşağı salınması, ticarət sahəsində ayrı-seçkiliyə yol verilməməsi. Əsasında bütün üzv dövlətlər üçün nəzərdə tutulmalı olan ən əlverişli rejim prinsipi durur. ÜTT-nin üzv dövlətləri dünya ticarətinin 90%-dən çoxuna nəzarət edirlər. Təşkilata daxil olmaq istəyən dövlət bazar iqtisadiyyatına malik olmalı, öz qanunvericiliyini Təşkilatın çoxsaylı sazişlərinə uyğunlaşdırmalıdır.

b) *Ticarət və inkişaf üzrə BMT Konfransı (YUNKTAD)*. 1964-cü ildə təsis olunmuşdur. BMT-nin avtonom orqanıdır. Əsas məqsədi beynəlxalq ticarətə, xüsusən xammal, sənaye malları ilə ticarətə, habelə ticarətlə bağlı maliyyələşdirmə sahəsində əməkdaşlığa dəstək verməkdən ibarətdir.

c) *Beynəlxalq ticarət hüququ üzrə BMT Komissiyası (YUNSİTRAL)*. 1966-cı ildə təsis olunmuşdur. BMT Baş Məclisinin köməkçi orqanıdır. Başlıca məqsədi beynəlxalq konvensiyaların və digər sənədlərin layihələrini hazırlamaq yolu ilə beynəlxalq ticarət hüququnun inkişafına dəstək verməkdir. Beynəlxalq əmtəə alğı-satqısında iddia müddəti haqqında 1974-cü il Konvensiyasını və bu Konvensiyaya 1980-ci il Əlavə Protokolunu, Dəniz yük daşınması haqqında 1974-cü il Konvensiyasını, Beynəlxalq əmtəə alğı-satqısı müqavilələri haqqında 1980-ci il BMT Konvensiyasını YUNSİTRAL hazırlamışdır.

ç) *Beynəlxalq Ticarət Palatası*. 1920-ci ildə təsis olunmuşdur. İşgüzar dairələrin nüfuzlu təşkilatı kimi fəaliyyət göstərir. Milli qanunvericiliyin unifikasiyası üzrə iş aparır, fakültativ xarakterli beynəlxalq aktlar işləyib hazırlayır. Məsələn, praktikada məşhur

olan «Ticarət terminlərinin təfsirinin beynəlxalq qaydaları»nı (İnkoterms) Beynəlxalq Ticarət Palatası hazırlamışdır.

d) Oxşar funksiyalar 1926-cı ildə təsis olunmuş *Xüsusi hüququn unifikasiyası üzrə Beynəlxalq İnstitut (UNIDRUA)* tərəfindən həyata keçirilir.

b) Beynəlxalq maliyyə hüququ

Beynəlxalq maliyyə hüququ – dövlətlərarası valyuta-maliyyə münasibətlərini nizama salan beynəlxalq hüquq prinsip və normalarının məcmusuna deyilir.

Beynəlxalq maliyyə hüququnun (bəzən bu yarım sahə beynəlxalq valyuta hüququ adlandırılır) predmeti olan valyuta-maliyyə münasibətlərinə hesablaşma, kredit münasibətləri, kommertiya əqdlərinin maliyyə təminatı, valyuta bazarının təkmilləşdirilməsi, eləcə də valyuta-kredit təşkilatlarının yaradılması və fəaliyyəti üzrə münasibətlər daxildir.

Beynəlxalq maliyyə hüququnun əsas ***müqavilə mənbələri*** aşağıdakılardır: a) ticarət və ya iqtisadi əməkdaşlığa dair ümumi müqavilələr; əmtəə dövriyyəsi və ödənişlər haqqında sazişlər; b) klining sazişləri; c) ödəmələr haqqında sazişlər; ç) kredit sazişləri.

Göstərilən sahədə bir sıra mühüm ***beynəlxalq təşkilatlar*** mövcuddur:

Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF). Beynəlxalq valyuta-maliyyə təşkilatları sistemində mərkəzi yer tutur. 1945-ci ildə yaradılmışdır. 1947-ci ildən BMT-nin ixtisaslaşmış təsisatı statusuna malikdir. Hazırda 185 dövlət BVF-nin üzvüdür. BVF-nin əsas məqsədi – dövlətlərin valyuta-maliyyə siyasətini əlaqələndirmək və onların ödəniş balanslarını və valyuta kurslarını qoruyub saxlamaq üçün onlara kredit verməkdən ibarətdir. BVF valyuta sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığa və dünya ticarətinin inkişafına dəstək verir, dövlətlər arasında valyuta münasibətlərinin qaydaya salınması üçün tədbirlər görür.

BVF-nin ali orqanı olan İdarəetmə Şurasında Təşkilatın hər bir üzvünün səsvermə hüququ onun nizamnamə kapitalındakı payın

dan asılıdır. Bu pay dövlətin dünya iqtisadiyyatında yerindən asılıdır və İdarəetmə Şurası tərəfindən təsdiq edilir.

Dünya Bankı BMT ilə əlaqəli olan mürəkkəb beynəlxalq qurumdur; bu sistemə habelə tam müstəqil təşkilat sayılan üç filial – *Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası (BMK)*, *Beynəlxalq İnkişaf Assosiasiyası (BİA)* və *İnvestisiya təminatları üzrə Çoxtərəfli Agentlik (İTÇA)* daxildir. Bu təsisatların ümumi məqsədi BMT-nin az inkişaf etmiş üzvlərinin iqtisadi və sosial inkişafına – maliyyə yardımı, məsləhət xidməti və kadr hazırlığında kömək göstərilməsi yolu ilə – dəstək verməkdir. BVF-də olduğu kimi, Dünya Bankında da üzv dövlət Bankın nizamnamə kapitalındakı öz payına uyğun səs sayına malikdir.

c) Beynəlxalq investisiya hüququ

Beynəlxalq investisiya hüququ – beynəlxalq iqtisadi hüququn müstəqil yarım sahəsi olub, kapital qoyuluşu ilə bağlı dövlətlər arasındakı münasibətləri nizama salır.

Beynəlxalq investisiya hüququnun əsas prinsipi budur: hər bir dövlət öz ərazisində xarici investisiyaları öz milli maraqlarına uyğun olaraq nizama salmaq və nəzarətdə saxlamaq hüququna malikdir.

Beynəlxalq investisiya münasibətləri, əsas etibarilə, ikitərəfli müqavilələrlə nizama salınır. Bu müqavilələrdə əcnəbi investorlar üçün hüquqi rejim (adətən, milli rejim) müəyyən olunur, kapital qoyulan dövlət tərəfindən verilən təminatlar sadalanır, bu dövlətlə əcnəbi investor arasındakı mübahisələrin həlli qaydası təsbit olunur.

Sözü gedən sahədə *İnvestisiya təminatları üzrə Çoxtərəfli Agentlik* mühüm rol oynayır. Agentliyin əsas məqsədi istehsal məqsədləri üçün xarici investisiyaları həvəsləndirməkdən ibarətdir. O, xarici investisiyaları qeyri-kommersiya xarakterli risklərdən (məsələn, ölkədən valyuta çıxarılmasının qadağan edilməsi, milliləşdirmə, müharibə, dövlətdaxili iğtişaşlar) sığorta edir və bu məqsədlə investorlarla müvafiq kontrakt bağlayır.

6. Regional iqtisadi əməkdaşlığın təşkilati formaları

BMT çərçivəsində iqtisadi əməkdaşlıq. Bu əməkdaşlıq EKOSOK tərəfindən yaradılmış iqtisadi komissiyalar çərçivəsində həyata keçirilir:

a) BMT-nin Avropa iqtisadi komissiyası; buraya Avropa dövlətləri, keçmiş sovet respublikaları, habelə ABŞ və Kanada daxildir;

b) Asiya və Sakit okean üçün BMT-nin iqtisadi və sosial komissiyası (Qərbi Asiyanın ərəb ölkələrindən başqa, Asiya dövlətləri, Okeaniya dövlətləri, habelə Böyük Britaniya, ABŞ və Fransa);

c) Afrika üçün BMT-nin iqtisadi komissiyası (Afrika dövlətləri);

ç) Qərbi Asiya üçün BMT-nin iqtisadi komissiyası (Qərbi Asiyanın ərəb ölkələri, Misir, habelə Fələstin);

d) Latin Amerikası və Karib hövzəsi üçün BMT-nin iqtisadi komissiyası (Latin Amerikası ölkələri, habelə Böyük Britaniya, Niderland, İspaniya, Kanada, ABŞ və Fransa).

Göstərilən komissiyaların məqsədi müvafiq regionda yerləşən ölkələrin iqtisadi inkişafına dəstək vermək və onların əhalisinin həyat səviyyəsini yüksəltməkdən ibarətdir. Komissiyaların ali orqanı üzv dövlətlərin nümayəndələrinin plenar sessiyasıdır. Onların tərkibində icra orqanı kimi katiblik, daimi və müvəqqəti köməkçi orqanlar vardır.

Avropa bərpa və inkişaf Bankı. 1990-cı ildə təşkil olunmuşdur. Londonda yerləşir. Bank, əsas etibarilə, mühüm infrastruktura obyektlərinin (nəqliyyat şəbəkələrinin, telekommunikasiyaların və s.) yaradılması üçün vəsait ayırır. Xüsusi sektor üçün kreditlər Bank tərəfindən verilən borcun 60%-ini, dövlət sektoru üçün kreditlər isə – 40%-ini təşkil etməlidir.

İqtisadi əməkdaşlıq və inkişaf Təşkilatı (İƏİT). 1948-ci ildən fəaliyyət göstərir (1960-cı ilə qədər – Avropa İqtisadi Əməkdaşlıq təşkilatı). Hazırda 30 dövlət Təşkilatın üzvüdür. Əsas məqsədləri: üzv dövlətlərin ümumi iqtisadi və ticarət siyasətinin razılaşdırılması; onların, inkişaf etməkdə olan ölkələrə yardım etməsi ilə bağlı siyasətinin əlaqələndirilməsi. İƏİT aşağıdakı struktura malikdir: daimi fəaliyyət göstərən Şura (rəhbər orqan); İcra komitəsi; Katib-

lik (Baş Katib rəhbərlik edir). Bundan əlavə, Təşkilatın yüzdən artıq ixtisaslaşmış orqanı vardır. İƏİT-in orqanlarının qərarları tövsiyə xarakteri daşıyır.

Avropa İttifaqı (Aİ). Unikal siyasi-hüquqi keyfiyyətə malik dövlətlər birliyidir. İlk əvvəl sırf iqtisadi məqsədlərlə yaradıldığına baxmayaraq, Avropa İttifaqı indi siyasi-iqtisadi quruma çevrilmişdir. Əsası 1951 və 1957-ci illərdə qəbul olunmuş üç müqavilə ilə qoyulmuşdur: Avropa Kömür və Polad Birliyinin yaradılması haqqında təsis müqaviləsi (1951-ci il); Atom enerjisi üzrə Avropa Birliyinin yaradılması haqqında təsis müqaviləsi (1957-ci il) və Avropa İqtisadi Birliyinin təsis olunması haqqında Roma müqaviləsi (1957-ci il). Bunlardan əlavə, Avropa İttifaqının təşkili və fəaliyyəti aşağıdakı hüquqi sənədlərə əsaslanır: 1965-ci il Brüssel müqaviləsi (üç Birliyin vahid orqanları yaradılmışdır); 1971-ci il Lüksemburq müqaviləsi (ən mühüm məsələlər üzrə qərarların yalnız ümumi razılıq əsasında qəbul olunması barədə razılıq əldə edilmişdir); 1986-cı il Vahid Avropa aktı (1993-cü ilə qədər vahid daxili bazar yaradılması və siyasi əməkdaşlığa doğru irəliləmək məqsədi qoyulmuşdur); 1990-cı il Şengen sazişi (1993-cü ildən bəzi Aİ ölkələri tərəfindən vahid viza rejiminə keçid nəzərdə tutulmuşdur); Avropa İttifaqı haqqında 1992-ci il Maastrixt müqaviləsi (XX əsrin sonuna ümumi müdafiə daxil olmaqla, siyasi ittifaqın və valyuta-iqtisadi ittifaqın yaradılması nəzərdə tutulmuşdur); 1997-ci il Amsterdam sazişləri (sosial sahədə əməkdaşlığın gücləndirilməsi və əhalinin miqrasiyasının liberallaşdırılması haqqında), vahid valyutaya – avroya keçid haqqında 1998-ci il sazişi və yuxarıda adıçəkilən Roma və Maastrixt müqavilələrinə mühüm dəyişikliklər etmiş 2007-ci il Lissabon müqaviləsi.

Bu sazişlər Aİ-nin orqanlarının qəbul etdiyi çoxsaylı normativ aktlarla birgə «*Avropa İttifaqı hüququ*» və ya «*Avropa hüququ*» adlanan xüsusi hüquqi sistem əmələ gətirir.

Aİ-nin məqsədi gömrük, iqtisadi və habelə siyasi ittifaq yaradılması üçün inteqrasiya proseslərini ardıcıl inkişaf etdirməkdir. Bu yolda Aİ dövlətləri aşağıdakılara nail olmuşlar: qarşılıqlı ticarətdə rüsumların tamamilə ləğvi; vahid xarici gömrük tarifinin müəyyən olunması; adamların, malların və kapitalın sərhədlərdən azad keçir-

di; vahid ticarət və aqrar siyasətin həyata keçirilməsi; vahid patent sistemi; vahid valyuta və s.

Aİ-nin hazırda 27 üzvü vardır.

Aİ-nin əsas orqanları bunlardır: *Şura, Komissiya, Avropa Parlamenti, Avropa Birlikləri Məhkəməsi*.

Şura – Aİ-nin ali orqanıdır. Onun iclasları, bir qayda olaraq, dövlət və hökumət başçıları səviyyəsində keçirilir. Ən mühüm məsələlər üzrə qərarlar yekdil səsə qəbul edilir.

Aİ-nin Şurası bəzən digər müstəqil təşkilat olan Avropa Şurası ilə qarışdırılır. Məsələ burasındadır ki, ingilis dilindəki «European Council» və «Council of Europe» sözləri hər iki halda Azərbaycan dilinə «Avropa Şurası» kimi tərcümə edilə bilər. Birinci ifadə Aİ-nin Şurasını bildirir.

Komissiya (Avropa Komissiyası) – daimi fəaliyyət göstərən icra orqanıdır; o, üzv dövlətlərdən asılı olmayan və məcburi aktlar vermək səlahiyyəti olan orqandır.

Şura və Komissiya öz səlahiyyətləri çərçivəsində aşağıdakı hüquqi aktları qəbul edə bilər:

a) *qərarlar (reqlamentlər)*: həm üzv dövlətlər, həm də onların fiziki və hüquqi şəxsləri üçün məcburi qüvvəyə malikdir; hər bir üzv dövlətin ərazisində birbaşa tətbiq olunmalıdır;

b) *direktivlər*: üzv dövlətlər üçün məcburi qüvvəyə malikdir; onların ~~yerini~~ yetirilməsinin forma və vasitələri dövlətlərin öz səlahiyyətindədir;

c) *qətnamələr*: yalnız aidiyyəti üzrə məcburidir; fərdi xarakter daşıyır və üzv dövlətlərdə bilavasitə tətbiq olunur;

ç) *təvsiyə və rəylər*: məcburi xarakter daşımır.

Avropa parlamenti – üzv dövlətlərin vətəndaşları tərəfindən birbaşa seçilən deputatlardan ibarət birpalatalı orqandır. Ölkələr üçün kvotalar müəyyən olunmuşdur. Deputatlar dövlət mənsubiyətinə görə deyil, partiya mənsubiyətinə görə qruplaşdırılır. Avropa parlamenti Aİ-nin orqanları ilə bağlı məşvərətçi, nəzarət və büdcə səlahiyyətlərinə malikdir. Parlamentin sessiyaları hər ay keçirilir. Parlament Şuranın bəzi aktları üzərində veto hüququna malikdir və habelə Şura ilə birgə müəyyən məsələlərə aid aktlar qəbul edə bilər.

Avropa Birlikləri Məhkəməsi (bəzən *Lüksemburq məhkəməsi* adlanır) Aİ-nin yurisdiksiyası sahəsində ali məhkəmə hakimiyyətidir. Üzv dövlətlərin hökumətləri tərəfindən 6 illik müddətə təyin olunan 27 hakimdən və 8 baş vəkildən ibarətdir. Məhkəmə yalnız həm üzv dövlətlərin və Aİ-nin orqanları, həm də şəxslər tərəfindən ona təqdim olunmuş konkret işlər üzrə qərarlar çıxara bilər. Avropa məhkəməsi beynəlxalq məhkəmə təcrübəsində öz təkrarolunmaz xarakterinə görə beynəlxalq, konstitusiyaya və inzibati məhkəmə funksiyalarına malikdir.

Əsas orqanlarla yanaşı, Aİ çərçivəsində çoxlu sayda köməkçi orqanlar, habelə bir sıra xüsusi fondlar fəaliyyət göstərir. Aİ digər dövlətlərlə, əsasən, inkişaf etməkdə olan ölkələrlə 200-dən artıq əməkdaşlıq haqqında ikitərəfli və çoxtərəfli saziş bağlamışdır. Bunların içərisində müntəzəm olaraq yeniləşdirilən *Lome konvensiyalarını* xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Afrikanın, Karib hövzəsinin və Okeaniyanın 60-dan artıq inkişaf etməkdə olan ölkəsinin iştirak etdiyi bu konvensiyalarda həmin ölkələrə müəyyən güzəştlər və maliyyə dəstəyi verilir.

Haqqında bəhs etdiyimiz təşkilatlardan əlavə, *Avropa azad ticarət assosiasiyasını*, *Avropa iqtisadi məkanını*, *Şimali Amerika azad ticarət zonasını* göstərmək olar.

İnkişaf etməkdə olan ölkələr öz aralarında iqtisadi əməkdaşlıq sahəsində xeyli təşkilat yaratmışlar: *İqtisadi əməkdaşlıq təşkilatı* (Azərbaycan Respublikası bu təşkilata daxildir); *Afro-Asiya iqtisadi əməkdaşlıq təşkilatı* (AFRASEK), *Karib Birliyi* (KARİKOM), *Latin Amerikası inteqrasiya assosiasiyası*; «*And qrupu*» və b.

XIX FƏSİL

BEYNƏLXALQ DƏNİZ HÜQUQU

1. Beynəlxalq dəniz hüququnun anlayışı və mənbələri

Beynəlxalq dəniz hüququ – dəniz məkanlarının hüquqi statusunu müəyyən edən və onların tədqiq edilməsi və istifadəsi ilə bağlı dövlətlərarası münasibətləri nizama salan normaların məcmusuna deyilir.

Uzun dövr ərzində beynəlxalq dəniz hüququ beynəlxalq adət normalarına söykənirdi. 1958-ci ildə bu sahədə ilk dəfə məcəllələşdirilmə aparıldı və nəticədə dəniz hüququ üzrə dörd mühüm saziş (Cenevrə Konvensiyaları) meydana gəldi – *Ərazi dənizi və bitişik zona haqqında; Açıq dəniz haqqında; Kontinental şelf haqqında; Balıqçılıq və açıq dənizin canlı ehtiyatlarının mühafizəsi haqqında*. Lakin bu konvensiyalar dəniz hüququnun bütün məsələlərini həll etmirdi və xüsusən 1960-70-ci illərdə meydana gəlmiş yeni müstəqil dövlətlərin mənafeələrini əks etdirmirdi. Buna görə də yeni kompleks aktın işlənilib hazırlanması zərurəti ortaya çıxdı: 1982-ci il oktyabrın 10-da ***Dəniz hüququ üzrə BMT Konvensiyası*** qəbul edildi. Beynəlxalq dəniz hüququnun əsas mənbəyi olan bu Konvensiya 1994-cü il noyabrın 16-da qüvvəyə minmişdir.

Bundan əlavə, dəniz hüququ sahəsində dövlətlərarası əməkdaşlığın xüsusi məsələlərinə həsr olunmuş aşağıdakı beynəlxalq sazişləri də göstərmək olar: *Dənizdə gəmilərin toqquşmasının qarşısının alınmasının beynəlxalq qaydaları haqqında 1972-ci il Konvensiyası; Dənizdə insan həyatının qorunmasına dair 1974-cü il Beynəlxalq Konvensiyası; Dənizdə axtarış və xilasetməyə dair 1979-cu il Beynəlxalq Konvensiyası; Neftlə çirklənməyə gətirib çıxaran qəzalar zamanı açıq dənizdə müdaxiləyə dair 1969-cu il*

Konvensiyası; Dənizin tullantılarıyla və digər materiallarla çirklənməsinin qarşısının alınması haqqında 1972-ci il Konvensiyası və b.

Beynəlxalq dəniz hüququnun müqavilə mənbələri sırasında ayrı-ayrı dənizlərin hüquqi rejimini müəyyən edən lokal sazişlərin də adını çəkmək lazımdır: *Baltik dənizində balıqçılıq və canlı ehtiyatların mühafizəsi haqqında 1973-cü il Konvensiyası; Qara dənizin çirklənmədən qorunması haqqında 1992-ci il Konvensiyası* və b.

2. Dəniz məkanlarının təsnifatı

Beynəlxalq-hüquqi baxımdan bütün dəniz və okeanlar aşağıdakı iki növə ayrılır: 1) ayrı-ayrı dövlətlərin suverenliyi altında olan və onların ərazisini təşkil edən məkanlar; 2) heç bir dövlətin suverenliyi altında olmayan məkanlar.

Dəniz sahili olan dövlətin suveren ərazisininin tərkibinə a) daxili sular və b) ərazi suları (ərazi dənizi) daxildir. Tamamilə bir və ya bir neçə arxipelaqdan ibarət olan dövlətlərin ərazisinə arxipelaqın içindəki adaların arasında yerləşən arxipelaq suları da aiddir.

Dünya okeanının əksər hissəsi heç bir dövlətin suverenliyi altında olmayan ərazidir. Burada öz hüquqi rejiminə görə bir-birindən fərqlənən dəniz məkanları mövcuddur; məsələn, müstəsna iqtisadi zona, kontinental şelf, açıq dəniz və s. Eyni zamanda nəzərə almaq lazımdır ki, dövlətin ərazisinə daxil olan daxili suların və ərazi sularının beynəlxalq-hüquqi rejimi heç də eyni deyildir. Arxipelaq sularının hüquqi rejimində də müəyyən spesifik cəhətlər vardır.

3. Daxili dəniz suları

Daxili dəniz suları dedikdə, sahil xətti ilə, ərazi dənizinin enini hesablamaq üçün götürülən başlanğıc xətlər arasında yerləşən su məkanı başa düşülür.

Daxili dəniz suları dövlətin tam suverenliyi altında olur və onun ərazisininin bir hissəsini təşkil edir. Dəniz hüququ üzrə 1982-ci

il Konvensiyasına görə, daxili dəniz sularına habelə aşağıdakılar aiddir: a) liman suları (ən qabağa çıxan daimi liman qurğularını birləşdirən xəttə qədər); b) eyni dövlətin quru ərazisi ilə tam əhatə olunmuş dəniz, habelə bütün sahili bir dövlətə məxsus olan dəniz; c) sahilləri eyni dövlətə məxsus olan və eni 24 dəniz milindən artıq olmayan buxtalar, liman və körfəzlər; ç) tarixi körfəzlər (məsələn, Rusiyada Böyük Pyotr körfəzi, Kanadada Hudzon körfəzi, Norveçdə Varangerford körfəzi və s.).

«Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədi haqqında» 1991-ci il 9 dekabr tarixli Qanuna əsasən, Azərbaycan Respublikasının daxili dəniz sularına aşağıdakılar aiddir: 1) Azərbaycan Respublikası limanlarının hidrotexniki və başqa qurğularının dənizə doğru ən uzaq nöqtələrindən keçən xətlə məhdudlaşmış liman suları; 2) sahilləri tamamilə Azərbaycan Respublikasına məxsus olan körfəzlərin, buxtaların suları (maddə 6).

Daxili dəniz sularının hüquqi rejimi, əsas etibarilə, müvafiq dövlət tərəfindən daxili qanunvericilik vasitəsilə müəyyən olunur. Bu sularda dövlətin icazəsi olmadan hər hansı təsərrüfat fəaliyyəti ilə məşğul olmaq və tədqiqatlar aparmaq əcnəbilərə qadağandır.

«Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədi haqqında» Qanunun 16-cı maddəsində deyilir ki, Azərbaycan Respublikasının ərazi və daxili sularında xarici qeyri-hərbi və hərbi gəmilərin ovçuluq, tədqiqat və axtarış fəaliyyəti qadağan edilir; bu fəaliyyətin Azərbaycan Respublikasının səlahiyyətli orqanlarının icazəsi ilə, yaxud Azərbaycan Respublikasının dövlətlərarası müqavilələri əsasında həyata keçirildiyi hallar istisna təşkil edir.

Əcnəbi gəmiləri daxili dəniz sularına müvafiq icazədən sonra daxil ola bilər. Dövlətin açıq elan etdiyi limanlarına əcnəbi qeyri-hərbi gəmiləri sərbəst surətdə girə bilər. Hərbi gəmilər isə yalnız sahilyanı dövlətin qabaqcadan icazəsi və ya dəvəti ilə girə bilər. Lakin fəvqəladə hallarda (bədbəxt hadisə, qəza, kortəbii hadisə, təcili tibbi yardım göstərmək zərurəti və s.) gəmilərin icazəsiz girməsinə yol verilir.

Limana girmiş bütün gəmilər sərhəd, sanitariya və gömrük yoxlanışını keçməlidir. Daxili sularda və limanlarda olan əcnəbi qeyri-hərbi gəmiləri sahilyanı dövlətin yurisdiksiyası altına düşür. Sahil-

yanı dövlətin səlahiyyətli orqanları bu gəmilərdə baş vermiş cinayət işlərinin istintaqını apara bilər və həmin işlərə məhkəmədə baxa bilərlər, bu şərtlə ki: a) baş vermiş cinayət ağır xarakterli olur, sahilyanı dövlətin və onun vətəndaşlarının mənafeyinə toxunur; b) sahilyanı dövlətdə ictimai asayişə və ictimai qaydanı pozur və onun təhlükəsizliyinə ziyan vurur; c) gəminin ekipajına daxil olmayan şəxslərin maraqlarına toxunur.

Mülki-hüquqi yurisdiksiya öz ifadəsini onda tapır ki, sahilyanı dövlətin məhkəmə orqanları əcnəbi gəmilərinə qarşı, o cümlədən daxili suların çirklənməsi ilə bağlı irəli sürülmüş iddialara baxa bilər və qərar çıxara bilər. Mülki iddianı təmin etmək üçün gəminin üzərinə həbs qoyula bilər. Gəminin kapitanı və ekipajın üzvləri məsuliyyətə cəlb edilə bilərlər.

Limanda yerləşən əcnəbi hərbi gəmiləri sahilyanı dövlətin yurisdiksiyasına tabe olmur. Onlara qarşı heç bir məcburiyyət tədbiri görülməz. Bununla belə, bu gəmilər sahilyanı dövlətin qanun və qaydalarına riayət etməyə borcludur. Dövlətin qanun və qaydalarını pozduğuna görə əcnəbi hərbi gəmisinə qarşı daxili suları tərk etmək tələbi irəli sürülə bilər.

4. Ərazi dənizi

Ərazi dənizi (və ya ərazi suları) – sahilyanı dövlətin quru ərazisinə və daxili sularına bitişik olan və onun tam suverenliyi altında olan dəniz zolağına deyilir.

Dəniz hüququ üzrə 1982-ci il Konvensiyasına görə, ərazi dənizinin eni 12 dəniz milindən artıq olmamalıdır (1 dəniz mili 1,8 km-dir).

Sahilyanı dövlətin suverenliyi ərazi dənizinin səthinə və dibinə, habelə onun üzərindəki hava məkanına şamil edilir. Buna görə də hər bir sahilyanı dövlət öz ərazi dənizinin hüquqi rejimini öz qanunvericiliyi ilə müəyyən edir. Bununla belə, ərazi dənizini daxili dəniz sularından ayıran çox mühüm bir xüsusiyyət mövcuddur: *ərazi dənizindən əcnəbi gəmilərinin dinc üzüb keçmək hüququ vardır* (Dəniz hüququ üzrə 1982-ci il Konvensiyasının 17-ci

maddəsi). Bu zaman sahilyanı dövlətin qabaqcadan icazəsini almaq tələb olunmur.

Əcnəbi gəmiləri ərazi dənizindən: 1) daxili sulara daxil olmadan ərazi dənizini üzüb keçmək; 2) daxili sulara daxil olmaq və ya ordan çıxmaq məqsədləri ilə keçə bilər. Üzüb keçmə fasiləsiz və tez olmalıdır. Sualtı nəqliyyat vasitələri suyun üzü ilə getməlidir. Dinc üzüb keçmə o deməkdir ki, sahilyanı dövlətin əmin-amanlığı və təhlükəsizliyi pozulmasın. 1982-ci il Konvensiyasına görə, üzüb keçmə aşağıdakı hallarda dinc sayılır: a) sahilyanı dövlətə qarşı güc tətbiqi və ya güclə hədələmək; b) istənilən növ silahla manevrlər və ya təlimlər həyata keçirmək; c) sahilyanı dövlətin müdafiəsi və təhlükəsizliyinin zərərinə informasiya toplamaq və ya təbliğat aparmaq; ç) hər hansı uçuş aparatını havaya qaldırmaq və ya gəminin üzərinə qəbul etmək; d) mallar və ya valyuta yükləmək və yaxud boşaltmaq; e) sahilyanı dövlətin müəyyən etdiyi qaydalara zidd olaraq, hər hansı bir şəxsi gəmiyə mindirmək və ya düşürmək; ə) dinc üzüb keçməklə əlaqəsi olmayan balıqçılıq, tədqiqat və digər fəaliyyət; f) rabitə sisteminə maneələr yaratmaq.

Dinc üzüb keçmə prinsipini pozan əcnəbi gəmilərinə qarşı sahilyanı dövlət zəruri tədbirlər görə bilər. Öz təhlükəsizlik maraqlarından irəli gələrək, o, dinc üzüb keçmə hüququnun həyata keçirilməsini müvəqqəti dayandıra bilər.

Sahilyanı dövlət öz ərazi dənizində gəmiçiliyin təhlükəsizliyinə və gəmilərin hərəkətinin tənzimlənməsinə aid olan qanunlar və inzibati qaydalar verə bilər. Dövlət habelə ərazi dənizində dəniz koridorları müəyyən edə bilər.

Ərazi dənizindən üzüb keçən əcnəbi gəmilərdə olan şəxslərə qarşı sahilyanı dövlət müəyyən hallarda öz cinayət yurisdiksiyasını həyata keçirə bilər. Üzüb keçmə zamanı gəmidə törədilmiş hər hansı cinayətlə bağlı istənilən şəxs yalnız aşağıdakı hallarda həbs edilə bilər və ya istintaq aparıla bilər: a) cinayətin nəticələri sahilyanı dövlətin ərazisinə yayılırsa; b) törədilmiş cinayət həmin ölkədə əmin-amanlığı və ya ərazi dənizində müəyyən olunmuş qaydanı pozursa; c) gəminin kapitanı, habelə gəminin, bayrağı altında üzdüyü dövlətin diplomatik agentı və ya konsulu kömək göstərmək xahişi ilə yerli orqanlara müraciət edərsə; ç) bu tədbirlər narkotik vasitələrlə qanunsuz ticarətin qarşısını almaq üçün zəruridirsə.

Sahilyanı dövlət *mülki-hüquqi yurisdiksiyanı* həyata keçirmək üçün öz ərazi dənizindən üzüb keçən əcnəbi gəmisini dayandıra bilməz. Hər hansı mülki iş üzrə məsuliyyət tədbirləri və ya həbs yalnız üzüb keçmə zamanı ortaya çıxmış konkret öhdəliklərə görə həyata keçirilə bilər.

Xarici dövlətlərin *hərbi gəmiləri* ərazi dənizindən üzüb keçərək sahilyanı dövlətin yurisdiksiyasına tabe olmur. Bununla belə, əgər hərbi gəmi sahilyanı dövlətin, əcnəbi gəmilərinin dinc üzüb keçməsi ilə bağlı müəyyən etdiyi qaydaları pozursa və bu qaydalara riayət etmək tələbinə məhəl qoymursa, o halda sahilyanı dövlət həmin gəmidən ərazi dənizini dərhal tərk etməyi tələb edə bilər.

«Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədi haqqında» Qanunun 13-cü maddəsi Azərbaycan Respublikasının ərazi sularından dinc məqsədlə keçid məsələlərinə həsr olunmuşdur. Maddədə deyilir:

«Azərbaycan Respublikasının ərazi sularından dinc məramlı keçid Azərbaycan Respublikasının daxili sularına girmədən ərazi sularından keçmək və ya Azərbaycan Respublikasının daxili sularına və limanlarına girmək, yaxud bunlardan açıq dənizə çıxmaq məqsədi daşıyır.

Xarici qeyri-hərbi gəmilər Azərbaycan Respublikasının ərazi sularından dinc məqsədlə keçmək hüququndan Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə və Azərbaycan Respublikasının dövlətlərarası müqavilələrinə müvafiq surətdə istifadə edirlər.

Xarici qeyri-hərbi gəmilər dinc məqsədlə keçid zamanı adi naviqasiya səmtində və ya Azərbaycan Respublikasının səlahiyyətli orqanları tərəfindən tövsiyə edilən səmtə, habelə dəniz dəhlizləri ilə, yaxud hərəkətin ayrılması sxemlərinə uyğun səmtə üzməlidirlər.

Dinc keçid qaydalarını pozan xarici qeyri-hərbi gəminin kapitani Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq məsuliyyət daşıyır.

Xarici hərbi gəmilər, habelə sualtı qayıqlar dinc məqsədlə Azərbaycan Respublikasının ərazi sularından Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müəyyən etdiyi qaydada keçirlər. Bu zaman sualtı qayıqlar, digər sualtı nəqliyyat vasitələri suyun üstü ilə öz bayraqları altında üzməlidirlər».

5. Bitişik zona

Bitişik zona – əcnəbi gəmiləri tərəfindən gömrük, vergi, sanitariya və immiqrasiya qaydalarına əməl olunmasına nəzarəti həyata keçirmək məqsədilə sahilə dövlətin müəyyən etdiyi, onun ərazi dənizinə bitişik açıq dəniz rayonudur.

Bitişik zona açıq dənizin bir hissəsidir və sahilə dövlətin suverenliyi altında deyildir. Onun eni 12 dəniz milindən artıq olmamalıdır.

Dəniz hüququ üzrə 1982-ci il BMT Konvensiyasının 33-cü maddəsinə görə, bitişik zona aşağıdakı məqsədlər üçün zəruri ola bilər: 1) sahilə dövlətin ərazisi və ya ərazi dənizi hədlərində gömrük, fiskal, immiqrasiya və ya sanitariya qaydalarının pozulmasının qarşısını almaq üçün; 2) bu qaydaların pozulmasına görə cəzalandırmaq üçün.

Bitişik zonanın aşağıdakı əsas növləri ola bilər: gömrük zonası; fiskal zona; immiqrasiya zonası və sanitariya zonası.

6. Müstəsna iqtisadi zona

Müstəsna iqtisadi zona – ərazi dənizinin hüdudlarından kənarda yerləşən və ona bitişik olan, eni 200 mildən artıq olmayan açıq dəniz rayonudur.

Müstəsna iqtisadi zonanın eni ərazi dənizinin enini ölçmək üçün qəbul olunmuş düzünə başlanğıc xətlərdən hesablanır.

Müstəsna iqtisadi zona, ilk dəfə olaraq Dəniz hüququ üzrə 1982-ci il Konvensiyası ilə nəzərdə tutulmuş xüsusi hüquqi rejimə malikdir. Bir tərəfdən o, açıq dənizin bir hissəsidir, digər tərəfdən isə sahilə dövlət bu zonada bir sıra iqtisadi xarakterli ***suveren hüquqlar*** həyata keçirir: a) burada olan bütün təbii ehtiyatların kəşfiyyatı və istismarı sahilə dövlətin müstəsna hüququdur; xarici dövlətlərin bu fəaliyyətdə iştirakı yalnız sahilə dövlətlə razılaşma əsasında ola bilər; b) sahilə dövlət burada iqtisadi

məqsədlərlə süni adalar və qurğular yarada bilər, elmi tədqiqatlar apara bilər; c) dəniz mühitinin qorunub saxlanması da sahiləyən dövlətin yurisdiksiyasına aiddir.

Müstəsna iqtisadi zona açıq dənizin bir hissəsi olduğu üçün bütün dövlətlər burada açıq dənizin məlum azadlıqlarından (gəmiçilik, uçuş, kabel və boru çəkmək) istifadə edirlər. Bu zaman onlar sahiləyən dövlətin hüquq və qanuni mənafeələrini nəzərə almalıdırlar.

7. Kontinental şelf

Kontinental şelf dedikdə, sahiləyən dövlətin ərazi dənizinin xarici sərhədindən başlamış açıq dənizə doğru, beynəlxalq hüquqla müəyyən olunmuş həddə qədər uzanan dəniz dibi və habelə onun tək başa düşülür.

Kontinental şelf sahiləyən dövlətin quru ərazisinin dənizin dibi ilə uzanan təbii davamıdır. O, adətən, 200 dəniz mili həddində olur. İstənilən halda, 1982-ci il Konvensiyasına görə, kontinental şelfin xarici sərhədi ərazi dənizinin enini ölçmək üçün qəbul olunmuş başlanğıc xətlərdən hesablanmaqla, 350 dəniz milindən artıq olmamalıdır.

Sahiləyən dövlət təbii sərvətlərin kəşfiyyatı və istismarı məqsədilə kontinental şelf üzərində suveren hüquqlar həyata keçirir. O, bu məqsədlə şelf üzərində qurğular düzəldə bilər və onların ətrafında radiusu 500 m olan təhlükəsizlik zonaları yarada bilər. Bu qurğular sahiləyən dövlətin yurisdiksiyası altında olur.

Kontinental şelfin kəşfiyyatı və istismarı bu ərazilərin başqa dövlətlər tərəfindən gəmiçilik və uçuşların həyata keçirilməsi məqsədləri ilə istifadəsi üçün maneələr yaratmamalıdır. İstənilən dövlət kontinental şelf üzərində kabel və boru kəmərləri çəke bilər. Lakin bu zonada tədqiqatların aparılması yalnız sahiləyən dövlətin razılığı ilə mümkündür.

8. Açıq dəniz

Açıq dəniz – Dünya okeanının, heç bir dövlətin yurisdiksiyasına aid olmayan və bütün dövlətlərin istifadəsi üçün açıq olan su hissəsinə deyilir.

Tərifdən göründüyü kimi, dəniz və okeanların dibi xüsusi hüquqi statusa malik olduğuna görə açıq dəniz anlayışına daxil deyildir.

Heç bir dövlət açıq dənizin hər hansı hissəsini öz suverenliyinə tabe etdirə bilməz.

Açıq dəniz həm sahilyanı dövlətlər, həm də dənizə heç bir çıxışı olmayan dövlətlər üçün azaddır. Açıq dənizin hüquqi rejiminə aşağıdakı *azadlıqlar* daxildir: 1) *gəmiçilik azadlığı*; 2) *uçuş azadlığı*; 3) *balıqçılıq azadlığı*; 4) *sualtı kabel və boru kəmərləri çəkilişi azadlığı*; 5) *elmi tədqiqatlar azadlığı*; 6) *süni adalar və qurğular yaratmaq azadlığı*. Bu azadlıqlar beynəlxalq hüquq normalarının tələblərini və başqa dövlətlərin maraqlarını nəzərə almaqla həyata keçirilməlidir.

Gəmiçilik azadlığı o deməkdir ki, hər bir dövlətin gəmiləri, daha doğrusu, onun bayrağı altında gəmilər açıq dənizdə sərbəst üzə bilər. Açıq dənizdə gəmi həmin dövlətin müstəsna yurisdiksiyasına tabe olur. Dövlət gəminin və onun ekipajının üzərində inzi-bati, texniki və sosial məsələlərdə öz yurisdiksiyasını və nəzarətini həyata keçirir. Gəminin kapitanına və ya ekipajın hər hansı digər üzvünə qarşı cinayət və ya inzibati məsuliyyət yalnız həmin gəminin, bayrağı altında üzünü dövlətin müvafiq orqanları tərəfindən qaldırıla bilər. Lakin bu prinsipdən bir sıra istisnalar mövcuddur; belə ki, hər hansı dövlətin hərbi dəniz və ya hava gəmisi əcnəbi gəmisini aşağıdakı hallarda (daha doğrusu, əgər bu əməllərin törədilməsi barədə şübhələnməyə kifayət qədər əsas varsa) saxlaya və yoxlaya bilər: a) əcnəbi gəmisi dəniz quldurluğu ilə məşğul olursa; b) qul alveri ilə məşğul olursa; c) narkotik maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə məşğul olursa; ç) sualtı teleqraf kəməllərini və boru kəmərlərini zədələmişsə; d) açıq dənizdən icazə verilməmiş radio və ya televiziya proqramları ötürürsə; e) sahilyanı dövlətin yurisdiksiyası altında olan sulara mövcud qaydaları pozmuşsa (*«qaynar izlər» üzrə təqib*) və s.

Uçuş azadlığı o deməkdir ki, bütün dövlətlərin hava gəmiləri açıq dəniz üzərindəki hava məkanında uçuşlar həyata keçirə bilər. Dövlətlər öz hava gəmilərinin açıq dəniz üzərində uçuşlarının təhlükəsizliyini təmin etməlidirlər. Bu uçuşlar dəniz gəmiçiliyinə və dənizin digər məqsədlərlə istifadəsinə maneə törətməməlidir.

Balıqçılıq azadlığı təkcə bilavasitə balıqçılıq fəaliyyətini deyil, habelə digər canlı ehtiyatların istismarını əhatə edir. Lakin bu azadlıq dövlətlərin öz beynəlxalq öhdəliklərini və sahiyanı dövlətlərin maraqlarını nəzərə almaqla həyata keçirilməlidir. Hər şeydən əvvəl dənizin canlı ehtiyatları müəyyən səviyyədə qorunub saxlanmalıdır və bunun üçün dövlətlər əməkdaşlıq etməlidirlər.

Sualtı kabel və boru kəmərləri çəkmək azadlığı kontinental şelfin hüdudlarından kənarında açıq dənizin dibinə şamil olunur. Kabellər və boru kəmərləri çəkərkən dövlətlər açıq dənizin sərbəst istifadəsinə mane olmamalıdırlar.

Elmi tədqiqatlar azadlığı coğrafi vəziyyətindən asılı olmayaq bütün dövlətlərə, eləcə də səlahiyyətli beynəlxalq təşkilatlara məxsusdur. Dəniz elmi tədqiqatları müstəsna olaraq dinc məqsədlərlə həyata keçirilməlidir və dənizin başqa formalarda istifadəsinə maneə yaratmamalıdır.

Süni adalar və qurğular yaratmaq azadlığı həm açıq dənizin su hissəsində, həm də onun dibində (faydalı qazıntılar hasil etmək üçün) həyata keçirilir.

9. Beynəlxalq dəniz dibi rayonu

Beynəlxalq dəniz dibi rayonu («Rayon») dedikdə, dəniz və okeanların dövlətlərin yurisdiksiyasından kənarında yerləşən dibi və onun tək başa düşülür.

1982-ci il Konvensiyasında Rayon və burada yerləşən ehtiyatlar *bəşəriyyətin ümumi irsi* elan olunmuşdur. Bu o deməkdir ki: a) heç bir dövlət Rayonun hər hansı bir hissəsi və onun ehtiyatları üzərində suverenliyə və ya suveren hüquqların həyata keçirilməsinə iddia edə bilməz; b) heç bir dövlət, fiziki və ya hüquqi şəxs

onların hər hansı hissəsini mənimsəyə bilməz; c) Rayonun ehtiyatları üzərində hüquqlar bütün bəşəriyyətə məxsusdur: bəşəriyyətin adından 1982-ci il Konvensiyasının bütün iştirakçı dövlətlərinin üzv olduğu *Dəniz dibi üzrə Beynəlxalq Orqan («Orqan»)* çıxış edir; ç) Rayonda fəaliyyət bütün bəşəriyyətin rifahı naminə həyata keçirilir; d) Rayon ayrı-seçkilik olmadan bütün dövlətlərin müstəsna olaraq dinc məqsədlərlə istifadəsi üçün açıqdır.

Rayonda bütün fəaliyyət Orqan tərəfindən, dünya iqtisadiyyatının və beynəlxalq ticarətin sağlam inkişafına dəstək vermək məqsədilə təşkil edilir, həyata keçirilir və nəzarət olunur. Orqan Rayondakı fəaliyyətdən əldə olunmuş maliyyə və digər iqtisadi mənfəətin ədalətli bölünməsinə təmin edir; bu zaman, hələ tam müstəqilliyə və ya digər özünüidarə statusuna çatmamış inkişaf etməkdə olan dövlət və xalqların maraq və ehtiyacları xüsusilə nəzərə alınmalıdır.

Rayonun bilavasitə istismarı və burada hasil olunmuş faydalı qazıntıların nəql edilməsi, emalı və realizəsi məqsədlə Dəniz dibi üzrə Beynəlxalq orqan *Müəssisə* yaradır. Müəssisə öz funksiyalarını yerinə yetirmək üçün tələb olunan bütün vasitə və texnologiya ilə təmin olunur.

Dövlətlər, fiziki və hüquqi şəxslər Rayonda Orqanla bağlanmış kontrakt əsasında fəaliyyət göstərirlər.

1982-ci il Konvensiyasına görə, Orqan aşağıdakı struktura malikdir: Orqanın bütün üzvlərindən ibarət olan Assambleya, Orqanın 36 üzvündən ibarət olan Şura və Katiblik. Şura Orqanın fəaliyyət dairəsində olan istənilən məsələ üzrə konkret siyasəti müəyyən etmək və həyata keçirmək səlahiyyətinə malikdir. Onun üzvlərindən yarısı ədalətli coğrafi nümayəndəlik prinsipi əsasında, digər yarısı isə başqa əsaslar üzrə: xüsusi maraqları olan inkişaf etməkdə olan ölkələrdən; idxalçı ölkələrdən; quruda analoji resurslar hasil edən ölkələrdən və s. seçilir.

İnkişaf etmiş ölkələrin maraqlarına cavab vermədiyinə görə 1982-ci il Konvensiyasının Rayona həsr olunmuş XI hissəsinə 1994-cü ildə qəbul olunmuş və Konvensiya ilə bir vaxtda qüvvəyə minmiş ayrıca müqavilə ilə – «*Dəniz hüququ üzrə 1982-ci il BMT Konvensiyasının XI hissəsinin həyata keçirilməsi haqqında Saziş*» ilə bir sıra mühüm dəyişikliklər edilmişdir. Saziş müəyyən edir ki,

Rayondakı resursların hasil olunması həm də kommersiya prinsipləri əsasında həyata keçiriləcəkdir. Bundan əlavə, göstərilən sahədə inhisarlaşdırmaya yol verilməməsi ilə bağlı Konvensiyanın məlum müddəaları artıq tətbiq olunmur.

10. Qapalı və ya yarımqapalı dəniz

Qapalı dəniz dedikdə, bir neçə dövlətin sahilini yuyan və öz coğrafi vəziyyətinə görə başqa dənizə tranzit keçid kimi istifadə olunmayan dəniz başa düşülür.

Açıq dənizin azadlığı prinsipi tam həcmdə qapalı dənizlərə şamil olunmur. Sahilyanı olmayan dövlətlərin hərbi gəmilərinin bu dənizlərə buraxılışı məhduddur. 1982-ci il Konvensiyasında göstərilir ki, sahilanı dövlətlər qapalı və yarımqapalı dənizlərin canlı ehtiyatlarının idarə olunmasında, dəniz mühitinin mühafizəsində və elmi tədqiqatların aparılmasında üstün hüquqlara malikdirlər. Bir qayda olaraq, sahilanı dövlətlər öz aralarında müqavilələr bağlamaqla, bu dənizlərin ekologiyası, balıqçılıq rejimi və s. məsələləri nizama salırlar.

Qapalı dənizlərə misal kimi Qara dənizi və Baltik dənizini göstərmək olar.

11. Xəzər gölünün beynəlxalq-hüquqi statusu

Sovet İttifaqı dağıldıqdan sonra Xəzər dənizinin statusu, habelə onun dibi və orada olan təbii ehtiyatlar ilə bağlı mürəkkəb suallar ortaya çıxdı: bu ehtiyatlara bütün sahilanı dövlətlər sahibdir, yoxsa onların arasında bərabər bölünməlidir, əgər bölünməlidirsə, onda bu, hansı əsasda həyata keçirilməlidir?

Azərbaycan Respublikasının mövqeyi onun Konstitusiyasında birmənalı şəkildə bəyan olunmuşdur. Konstitusiyanın 11-ci maddəsinə görə, Xəzər dənizinin (gölünün) Azərbaycan Respublikası

na mənsub olan bölməsi Azərbaycan Respublikası ərazisinin tərkib hissəsidir.

Qeyd edək ki, *Xəzər heç bir digər dənizə və ya okeana çıxışı olmayan qapalı daxili dəniz və ya daha doğrusu, göldür*. SSRİ-nin dağılmasına qədər, yalnız iki Xəzəryanı dövlət var idi: İran və SSRİ. Problem burasındadır ki, Xəzərdə Sovet-İran sərhədləri heç bir vaxt müəyyən olunmamışdı. Məsələn, bu iki dövlət arasında 1954-cü ildə bağlanmış *Sərhədlərin nizamlanması haqqında Müqavilə* Xəzərin hər iki tərəfində sərhədi müəyyən edir, lakin dənizin özündəki sərhədlə bağlı isə heç nə demirdi. Bundan əvvəl bağlanmış müqavilələrdə də dəniz sərhədi haqqında bir göstəriş yoxdur. 1940-cı il Sovet-İran müqaviləsi (*Ticarət və Gəmiçilik haqqında Müqavilə*) hər iki tərəf üçün «10 dəniz mili həddində öz sahil sularında müstəsna balıqtutma azadlığı» nəzərdə tuturdu. 1935-ci il və 1940-cı il Sovet-İran müqavilələrinə əlavə olunmuş notalar mübadilələrində bəyan olunurdu ki, Xəzər «hər iki Hökumət tərəfindən Sovet və İran dənizi sayılır» (1935-ci il) və «tərəflər hesab edir ki, Xəzər İrana və Sovet İttifaqına məxsusdur» (1940-cı il). Bu və digər müqavilələr İran və SSRİ-nin gəmilərinin Xəzər dənizinin hər bir yerində sərbəst və bərabər nəviqasiya hüququnu nəzərdə tuturdu. Xəzərin «Sovet İttifaqına və İrana məxsus olması» haqqında yuxarıda göstərdiyimiz müddəaların mənası ondan ibarət idi ki, heç bir üçüncü dövlət burada hər hansı hüquqa, o cümlədən nəviqasiya hüququna malik deyildi. Qeyd edək ki, Sovet İttifaqı «qapalı dəniz» doktrinasının qızğın tərəfdarı idi və o bu doktrinanı Qara dənizə də şamil etməyə can atmışdı. İran Xəzərin qapalı dəniz olması ilə razılaşmışdı. Belə ki, Kontinental şelfin tədqiqi və istismarı haqqında 1953-cü il 19 iyun tarixli İran qanununda deyilirdi: «Xəzər dənizinə gəlincə, buraya beynəlxalq hüququn qapalı dənizlərə aid olan normaları şamil olunur».

Uzun illər ərzində Sovet İttifaqı Xəzər dənizində, əsas etibarilə, Azərbaycana yaxın sahədə tədqiqat və istismar işləri aparırdı və bu fəaliyyət əslində 10 mildən artıq ərazini də əhatə edirdi. SSRİ heç vaxt bundan əldə etdiyi gəlirin yarısını İrana ödəməmişdi və heç təklif də etməmişdi və onu heç vaxt bu fəaliyyətə hər hansı bir formada cəlb etməmişdi. Sovet İttifaqında belə bir mövqe

mövcud idi ki, Xəzərin dibi və buradakı ehtiyatlar dənizin müvafiq sahələrində SSRİ-yə və İrana məxsusdur. İran SSRİ-nin Xəzərdəki neft fəaliyyətinə heç bir vaxt etiraz etməmişdi və bu fəaliyyətdən gələn gəlirin bölünməsinə iddia etməmişdi; İran da özünə yaxın sahədə birtərəfli fəaliyyət aparırdı.

SSRİ dövründə respublikalar arasında Xəzər dənizində formal sərhədlər müəyyən olunmamışdı, praktikada isə neftçıxarma əməliyyatları bu və ya digər respublikanın müvafiq müəssisəsinə – həmin respublikanın dəniz zonasına yaxınlıq əsasında – həvalə olunmuşdu. Belə ki, bugünkü «Günəşli», «Çıraq», «Azəri» və «Kəpəz» yataqlarının daxil olduğu zona Azərbaycanda yerləşən *Kaspmor Neftqaz-a* həvalə olunmuşdu. Türkmənistanın oxşar müəssisəsi «Kəpəz»dən şərqə olan zona üçün məsul idi. Göstərilən dörd yataq Kaspmor Neftqaz tərəfindən kəşf olunmuşdu və «Günəşli» artıq sovet dövründə istismar olunurdu.

«Azəri» yatağının yerləşdiyi zona 1991-ci ilin yanvarında SSRİ Neft və qaz sənayesi nazirliyi və Azərbaycanın Nazirlər Soveti tərəfindən birgə tenderə qoyulmuşdu. Tenderə icazə verən qərarda deyilirdi ki, «Xəzər dənizinin *Azərbaycan sektorunda* dörd nəhəng neft və qaz yatağı kəşf edilmişdir». SSRİ parçalandıqdan sonra «Günəşli», «Çıraq» və «Kəpəz» yataqları üçün kontraktlar üzrə danışıqlar yalnız Azərbaycan hökuməti tərəfindən aparılırdı. Eynilə, Xəzər dənizinin Qazaxıstana bitişik sektorunda təbii ehtiyatlarla bağlı «Kaspişelf Konsorsiumu» ilə danışıqlar yalnız Qazaxıstan hökuməti ilə aparılırdı.

Beləliklə, Sovet dövründəki praktika və adət hüququ Xəzərdə respublikalar arasında daxili inzibati sərhədlərin olmasını *de facto* tanıyırdı. Sovet İttifaqının dağılmasından sonra bu *de facto* sərhədlər varis dövlətlər tərəfindən qəbul edildi; bu zaman onlardan hər biri öz *de facto* dəniz ərazisi hüdudlarında dəniz ehtiyatlarını istismar etməkdə davam etdilər. Azərbaycan belə bir konkret təklif vermişdi: «sahil xəttinin davamı kimi orta xətt çəkilir; bu xəttin hər bir nöqtəsi Xəzərin bitişik və ya əks tərəflərində yerləşən dövlətlərin ilkin sahil xəttindən bərabər məsafədə olur». Rusiya isə bu bölgünün əleyhinədir və hesab edir ki, Xəzərin ehtiyatları ümumilikdə hamıya (bütün sahilyanı dövlətlərə) məxsus olmalıdır.

Bəs beynəlxalq hüququn mövqeyi necədir?

Məlumdur ki, okean sularına aid olan geniş normalar sistemi daxili dənizlərə tam və birbaşa tətbiq olunmur. Məsələn, Dəniz hüququ üzrə 1982-ci il Konvensiyası öz preambulasında yalnız «dəniz və okeanlar»dan danışır; Konvensiyanın IX hissəsi «Qapalı və yarımqapalı dənizlər» adlanır, lakin 122-ci maddəyə görə, həmin dənizlərə «başqa dənizə və ya okeana çıxışı olmayan» dənizlər aid deyildir.

Lakin dəniz hüququnun bütövlükdə daxili dənizlərə birbaşa şamil olunmamasının səbəbi ondadır ki, dəniz hüququnun fundamental prinsipi olan *gəmiçilik azadlığı* daxili dənizlərə tətbiq olunmur. Daxili dənizlərin və göllərin sərhədyanı dövlətləri həmişə belə bir mövqedən çıxış etmişlər ki (SSRİ və İrənin Xəzər dənizi ilə bağlı mövqeyi məhz belə olmuşdur), onlar başqa dövlətlərin gəmiçiliyinə icazə verməyə də bilərlər və bu mövqelər hamılıqla qəbul olunmuşdur. Lakin məlum deyildir ki, nəyə görə dəniz hüququnun digər normaları daxili dənizlərə tətbiq oluna bilməz. Məsələn, dəniz dibinin və buradakı ehtiyatların sahilyanı dövlətlərin arasında, bərabərliyi və mütənasibliyi təmin etməklə, bölünməli olması haqqında norma bütünlüklə daxili dənizlər üçün uyğundur. Müasir beynəlxalq hüquq dəniz dibi və buradakı ehtiyatları texnoloji baxımdan istismar etmək mümkün olmuşdur. Bu texnoloji inkişaf eynilə daxili dənizlərə və göllərə də aid edilməlidir.

Əslində, əksər çaylar və göllər sahilyanı dövlətlər arasında, hələ beynəlxalq məhkəmələr mövcud olmamışdan qabaq, razılaşmalar yolu ilə bölünürdü. Çaylar üçün adətən müəyyən olunan sərhəd talveqdir, yəni ən dərin kanalın orta xəttidir. Göllər üçün, adətən, sərhəd kimi orta və ya ekvidstansiya xətti götürülür (bəzən xüsusi hallarla bağlı bu dəyişdirilə bilər). Qeyd etmək lazımdır ki, indiyə qədər daxili dənizə və ya gölə sahib olma məsələsi ilə bağlı heç bir iş beynəlxalq məhkəməyə və ya arbitraja verilməmişdir. Əgər belə bir iş verilsəydi, beynəlxalq məhkəmə Alman federal məhkəməsinin 1920-ci ildə gəldiyi nəticəyə gələrdi. Beynəlxalq hüquq prinsiplərini tətbiq etməklə, federal məhkəmə vurğulamışdı ki, Konstansa gölü ekvidstansiya sərhədləri ilə bölünmüşdür. Məh-

kəmə dedi: “Belə bir nöqteyi-nəzərə üstünlük verilməlidir ki, orta xətt sərhəd təşkil edir. Beynəlxalq hüququn ümumi normaları kon-dominium (birgə sahibkarlıq) nəzəriyyəsinə ziddir”.

Sahilyanı dövlətlərin müstəsna hüquqlarını ayıran sərhəd xətləri anlamı o qədər inandırıcıdır və geniş qəbul olunmuşdur ki, məhkəmə bu qaydanın, – əgər xüsusi coğrafi və tarixi faktlar başqa bir nəticəni şərtləndirmirsə, – beynəlxalq adət hüquq norması olması nəticəsinə gəlmək olar.

Nəhayət, belə bir suala cavab verək: Xəzərin dənizaltı ehtiyatları hamıya məxsus olmalıdırmı? Belə bir arqument irəli sürülür ki, Xəzərin dibi və yeraltı ehtiyatları sahilyanı dövlətlər arasında bölünməməlidir və onların hamısına və ya hər halda dörd keçmiş sovet respublikasına məxsus olmalıdır. Bu arqument üç faktora söykənir: 1) 1935-ci və 1940-cı il Sovet-İran müqavilələri; 2) Xəzər dənizi ümumi ekoloji müdafiə tələb edən vahid ekosistemdir; 3) Beynəlxalq Məhkəmənin (daha doğrusu, beş hakimdən ibarət palatanın) *Quru, Ada və dəniz sərhədləri mübahisəsinə aid iş (Salvador/Honduras, Nikaraquanın müdaxiləsi ilə)* üzrə 1992-ci ildə çıxardığı qərarı.

Əvvəla, qeyd etmək ki, tarixdə heç vaxt göl və ya daxili dənizlərin kondominiumu olmamışdır.

1-ci arqumentin əsassız olmasını belə sübut etmək olar. 1940-cı il müqaviləsi müstəsna balıqçılıq hüquqlarını sahildən 10 mil həddində məhdudlaşdırmışdı və bununla güman olunurdu ki, Xəzərin qalan hissəsində bu hüquqlar ümumi idi. Lakin balıqçılıqı tənzimləyən rejimin dəniz dibi və yeraltı ehtiyatları nizama salan rejimə heç bir aidiyyəti yoxdur. Müəyyən olunmuş 10 millik limit dəniz dibi və yeraltı ehtiyatlar üzərində müstəsna nəzarət üçün limit demək deyildir. Göstərilən müqavilələrin dili açıq-aşkar bunu nəzərdə tuturdu ki, üçüncü dövlətlərin Xəzərdə heç bir hüququ (hər şeydən öncə, gəmiçilik hüququ) yoxdur və dəniz dibinin ümumi mülkiyyətdə qalıb-qalmamasını nəzərdə tutmurdu. Əgər bu müqavilələr belə təfsir olunsa ki, dəniz dibi və yeraltı ehtiyatlar ümumi mülkiyyətdə olmalıdır, onda “ümumi mülkiyyətçilər” İran və SSSR olur. Əlbəttə ki, heç bir varis dövlət belə bir təfsirlə razılaşmaz ki, guya Xəzərin bütün ehtiyatlarının 50%-i İrana verilir

və qalan 50%-in necə bölünməsi ilə bağlı isə heç bir göstəriş yoxdur.

Ekoloji mülahizələr, doğrudan da, çox vacibdir, lakin onlar belə bir nəticə çıxarmağa əsas vermir ki, Xəzərin dibi və yeraltı ehtiyatları ümumi olmalıdır. Sahilyanı dövlətlər çirkləndirmə problemləri ilə mübarizə məqsədilə müqavilə bağlaya bilər; belə bir müqavilədə, məsələn, ekoloji standartların müəyyən olunması prosedurları, çirkləndirmə halları haqqında xəbərvermə və s. məsələlər nizama salına bilər. Bu müqavilə hər bir sahilyanı dövlətin öz sektorunda dəniz dibinə və yeraltı ehtiyatlara sahiblik hüququna zidd olmazdı. Belə müqavilələrə ABŞ və Kanada arasındakı; ABŞ, Trinidad və Tobaqo və digər Karib ölkələri arasındakı müvafiq sazişləri və Dəniz mühitinin çirklənmədən qorunması haqqında 1978-ci il Küveyt regional konvensiyasını misal göstərmək olar.

Beynəlxalq Məhkəmənin yuxarıda göstərdiyimiz qərarına gəldikdə isə, qeyd edək ki, həmin işin bir aspekti Salvador, Honduras və Nikaraqanın sahilyanı dövlət olduğu Fonseka körfəzi üzərində suverenliyə aid idi. Məhkəmə qərar çıxarmışdı ki, körfəzin tarixi boğaz statusu vardır və onun suları (sahildən üç mildən kənarda olan) göstərilən üç dövlətin kondominiumuna məxsusdur. Lakin Xəzər Fonseka körfəzindən köklü surətdə fərqlidir. Beynəlxalq Məhkəmə sözügedən işdə belə bir fakta əsaslanmışdı ki, Fonseka körfəzinə, Xəzərdən fərqli olaraq, uzun müddət ərzində bir dövlət sahiblik etmişdir və hətta üç sahilyanı dövlət müstəqil olandan sonra körfəzi onlar ümumi mülkiyyət kimi nəzərdən keçirmişdilər. Bundan əlavə, müstəsna olaraq gəmiçilik məsələsinə toxunan Məhkəmə aşkara çıxarmışdı ki, körfəzin coğrafiyası elədir ki, onun hər hansı formada bölünməsi həll olunmaz praktik çətinliklər yaradardı və ən azı, göstərilən dövlətlərdən birini açıq dənizə çıxıxsız qoyardı. Xəzərdə situasiya tamamilə başqa cürdür. Xəzəri heç vaxt bir dövlət əhatə etməyib və o, bir dövlətə məxsus olmayıb. Sərhədlər bölünərsə, hər halda dəniz dibi və yeraltı ehtiyatlara müstəsna hüquqlar baxımından, heç bir praktik çətinlik ortaya çıxmazdı.

Beləliklə, beynəlxalq hüquq Xəzər dənizində sərhədlərin delimitasiyasını tələb edir və burada sərhədlər, əsas etibarilə, *ekvid-*

stansiya prinsipi, yeni bərabərdayanma prinsipi əsasında ayırd edilə bilər. Qazaxıstan və Rusiya ilə bağladığı ikitərəfli müqavilələrində (müvafiq olaraq, 2001-ci il noyabrın 29-da və 2002-ci il sentyabrın 23-də) Azərbaycan Respublikası Xəzərin dibinin delimitasiyasında məhz bu prinsipi əsas götürmüşdür.

12. Dənizə çıxışı olmayan dövlətlərin hüquqları

Dəniz hüququ üzrə 1982-ci il Konvensiyası dənizə heç bir təbii çıxışı olmayan dövlətlərin (qitə daxili dövlətlərin – məsələn, Avstriya, Əfqanıstan və b.) bir sıra hüquqlarını müəyyən etmişdir:

a) dənizə çıxış hüququ (bu məsələ qitə daxili dövlət ilə dəniz sahilində yerləşən müvafiq dövlət arasında müqavilə əsasında həll olunur);

b) müstəsna iqtisadi zonaların canlı ehtiyatlarının bu və ya digər səbəbə görə sahilə dövlətlər tərəfindən istifadə olunmayan hissəsinin istismarında ədalətli əsasda iştirak etmək hüququ;

c) «bəşəriyyətin ümumi irsi»ndən, o cümlədən Beynəlxalq dəniz dibi rayonunun ehtiyatlarından faydalanmaq hüququ.

13. Beynəlxalq boğazlar

Beynəlxalq boğazlar – hər hansı bir dənizin hissələrini və ya ayrı-ayrı dəniz və okeanları birləşdirən və bütün dövlətlər tərəfindən bərabər əsasda beynəlxalq gəmiçilik və hava naviqasiyası üçün istifadə edilən təbii dəniz keçidləridir.

Beynəlxalq boğazlara misal olaraq Pa-de-Kale, La-Mans, Cəbəllütariq, Sinqapur, Ormuz və başqa boğazları göstərmək olar.

Açıq dənizin hissələrini birləşdirən boğazlarda gəmiçilik və uçuş azadlıqları mövcuddur. Hər hansı dövlətin (və ya dövlətlərin) ərazi dənizindən keçən beynəlxalq boğazlarda isə *tranzit keçid hüququ* əsas götürülür: bu halda gəmiçilik və uçuş azadlığı yalnız boğazdan

fasiləsiz və tez tranzit məqsədi üçün həyata keçirilir; tranzit keçid hüququndan istifadə edən gəmilərə və uçuş aparatlarına maneə törədilməməlidir. Lakin onlar beynəlxalq hüquq prinsiplərinə, habelə fasiləsiz və tez keçid rejiminə zidd olan fəaliyyətə yol verməməlidir.

1982-ci il Konvensiyası hüquqi rejimi artıq qüvvədə olan müqavilələrlə müəyyən olunmuş beynəlxalq boğazlara şamil olunmur. Bu, Qara dəniz (Mərmərə və Dardanel), Baltik (Böyük və Kiçik Belt, Zund) və Magellan boğazlarıdır.

Qara dəniz boğazlarının hüquqi rejimi 1936-cı ildə bağlanmış çoxtərəfli Konvensiya ilə müəyyən edilmişdir. Həmin Konvensiyaya görə, bu boğazlar bütün dövlətlərin ticarət gəmiləri üçün açıqdır. Yalnız Türkiyə müharibədə iştirak etdikdə düşmən tərəfin gəmiləri keçid hüququndan məhrum olunur. Qara dəniz sahilində yerləşməyən dövlətlərin hərbi gəmilərinin dinc vaxtı üzüb keçməsi üçün bir sıra məhdudiyətlər nəzərdə tutulmuşdur. Müharibə zamanı bütün vuruşan tərəflərin hərbi gəmilərinin boğazlardan üzüb keçməsi qadağan olunur.

14. Beynəlxalq kanallar

Beynəlxalq kanallar – dəniz və okeanları birləşdirən və beynəlxalq gəmiçilik üçün istifadə olunan hidrotexniki qurğulardır.

Beynəlxalq kanal hər hansı suveren dövlətin razılığı ilə onun ərazisində çəkilir. Bu zaman həmin dövlət razılışır ki, onun ərazisinin bir hissəsinin həm fiziki-coğrafi statusu, həm də hüquqi statusu dəyişdirilsin (müvafiq olaraq, quru ərazisi su ərazisinə çevrilir və bu ərazidən dəniz gəmiçiliyini həyata keçirmək üçün istifadə hüququ tam bərabərlik əsasında və ayrı-seçkilik olmadan digər dövlətlərə verilir). Həmin dövlət, kanalın sahibi kimi, sərbəst gəmiçiliyi təmin etməyə borcludur. Digər ölkələr isə göstərilən dövlətin qanunlarına və inzibati qaydalarına hörmət etməlidir. Bütün bu məsələlər, adətən, xüsusi beynəlxalq sazişlərdə öz hüquqi həllini tapır (məsələn, *Süveyş kanalında sərbəst üzmənin təmin edilməsinə dair 1888-ci il Konvensiyası*; 1977-ci ildə ABŞ və Panama arasında

bağlanmış *Panama kanalı haqqında* və *Panama kanalının daimi neytrallığı və istismarı haqqında müqavilələr*). Lakin bütün dövlətlərin ticarət gəmiləri üçün açıq olan *Kil kanalının* hüquqi rejimi AFR tərəfindən birtərəfli qaydada müəyyən olunmuşdur.

15. Beynəlxalq dəniz təşkilatları

Dünya okeanının müxtəlif məqsədlərlə istifadəsində dövlətlərin səylərini birləşdirmək və onların əməkdaşlığını inkişaf etdirmək üçün bir sıra beynəlxalq təşkilatlar yaradılmışdır. Onlardan ən əsası 1958-ci ildə təsis olunmuş *Beynəlxalq Dəniz Təşkilatıdır* (BDT). BDT-nin əsas məqsədləri aşağıdakılardır: beynəlxalq ticarət gəmiçiliyinin texniki məsələlərinə dair dövlətlərin əməkdaşlığına şərait yaratmaq; bu sahədə yol verilən ayrı-seçkilik tədbirlərinin və məhdudiyyətlərin aradan qaldırılmasına dəstək vermək. BDT insan həyatının dənizdə mühafizəsi, dənizin gəmilərdən çirklənməsinin qarşısının alınması, balıqtutan gəmilərin təhlükəsizliyi və digər bu kimi məsələlər üzrə konvensiya layihələri işləyib hazırlayır.

1897-ci ildə Belçikada təsis olunmuş *Beynəlxalq dəniz komitəsinin* başlıca məqsədi müvafiq hüquq normalarının işlənilib hazırlanmasından və dəniz hüququnun unifikasiyasından ibarətdir.

Dəniz və okeanların öyrənilməsində beynəlxalq əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi üçün YUNESKO yanında fəaliyyət göstərən *Hökumətlərarası okeanoqrafiya komissiyası* və *Dənizin tədqiq edilməsi üzrə Beynəlxalq Şura* böyük əhəmiyyət kəsb edir.

1979-cu ildən fəaliyyət göstərən *Beynəlxalq dəniz peyk rəhbərliyi təşkilatının* (İNMARSAT) məqsədi Yer in sünü peykləri vasitəsilə dəniz gəmilərinin gəmi sahibləri ilə və bu təşkilatı təsis etmiş dövlətlərin müvafiq oqranları ilə əlaqəsini gecə-gündüz və tez təmin etməkdən ibarətdir.

XX FƏSİL

BEYNƏLXALQ HAVA HÜQUQU

1. Beynəlxalq hava hüququnun anlayışı və mənbələri

Beynəlxalq hava hüququ – hava məkanının hüquqi statusu və ondan istifadə rejimi ilə bağlı dövlətlərarası münasibətləri nizamlayan beynəlxalq-hüquqi normaların məcmusuna deyilir.

Beynəlxalq hava hüququnun tətbiq sferasından danışarkən nəzərə almaq lazımdır ki, hava məkanı (dünya okeanının səviyyəsindən kosmik fəzanın sərhədinə qədər olan sahə) iki növə – dövlətlərin quru və su ərazisi üzərində yerləşən *suveren hava məkanına* və dövlət sərhədlərinin hüdudlarından kənarında yerləşən *açıq hava məkanına* ayrılır. Dövlətin hava məkanının hüquqi rejimi milli qanunvericilik ilə nizama salınır. Lakin dövlət bu zaman beynəlxalq hava əlaqələrinə aid olan öz beynəlxalq öhdəliklərini mütləq nəzərə almalıdır.

Beynəlxalq hava hüququnun əsas *mənbəyi* beynəlxalq müqavilələrdir. Bu sahədə ilk çoxtərəfli müqavilə *1919-cu il Paris Konvensiyası* olmuşdur. Konvensiyada dövlətlərin öz hava məkanı üzərində müstəsna suverenliyi birbaşa təsbit olunmuşdu. Eyni zamanda Konvensiya əcnəbi hava gəmilərinin başqa dövlətlərin hava məkanından «dinc uçub keçməsinə» nəzərdə tuturdu. 1929-cu ildə ikinci çoxtərəfli müqavilə – *Beynəlxalq hava daşımalarına aid olan bəzi qaydaların unifikasiyası üzrə Varşava Konvensiyası* bağlandı.

Beynəlxalq hava hüququ sahəsində ən mühüm akt 1944-cü ildə imzalanmış *Beynəlxalq mülki aviasiya haqqında Çikaqo Konvensiyasıdır*. Bu Konvensiyada dövlətin öz hava məkanı üzərində tam və müstəsna suverenliyi prinsipi birmənalı şəkildə təsbit olunmuşdur. Konvensiyada iştirakçı dövlətlərin ərazisi üzərindən uçuş qaydaları, mülki aviasiyanın təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ilə bağlı tələblər öz əksini tapmışdır. Çikaqo Konvensiyasının ikinci

hissəsində *Beynəlxalq mülki aviasiya təşkilatının (İKAO)* təşkili və fəaliyyətinin hüquqi əsasları müəyyən edilmişdir. Azərbaycan Respublikası bu Konvensiyanın iştirakçısıdır.

Bunlardan əlavə, beynəlxalq mülki aviasiyanın fəaliyyətinə qanunsuz müdaxilə aktları ilə mübarizə məsələlərinə həsr olunmuş konvensiyaları, habelə ikitərəfli sazişləri göstərmək olar (məsələn, Azərbaycanın Rusiya Federasiyası ilə 1993-cü ildə bağladığı Hava əlaqəsi haqqında Saziş).

Beynəlxalq hava hüququ sahəsində beynəlxalq adətlər öz əhəmiyyətini saxlayır. Çikaqo Konvensiyasında iştirak etməyən dövlətlər üçün bir sıra mühüm normalar, o cümlədən dövlətin öz hava məkanı üzərində suverenliyi prinsipi məhz adət «statusuna» malikdir. Bu sahədə digər adət normaları da mövcuddur: məsələn, dövlət istənilən hava məkanında onun reyestrinə daxil edilmiş hər bir hava gəmisi üzərində öz yurisdiksiyasını saxlayır; fəlakət zamanı hava gəmisi icazə olmadan xarici dövlətin hava ərazisinə daxil ola bilər və s.

2. Beynəlxalq hava hüququnun prinsipləri

Beynəlxalq hava hüququnun aşağıdakı *prinsipləri* vardır:

a) *öz hava məkanı üzərində dövlətin tam və müstəsna suverenliyi.*

Dövlətin suveren hava məkanından əcnəbi uçuş aparatları yalnız icazə qaydasında istifadə edə bilər. Bu icazə ya müvafiq dövlətlərarası müqavilədə təsbit oluna bilər, ya da dövlətin səlahiyyətli orqanı tərəfindən birdəfəlik uçuş üçün verilə bilər.

Dövlətlər habelə qarşılıqlı əsasda öz hava məkanlarından müəyyən razılaşdırılmış vəzifələrin həlli üçün istifadə edə bilərlər. Buna misal olaraq, 1992-ci il 24 mart tarixdə ATƏT çərçivəsində imzalanmış *Açıq səma haqqında Müqaviləni* göstərmək olar. Açıq dəniz rejimi iştirakçı dövlətlərin ərazisindəki hərbi fəaliyyət haqqında məlumat əldə etmək məqsədilə bu ərazilərin üzərindən müşahidə uçuşlarının həyata keçirilməsi üçün müəyyən olunur. Bunun üçün iştirakçı dövlətlərin birində qeydiyyatdan keçmiş və

xüsusi avadanlıqla təchiz olunmuş təyyarələrdən istifadə edilir. Müqavilədə hər bir iştirakçı dövlət üçün nəzərdə tutulmuş müşahidə uçuşlarının sayı müəyyən edilmişdir. Müşahidə uçuşları istənilən müntəzəm hava uçuşları üzərində üstünlüyə malikdir. Belə uçuşlar nəticəsində əldə edilmiş məlumatlar Müqavilənin bütün iştirakçılara təqdim olunur.

Dövlətin ərazi hüduqlarında uçuş zamanı və ya bu ərazidə olarkən, əcnəbi hava gəmiləri həmin dövlətin müəyyən etdiyi müvafiq qanun və qaydalara ciddi surətdə riayət etməlidir.

Bununla belə, dövlət öz hava məkanından elə istifadə etməlidir ki, bu zaman başqa dövlətlərin hüquq və qanuni mənafələrinə zərər dəyməsin.

Sözgedən prinsipə uyğun olaraq, hər bir dövlət öz hava məkanında beynəlxalq uçuşların marşrutlarını və lazım olduqda, belə uçuşlar üçün qadağan zonaları təyin edir, habelə radorabitə və uçuşların təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ilə bağlı qaydalar müəyyən edir.

«Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədi haqqında» Qanunun 9-cu maddəsində göstərilir ki, «hava gəmiləri Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədini... xüsusi ayrılmış hava uçuş dəhlizləri vasitəsilə keçirlər. Hava dəhlizlərindən kənarında Azərbaycan Respublikası dövlət sərhədinin üzərindən uçub keçməyə yalnız Azərbaycan Respublikasının səlahiyyətli orqanlarının xüsusi icazəsi ilə yol verilir».

Əcnəbi hava gəmilərinə, onların ekipajına və dövlətə gələn və ya onu tərk edən sərnəşinlərə həmin dövlətdə mövcud olan pasport, gömrük, sanitariya və digər qaydalar şamil edilir.

b) açıq hava məkanında uçuş azadlığı.

Bu prinsipə görə, istənilən dövlətin uçuş aparatları açıq (beynəlxalq) hava məkanında müvafiq beynəlxalq-hüquqi normalara, xüsusilə, İKAO tərəfindən müəyyən olunmuş standartlara əməl etmək şərtilə, maneəsiz uçuşlar həyata keçirmək hüququna malikdir. Beynəlxalq hava məkanında olduğu müddətdə bütün hava gəmiləri yalnız qeydiyyatda olduğu dövlətin yurisdiksiyasına tabe olur. Hər hansı başqa bir dövlətin hakimiyyəti bu hava gəmisinə şamil edilmir və onun uçuşuna müdaxilə edə bilməz.

c) beynəlxalq mülki aviasiyanın təhlükəsizliyinin təmin edilməsi.

Bu prinsiplərdən dövlətlər üçün iki başlıca vəzifə irəli gəlir: 1) aviasiya texnikasının, hava limanlarının, köməkçi xidmətlərin və hava marşrutlarının texniki etibarlılığını təmin etmək üzrə tədbirlər görmək; 2) mülki aviasiyanın fəaliyyətinə qanunsuz müdaxilə aktları ilə mübarizə aparmaq.

Birinci vəzifənin həyata keçirilməsində İKAO böyük rol oynayır. Bu təşkilat çərçivəsində dövlətlər mütəmadi olaraq hava gəmilərinin uçuşa yararlılığı; uçuş və texniki heyətin lazımı peşə hazırlığı; rabitə sistemləri və aeronaviqasiya xəritələri; hava limanlarının və enmə meydançalarının xarakteristikası və aviasiyanın təhlükəsizliyi ilə bağlı bütün digər məsələlərə aid beynəlxalq rəqləməntlər işləyib hazırlayırlar.

İkinci vəzifənin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar dövlətlər beynəlxalq müqavilələr bağlayır və beynəlxalq mülki aviasiya üçün təhlükə törədən cinayət əməlləri ilə mübarizənin beynəlxalq-hüquqi və dövlətdaxili vasitələrini müəyyən edirlər. Bu sahədə üç əsas universal müqavilə mövcuddur: *Hava gəmisində törədilən hüquq pozuntuları və bəzi digər aktlar haqqında 1963-cü il Tokio Konvensiyası*; *Hava gəmilərinin qanunsuz ələ keçirilməsi ilə mübarizə haqqında 1970-ci il Haaqa Konvensiyası* və *Mülki aviasiyanın təhlükəsizliyi əleyhinə yönəlmiş qanunsuz aktlarla mübarizə haqqında 1971-ci il Monreal Konvensiyası*. Tokio Konvensiyası hava gəmisində törədilən istənilən cinayətlərə tətbiq olunur. Haaqa Konvensiyasına görə (maddə 1), uçuşda olan hava gəmisində şəxs o halda cinayət törətmiş sayılır ki, o: a) «qanunsuz olaraq, zorakılıq yolu ilə və ya zorakılıq tətbiq edilməsi ilə hədələməklə və yaxud istənilən digər formada qorxutma yolu ilə bu hava gəmisini ələ keçirir və ya onun üzərində nəzarət həyata keçirir, yaxud istənilən belə bir hərəkət törətməyə cəhd edir və ya b) istənilən belə bir əməlin törədilməsində və ya törədilməyə cəhd edilməsində iştirakçı kimi çıxış edir». Monreal Konvensiyası beynəlxalq mülki aviasiya üçün təhlükəli olan cinayət əməllərinin siyahısını genişləndirmişdir. Konvensiyanın 1-ci maddəsinə əsasən, aşağıdakı əməllərdən birini qanunsuz və qəsdən törətmiş şəxs cinayət etmiş sayılır:

a) uçuşda olan hava gəmisindəki şəxsə qarşı zorakılıq aktı törədilməsi, əgər bu akt həmin hava gəmisini təhlükəyə məruz qoyarsa;

b) istismarda olan hava gəmisinin məhv edilməsi və ya hava gəmisinə onu sıradan çıxaran və ya uçuş zamanı onu təhlükəyə məruz qoya bilən zədə yetirilməsi;

c) istismarda olan hava gəmisinə hər hansı bir üsulla qurğu və ya maddə qoyulması və ya buna gətirib çıxara bilən müəyyən hərəkətlər edilməsi, əgər bu qurğu və ya maddə həmin hava gəmisini dağıda və ya onu sıradan çıxara bilərsə, yaxud onu uçuş zamanı təhlükəyə məruz qoya bilən zədə yetirə bilərsə;

ç) aeronaviqasiya avadanlığının məhv edilməsi və ya zədələnməsi, yaxud onun istismarına müdaxilə edilməsi, əgər istənilən belə bir akt uçuşda olan hava gəmilərini təhlükəyə məruz qoya bilərsə;

d) bilərəkdən yalan məlumat verilməsi, əgər bu, uçuşda olan hava gəmisini təhlükəyə məruz qoya bilərsə.

Göstərilən maddənin 2-ci hissəsinə görə, yuxarıda sadalanan cinayətlərdən hər hansı birini törətməyə cəhd edən və ya istənilən belə bir cinayətin törədilməsində iştirakçı kimi çıxış edən hər hansı bir şəxs də cinayət törətmiş sayılır.

3. Hava məkanındakı uçuşların təsnifatı

Hava məkanındakı uçuşların aşağıdakı növləri vardır:

1. Bir dövlətin ərazisindən başqa dövlətin ərazisinə.

Bu uçuşlar da öz növbəsində bir neçə cür olur: a) iki dövlətin sərhədini ani kəsib keçməklə həmsərhəd dövlətə uçuşlar; b) açıq dəniz rayonunu kəsib keçməklə; c) üçüncü dövlətin ərazisindən tranzit (enmədən) uçub keçməklə; ç) beynəlxalq boğazlardan və ya arxipelaq sularından tranzit uçub keçməklə.

2. Açıq dəniz rayonundan və ya Antarktikadan xarici dövlətin ərazisinə və geriyyə;

3. Açıq dənizin bir rayonundan və ya Antarktikadan açıq dənizin digər rayonuna, beynəlxalq boğazlardan və ya arxipelaq sularından tranzit uçub keçməklə;

4. Açıq dəniz və ya Antarktika hüduqlarında, beynəlxalq boğazlardan və ya arxipelaq sularından tranzit uçub keçmədən;

5. Hava gəmisinin qeydiyyatda olduğu (gəmini istismar edən) dövlətin ərazisindən açıq dənizə və ya Antarktikaya və geriyyə (balıq ehtiyatlarının kəşfiyyatı, elmi tədqiqatlar aparılması məqsədilə və s.).

6. Hava gəmisinin qeydiyyatda olduğu (gəmini istismar edən) dövlətin ərazisinin bir hissəsindən digər hissəsinə, xarici dövlətin ərazisini tranzit uçub keçməklə (məsələn, ABŞ-ın mərkəzi hissəsindən Kanadadan keçməklə Alyaskaya).

7. Hava gəmisinin qeydiyyatda olduğu (gəmini istismar edən) dövlətin ərazisinin bir hissəsindən digər hissəsinə, beynəlxalq boğazlardan və ya arxipelaq sularından tranzit uçub keçməklə;

8. Bir dövlətin hüduqlarında daxili uçuşlar (həmin ölkənin milli hüququnun subyektləri tərəfindən və onun ərazisi çərçivəsində məhdud məqsədlərlə həyata keçirilən uçuşlar).

Öz-özlüyündə digər dövlətin hava məkanındakı uçuş beynəlxalq uçuş sayına bilməz. Söhbət yalnız o uçuşdan gedə bilər ki, onun başlanması və ya başa çatması xarici dövlətin ərazisində baş verir. Uçuş bütövlükdə (onun bir mərhələsi yox) bir dövlətin içərisində planlaşdırılıbsa, bu, daxili uçuş hesab olunur.

4. «Hava azadlıqları» (kommersiya hüquqları)

Kommersiya xarakterli beynəlxalq hava uçuşları müəyyən hüquqlar əsasında həyata keçirilir. Bu hüquqlar aşağıdakılardır:

1) müəyyən dövlətin ərazisi üzərindən, onun razılığı əsasında tranzit (yerə enmədən) uçub keçmək hüququ;

2) göstərilən tranzit uçuşu qeyri-kommersiya məqsədləri ilə yerə enməklə yerinə yetirmək hüququ (yanacaq doldurmaq, təmir və s. üçün);

3) xarici dövlətin ərazisində səmşinləri düşürmək və hava gəmisinin qeydiyyatda olduğu dövlətdə götürülmüş baqajı, yükləri və poçtu boşaltmaq hüququ;

4) bundan əvvəlki «hava azadlığı»na oxşar olan, amma əks istiqamətdə (xarici dövlətin ərazisindən öz ərazisinə) həyata keçirilən hüquq;

5) xarici dövlətin ərazisində səmşinləri düşürmək, həmin dövlətin ərazisində yükləri və poçtu boşaltmaq və habele onları istənilən üçüncü ölkədən və ya istənilən üçüncü ölkəyə daşımaq üçün götürmək hüququ.

Yuxarıda göstərilənlərdən başqa, daha iki «hava azadlığı» mövcuddur:

1) öz ərazisindən keçməklə, üçüncü ölkələr arasında hava daşımaları həyata keçirmək hüququ;

2) öz ərazisindən keçməməklə, üçüncü ölkələr arasında hava daşımaları həyata keçirmək hüququ.

5. Mülki aviasiya sahəsində beynəlxalq təşkilatlar

Beynəlxalq mülki aviasiya sahəsində ən nüfuzlu beynəlxalq təşkilat 1947-ci ildən fəaliyyət göstərən və hazırda 190 üzvü olan **İKAO**-dur. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi. İKAO 1944-cü il Çikaqo Konvensiyasının II hissəsi əsasında yaradılmışdır. Onun başlıca məqsədi bütün dünyada beynəlxalq mülki aviasiyanın təhlükəsiz inkişafını təmin etmək, bütün bu məsələlərdə beynəlxalq əməkdaşlığı təşkil etmək və əlaqələndirməkdən ibarətdir. İKAO aşağıdakı struktura malikdir: Assambleya (bütün üzv-dövlətlərin təmsil olunduğu ali orqan; üç ildə bir dəfədən az olmayaraq toplanır); Şura (Assambleya tərəfindən seçilən 36 dövlətin təmsil olunduğu daimi orqan; ona prezident rəhbərlik edir; sessiyaları, adətən, ildə üç dəfə keçirilir); Aeronaviqasiya komissiyası; Avianəqliyyat komitəsi; Hüquqi komitə; Katiblik (ona Təşkilatın baş icraçı vəzifəli şəxsi olan Baş katib rəhbərlik edir) və s.

Avropa mülki aviasiya konfransı (EKAK). 1954-cü ildə təsis olunmuşdur. Qərbi Avropa ölkələrinin və Türkiyənin iştirak etdiyi bu təşkilat Avropa hava nəqliyyatının problemlərini öyrənir və iştirakçı dövlətlərin bu sahədə fəaliyyətini əlaqələndirir. Tövsiyə

xarakterli qərarlar çıxarır. İKAO ilə sıx əlaqə saxlayır. Əsas orqanları Plenar komissiya (ali orqan) və Əlaqələndirmə komitəsidir (icra orqanı).

Aeronaviqasiyanın təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üzrə Avropa təşkilatı (Avronəzarət). 1960-cı ildə xüsusi konvensiya əsasında təsis olunmuşdur. Təşkilatın başlıca məqsədi mülki və hərbi hava gəmilərinin uçuşlarının təhlükəsizliyini təmin etməkdir. Ali orqanı Aeronaviqasiyanın təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üzrə Daimi komissiyadır. İcra orqanı Aeronaviqasiyanın təhlükəsizliyi üzrə Agentlik adlanır; bu orqanda bütün üzv-dövlətlər təmsil olunmuşdur. Bundan əlavə, Avronəzarət çərçivəsində arbitraj məhkəməsi mövcuddur. Məhkəmə iştirakçı dövlətlər arasında, habelə dövlətlərlə Təşkilat arasında ortaya çıxan mübahisələri həll edir; məhkəmənin qərarları qətidir və onlardan şikayət verilə bilməz.

Afrika mülki aviasiya komissiyası (AFKAK). 1969-cu ildə təsis olunmuşdur. Hazırda 32 üzvü vardır. Aşağıdakı məqsədləri vardır: regional aeronaviqasiya xidməti planlarını hazırlamaq; hava nəqliyyatı sahəsində üzv-dövlətlərin siyasətinin inteqrasiyasına dəstək vermək; İKAO-nun standart və tövsiyələrinin regionda tətbiqinə yardım etmək və s. Tövsiyə xarakterli qərarlar çıxarır. Əsas orqanları Plenar sessiya (ali orqan) və AFKAK-ın Bürosudur (icra orqanı).

Afrikada və Madaqaskarda aeronaviqasiyanın təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üzrə Agentlik (ASEKNA). 1959-cu ildə yaradılmışdır. Hazırda 17 üzvü vardır. Məqsədi üzv-dövlətlərin əraziləri üzərində müntəzəm və təhlükəsiz uçuşlar təmin etməkdən ibarətdir. Agentlik üzv-dövlətlərə zəruri məlumatlar verir, hava nəqliyyatına nəzarət edir, uçuşları idarə edir və s. Bu məqsədlə onun xidmətindən istifadə etməyə razı olan istənilən dövlətlə müvafiq sazişlər bağlaya bilər. Ali orqanı İnzibati şuradır; Şuranın qərarları qəbul edildiyi andan üzv-dövlətlər üçün məcburi qüvvəyə malikdir.

Latin Amerikası mülki aviasiya komissiyası (LAKAK). 1973-cü ildə yaradılmışdır. Başlıca məqsədi üzv-dövlətlərin hava nəqliyyatının fəaliyyətini əlaqələndirməkdən ibarətdir. Ali orqanı Assambleyadır; Assambleyanın qətnamə və tövsiyələri üzv-dövlətlər tərə-

findən bəyənildikdən sonra məcburi qüvvəyə malik olur. İcra komitəsi icra orqanı kimi LAKAK-ın cari fəaliyyətini təmin edir.

Aeronaviqasiya xidməti üzrə Mərkəzi Amerika korporasiyası (KOKESNA). 1960-cı ildə təsis olunmuşdur. Sözügedən sahədə yeganə beynəlxalq təşkilatdır ki, regionun dövlətlərinin əraziləri üzərində hava nəqliyyatının idarə edilməsini bilavasitə təmin edir. Öz xidmətlərini Təşkilat nəinki üzv-dövlətlərə, habelə müvafiq kontraktlar əsasında onların hüquqi və fiziki şəxslərinə təklif edir. Təşkilatın verdiyi təlimatlar uçuş aparatlarının komandirləri üçün məcburidir. Ali orqanı üzv-dövlətlərin nümayəndələrindən ibarət İnzibati şuraadır; Şuranın qərarları birbaşa icra olunur.

Ərəb dövlətlərinin mülki aviasiya şurası (KAKAS). 1965-ci ildə əsası qoyulmuşdur. 22 üzvü vardır. İldə bir dəfə sessiyaları keçirilir. Başlıca fəaliyyəti əlaqələndirmə, təcrübə mübadiləsi, beynəlxalq standartların və İKAO-nun təcrübəsinin öyrənilməsi, müvafiq elmi tədqiqatların təşkili ilə bağlıdır. Texniki və kadr hazırlığı sahələrində üzv-dövlətlərə yardım göstərir. Habelə mülki aviasiyanın fəaliyyəti ilə əlaqədar üzv-dövlətlər arasında yaranan mübahisə və ixtilafı nizamlamaq hüququna malikdir.

XXI FƏSİL

BEYNƏLXALQ KOSMOS HÜQUQU

1. Beynəlxalq kosmos hüququnun anlayışı və mənbələri

Beynəlxalq kosmos hüququ səma cisimləri də daxil olmaqla, kosmik fəzanın hüquqi rejimini müəyyən edən və kosmik fəaliyyətin iştirakçılarının hüquq və vəzifələrini nizama salan normaların məcmusuna deyilir.

Beynəlxalq kosmos hüququnun *obyektini* kosmik fəzanın, planetlərin, Ayın və süni kosmik obyektlərin istifadəsi ilə bağlı ortaya çıxan hüquq münasibətləri, kosmik ekipajların hüquqi statusu və kosmik fəaliyyətin nəticələrindən istifadənin hüquqi rejimi təşkil edir.

Beynəlxalq kosmos hüququ, əsas etibarilə, *beynəlxalq müqavilələrə* söykənir. Bu sahədə əsas beynəlxalq müqavilə *Ay və digər səma cisimləri də daxil olmaqla, kosmik fəzanın tədqiqi və istifadəsi üzrə dövlətlərin fəaliyyətinin prinsipləri haqqında 1967-ci il Müqaviləsidir*. Bundan əlavə, aşağıdakı müqavilələri göstərmək olar: *Kosmonavtların xilas edilməsi, kosmonavtların qaytarılması və kosmik fəzaya buraxılmış obyektlərin qaytarılması haqqında 1968-ci il Sazişi (Kosmonavtların xilas edilməsi haqqında Saziş); Kosmik obyektlərin vurduğu zərərə görə beynəlxalq məsuliyyət haqqında 1972-ci il Konvensiyası; Kosmik fəzaya buraxılan obyektlərin qeydiyyatı haqqında 1975-ci il Konvensiyası; Ayda və digər səma cisimlərində dövlətlərin fəaliyyəti haqqında 1979-cu il Sazişi (Ay haqqında Saziş)*. Bu və ya digər dərəcədə kosmik fəaliyyətə aid olan müddəaları başqa müqavilələrdə də tapmaq olar: məsələn, *Atmosferdə, kosmik fəzada və su altında nüvə silahı sınaqlarının qadağan edilməsi haqqında 1963-cü il Müqaviləsi*;

Ətraf mühiti dəyişikliyə uğradan vasitalərdən hərbi və ya istənilən digər düşmən məqsədlərlə istifadə olunmasının qadağan edilməsi haqqında 1976-cı il Konvensiyası; «İntersputnik» Beynəlxalq rabitə sisteminin yaradılması və kosmik rabitəsinin təşkili haqqında 1971-ci il Sazişi; Nüvə qəzası barədə operativ xəbərvermə haqqında 1986-cı il Konvensiyası və s.

Yeni sahə olan beynəlxalq kosmos hüququnda adət normaları mühüm rol oynayır. Bir sıra məsələlər bu günə kimi adət hüququ ilə nizama salınır; məsələn, kosmik obyektlərin xarici dövlətlərin hava məkanına azad girmək və çıxmaq hüququ; kosmik fəzanın aşağı sərhədinin (hava fəzası ilə kosmik fəzanı ayıran xəttin) dəniz səviyyəsindən təxminən 100 km hündürlükdə müəyyən olunması; sputniklər vasitəsilə televerilişlər həyata keçirilməsi hüququ və s.).

2. Beynəlxalq kosmos hüququnun prinsipləri

Beynəlxalq kosmos hüququnun prinsipləri Ay və digər səma cisimləri də daxil olmaqla, kosmik fəzanın tədqiqi və istifadəsi üzrə dövlətlərin fəaliyyətinin prinsipləri haqqında Müqavilədə təsbit olunmuşdur. Bu prinsiplər aşağıdakılardır:

– kosmik fəzanın və səma cisimlərinin tədqiqi və istifadəsi azadlığı;

– kosmik fəzanın və səma cisimlərinin mənimsənilməsinə yol verilməməsi;

– kosmik fəaliyyətin beynəlxalq hüququn prinsiplərinə uyğun olaraq həyata keçirilməsi;

– dövlətin bütün milli kosmik fəaliyyətə görə beynəlxalq məsuliyyəti;

– kosmik obyektlərlə vurulmuş zərərə görə dövlətlərin beynəlxalq məsuliyyəti;

– Ayın və digər səma cisimlərinin müstəsna olaraq dinc məqsədlərlə istifadə olunması;

– kosmosun tədqiqi və istifadəsi zamanı dövlətlərin əməkdaşlığı və qarşılıqlı yardımı;

– dövlətlərin öz kosmik obyektləri üzərində suveren hüquqlarının və nəzarətin saxlanması.

3. Kosmik fəzanın və səma cisimlərinin hüquqi rejimi

Kosmos iki ərazidən – kosmik fəzadan və səma cisimlərindən ibarətdir. «*Kosmik fəza*» anlayışı hava fəzasının xarici sərhədindən Ay orbitinin hüdudlarına qədər uzanan geniş ərazini (yaxın kosmos) və bu hüdudlardan kənarında, yəni 384 km-dən o tərəfə yerləşən ərazini (uzaq kosmos) bildirir. *Təbii səma cisimləri* öz daimi orbiti üzrə hərəkət edən, istifadə üçün yararlı olan, üzərində insan yaşamayan kosmik cisimlərdir. Ay haqqında Sazişə görə, Yer səthinə təbii yolla çatan asteroid, meteorit və s. kimi materiallar bu anlayışa daxil deyildir; təbii səma cisimləri bəşəriyyətin ümumi irsi olduğu halda, bu materiallar hansı dövlətin ərazisinə düşürsə, həmin dövlətin mülkiyyəti hesab edilir.

Kosmik fəzanın və səma cisimlərinin hüquqi rejimi, əsas etibarilə, 1967-ci il Müqaviləsi ilə və Ay haqqında Sazişlə müəyyən olunmuşdur. Bu müqavilələrə görə, kosmik fəza və səma cisimləri bütün dövlətlər tərəfindən bərabər əsasda, ayrı-seçkilik olmadan tədqiq edilə və istifadə oluna bilər. Heç bir dövlət öz suverenliyini bu və ya digər şəkildə bu ərazilərə şamil edə bilməz. Kosmik fəzanın və səma cisimlərinin hüquqi rejimində müəyyən fərqlər mövcuddur. Kosmosdan fərqli olaraq, Ay və digər səma cisimləri müstəsna olaraq dinc məqsədlərlə istifadə olunmalıdır; onların üzərində hərbi bazalar və qurğular yaratmaq, istənilən tip silahı sınaqdan çıxarmaq, hərbi manevrlər həyata keçirmək, güclə hədələmək və ya güc tətbiq etmək, isənilən digər düşmən hərəkətləri törətmək və ya belə hərəkətlərin törədilməsi ilə hədələmək qadağan olunmuşdur.

Ay və onun təbii ehtiyatları bəşəriyyətin ümumi irsi elan olunmuşdur.

4. Kosmik obyektlərin beynəlxalq-hüquqi statusu

Kosmik obyektlər dedikdə, süni səma cismi (Yerin sputnikləri, orbital stansiyalar), onun kosmik fəzaya çıxarılması vasitələri, kosmik fəzaya buraxılmış və ya kosmik fəzada, yaxud səma cisimlərində quraşdırılmış digər hissələri başa düşülür.

Kosmik obyektlər üzərində mülkiyyət hüququ onların kosmik fəzada və səma cisminə olduğu və ya Yerə qayıtdığı zaman toxunulmamış qalır. Kosmik obyektlər onları kosmosa buraxan dövlətin ərazisindən kənarında aşkar edildikdə, həmin dövlətin xahişi ilə və bütün müvafiq xərclərin həmin dövlət tərəfindən ödənilməsi ilə ona qaytarılmalıdır.

Kosmik fəzaya buraxılan obyektlərin qeydiyyatı haqqında 1975-ci il Konvensiyasına uyğun olaraq, kosmosa buraxılan hər bir obyekt qeydiyyatdan keçirilməlidir və milli reyestrə daxil edilməlidir. Kosmik obyektin qeydiyyatdan keçdiyi dövlət həmin obyekt üzərində yurisdiksiyaya malik olur. 1961-ci ildən etibarən BMT Baş Katibi kosmik obyektlərin Reyestrini aparır; buraya hər bir kosmik obyektlə bağlı məlumatlar daxil edilir.

5. Kosmonavtların hüquqi vəziyyəti

1967-ci il Müqaviləsinə, habelə Kosmonavtların xilas edilməsi haqqında Sazişə və Ay haqqında Sazişə əsasən, kosmonavtlar «bəşəriyyətin elçiləri» kimi nəzərdən keçirilir. Bununla bütün dövlətlərin üzərinə aşağıdakı hüquq və vəzifələr qoyulmuşdur: qəza, fəlakət və ya məcburi enmə halında kosmonavtlara istənilən ərazidə hərtərəfli kömək göstərmək; səma cisimləri üzərində qəzaya uğrayan şəxslərə öz stansiyalarında, qurğularında və aparatlarında sığınacaq vermək; BMT Baş Katibinə və obyektin qeydiyyatdan keçdiyi dövlətə kosmonavtların aşkar edilməsi və onların xilas edilməsi üçün görülən tədbirlər barədə məlumat vermək; kosmonavtları dərhal müvafiq dövlətə qaytarmaq; kosmonavtların həyat

və sağlamlığının qorunması və onların qaytarılması üçün zəruri tədbirlər görülməsində başqa dövlətlərlə, birinci növbədə, obyektin qeydiyyatdan keçdiyi dövlətlə əməkdaşlıq etmək və s.

Kosmonavt və ya kosmik gəminin ekipajı kosmik fəzada, o cümlədən səma cismi üzərində olduğu müddətdə, vətəndaşlığından asılı olmayaraq, gəminin qeydiyyatdan keçdiyi dövlətin yurisdiksiyası və nəzarəti altında olur.

6. Kosmik fəaliyyət nəticəsində vurulmuş zərərə görə beynəlxalq məsuliyyət

Dövlətin bütün milli kosmik fəaliyyətə görə beynəlxalq məsuliyyəti prinsipi, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, beynəlxalq kosmos hüququnun əsas prinsiplərindən biridir; kosmik fəaliyyətin hökumət orqanları və ya özəl şəxslər tərəfindən həyata keçirilməsindən asılı olmayaraq, məsuliyyəti dövlət daşıyır. Bu fəaliyyətdə beynəlxalq təşkilatın iştirak etdiyi halda isə, təşkilat və ona üzv olan dövlətlər birgə məsuliyyət daşıyır.

Hüquqa uyğun kosmik fəaliyyət nəticəsində xarici dövlətə və ya onun fiziki və hüquqi şəxslərinə zərər dəymişsə, bu zərərin ödənilməsi vəzifəsi kosmik obyektin buraxılmasını həyata keçirmiş və ya təşkil etmiş dövlətin, habelə ərazisindən və ya qurğusundan həmin obyekt buraxılmış dövlətin üzərinə qoyulur. Dövlətin bu hallarda daşdığı maddi məsuliyyətin həyata keçirilməsi əsasları və qaydası Kosmik obyektlərin vurduğu zərərə görə beynəlxalq məsuliyyət haqqında 1972-ci il Konvensiyasında müəyyən olunmuşdur. Konvensiyaya görə, kosmik obyektin vurduğu zərər dedikdə, insan ölümü, bədən xəsarəti, səhhətə dəyən digər zərər, dövlətlərin, fiziki və ya hüquqi şəxslərin, beynəlxalq təşkilatların əmlakına vurulan zərər başa düşülür.

Kosmik fəaliyyətin həyata keçirilməsi nəticəsində Yerdəki və ya hava məkanındakı obyektlərə zərər dəymişsə, ortaya çıxan məsuliyyət mütləq (obyektiv) məsuliyyətdir; heç bir beynəlxalq hüquq norması pozulmasa da, dövlət bu zərəri ödəməlidir. Kosmik

fəaliyyət bu halda yüksək təhlükə mənbəyi kimi nəzərdən keçirilir. Kosmik obyekt tərəfindən başqa bir dövlətin obyektinə kosmik fəzada və ya səma cismi üzərində vurulan zərərə görə isə məsuliyyət yalnız təqsir olduqda ortaya çıxır.

7. Kosmosun tədqiqi və istifadəsi sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq

Kosmosun tədqiqi və istifadəsi həm fundamental elmin inkişafı, həm də bir sıra praktik-tətbiqi məsələlərin həlli baxımından prinsipial əhəmiyyət daşıyır. Kosmosun hərtərəfli tədqiqi və onun nadir imkanlarından istifadə nəticəsində yeni elm və fəaliyyət sahələri meydana gəlmişdir: kosmik meteorologiya, astronomiya, kosmik rabitə, naviqasiya və s.

Kosmik meteorologiya sahəsində əməkdaşlıq Kosmos üzrə BMT Komitəsi, Ümumdünya meteorologiya təşkilatı, İNELSAT və b. vasitəsilə həyata keçirilir. Yerin süni peykləri havanın proqnozlaşdırılması, iqlimin inkişafının, dənizin temperaturunun, küləyin sürətinin və s. öyrənilməsi üçün istifadə olunur.

Yerin məsafədən zondla tədqiq edilməsi (YMZT) geologiya, coğrafiya, geodeziya və kənd təsərrüfatı sahələrində uğurla istifadə olunur. YMZT vasitəsilə quru, okean və Yer atmosferinin vəziyyəti təyin olunur, ətraf mühit üzərində nəzarət həyata keçirilir, Yerin təbii ehtiyatları öyrənilir, faydalı qazıntıların yataqları aşkara çıxarılır və s. 1986-cı ildə BMT Baş Məclisi Yerin kosmik fəzadan məsafədən zondla tədqiq edilməsinə dair Prinsiplər qəbul etmişdir. Bu prinsiplərə görə, xarici dövlətlərin ərazilərinin kosmosdan zondla tədqiq edilməsi hüququyğundur və dövlətlər bu sahədə beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafına dəstək verməlidirlər.

Kosmik rabitə sahəsində dövlətlərin əməkdaşlığı son illər xeyli genişlənməmişdir. Bu, bir tərəfdən Yerdə kommunikasiya vasitələrinə artan tələbatla, digər tərəfdən isə kosmosda yerüstü stansiyalar, Yerin süni peykləri, orbital stansiyalar və s. arasında əlaqə qurulması zərurəti ilə bağlıdır. Hazırda radio və televiziya

peyk xidməti, Yerin süni peykləri vasitəsilə proqramların birbaşa ötürülməsi sistemi intensiv inkişaf edir. Kosmik rabitənin tətbiqi dəniz əlaqəsinin və dənizdə xilasətmə işlərinin səmərəliliyini xeyli artırmışdır. Dövlətlər göstərilən sahədə Beynəlxalq Elektron Rabitəsi İttifaqı, İNTELSAT, ARABSAT və s. kimi beynəlxalq hökumətlərarası təşkilatlar vasitəsilə əməkdaşlıq edirlər. Kosmik rabitənin hüququayğun və səmərəli istifadəsini təmin etmək üçün BMT Baş Məclisi 1982-ci ildə «Dövlətlər tərəfindən Yerin süni peyklərinin beynəlxalq birbaşa televiziya verilişləri üçün istifadə olunması Prinsipləri» adlı qətnamə qəbul etmişdir.

Kosmik naviqasiya hər hansı bir yerdə qəzaya uğrayan dəniz və hava gəmilərinə kömək göstərilməsi üçün müstəsna əhəmiyyət daşıyan bir sahədir. Statistika görə, il ərzində qəzaya uğrayan gəmilərin, demək olar ki, yarısı meteopeyklər vasitəsilə xilas olunur. Bu sahədə, 1976-cı ildə yaradılmış *Beynəlxalq dəniz peyk rabitəsi təşkilatı* – İNMARSAT mühüm rol oynayır. İNMARSAT-ın təşkili və fəaliyyətinin, habelə dövlətlərin sözü gedən sahədə əməkdaşlığının hüquqi əsasları *Beynəlxalq dəniz peyk rabitəsi təşkilatı haqqında 1976-cı il Konvensiyası* ilə müəyyən olunur.

Göstərilənlərdən əlavə, *kosmik geologiya, kosmik texnika və texnologiya* da böyük praktik əhəmiyyət kəsb edən sahələrdir.

Yekun olaraq qeyd edilməlidir ki, bütün yuxarıda sadalanmış və habelə kosmosun tədqiqi və istifadəsi ilə bağlı gələcəkdə ortaya çıxacaq yeni fəaliyyət növləri beynəlxalq hüququn və beynəlxalq kosmos hüququnun prinsiplərinə söykənməli və bütün bəşəriyyətin rifahı naminə həyata keçirilməlidir.

XXII FƏSİL

BEYNƏLXALQ EKOLOGİYA HÜQUQU

1. Beynəlxalq ekologiya hüququnun anlayışı və mənbələri

Beynəlxalq ekologiya hüququ – ətraf mühitin çirklənmədən qorunması və təbii ehtiyatların rəşional istifadəsi ilə bağılı dövlətlərarası münasibətləri nizama salan normaların məcmusuna deyilir.

Təbiətin qorunması və onun ehtiyatlarından məqsədəuyğun istifadə olunması – müasir dövrün qlobal problemlərindən biridir. Bu problemin həllində bütün dövlətlər maraqlı olmalıdırlar.

Bu ideya mühüm beynəlxalq sənədlər olan *Ətraf mühitin problemlərinə dair 1972-ci il Stokholm Bəyannaməsində* və *Ətraf mühit və inkişafa dair 1992-ci il Rio-de Janeyro Bəyannaməsində*, habelə bir sıra beynəlxalq müqavilələrdə birbaşa təsbit olunmuşdur; məsələn: *Dənizin tullantılarıyla və digər materiallarla çirklənməsinin qarşısı alınması haqqında 1972-ci il Konvensiyasında* (preambulada) bəyan edilir ki, insan üçün həyati əhəmiyyətə malik olan dənizin və onun canlı orqanizmlərinin qorunmasında bütün insanlar maraqlıdırlar; *Təbiətin və təbii ehtiyatların qorunub saxlanması haqqında 1968-ci il Afrika Konvensiyasında* (preambulada) deyilir ki, torpaq, su, flora və fauna bəşəriyyət üçün həyati əhəmiyyətə malikdir. *Bioloji müxtəliflik haqqında 1992-ci il Konvensiyasının* preambulasında göstərilir ki, bioloji müxtəlifliyin qorunub saxlanması bütün bəşəriyyətin ümumi vəzifəsidir.

Müasir dövrdə ayrılıqda bir dövlət üçün ekoloji təhlükəsizlik sistemi yaradılması, demək olar ki, qeyri-mümkündür. Yalnız birgə

səylərlə, müvafiq hüquqi rejim yaratmaqla, bugünkü və gələcək nəsillərin sağlam yaşayışını və inkişafını təmin etmək olar. Buradan belə bir məntiqi nəticə alınır ki, ətraf mühitin qorunub saxlanması və ekoloji ehtiyatların adekvat mühafizəsində beynəlxalq ekologiya hüququ həlledici rol oynaya bilər və oynamalıdır.

Beynəlxalq ekologiya hüququnun predmetinə aşağıdakı məsələlər daxildir: 1) ətraf mühitə müxtəlif mənbələrdən dəyən zərərin qarşısının alınması, azaldılması və aradan qaldırılması; 2) təbii ehtiyatların ekoloji baxımdan əsaslandırılmış rəşional istifadəsi rejiminin təmin edilməsi; 3) ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı dövlətlərin elmi-texniki əməkdaşlığı.

Ətraf mühitin beynəlxalq-hüquqi mühafizəsinin aşağıdakı obyektləri vardır:

1) *milli təbii ehtiyatlar*; dövlətin yurisdiksiyası altında yerləşən bu ehtiyatların hüquqi rejiminin müəyyən edilməsində daxili hüquq normaları başlıca rol oynasa da, onların mühafizəsinə dair beynəlxalq müqavilələr də mövcuddur;

2) *beynəlxalq təbii ehtiyatlar*; milli yurisdiksiyanın hüdudlarından kənar və ya özünün təbii dövretmə prosesində müxtəlif dövlətlərin ərazisində olur. Bu ehtiyatların mühafizəsi və onlardan istifadə rejimi beynəlxalq hüquq normaları ilə müəyyən edilir; iki növü vardır: a) *universal ehtiyatlar*; bütün dövlətlərin ümumi istifadəsində olur (açıq dəniz, kosmos, Antarktika, beynəlxalq dəniz dibi rayonu); b) *bölünən təbii ehtiyatlar*; iki və ya daha çox ölkəyə məxsus olur və ya onlar tərəfindən istifadə edilir (məsələn, beynəlxalq çaylarda olan ehtiyatlar, sərhəd təbii kompleksləri və s.).

2. Beynəlxalq ekologiya hüququnun prinsipləri

Ətraf mühitin indiki və gələcək nəsillərin naminə mühafizəsi – beynəlxalq ekologiya hüququnun mərkəzi prinsipidir. Bu prinsipin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, dövlətlər indiki və gələcək nəsillərin naminə ətraf mühitin keyfiyyətinin qorunub saxlanması və yaxşı-

laşdırılması və təbii ehtiyatların rasional idarə olunması istiqamətində bütün zəruri tədbirləri görməlidirlər.

Beynəlxalq ekologiya hüququnun digər aşağıdakı xüsusi prinsipləri vardır:

a) *transsərhəd ekoloji zərərin yolverilməzliyi*. Öz yurisdiksiyası çərçivəsində dövlətlər digər dövlətlərin və beynəlxalq rejimli ərazilərin təbii mühitinə zərər yetirə bilən hərəkətlərdən çəkinməlidir, habelə belə zərər yetirə bilən fəaliyyətin qarşısını almalıdırlar. İlk dəfə 1972-ci il Stokholm Bəyannaməsində təsbit olunmuş bu prinsip hazırda beynəlxalq praktikada hamılıqla tanınmışdır.

b) *təbii ehtiyatların ekoloji baxımdan əsaslandırılmış rasional istifadəsi*. Hələ tam dəqiq normativ məzmunu malik olmayan bu prinsipin mahiyyəti aşağıdakılardan ibarətdir: indiki və gələcək nəsillərin mənafeyi naminə Yerə bərpa oluna bilən və bərpa olunmayan ehtiyatlarının rasional planlaşdırılması və idarə olunması; ekoloji fəaliyyətin uzun müddətə planlaşdırılması; dövlətlərin öz yurisdiksiyası çərçivəsində fəaliyyətinin bu hədudlardan kənarında yerləşən təbii mühitə göstərə biləcəyi nəticələrin qiymətləndirilməsi.

c) *ətraf mühitin radiaktiv çirklənməsinin yolverilməzliyi*;

ç) *dəniz mühitinin mühafizəsi*;

d) *ətraf mühiti dəyişikliyə uğradan vasitələrdən hərbi və ya istənilən digər düşmən məqsədlərlə istifadə olunmasının qadağan edilməsi*;

e) *milli yurisdiksiya hədudlarından kənarında yerləşən ekoloji sistemlərə vurulmuş zərəərə görə dövlətlərin beynəlxalq məsuliyyəti və s.*

3. Beynəlxalq ekologiya hüququnun mənbələri

Beynəlxalq ekoloji standartların ən yaxşı və ən səmərəli ifadə forması *beynəlxalq müqavilələrdir*. Hazırda ətraf mühitin mühafizəsinin müxtəlif aspektlərinə dair 500-ə qədər beynəlxalq saziş mövcuddur. Onların içərisində ikitərəfli, regional və universal sazişlər, ətraf mühitin qorunmasının ümumi məsələlərinə və ya ayrı-ayrı ekoloji sistemlərin – dəniz mühitinin, atmosferin, yerətrafi kosmik fəzanın mühafizəsinə həsr olunmuş müqavilələr vardır.

Lakin bu sahədə indiyə qədər vahid məcəllələşdirilmiş akt işlənib hazırlanmamışdır. Universal müqavilələrə misal olaraq aşağıdakı aktları göstərmək olar: *Dənizin tullantılarıyla və digər materiallarla çirklənməsinin qarşısının alınması haqqında 1972-ci il Konvensiyası*; *Gəmilərdən çirkləndirmənin qarşısının alınmasına dair 1973-cü il Beynəlxalq Konvensiyası*; *Vəhşi fauna və floranın yox olmaq təhlükəsində olan növləri ilə beynəlxalq ticarət haqqında 1973-cü il Konvensiyası*; *Ətraf mühiti dəyişikliyə uğradan vasitələrdən hərbi və ya istənilən digər düşmən məqsədlərlə istifadə olunmasının qadağan edilməsi haqqında 1976-cı il Konvensiyası*; *Dəniz hüququ üzrə 1982-ci il BMT Konvensiyası*; *Ozon qatının mühafizəsi haqqında 1985-ci il Vyana Konvensiyası və bu Konvensiyaya əlavə olunmuş 1987-ci il Monreal Protokolu*; *Bioloji müxtəliflik haqqında 1992-ci il Konvensiyası* və s. Lakin sözügedən sahədə beynəlxalq-hüquqi tənzimləmənin əsas «yükü» regional müqavilələrin üzərinə düşür. Bu müqavilələr, demək olar ki, bütün regionları və bütün ekoloji sistemləri əhatə edir. Onlara misal göstərək: *Yuyucu və təmizləyici vasitələrdə bəzi maddələrin istifadəsinin qadağan olunması haqqında 1968-ci il Avropa sazişi*; *Təbiətin və təbii ehtiyatların qorunub saxlanması haqqında 1968-ci il Afrika Konvensiyası*; *Avropada vəhşi fauna və floranın mühafizəsi haqqında 1979-cu il Konvensiyası*; *Havanın uzaq məsafəyə transsərhəd çirkləndirilməsi haqqında 1979-cu il Konvensiyası*; *Sənaye qəzalarının transsərhəd təsiri haqqında 1992-ci il Konvensiyası*; *Aralıq dənizinin çirklənmədən qorunması haqqında 1976-cı il Konvensiyası*; *Sakit okeanın cənub-şərqi hissəsinin dəniz mühiti və bitişik zonalarının mühafizəsi haqqında 1981-ci il Konvensiyası*; *Şimal dənizinin neftlə və digər zərərli maddələrlə çirkləndirilməsi ilə mübarizə üzrə əməkdaşlıq haqqında 1983-cü il Sazişi*; *Baltik dənizi rayonunun dəniz mühitinin çirklənmədən qorunması haqqında 1992-ci il Konvensiyası*; *Qara dənizin çirklənmədən qorunması haqqında 1992-ci il Konvensiyası*; *Şimali Atlantikanın dəniz mühitinin mühafizəsi haqqında 1992-ci il Konvensiyası* və b.

Ətraf mühitin mühafizəsi və ətraf mühitə vurulan zərərin ödənilməsi ilə bağlı bir sıra mühüm normalar *beynəlxalq adət hüququna* daxildir.

Beynəlxalq ekologiya hüququnda *tövsiyə xarakterli aktlar* əhəmiyyətli rol oynayır. Müxtəlif xarakterli ekoloji tələblər ilk əvvəl tövsiyə kimi qətnamələrdə, bəyannamələrdə, proqramlarda və s. əks olunur (belə normalara beynəlxalq hüquq elmində «*yumşaq hüquq*» da deyirlər), müəyyən müddət keçdikdən sonra isə bu standartların bəziləri ya müqavilə qaydasında, ya da beynəlxalq adət şəklində məcburi hüquq normaları kimi tanınır. Tövsiyə xarakterli aktlara misal olaraq yuxarıda adları çəkilmiş Stokholm və Rio-de-Janeyro Bəyannamələrini, *1982-ci il Ümumdünya təbiəti mühafizə Xartiyasını* göstərmək olar. Məsələn, Rio Bəyannaməsində dövlətlərin aşağıdakı vəzifələri müəyyən edilmişdir: ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində hər bir dövlət tərəfindən səmərəli qanunların qəbul edilməsi; ətraf mühitin çirkləndirilməsinə görə dövlətlərin məsuliyyəti; ətraf mühitə və insana zərər vuran çirkləndiricilərin digər dövlətlərdə yerləşdirilməsinə yol verilməməsi; ətraf mühit üçün neqativ nəticələr verə biləcək tədbirlər haqqında dövlətlərin bir-birinə məlumat verməsi; Yerin ekosistemlərini qorumaq məqsədilə dövlətlərin qlobal əməkdaşlığı; planlaşdırılan fəaliyyətin ekoloji nəticələrinin qabaqcadan qiymətləndirilməsi; ətraf mühitin vəziyyətinin pisləşməsi hallarının qarşısı alınması üzrə bütün zəruri tədbirlərin görülməsi; hərbi münaqişələr dövründə ətraf mühitin mühafizəsinin təmin edilməsi və s.

4. Dəniz mühitinin mühafizəsi

Dünya okeanının mühafizəsi məqsədilə bir sıra universal və regional müqavilələr qəbul edilmişdir.

Dəniz hüququ üzrə 1982-ci il BMT Konvensiyası bu sahədə əsas beynəlxalq-hüquqi akt hesab edilə bilər. Konvensiyada bir-başına bəyan edilir ki, iştirakçı dövlətlər dəniz mühitini mühafizə etməli və qoruyub saxlamalıdır. Dövlətlər bütün zəruri tədbirləri görməlidirlər ki, onların yurisdiksiyası və nəzarəti altında həyata keçirilən fəaliyyət digər dövlətlərə və onların dəniz mühitinə zərər yetirməsin. Bu tədbirlərə aşağıdakılar daxildir: quruda yerləşən

mənbələrdən, atmosferdən, gəmilərdən və dəniz dibinin və onun təkinin təbii ehtiyatlarının kəşfiyyatı və çıxarılması üçün istifadə olunan qurğulardan zərərli və ya zəhərli maddələrin dənizə atılmasına mümkün dərəcədə yol verilməməsi; dənizdə aparılan bütün işlərin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, qəzaların qarşısının alınması və fəvqəladə situasiyaların aradan qaldırılması və s. Müxtəlif mənbələrdən dəniz mühitinin çirklənməsinin qarşısını almaq, bu çirklənməni azaltmaq və nəzarətdə saxlamaq üçün dövlətlər müvafiq qanun və qaydalar qəbul etməlidirlər. Konvensiyada göstərilir ki, dəniz mühitinin qorunub saxlanması ilə bağlı öz beynəlxalq öhdəliklərini yerinə yetirməyən dövlət beynəlxalq hüquqa uyğun məsuliyyət daşıyır.

Gəmilərdən çirkləndirmənin qarşısının alınmasına dair 1973-cü il Beynəlxalq Konvensiyasında dənizin neftlə və gəmilərdə daşınan və ya onların istismarı prosesində yaranan digər zərərli maddələrlə çirklənməsinin qarşısının alınmasına dair texniki-hüquqi normalar təsbit olunmuşdur. Konvensiyanın qüvvəsi altına düşən gəmilər beynəlxalq şəhadətnaməyə malik olmalıdır. Konvensiya gəmilərin istismarı nəticəsində yaranan bütün növ zərərli maddələrlə dənizin çirklənməsinin qarşısının alınmasına dair vahid beynəlxalq standartlar müəyyən edir və bu standartları nəinki Konvensiya iştirakçılarına, habelə onu imzalamamış dövlətlərə şamil edir.

Neftlə çirklənməyə gətirib çıxaran qəzalar zamanı açıq dənizdə müdaxiləyə dair 1969-cu il Konvensiyasında bu cür qəzaların aradan qaldırılması üzrə zəruri tədbirlər müəyyən edilmişdir. Konvensiyaya müvafiq olaraq, sahilyanı dövlət qəzanı aradan qaldırmaq məqsədilə məcburiyyət tədbirlərinə əl ata bilər və sahilboyunun çirklənmə təhlükəsi olduqda, həmin gəmini batıra bilər.

Neftlə çirklənmədən dəyən zərəərə görə mülki məsuliyyət haqqında 1992-ci il Beynəlxalq Konvensiyasında nəzərdə tutulmuşdur ki, gəminin sahibi çirklənmədən dəyən istənilən zərəərə görə məsuliyyət daşıyır.

Neftlə çirklənmə hallarına hazırlığın təmin edilməsi, onunla mübarizə və əməkdaşlıq haqqında 1990-cu il Beynəlxalq Konvensiyası xəbərdaredici və preventiv tədbirlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Hər bir iştirakçı dövlət, onun bayrağı altında üzən

gəmilərdə neftlə çirklənmə ilə mübarizə üzrə fəvqəladə tədbirlər planının olmasını təmin etməlidir.

Dənizin tullantılarıyla və digər materiallarla çirklənməsinin qarşısının alınması haqqında 1972-ci il Konvensiyası gəmilərdən, təyyarələrdən, platformalardan və digər konstruksiyalardan dənizə tullantıların və digər materialların atılmasını, bu materialların ayrılıqda və ya daşınma vasitələri ilə bir yerdə batırılmasını qadağan edir. Bu qadağandan istisnaya yalnız «insanların həyatının və ya gəmilərin, təyyarələrin, platformaların təhlükəsizliyini təmin etmək üçün və yaxud fors-majör hallarda» yol verilir. Konvensiyada dənizə atılması tamamilə qadağan edilmiş maddələrin siyahısı verilmişdir (xlor üzvi birləşmələr; civə; neft və onun qarışıqları; radioaktiv tullantılar və s.).

5. Dənizin canlı ehtiyatlarının mühafizəsi

Hazırda canlı dəniz ehtiyatlarının mühafizəsinə və balıqçılığın tənzimlənməsinə həsr olunmuş yüzdən artıq universal və regional müqavilə mövcuddur. Bu məsələ ilə bağlı əsas prinsip və mexanizmlər Dəniz hüququ üzrə 1982-ci il BMT Konvensiyasında təsbit olunmuşdur. Konvensiya iştirakı dövlətlərdən canlı ehtiyatların qorunub saxlanması üçün bütün zəruri tədbirlərin görülməsini tələb edir. Dövlətlər bu sahədə bir-biri ilə əməkdaşlıq etməli, müvafiq subregional və regional təşkilatlar vasitəsilə müəyyən ehtiyatların qorunub saxlanması və sayının artırılması üçün səy göstərməlidirlər.

Bir çox konkret balıq növlərinin qorunub saxlanması və rəsi-onal istifadəsi məsələlərini nizama salmaq məqsədilə *1995-ci ildə* Dəniz hüququ üzrə BMT Konvensiyasının müvafiq müddələrinin həyata keçirilməsi haqqında xüsusi *Saziş* bağlanmışdır. Maddi normalardan başqa, Saziş beynəlxalq əməkdaşlıq mexanizmləri də nəzərdə tutur.

Dünya okeanının canlı ehtiyatlarının mühafizəsi sahəsində bağlanmış digər müqavilələrə misal olaraq aşağıdakıları göstərmək

olar: *Atlantik okeanın şimal-qərb hissəsində balıqçılıq üzrə gələcək çoxtərəfli əməkdaşlıq haqqında 1978-ci il Konvensiyası; Antarktikanın canlı dəniz ehtiyatlarının mühafizəsi haqqında 1980-ci il Konvensiyası* və b. Bu və digər müqavilələrdə Dünya okeanının müvafiq akvatoriyasında canlı ehtiyatların qorunub saxlanması ilə bağlı dövlətlərin öhdəlikləri müəyyən edilmiş, bu öhdəliklərin yerinə yetirilməsi üzərində milli və beynəlxalq nəzarət nəzərdə tutulmuşdur.

6. Beynəlxalq çay və göllərin mühafizəsi

Beynəlxalq çay və göllərin çirklənməsinə yol verilməməsi və onların canlı ehtiyatlarının mühafizəsi müvafiq sahiyanı dövlətlərin üzərinə düşən vəzifələrdir. Bu vəzifələrin həyata keçirilməsi üçün sahiyanı dövlətlər regional və ya ikitərəfli müqavilələr bağlayırlar. Müqavilələrin başlıca məzmunu ondan ibarət olur ki, sahiyanı dövlətlər beynəlxalq çayın və ya gölün mövcud çirklənməsinin azaldılması üçün bütün zəruri tədbirləri görməlidirlər. Belə tədbirlərin məqsədi digər dövlətə (dövlətlərə) və Dünya okeanı sularına dəyər bilən zərərin qarşısını almaqdan ibarətdir. Bu müqavilələrdə göstərilir ki, suların çirklənməsində təqsirli olan dövlət bütün dəymiş zərəri ödəməlidir.

Hazırda beynəlxalq çayların çirklənmədən qorunmasına dair 100-dən artıq beynəlxalq müqavilə mövcuddur. Bu müqavilələrdə, əsas etibarilə, neftin, kimyəvi və üzvi maddələrin çay mühitinə atılmasını qadağan edən müddəalar təsbit olunmuşdur (məsələn, *Reynin xloridlərlə çirklənmədən qorunması haqqında 1976-cı il Konvensiyası; Reynin kimyəvi maddələrlə çirklənmədən qorunması haqqında 1976-cı il Konvensiyası* və s.).

Transsərhəd suaxarlarının və beynəlxalq göllərin mühafizəsi və istifadəsinə dair 1992-ci il Konvensiyası isə nisbətən ümumi xarakter daşıyır. Konvensiyanın iştirakçıları transsərhəd təsir göstərən və ya göstərə bilən çirklənmənin qarşısını almaq və azaltmaq üçün bütün müvafiq tədbirləri görməlidirlər. Bu tədbirlərin görülməsi

məsi ilə bağlı bütün xərclər çirklənməyə yol vermiş dövlətin üzərinə düşür. Konvensiya iştirakçı dövlətlərdən habelə müvafiq hüquqi, inzibati, iqtisadi və maliyyə tədbirlərinin işlənilib hazırlanmasını və həyata keçirilməsini tələb edir.

7. Ətraf mühitin radioaktiv yoluxmadan mühafizəsi

Ətraf təbii mühitin radioaktiv maddələrlə çirklənmədən beynəlxalq-hüquqi mühafizəsi iki istiqamətdə həyata keçirilir: 1) nüvə, radioloji və neytron silahlarının sınağı və ya tətbiqinin qadağan edilməsi və ya məhdudlaşdırılması; 2) «dinc atom»un istifadəsi prosesində ortaya çıxan neqativ nəticələrin qarşısının alınması və ya aradan qaldırılması.

Birinci istiqamətdə aşağıdakı mühüm tədbirlər həyata keçirilmişdir: üç mühitdə – atmosferdə, kosmik fəzada və su altında nüvə silahının sınağı qadağan edilmişdir (*Atmosferdə, kosmik fəzada və su altında nüvə silahı sınaqlarının qadağan edilməsi haqqında 1963-cü il Müqaviləsi*); nüvə silahının yayılması qadağan edilmişdir (*Nüvə silahının yayılmaması haqqında 1968-ci il Müqaviləsi*); nüvə silahının dəniz və okeanların dibində, Antarktikada və kosmosda yerləşdirilməsi qadağan edilmişdir (müvafiq olaraq: *Nüvə silahının və kütləvi qırğın silahlarının digər növlərinin dəniz və okeanların dibində və onun təkində yerləşdirilməsinin qadağan edilməsi haqqında 1971-ci il Konvensiyası*; *Antarktika haqqında 1959-cu il Müqaviləsi* və *Ay və digər səma cisimləri də daxil olmaqla, kosmik fəzanın tədqiqi və istifadəsi üzrə dövlətlərin fəaliyyətinin prinsipləri haqqında 1967-ci il Müqaviləsi*); Afrikada, Antarktikada, Latın Amerikasında, Sakit okeanın cənub hissəsində və digər regionlarda nüvəsiz zonalar yaradılmışdır.

İkinci istiqamət üzrə qəbul olunmuş beynəlxalq sazişlərə misal olaraq aşağıdakıları göstərmək olar: *Nüvə gəmilərinin operatorlarının məsuliyyəti haqqında 1962-ci il Beynəlxalq Konvensiyası*; *Nüvə materiallarının dəniz daşınmaları sahəsində mülki məsuliyyət*

haqqında 1971-ci il Konvensiyası; Nüvə materialının fiziki müdafiəsi haqqında 1980-ci il Konvensiyası; Nüvə qəzası haqqında operativ xəbərvermə haqqında 1986-cı il Konvensiyası; Nüvə qəzası zamanı və ya radiasiya qəza vəziyyətində kömək haqqında 1986-cı il Konvensiyası.

8. Heyvan və bitki aləminin mühafizəsi

Flora və faunanın beynəlxalq-hüquqi mühafizəsi bir neçə istiqamətdə aparılır:

a) bütövlükdə flora və faunanın mühafizəsi (məsələn, *Fauna və floranın onların təbii vəziyyətində qorunub saxlanması haqqında 1933-cü il Konvensiyası; Quşların mühafizəsi haqqında 1950-ci il Beynəlxalq Konvensiyası; Bitkilərin mühafizəsi haqqında 1951-ci il Beynəlxalq Konvensiyası*);

b) balıqçılığın və dənizin digər canlı ehtiyatlarının ovunun nizama salınması (məsələn, *Balina ovunun nizama salınmasına dair 1946-cı il Beynəlxalq Konvensiyası; Dunay sularında balıqçılıq haqqında 1958-ci il Konvensiyası; Antarktikanın canlı dəniz ehtiyatlarının mühafizəsi haqqında 1980-ci il Konvensiyası* və s.);

c) konkret növlərin mühafizəsi (məsələn, *Atlantik suitilərinin mühafizəsi haqqında 1972-ci il Konvensiyası; Ağ ayların qorunub saxlanması haqqında 1973-cü il Sazişi* və s.);

ç) yox olmaqda olan və ya nadir növlərin qorunması (məsələn, *Vəhşi fauna və floranın yox olmaq təhlükəsi altında olan növləri ilə beynəlxalq ticarət haqqında 1973-cü il Konvensiyası; Vəhşi heyvanların köçəri növlərinin mühafizəsi haqqında 1979-cu il Konvensiyası* və s.).

9. Ətraf mühitin müharibə dövründə qorunması

Özündə müharibə dövründə təbii mühitin qorunması ilə bağlı normalar ehtiva edən bir sıra beynəlxalq-hüquqi aktlar mövcuddur. Onlardan *Quru müharibəsinin qanun və adətləri haqqında 1907-ci il Haqa Konvensiyasını; Müharibə qurbanlarının müdafiəsinə dair 1949-cu il Cenevrə Konvensiyalarını; Cenevrə Konvensiyalarına I Əlavə Protokolu; Ətraf mühiti dəyişikliyə uğradan vasitələrdən hərbi və ya istənilən digər düşmən məqsədlərlə istifadə olunmasının qadağan edilməsi haqqında 1976-cı il Konvensiyasını, Hədsiz zərərli sayıla bilən və ya seçimsiz nəticələrə malik ola bilən müəyyən adi silah növlərinin istifadəsinə qoyulan qadağalar və ya məhdudiyətlər haqqında 1980-ci il Konvensiyasını* göstərmək olar.

Məsələn, *I Əlavə Protokulun* 35-ci maddəsi ətraf mühitin mühafizəsi prinsipini təsbit edir və təbii mühitə genişmiqyaslı, uzunmüddətli və ciddi zərər yetirmək məqsədi güdən hərbi əməliyyatların aparılmasının metod və vasitələrini qadağan edir. Ətraf mühitin hücum obyektinə çevrilməsi qadağan olunmuşdur.

Ətraf mühiti dəyişikliyə uğradan vasitələrdən hərbi və ya istənilən digər düşmən məqsədlərlə istifadə olunmasının qadağan edilməsi haqqında 1976-cı il Konvensiyası iştirakçı dövlətlərin üzərinə aşağıdakı əsas öhdəlikləri qoyur: a) Yer in dinamika və strukturunu, onun canlı aləmini, litosferi, hidrosferi, atmosferi və ya kosmosu qəsdən dəyişikliyə uğradan vasitələrin hərbi və ya istənilən digər düşmən məqsədlərlə istifadəsinə yol verməmək; b) təbii mühiti dəyişikliyə uğradan vasitələrin hərbi və ya istənilən digər düşmən məqsədlərlə istifadə edilməsində digər dövlətlərə və ya qurumlara yardım etməmək; c) təbii mühiti dəyişikliyə uğradan vasitələrdən yalnız dinc məqsədlər üçün istifadə etmək; ç) bu Konvensiyaya zidd olan hər hansı fəaliyyətin qadağan olunması və qarşısının alınması istiqamətində istənilən qanuni tədbirləri görmək və s.

Adi silah növləri haqqında 1980-ci il Konvensiyasına əlavə olunmuş *Yandırıcı silahların tətbiqinə qoyulan qadağalar və məhdudiyətlər haqqında Protokolda (III Protokol)* meşələrin və bitki örtüyünün digər növlərinin yandırıcı silahların tətbiqi ilə hücum obyektinə çevrilməsi qadağan olunmuşdur.

10. Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində beynəlxalq təşkilatlar

Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın əlaqələndirilməsi, əsas etibarilə, BMT sistemində – həm BMT orqanları, həm də BMT-nin ixtisaslaşmış təsisatları çərçivəsində həyata keçirilir.

Baş Məclis yanında *Atom radiasiyasının təsiri üzrə elmi komitə*, *Kosmik fəzanın dinc məqsədlərlə istifadəsi üzrə komitə* kimi köməkçi orqanlar fəaliyyət göstərir.

EKOSOK təbiətin qorunmasının beynəlxalq məsələlərinə dair tədqiqatlar aparır, məruzələr tərtib edir və bu məsələlər üzrə Baş Məclisə, BMT üzvlərinə və müvafiq ixtisaslaşmış təsisatlara tövsiyələr verir. *EKOSOK* yanında *Təbii ehtiyatlar üzrə komitə* fəaliyyət göstərir.

YUNESKO «İnsan və biosfer» beynəlxalq proqramı işləyib hazırlamışdır və onun yerinə yetirilməsini əlaqələndirir. *Ümumdünya mədəni və təbii irsin mühafizəsi haqqında 1972-ci il Konvensiyası* bu təşkilat çərçivəsində işlənib hazırlanmışdır. *YUNESKO*-nun *Hökumətlərarası okeanoqrafiya komissiyası* dəniz mühitinin mühafizəsi ilə bağlı tədqiqatlar aparır və tövsiyələr hazırlayır.

Ümumdünya səhiyyə təşkilatı atmosfer havasının çirklənməsi problemi ilə məşğul olur və dövlətlərin müvafiq qanunvericiliyini təhlil edir.

Beynəlxalq dəniz təşkilatı dəniz mühitinin mühafizəsi məsələləri ilə məşğul olur, müvafiq konvensiyalar işləyib hazırlayır.

Ərzaq və kənd təsərrüfatı təşkilatı torpaqların, meşələrin, suların, flora və faunanın mühafizəsi məsələləri ilə məşğul olur və bununla bağlı müvafiq konvensiya layihələri hazırlayır.

Beynəlxalq mülki aviasiya təşkilatı ətraf mühitin aviasiya səsinədən mühafizəsi ilə bağlı texniki-hüquqi qaydalar işləyib hazırlayır.

Atom enerjisi üzrə beynəlxalq agentlik (MAQATE) insanın və ətraf mühitin radiasiyadan müdafiəsi proqramını həyata keçirir.

Lakin BMT sistemində başlıca funksiyası ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığı əlaqələndirmək olan xüsusi mexanizm mövcuddur: bu, 1972-ci ildə yaradılmış *Ətraf mühit*

üzrə BMT Proqramıdır (YUNEP). YUNEP-in fəaliyyətinin əsas istiqamətləri aşağıdakılardır: a) ayrı-ayrı təbii obyektlərin mühafizəsi; b) təbiətə zərərli təsirin müxtəlif növləri ilə (məsələn, səhrasızlaşma, çirklənmə və s. ilə) mübarizə; c) təbii ehtiyatların rəşional istifadəsi; ç) beynəlxalq ekoloji standartların işlənilib hazırlanması və s. YUNEP-in dəstəyi ilə Aralıq dənizinin çirklənmədən qorunması haqqında 1976-cı il Konvensiyası, Dəniz mühitinin çirklənmədən qorunması haqqında 1978-ci il Küveyt regional Konvensiyası, Havanın uzaq məsafələrə transsərhəd çirklənməsi haqqında 1979-cu il Konvensiyası və digər mühüm beynəlxalq müqavilələr işlənilib hazırlanmış və qəbul edilmişdir.

YUNEP-in əsas orqanları bunlardır: İdarətmə şurası (ali rəhbər orqan); başında İcraçı direktor dayanan Katiblik və Ətraf mühit fondu.

XXIII FƏSİL

BEYNƏLXALQ HÜQUQDA MƏSULİYYƏT

1. Beynəlxalq-hüquqi məsuliyyətin anlayışı

Beynəlxalq-hüquqi məsuliyyət – beynəlxalq hüquq pozuntusu nəticəsində digər dövlətə və ya dövlətlərə (və ya beynəlxalq hüququn başqa subyektlərinə) vurulmuş zərərin nəticələrini aradan qaldırmaq vəzifəsidir.

Dövlətlərin beynəlxalq məsuliyyətini nizama salan normalar bu günə qədər məcəllələşdirilməmişdir. Bu sahədə ən mühüm sənəd BMT Beynəlxalq hüquq komissiyasının üzərində uzun müddət (faktik olaraq 1956-cı ildən 2001-ci ilə qədər) işlədiyi və 2001-ci ildə BMT-nin Baş Məclisinə son variantda təqdim etdiyi *Beynəlxalq hüquqa zidd əməllərə görə dövlətlərin məsuliyyəti haqqında maddələr Layihəsidir*. Müvafiq konvensiya layihəsi kimi nəzərdən keçirilən bu sənəddə, artıq adət kimi tanınmış və beynəlxalq təcrübədə geniş istifadə olunan bir sıra mühüm normalar öz əksini tapmışdır. Təsadüfi deyildir ki, BMT Beynəlxalq Məhkəməsi öz təcrübəsində (*Qabçikovo-Nagimaroş işində* (1997)) göstərilən sənədə birbaşa istinad etmişdir.

Beynəlxalq-hüquqi məsuliyyət, əsas etibarilə, beynəlxalq adət normalarına və presedentlərə əsaslanır. Əksər beynəlxalq müqavilələrdə, onların pozulmasına görə hansı neqativ hüquqi nəticələrin ortaya çıxması göstərilir. Bununla belə, bir sıra müqavilələr mövcuddur ki, onlarda beynəlxalq hüquq pozuntusu törətmiş dövlətin (*delikvent dövlətin*) məsuliyyət məsələləri bu və ya digər şəkildə öz həllini tapmışdır: Kosmik obyektlərin vurduğu zərəre görə beynəlxalq məsuliyyət haqqında 1972-ci il Konvensiyası;

insan hüquqları sahəsində bəzi müqavilələr (məsələn, Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası) və s.

Beynəlxalq məsuliyyət institutu beynəlxalq hüququn ümumi institutudur; o, beynəlxalq hüququn bütün sahələrinə «xidmət edir», dövlətlərarası münasibətlərin bütün sahələrində hüquq qaydasının qorunmasını təmin edir.

2. Beynəlxalq-hüquqi məsuliyyətin əsasları

«Məsuliyyətin əsası» anlayışı, adətən, iki mənada işlədilir: məsuliyyət nəyin əsasında və nəyə görə ortaya çıxır. Bundan irəli gələrək, məsuliyyətin hüquqi əsasını və faktik əsasını fərqləndirirlər.

Beynəlxalq məsuliyyətin hüquqi əsasları. Dövlətin beynəlxalq məsuliyyəti onun beynəlxalq-hüquqi öhdəliyinin pozulmasına görə ortaya çıxır. Beynəlxalq öhdəliklər təkcə beynəlxalq hüququn mənbələrindən deyil, habelə hüququ tətbiqetmə aktlarından (məsələn, BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələrindən, beynəlxalq məhkəmə orqanlarının qərarlarından və s.) və dövlətin birtərəfli aktlarından irəli gələ bilər. Deməli, beynəlxalq məsuliyyətin mənbəyi anlayışı beynəlxalq hüququn mənbəyi anlayışından daha genişdir. Bu mənada beynəlxalq məsuliyyətin hüquqi əsası kimi beynəlxalq hüquq normasının deyil, beynəlxalq öhdəliyin pozulmasından danışmaq lazımdır.

Əlavə edək ki, dövlətin hər hansı əməlinin beynəlxalq hüquq pozuntusu kimi tövsif edilməsi yalnız beynəlxalq hüquq əsasında həyata keçirilir; bu əməlin dövlətdaxili hüquqa görə qanuni olması qətiyyən şərt deyildir.

Beynəlxalq məsuliyyətin faktik əsası. Beynəlxalq məsuliyyətin yeganə faktik əsası beynəlxalq hüquq pozuntusudur (BMT Beynəlxalq hüquq komissiyasının terminologiyasına görə, – beynəlxalq hüquqa zidd əməldir (internationally wrongful act)). Beynəlxalq hüquq pozuntusunun iki ünsürü vardır. Beynəlxalq hüquqa zidd əməllərə görə dövlətlərin məsuliyyəti haqqında maddələr

Layihəsinin 2-ci maddəsinə əsasən, beynəlxalq hüquq pozuntusundan o zaman danışmaq olar ki, bu əməl: 1) dövlətin özünə aid edilmiş olsun (subyektiv ünsür); 2) dövlətin beynəlxalq öhdəliyini pozmuş olsun (obyektiv ünsür). Elmi ədəbiyyatda, daxili hüquqla analogiya əsasında, beynəlxalq hüquq pozuntusunun zərər və təqsir kimi əlamətləri də göstərilir. Zərərlə bağlı qeyd etmək lazımdır ki, bu ünsür hüquqa zidd davranış anlayışı ilə əhatə olunduğundan onun beynəlxalq hüquq pozuntusunun zəruri komponentləri sırasına daxil edilməsi artıq hesab olunmalıdır. Digər tərəfdən, dövlətin hər hansı əməlinin beynəlxalq hüquq pozuntusu olması qərarına gəlmək üçün həmin dövlətin müəyyən beynəlxalq öhdəliyinin pozulmuş olduğunu aşkara çıxarmaqla kifayətlənmək olar. Məsələn, öz ərazisində əsas insan hüquqlarını pozan dövlətin bu əməlində beynəlxalq hüquq pozuntusu faktını müəyyən etmək üçün bununla hansı dövlətə və hansı zərərin vurulmasını axtarmaq lazım deyildir. Bu halda konkret müqavilə müddəasının və ya beynəlxalq adət normasının pozulduğunu ortaya çıxarmaq kifayətdir. Təqsirə gəldikdə isə, o, yalnız konkret normada göstəriləndiyi halda (məsələn, insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsindəki bir sıra müddələrdə) beynəlxalq-hüquqi məsuliyyətin ilkin şərti kimi çıxış edə bilər. Bütün digər hallarda, dövlətin hər hansı əməlini beynəlxalq hüquq pozuntusu kimi tövsif etmək üçün təqsiri müəyyən etməyə çalışmaq lüzumsuzdur. İkinci bir tərəfdən, psixoloji kateqoriya olan təqsirin dövlət anlayışına aid edilməsinin özü olduqca mübahisəlidir. Beləliklə, hər hansı bir əməli dövlətin beynəlxalq hüquq pozuntusu hesab etmək üçün iki şərtin olması zəruridir və eyni zamanda kifayətdir: 1) bu əməl dövlətin beynəlxalq öhdəliyinə ziddir və 2) əməl dövlətin özünə aiddir, onun «öz» əməlidir.

Hər hansı əməlin bütövlükdə dövlətə aid edilməsi beynəlxalq hüquqda olduqca mühüm məsələdir. Dövlətin ərazisində baş verən və xarici dövlətin hüquq və qanuni mənafəclərinə zərər yetirən hər bir əməl heç də mütləq beynəlxalq hüquq pozuntusu deyildir. Və yaxud: dövlətə mənsub olan istənilən fiziki və ya hüquqi şəxsin xarici dövlətin ərazisində törətmiş olduğu hüquqa zidd əməllər hər bir halda həmin dövlətin beynəlxalq hüquq pozuntusu kimi tövsif edilə bilməz. Dövlət daxili qanunvericiliyində müəyyən etdiyi or-

qanlar vasitəsilə öz funksiyalarını həyata keçirir və yalnız bu orqanların əməlləri dövlətin əməlləri hesab olunur. Belə demək olar ki, *dövlət öz orqanlarına görə, yalnız öz orqanlarına görə və bütün öz orqanlarına görə məsuliyyət daşıyır*. Digər fiziki və ya hüquqi şəxslərin, yəni dövlətin adından çıxış etməyən şəxslərin hüquqi zidd əməllərinə görə (məsələn, bir qrup şəxsin xarici dövlətin səfirliyinə basqın etməsi) dövlət, ümumiyyətlə götürdükdə, beynəlxalq məsuliyyət daşımır. Bu əməllərlə *bağlı* (bu əməllərə *görə* yox) dövlət o zaman müvafiq dövlət qarşısında məsuliyyət daşıya bilər ki, o, həmin əməllərin qarşısını almaq və/və ya təqsirli şəxsləri cəzalandırmaq üçün lazımi səy göstərməmiş və zəruri tədbirlər görməmişdir. Başqa sözlə, bu halda dövlətin beynəlxalq hüquqa zidd əməli hərəkətsizlikdə ifadə olunur.

3. «Dövlətin beynəlxalq cinayəti» anlayışı

Xüsusi sosial-hüquqi hadisə kimi beynəlxalq cinayət bir neçə mühüm əlamətlərə malikdir; məhz bu əlamətlərə görə o, bütün digər beynəlxalq hüquq pozuntularından fərqlənir. Bunlar aşağıdakılardır: *a) pozulmuş öhdəliklərin xarakteri, yəni beynəlxalq birliyin həyati maraqlarını əks etdirən öhdəliklərin pozulması; b) göstərilən öhdəliklərin pozulmasının ciddiliyi; v) əməlin bütün beynəlxalq birlik tərəfindən beynəlxalq cinayət sayılması, yəni communis opinio-nun olması*.

Şübhəsiz ki, beynəlxalq cinayətin başlıca ünsürü kimi yuxarıda sadalanmış əlamətlərdən birincisi, yəni pozulmuş beynəlxalq öhdəliklərin obyektivi çıxış edir. Təcavüz, soyqırım və s. kimi cinayətlər törədilərkən dövlətlər bütün beynəlxalq birlik qarşısında öhdəliklərini (erga omnes öhdəlikləri) pozmuş olurlar və bu zaman bütün dövlətlər zərərçəkmiş tərəf sayılır.

İkinci meyar, yəni beynəlxalq öhdəliklərin ciddi və ya ağır pozulması beynəlxalq cinayətlərin xüsusi təhlükəli beynəlxalq hüquq pozuntularından fərqləndirilməsi üçün müstəsna əhəmiyyət daşıyır. Məsələ burasındadır ki, erga omnes öhdəliklərinin heç də

bütün pozuntuları beynəlxalq cinayət deyildir. Bu öhdəliklərin yalnız ciddi, ağır pozulduğu halda (əlbəttə ki, digər zəruri ünsürlərlə yanaşı) beynəlxalq cinayət törədilməsi faktından danışmaq olar. Dövlətin öz öhdəliklərini pozmasının ciddiliyinin maddi ifadəsi kimi onun hüquqa zidd əməli nəticəsində vurulmuş böyük miqdarda zərər çıxış edir. Vurulmuş zərərin xarakteri və həcmi əməlin düzgün tövsifi üçün olduqca mühüm meyardır. Beləliklə, ciddilik anlayışını təyin etməyin iki metodu mövcuddur: onlardan biri cinayətin xarakterinə, ikincisi isə onun nəticələrinə əsaslanır.

Diqqətəlayiq haldır ki, beynəlxalq cinayətin sözügedən ünsürü normativ sənədlərdə öz dəqiq əksini tapır. Məsələn, ağır pozuntular («grave breaches») və digər pozuntular arasında fərq Müharibə qurbanlarının müdafiəsinə dair 1949-cu il Cenevrə Konvensiyalarında aydın qoyulmuşdur; bu sənədlərdə ağır pozuntuların cinayət-hüquqi qaydasında təqib edilməsi üçün xüsusi rejim müəyyən edilmişdir.

Deyilənlərlə yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq sülhə təhlükə törədən, jus cogens normalarını pozan beynəlxalq hüquq pozuntularının heç də hamısı beynəlxalq cinayət deyildir; yalnız o əməllər beynəlxalq cinayət kimi tövsif oluna bilər ki, onlar bütün beynəlxalq birlik tərəfindən beynəlxalq cinayət sayılır və beynəlxalq cinayət kimi nəzərdən keçirilir. Daha ağır nəticələr doğurduğuna görə «obyektiv olaraq» beynəlxalq cinayət kimi nəzərdən keçirilməsi üçün beynəlxalq hüquqa zidd əməl «subyektiv olaraq» bütövlükdə beynəlxalq birlik tərəfindən cinayət sayılmalıdır. Beynəlxalq birlik anlayışı o demək deyil ki, bu birliyin bütün üzvlərinin yekdil rəyi olmalıdır və hər bir dövlətə beləliklə veto hüququ verilməlidir. Digər tərəfdən, beynəlxalq hüquqa zidd olan bu və ya digər əməlin «beynəlxalq cinayət» xarakteri hər hansı dövlətlər qrupu tərəfindən deyil, beynəlxalq birliyin bütün əsas komponentləri tərəfindən tanınmalıdır.

Beynəlxalq cinayət törədilərkən həmin cinayəti törətmiş dövlət üçün xüsusi məsuliyyət rejimi ortaya çıxır. Bu rejim adı beynəlxalq hüquq pozuntusu törədildiyi zaman meydana çıxan beynəlxalq məsuliyyət rejimindən tamamilə fərqlənir: a) əgər birinci halda söhbət dəymiş zərərin, sadəcə, ödənilməsindən gedirsə, ikinci hal-

da isə zərərin ödənilməsindən əlavə, cinayəti törətmiş dövlətin suverenliyinin və beynəlxalq-hüquqi subyektliliyinin müxtəlif cür məhdudlaşdırılması mümkün ola bilər (məsələn, İraqın Küveytə qarşı təcavüzündən sonra BMT Təhlükəsizlik Şurası özünün 687 sayılı qətnaməsində müəyyən etdiyi bir sıra tədbirlərlə İraqın suverenliyini əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdırmışdı); b) beynəlxalq cinayət törədilərkən müvafiq dövlətin məsuliyyəti ilə yanaşı, habelə həmin cinayətin törədilməsində təqsirli olan fərdlərin beynəlxalq cinayət məsuliyyəti də ortaya çıxır. Buna əlavə etmək lazımdır ki, beynəlxalq cinayət törədilməsinə görə dövlətin vəzifəli şəxslərindən başqa, adi şəxslər də məsuliyyətə cəlb oluna bilərlər. Doğrudur, bu, beynəlxalq cinayətin xarakterindən asılıdır. Bir sıra cinayətlər, məsələn, təcavüz, müstəmləkəçilik və aparcid həmişə dövlətin siyasi və ya hərbi aparatında, yaxud onun maliyyə və ya iqtisadi sferalarında rəhbər mövqə tutan adamlar tərəfindən törədilir və deməli, yalnız bu şəxslər beynəlxalq cinayət məsuliyyətinə cəlb edilə bilərlər. Soyqırım, müharibə cinayətləri və insanlıq əleyhinə cinayətlərin obyektiv tərəfini təşkil edən əməllər isə istənilən fiziki şəxs tərəfindən törədilə bilər; bu halda dövlətin beynəlxalq məsuliyyəti ilə yanaşı, bütün təqsirli şəxslərin də fərdi cinayət məsuliyyəti ortaya çıxır (fiziki şəxslərin beynəlxalq məsuliyyəti barədə XVII fəsildə ətraflı bəhs edilmişdir).

4. Dövlətlərin məsuliyyətini istisna edən hallar

Yuxarıda ümumi qayda kimi göstərdik ki, dövlətin istənilən beynəlxalq hüquqa zidd əməli onun beynəlxalq məsuliyyətini ortaya çıxarır. Lakin bəzən elə hallar baş verir ki, dövlət öz beynəlxalq öhdəliklərini lazımi qaydada və müddətdə yerinə yetirə bilmir və ya məcburən pozmalı olur. Bu zaman həmin dövlətin əməlində formal olaraq beynəlxalq hüquq pozuntusu tərkibi olsa da, o, beynəlxalq məsuliyyətdən azad edilir. Bu hallar aşağıdakılardır: razılıq; əks tədbirlər; fors-major və qabaqcadan görülməyən hadisə; fəlakət; son zərurət; özünümüdafiə.

Razılıq. Əgər bir dövlət başqa bir dövlətin formal olaraq beynəlxalq hüquq pozuntusu hesab edilən əməlinə özü razılıq vermişsə, bu halda ikinci dövlətin beynəlxalq məsuliyyəti istisna edilir. Məsələn, məlumdur ki, dövlətin öz qoşunlarını xarici dövlətin ərazisinə yeritməsi beynəlxalq hüququn ciddi pozuntusu kimi nəzərdən keçirilir. Lakin əgər qoşunların yeridilməsi həmin xarici dövlətin xahişi və ya razılığı ilə həyata keçirilsə, onda göstərilən əməlin beynəlxalq hüquqa zidd olması istisna edilir. Əlavə edək ki, dövlətin razılığı hüquqi cəhətdən etibarlı olmalıdır, yəni belə bir razılıq səhv, şantaj və ya güc tətbiqi nəticəsində verilməməlidir.

Əks tədbirlərin hüquqi təbiəti barədə aşağıda ətraflı bəhs ediləcəkdir.

Fors-majör və qabaqcadan görünə bilməyən hadisə. Əgər dövlətin öz beynəlxalq öhdəliyini pozmasına qarşısı alınmaz qüvvə («fors-majör») və ya qabaqcadan görünə bilməyən hadisə səbəb olubsa, həmin dövlət bu halda beynəlxalq məsuliyyət daşımayacaqdır. Məsələn burasındadır ki, fors-majör halında (məsələn, zəlzələ, sel, yanğın və s.) dövlət başqa bir dövlətə vurulan zərərin qarşısını heç cür ala bilmir. Dövləti beynəlxalq məsuliyyətdən azad edən əsas kimi fors-majör Dəniz hüququ üzrə 1982-ci il BMT Konvensiyasında (98-ci maddə), Neftlə çirklənmədən dəyən zərəre görə mülki məsuliyyət haqqında 1992-ci il Beynəlxalq Konvensiyasında (111-ci maddə) nəzərdə tutulmuşdur.

Fəlakət. Bu o hallardır ki, dövləti təmsil edən orqan və ya şəxslər təbiət qüvvələrinin və ya qəzaların təsiri altında, özlərinin və ya onlara etibar olunmuş adamların həyatını xilas etməyə başqa imkanları olmadığından, həmin dövlətin beynəlxalq öhdəliyini pozmuş olurlar. Fors-majordan fərqli olaraq, fəlakət halında, faciəvi nəticələrdən yan qaçmaq üçün beynəlxalq hüquq norması şüurlu surətdə, başa düşülərək pozulur (məsələn, fəlakətə uğrayan gəminin kapitanı icazəsiz xarici dövlətin limanına daxil olur; labüd qəzadan yan qaçmaq və sərnəşinlərin həyatını xilas etmək üçün təyyarənin pilotu icazəsiz əcnəbi dövlətin ərazisinə enməli olur və s.) Bütün bu hallarda beynəlxalq hüquq pozulsa da, dövlətin məsuliyyəti istisna olunur.

Son zərurət. Dövlət son zərurət halına aşağıdakı şərtlər daxilində istinad edə bilər: dövlətin formal hüquq pozuntusu sayılan əməli onun həyati marağının qorunması zərurətindən doğmalıdır; dövlətin bu marağı ciddi və labüd təhlükəyə məruz qalmalıdır; dövlətin törətmiş olduğu əməl bu marağın müdafiəsi üçün yeganə mümkün vasitə olmalıdır; törədilmiş əməl başqa dövlətə ciddi zərər yetirməməlidir.

BMT Beynəlxalq Məhkəməsi *Qabçikovo-Nagimaroş (Slovakiya/Macaristan)* işi üzrə 1997-ci ildə çıxardığı qərarında son zərurətin nə olduğunu şərh edərkən məhz bu şərtləri sadalamışdır.

Özünü müdafiə. Əgər dövlətin törətdiyi əməl BMT Nizamnaməsinin 51-ci maddəsinə uyğun olaraq özünü müdafiə xarakteri daşıyarsa, bu əməlin beynəlxalq hüquqa zidd olması istisna edilir. Göstərilən maddəyə əsasən, silahlı basqına məruz qalan dövlətin fərdi və ya kollektiv özünü müdafiə hüququ vardır və deməli, bu məqsədlə o, istənilən tədbirə, o cümlədən hərbi gücə əl ata bilər.

5. Beynəlxalq-hüquqi məsuliyyətin növləri və formaları

Beynəlxalq-hüquqi məsuliyyətin iki *növü* vardır: *qeyri-maddi məsuliyyət* (bəzən buna siyasi məsuliyyət də deyirlər) və *maddi məsuliyyət*. Zərərin xarakteri ilə (mənəvi və ya maddi zərər) məsuliyyətin növü arasında qəti uyğunluq yoxdur; belə ki, maddi zərər qeyri-maddi məsuliyyət də doğura bilər. Hər iki növ məsuliyyət müxtəlif *formalarda* ifadə oluna bilər. Beynəlxalq adət hüququnda tanınmış və BMT Beynəlxalq hüquq komissiyasının Layihəsində öz əksini tapmış bu formalar aşağıdakılardır:

- 1) *restitusiya*;
- 2) *kompensasiya*;
- 3) *satisfaksiya*;
- 4) *təkrar etməmə təminatları* (analoji hüquq pozuntusunu təkrar törətməmək barədə təminat vermə).

Restitusiya hüquq pozuntusu törədilməmişdən qabaq mövcud olmuş vəziyyətin (status quo ante-nin) bərpa edilməsidir. Bu məsuliyət formasına misal olaraq aşağıdakıları göstərmək olar: zəbt edilmiş ərazinin bütünlüklə azad edilməsi; qanunsuz ələ keçirilmiş əmlakın geri qaytarılması; qanunsuz həbs edilmiş və ya həbsdə saxlanılan şəxsin azad edilməsi və s.

Kompensasiya dövlətə və ya beynəlxalq hüququn digər subyektinə vurulmuş maddi (daha doğrusu, iqtisadi baxımdan qiymətləndirilə bilən) zərərin pul formasında ödənilməsidir.

Satisfaksiya beynəlxalq hüquq pozuntusu törətmiş dövlətin qeyri-maddi məsuliyətinin əsas formasıdır. Əksər hallarda o, qeyri-maddi (mənavi) zərərin vurulması ilə əlaqədar, yəni digər dövlətin şərəf və ləyaqətinə toxunan hüquqa zidd əməllərlə bağlı tətbiq olunur. Satisfaksiya aşağıdakı formalarda ifadə olunur: zərərçəkmiş dövlətdən rəsmi üzr istənilməsi; təəssüf ifadə olunması; törədilmiş əməlin hüquqa zidd olmasının etiraf edilməsi; təqsirli şəxslərin məsuliyətə cəlb olunması və cəzalandırılması və s.

Təkrar etməmə təminatları (guarantees of non-repetition) delikvent dövlətin bu cür hüquq pozuntularına gələcəkdə bir daha yol verməyəcəyi barədə öz üzərinə götürdüyü xüsusi öhdəlikdir. Bəzən beynəlxalq-hüquqi məsuliyətin bu forması satisfaksiyanın bir növü kimi nəzərdən keçirilir.

6. Beynəlxalq-hüquqi məsuliyətin həyata keçirilməsi

Delikvent dövlət başqa dövlətə (dövlətlərə) vurduğu zərəri könüllü ödəməklə, öz beynəlxalq-hüquqi məsuliyətini həyata keçirmiş olur. Əgər o, hüquqa zidd əməlini davam etdirirsə və/və ya bu əməl nəticəsində dəymiş zərəri ödəməkdən boyun qaçırırsa, onda onun beynəlxalq məsuliyətini həyata keçirmək üçün zərərçəkmiş dövlət (dövlətlər) məcburiyyət vasitələrinə – əks tədbirlərə (sanksiyalara) əl atmaq hüququ qazanır. **Əks tədbirlər** (countermeasures) – *hər hansı dövlətin beynəlxalq hüquqa zidd əməli müqabilində zərərçəkmiş dövlət (və ya sə-*

lahiyyətli beynəlxalq təşkilat) tərəfindən tətbiq olunan cavab tədbirləridir. Əks tədbirlərə aşağıdakı misalları göstərmək olar: embarqo; boykot; müqavilənin digər iştirakçı dövlət tərəfindən pozulmasına cavab olaraq həmin müqaviləyə birtərəfli qaydada xitam verilməsi və s.).

Əks tədbirlər beynəlxalq-hüquqi məsuliyyətin forması deyildir (ədəbiyyatda əks fikirlər çoxdur). O, məsuliyyətin həyata keçirilməsini təmin etməli olan xüsusi tədbirlərdir. Məsuliyyət və əks tədbirlər, əsas etibarilə, onunla fərqlənir ki, məsuliyyət əgər hüquq pozuntusunu törətmiş dövlətin hərəkətidirsə, əks tədbirlər isə zərərçəkmiş dövlətin hərəkətidir; ikincisi, məsuliyyət – delikvent dövlətin üzərinə qoyulan vəzifədir və o bu vəzifəni mütləq yerinə yetirməlidir; əks tədbirlər isə – zərərçəkmiş dövlətin hüququdur və deməli, o bu tədbirlərə əl atmaya da bilər.

Əks tədbir öz-özlüyündə «beynəlxalq hüquq pozuntusudur», çünki belə bir tədbirə əl atmaqla, dövlət delikvent dövlət qarşısında əvvəllər öz üzərinə götürdüyü beynəlxalq öhdəliyini pozmuş olur. Əslində isə, başqa dövlətin beynəlxalq hüquqa zidd əməlinə mütənasib cavab olduğundan, əks tədbir hüququayğun xarakter alır. Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, əks tədbirlər məsuliyyəti aradan qaldıran hallardan biridir. Belə ki, beynəlxalq hüquqda başqa bir məcburiyyət tədbiri sayılan *retorsiyadan* əks tədbir onunla fərqlənir ki, retorsiya təkcə beynəlxalq hüquq pozuntusuna görə tətbiq olunmur və ən başlıcası, bu zaman belə bir tədbirə əl atan dövlət heç bir konkret öhdəliyini pozmur. Retorsiya, əsas etibarilə, digər dövlətin *qeyri-dost hərəkətlərinə* cavab olaraq tətbiq edilir. Bu tədbirlər beynəlxalq hüquqla qorunmayan hüquqların məhdudlaşdırılmasına (pozulmasına) yönəlmişdir; məsələn, gömrük rüsumlarının qaldırılması, idxalın azaldılması, həmin dövlətdəki səfirin geri çağırılması və s.).

Əks tədbirlər cəza deyildir. Onların konkret məqsədi vardır və bu məqsəd əldə olunan kimi əks tədbirlər dayandırılmalıdır.

Əks tədbirlər beynəlxalq hüquqla müəyyən olunmuş şərtlər çərçivəsində tətbiq olunur.

Birincisi, bu tədbirlər yalnız hüquqa zidd əməlin dayandırılması və/və ya dəymiş zərərin ödənilməsi barədə ilkin tələbdən sonra tətbiq edilə bilər. Bu yönümdə ortaya çıxan problemləri, ən əsası, zərərin ödənilməsini problemini həll etmək üçün əvvəlcə

zərərçəkmiş dövlət delikvent dövlətlə danışığa girməli və ya digər dinc nizamasalma vasitəsinə əl atmalıdır. Yalnız bu vasitələr bir nəticə vermədikdə, yəni irəli sürülmüş müvafiq iddialar rədd edildikdən sonra zərərçəkmiş dövlət əks tədbirlərə əl ata bilər.

İkincisi, əks tədbirlərin intensivliyi və miqyası törədilmiş hüquq pozuntusunun ciddiliyinə və vurulmuş zərərin xarakterinə uyğun olmalıdır.

Üçüncüsü, əks tədbirlər tətbiq edilən zaman müəyyən qadağalara əməl olunmalıdır. Belə ki, əks tədbirlər: a) güclə hədələməyə və ya güc tətbiqinə əsaslanmamalıdır (bu qadağa fərdi əks tədbirlərə şamil olunur); b) beynəlxalq hüququn ümumi imperativ normalarından irəli gələn hüquqları pozmamalıdır; c) dövlətin ərazi bütövlüyünü və ya siyasi müstəqilliyini təhlükə altına almamalıdır; ç) əsas insan hüquqlarına, eləcə də diplomatik və konsul agentlərinin toxunulmazlığına xələl gətirməməlidir.

Əks tədbirlər iki cür olur: 1) *fərdi tədbirlər* və 2) *kollektiv tədbirlər* (beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində). Kollektiv tədbirlərə aşağıdakıları misal göstərmək olar: dövlətin təşkilatda üzvlüyünün dayandırılması; dövlətin təşkilatdan çıxarılması, kollektiv silahlı tədbirlər və s.).

7. Beynəlxalq hüquqla qadağan olunmayan əməllərə görə dövlətlərin məsuliyyəti

Yuxarıda ümumi prinsip kimi qeyd etdik ki, dövlətlərin məsuliyyətinin yeganə faktik əsası beynəlxalq hüquq pozuntusudur. Lakin xüsusi sazişlərlə dəqiq müəyyən edilmiş hallarda dövlətin üzərinə, onun beynəlxalq hüquqa zidd olmayan əməli nəticəsində başqa dövlətə (dövlətlərə) vurulmuş zərəri ödəmək vəzifəsi qoyula bilər. Beynəlxalq müqavilələrdə belə məsuliyyət, əsas etibarilə, yüksək təhlükə mənbəyi olan fəaliyyət növləri (məsələn, kosmik fəaliyyət, atom enerjisindən istifadə və s.) ilə əlaqədar nəzərdə tutulur.

Beynəlxalq hüquqla qadağan olunmayan əməllərə görə dövlətlərin məsuliyyətinə dair xüsusi konvensiya layihəsi üzərində çalışan BMT Beynəlxalq hüquq komissiyası vurğulamışdı ki, ətraf mühitə zərər, əsasən, beynəlxalq hüquqa zidd olmayan əməllərlə vurulur.

Göstərilən hallarda dövlət *mütləq məsuliyyət* daşıyır: dövlətin əməli nəticəsində – bu əməl həmin dövlətin beynəlxalq öhdəliklərinə uyğun olsa da – əgər başqa dövlətlərə zərər dəymişsə, o, bu zərəri ödəməyə borcludur. Məsələn, Kosmik obyektlərin vurduğu zərəərə görə beynəlxalq məsuliyyət haqqında 1972-ci il Konvensiyasının 11-ci maddəsində dövlətlərin mütləq məsuliyyəti nəzərdə tutulmuşdur. Həmin maddəyə görə, kosmik obyekt buraxan dövlət bu obyektə «yerin səthində və ya uçuşda olan hava gəmisinə vurulan zərərin müqabilində kompensasiya ödəməyə görə mütləq məsuliyyət daşıyır».

Beynəlxalq-hüquqi məsuliyyətin bu xüsusi növü, qeyd edildiyi kimi, yalnız müqavilə hüququna söykənir və hər hansı bir müqavilədə nəzərdə tutulmamış bütün digər hallara tətbiq oluna bilməz.

8. Beynəlxalq təşkilatların məsuliyyəti

Bir sıra mövcud beynəlxalq müqavilələrdə beynəlxalq təşkilatların məsuliyyəti haqqında müvafiq müddəalar təsbit olunmuşdur.

Məsələn, Kosmos haqqında 1967-ci il müqaviləsinə əsasən, kosmik fəaliyyət həyata keçirən beynəlxalq təşkilat bu fəaliyyət nəticəsində vurulan zərəərə görə məsuliyyət daşıyır. Kosmik obyektlərin vurduğu zərəərə görə beynəlxalq məsuliyyət haqqında 1972-ci il Konvensiyasında nəzərdə tutulmuşdur ki, kosmik obyektin buraxılmasını həyata keçirən və ya təşkil edən beynəlxalq təşkilat bu obyektin vurduğu istənilən zərəərə görə məsuliyyət daşıyır.

Beynəlxalq təşkilatların məsuliyyəti onların orqanlarının və ya vəzifəli şəxslərinin əməlləri nəticəsində dövlətlərə, digər beynəlxalq təşkilatlara və fiziki şəxslərə vurulan zərəərə görə ortaya çıxır.

Beynəlxalq təşkilat həm maddi, həm də qeyri-maddi məsuliyyət daşıya bilər. Maddi məsuliyyətə gəlincə, beynəlxalq təşkilatların vəsaiti üzv-dövlətlərin üzvlük haqqından təşkil olunduğundan, ödənilməli olan pul məbləği, əsasən, beynəlxalq təşkilat ilə üzv-dövlətlər arasında bölünür.

Qeyd edək ki, problemin böyük əhəmiyyətini nəzərə alaraq, BMT Beynəlxalq hüquq komissiyası hazırda beynəlxalq təşkilatların məsuliyyəti ilə bağlı layihə üzərində işləyir.

XXIV FƏSİL

BEYNƏLXALQ MÜBAHİSƏLƏRİN NİZAMA SALINMASININ DİNC VASİTƏLƏRİ

1. Dinc vasitələrin anlayışı və sistemi

Beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərindən biri olan beynəlxalq mübahisələrin dinc yolla həll olunması prinsipinin normativ məzmununu və əhəmiyyətini yuxarıda biz geniş açıqlamışdıq. Göstərmişdik ki, aralarında ortaya çıxan mübahisələri nizamlamaq üçün dövlətlər onların ixtiyarında olan dinc vasitələrin hər hansı birindən istifadə edə bilirlər. Dinc vasitələrin tam olmayan siyahısı BMT Nizamnaməsinin 33-cü maddəsində öz əksini tapmışdır: danışıqlar, müayinə, vasitəçilik, barışdırma, arbitraj, məhkəmə araşdırması, regional orqan və ya sazişlərə müraciət. Göstərilən siyahıya «xeyirxah xidmətlər» daxil edilmişdir; «müayinə» termininin əvəzinə isə hazırda «araşdırma» («təhqiqat») işlədilir.

Beynəlxalq mübahisələrin nizama salınmasının dinc vasitələrini *iki növə* ayırmaq olar:

- 1) *diplomatik vasitələr*;
- 2) *məhkəmə vasitələri*.

İkinci növə beynəlxalq arbitraj və Beynəlxalq məhkəmə daxildir; bu halda beynəlxalq mübahisələri qərəzsiz üçüncü tərəf beynəlxalq hüququ əsas götürməklə həll edir və onun çıxardığı qərar mübahisənin tərəfləri üçün məcburidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, bütün dinc vasitələr çox zaman bir yerdə tətbiq olunur.

2. Danışıqlar

Beynəlxalq mübahisələrin dinc yolla həll olunmasının ən sadə, ən geniş yayılmış və ən çox üstünlük verilən vasitəsi birbaşa danışıqlardır. Çox zaman, ortaya çıxacaq mübahisələrin məhz danışıqlar vasitəsilə nizama salınması dövlətlər tərəfindən razılaşdırılır və müvafiq olaraq ikitərəfli və ya çoxtərəfli müqavilələrdə təsbit edilir.

Danışıqlar mübahisələrin nizama salınmasının başlıca diplomatik vasitəsi sayılır. Bu halda mübahisənin tərəflərinin siyasi, iqtisadi və sosial mülahizələri ön plana çəkilir. Doğrudur, birbaşa danışıqlarda beynəlxalq hüquq da əhəmiyyətli rol oynayır.

Bəzi müqavilələrdə nəzərdə tutulur ki, mübahisənin tərəfləri arasında birbaşa danışıqlar bir nəticə verməyə, tərəflərdən biri mübahisəni BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsinə və ya arbitraj məhkəməsinə verə bilər. Tərəflərin mübahisənin həllini üçüncü tərəfə etibar etmək istəməməsi danışıqlardan daha səmərəli istifadə olunmasını şərtləndirir.

Birbaşa danışıqlara başlamış dövlət bu danışıqları vicdanla aparmağa borcludur.

3. Xeyirxah xidmətlər və vasitəçilik

Xeyirxah xidmətlər və vasitəçilik çox zaman danışıqlarla bir zamanda tətbiq olunan vasitədir. Xeyirxah xidmətlər, əsasən, tərəflər arasında birbaşa danışıqları təmin edir və onun başlanması üçün imkan açır. Xeyirxah xidmətlər və vasitəçilik təklif edən şəxs və ya dövlətə mübahisənin hər iki tərəfinin etibarı olur. Vasitəçi mübahisənin hər iki tərəfinin bəyəndiyi və danışıqlarda bilavasitə iştirak edən şəxsdir. Onun əsas vəzifəsi ondan ibarətdir ki, mübahisənin nizama salınmasının şərtlərini tərəflərə təklif edir və bir-birinə zidd iki mövqe arasında kompromisə nail olunmasına səy göstərir. Son illərdə, BMT-nin Baş Katibi müxtəlif situasiyalarda

öz xeyirxah xidmətlərini təklif etmişdir və bəzi hallarda bu missiyanı davam etdirərək vasitəçi kimi də çıxış etmişdir. Misal üçün, SSRİ, Pakistan və Əfqanıstan arasında mübahisənin nizama salınmasını göstərmək olar. Keçmiş Yuqoslaviya ərazisindəki münacişlərlə bağlı Avropa İttifaqının və Birləşmiş Millətlər Təşkilatının «sülh elçiləri» də eyni missiyanı yerinə yetirmişlər.

4. Araşdırma (təhqiqat)

Araşdırma komissiyalarından dövlətlər arasındakı mübahisənin faktik əsasını müəyyən etmək üçün istifadə olunur. Bu zaman mübahisənin tərəfi olan dövlətlər məsələni qərəzsiz quruma vermək haqqında razılığa gəlirlər; bu qurumun vəzifəsi zəruri faktların obyektiv müəyyən edilməsindən ibarət olur. Bundan sonra isə tərəflər bu faktların əsasında mübahisəni nizamlamaq barədə danışıqlara başlayırlar. Qeyd etmək lazımdır ki, mübahisənin tərəfləri araşdırma komissiyalarının ortaya çıxardığı nəticələrlə bağlı deyillər. Mövcud beynəlxalq hüquq sistemində faktların müəyyən edilməsi üzrə məcburi mexanizmlərin olmadığı bir şəraitdə araşdırma komissiyalarının rolu çox böyükdür.

5. Barışdırma

Barışdırma beynəlxalq mübahisələrinin həllinin elə bir vasitəsidir ki, bu zaman mübahisə üçüncü tərəfə – vəzifəsi mübahisənin nizamlanması üçün təkliflər vermək və məruzə təqdim etməkdən ibarət olan komissiya və ya komitəyə verilir. Barışdırma komissiyaları araşdırma komissiyalarından onunla fərqlənir ki, ikincilərin vəzifəsinə konkret təkliflər vermək daxil deyildir. Bu mənada barışdırma arbitraja yaxındır. Lakin onların arasında çox mühüm bir fərq mövcuddur. Bir qayda olaraq, barışdırma komissiyalarının məruzələri tərəflər üçün hüquqi cəhətdən məcburi deyildir. Barış-

dırma komissiyasının məruzəsi və təklif etdiyi nizamlaşma variantı gələcək danışıqlar üçün əsas rolunu oynaya bilər. Barışdırma bu baxımdan araşdırma ilə arbitraj arasında orta mövqə tutur.

Barışdırma komissiyaları *Mübahisələrin dinc yolla nizamlanması haqqında 1899-cu və 1907-ci il Haaqa Kovensiyaları* ilə və *Mübahisələrin dinc yolla nizamlanması haqqında 1928-ci il Ümumi aktı* ilə müəyyən edilmişdir. Misal kimi, dəniz sularının delimitasiyası üzrə Yan Meyen Barışdırma Komissiyasını (İslandiya/Norveç) göstərmək olar. Dəniz hüququ üzrə 1982-ci il BMT Konvensiyasında müvafiq mübahisələrin nizamlanması proseduru kimi barışdırma komissiyaları nəzərdə tutulmuşdur.

6. BMT çərçivəsində mübahisələrin nizamlaşması

Birləşmiş Millətlər Təşkilatı sistemində beynəlxalq mübahisələrin nizamlaşması üçün müxtəlif mexanizmlər və prosedurlar mövcuddur. Biz yuxarıda BMT-nin Baş Katibinin «xeyrixah xidmətlərindən» bəhs etdik. Aşağıda geniş şərh olunacaq BMT Beynəlxalq Məhkəməsi də bu mexanizmlər sırasındadır.

BMT-nin Baş Məclisi beynəlxalq mübahisələrin nizamlaşması istiqamətində tövsiyələr etməklə bağlı geniş səlahiyyətlərə malikdir. Sülhə təhlükə və ya sülhün pozulması hallarında Təhlükəsizlik Şurasının öncül mövqeyini nəzərə almaqla, Baş Məclis, «mənsəyindən asılı olmayaraq, ümumi əmin-amanlığı və millətlər arasındakı dostluq münasibətlərini poza bilən hər hansı situasiyanın dinc yolla nizamlanması üçün tədbirlər tövsiyə edə bilər».

Baş Məclisin əksər qətnamələri kimi, bu cür tövsiyələr də hüquqi cəhətdən məcburi deyildir. Ona görə də Baş Məclis tərəflərə mübahisənin hər hansı həllini zorla qəbul etdirə bilməz. Baş Məclis siyasi orqan olduğuna görə, hər hansı situasiya və ya mübahisə ilə bağlı aparılan müzakirələrdə və təklif olunan tədbirlərdə beynəlxalq hüquq yox, siyasi mülahizələr əsas rol oynayır.

Məlumdur ki, Namibiya probleminin həllinə Baş Məclis mü-
hüm töhfə vermişdir. Onun İran-İraq münaqişəsində BMT Baş
Katibinin söylərini dəstəkləməsi də əhəmiyyətli olmuşdur.

BMT-nin Nizamnaməsinin VI fəslinə («Mübahisələrin dinc
yolla həll olunması») əsasən, Təhlükəsizlik Şurası beynəlxalq
mübahisələrin həlli ilə bağlı müxtəlif səlahiyyətlərə malikdir. Bi-
rincisi, əgər digər dinc vasitələrin tətbiqi bir nəticə verməmişsə,
beynəlxalq sülhə və təhlükəsizliyə qorxu yarada biləcək müba-
hisənin tərəfləri onu Təhlükəsizlik Şurasına verməlidirlər. İkincisi,
BMT-nin istənilən üzvü və ya üzvü olmayan dövlət, mübahisənin
tərəflərinin razılığı olmadan, həmin mübahisəni, onun beynəlxalq
sülhün və təhlükəsizliyin qorunub saxlanması üçün təhlükə törədə-
cəyini müəyyən etmək üçün Təhlükəsizlik Şurasına verə bilər. Bu
hər iki halda, Təhlükəsizlik Şurası müvafiq nizamlaşdırma proseduru və
ya metodlarını tövsiyə edə bilər. Sülhə təhlükə, sülhün pozulması
və ya təcavüz aktı ilə bağlı hallarda (Bosniyada olduğu kimi)
Təhlükəsizlik Şurası mübahisənin həllini məcburən qəbul edə
bilir. Qeyd etmək lazımdır ki, Təhlükəsizlik Şurası siyasi orqandır.
Onun əsas vəzifəsi sülhü qorumaqdır, hüququ qorumaq deyil;
bunlar isə heç də həmişə üst-üstə düşmür. Təhlükəsizlik Şurası,
əsas etibarilə, siyasi mübahisələrlə məşğul olur, hüquqi müba-
hisələrə gəldikdə isə, BMT Nizamnaməsinin 36-cı maddəsinin 3-cü
bəndinə əsasən, o, nəzərə alınmalıdır ki, tərəflər bu cür mübahisə-
ləri, ümumi qayda olaraq, Beynəlxalq Məhkəməyə verməlidirlər.
Doğrudur, bir çox mübahisələrdə siyasi və hüquqi aspektləri bir-
birindən ayırmaq çətin olur və Təhlükəsizlik Şurası müvafiq hesab
etdiyi hallarda bu mübahisələrin həlli üçün əsas məsuliyyəti öz
üzərinə götürür və konkret tədbirlər görür.

BMT-nin ixtisaslaşmış təsisatları da dövlətlər arasındakı mü-
bahisələrin həll olunmasında yardımçı ola bilər. Bu təşkilatlar
BMT-nin Baş Məclisi kimi, əsas etibarilə, mübahisələrin ni-
zamlanması istiqamətində forum rolunu oynayır. Xüsusən, Beynəlxalq
Əmək Təşkilatının, Ümumdünya Ticarət Təşkilatının, Bey-
nəlxalq Valyuta Fondunun və Beynəlxalq Mülki Aviasiya Təşkilatı-
nın bu yönümdə fəaliyyəti əhəmiyyətlidir.

7. ATƏT çərçivəsində mübahisələrin nizamlanması

Beynəlxalq mübahisələrin dinc vasitələrlə həll olunması prinsipi ATƏT-in fəaliyyətinin əsasında dayanan fundamental prinsiplərdən biridir. Bu prinsip ATƏT-in (1994-cü ilə qədər – ATƏM-in) bütün əsas sənədlərində öz dolğun və birmənalı ifadəsini tapmışdır. Bu prinsipin həyata keçirilməsi istiqamətində ATƏT çərçivəsində xüsusi prosedur və mexanizmlərin yaradılmasını nəzərdə tutan bir neçə mühüm sənəd qəbul olunmuşdur. Onlardan biri «Mübahisələrin nizamlanması prinsipləri və ATƏM-in mübahisələrin dinc nizamlanması üzrə prosedur müddəaları»dır (Valetta, 8 fevral 1991-ci il). Sənədə müvafiq olaraq, Mübahisələrin nizamlanması üzrə xüsusi ATƏM Mexanizmi təsis olunur. Mexanizm dövlətlərə mübahisənin nizamlanmasının optimal prosedurları ilə bağlı tövsiyələr verir; uğur əldə edilmədikdə, Mexanizm, tərəflərdən birinin tələbi ilə, mübahisənin mahiyyəti üzrə məsləhətlər verə bilər. Mexanizm tərəfindən işin araşdırılması, tövsiyə və məsləhətlər verilməsi konfidensial xarakter daşıyır.

Daha bir mühüm sənəd «Mübahisələrin dinc nizamlanması üzrə ATƏM Müşavirəsinin nəticələri» (Cenevrə, 12-23 oktyabr 1992-ci il) adlanır. Bu sənəd vasitəsilə ATƏT-in dinc nizamlama mexanizmi daha təkmil sistem şəklinə salınmışdır. Həmin sistem dörd ünsürdən ibarətdir: 1) Mübahisələrin nizamlanması üzrə ATƏM Mexanizmi; 2) ATƏM çərçivəsində barışdırma və arbitraja dair Konvensiya; 3) Barışdırma üzrə Komissiya və 4) Direktiv barışdırma haqqında Müddəalar.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu prosedur və mexanizmlərin praktik əhəmiyyəti olduqca azdır. Ciddi mübahisə və ya situasiyaların həlli üçün onlar kifayət qədər səmərəli deyildir. Azərbaycan və Ermənistan arasında uzun müddət davam edən münaqişənin ATƏT çərçivəsində nizamlanması prosesi yaxşı məlumdur.

8. Beynəlxalq arbitraj

Arbitraj beynəlxalq mübahisələrin həllinin mühüm və geniş tətbiq olunan vasitələrindən biridir. Arbitraj mübahisənin diplomatik yox, məhkəmə həllidir.

Beynəlxalq mübahisələrin həllinin bütün dinc vasitələri kimi, arbitraj da könüllüdür. Mübahisənin tərəfi olan dövlətlər qabaqcadan buna razılıq verməlidirlər. Bu razılıq ya ad hoc əsasda (*Qvineya/Qvineya Bisau dəniz delimitasiyası işində olduğu kimi*), ya da xüsusi təsis olunmuş mexanizmlə (məsələn, *Daimi arbitraj məhkəməsi*) verilə bilər. Daimi arbitraj məhkəməsi *Dinc nizamlama haqqında 1899-cu və 1907-ci il Haaqa Konvensiyaları* əsasında yaradılmışdır. Lakin praktikada çox az hallarda istifadə olunmuşdur.

Mühüm bir məqamı qeyd etmək lazımdır ki, arbitraj mühakiməsi təkcə dövlətlər arasındakı mübahisələrin həlli ilə məhdudlaşmır. BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsindən fərqli olaraq, arbitraj dövlətlərlə beynəlxalq-hüquqi subyektliyə malik olan digər qurumlar arasında yaranan mübahisələri də həll edir. Məsələn, yuxarıda adını çəkdiyimiz *İnvestisiya mübahisələrinin həlli üzrə Beynəlxalq Mərkəz* dövlətlər və transmilli korporasiyalar arasındakı mübahisələri həll edir.

Beynəlxalq arbitraj aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir:

1. *Hüquqi mübahisənin* həlli üçün mexanizmdir. Bu o deməkdir ki, arbitraj tərəflərin beynəlxalq hüquqdan irəli gələn hüquq və vəzifələrini əsas tutur və mübahisənin həllinə bu hüququn işin faktlarına tətbiq edilməsi ilə nail olur. BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsi kimi, arbitraj üçün də beynəlxalq hüquq məsələləri əsasdır.

2. Bir qayda olaraq, arbitraj məhkəməsinin qərarları tərəflər üçün hüquqi cəhətdən məcburidir. Öz mübahisələrini arbitraja etibar etmiş tərəflər onun çıxardığı hər bir qərarı yerinə yetirməyə borcludurlar. Çox nadir hallarda tərəflər qabaqcadan razılaşa bilər ki, çıxarılan qərar məcburi xarakter daşımayacaqdır.

3. Arbitraj mühakiməsi icraatında tərəflər arbitrləri özləri seçə bilər. BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsinə verilən mübahisələrdən fərqli olaraq, arbitraj məhkəməsinə çıxan tərəflər həm məhkəmə

heyətinin tərkibi, həm də prosesin özü ilə bağlı birbaşa nəzarət imkanına malikdirlər. Bu cür təyin olunmuş məhkəmə heyəti, əlbəttə ki, tərəflərin etibarını qazanmış olur və bu, həm də onun çıxardığı qərarın gücünə müsbət təsir göstərir. Adətən, bu heyətdə hər tərəfdən bərabər sayda arbitr və bir əlavə, «neytral» arbitr olur. Lakin mübahisənin həlli üçün tərəflər bir arbitr də təyin edə bilirlər. Arbitraj məhkəməsinin heyətinə BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsinin hakimi (*Qvineya/Qvineya Bisau işi*), xarici dövlətin hakimi (Tinoko arbitrajı (1923)) və ya hüquqşünas olmayan ekspert də (*Kanada-Fransa Dəniz Delimitasiyası arbitrajı* (1992)) götürülə bilər.

Beynəlxalq arbitraj beynəlxalq mübahisələrin nizamlanmasına və habelə beynəlxalq hüququn inkişafına böyük töhfə vermişdir.

Məsələn, ABŞ-Meksika İddialar Komissiyasının (1926) qərarları beynəlxalq məsuliyyət institutunun inkişafına, *Palmas adası işi* (1928) ərazinin əldə edilməsi məsələlərinin beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsinə, ABŞ-İran İddialar Tribunalı xarici mülkiyyətin ekspropriasiyası ilə bağlı məsələlərin həllinə əhəmiyyətli təsir göstərmişdir.

Nəhayət, qeyd edək ki, hər hansı arbitraj məhkəməsinin çıxardığı qərara BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsi yenidən baxa bilər.

Belə bir iş – *Seneqal/Qvineya Bisau Arbitraj qərarı haqqında iş* 1992-ci ildə Beynəlxalq Məhkəməyə təqdim olunmuşdur. Qvineya-Bisau onunla Seneqal arasındakı mübahisə ilə bağlı bundan əvvəl çıxarılmış arbitraj məhkəməsinin qərarını qanunsuz hesab edirdi. Lakin Beynəlxalq Məhkəmə qeyd etdi ki, onun funksiyası arbitraj qərarından verilmiş apellyasiyaya baxmaq deyil; o, yalnız prosedür məsələlərinə əməl olunmasını yoxlaya bilər. Beynəlxalq məhkəmə işə mahiyyəti üzrə baxa bilməz; o, yalnız çıxarılmış arbitraj qərarının qanuniliyinə öz münasibətini bildirə bilər.

9. BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsi

Məhkəmənin tərkibi. Belə bir təsəvvür yarana bilər ki, BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsi dövlətlər arasında olan mübahisələri həll etmək üçün əsas vasitədir. Bu, əlbəttə ki, belə deyildir; təkcə bir faktı

qeyd etmək kifayətdir ki, hər il yalnız dörd və ya beş iş Məhkəməyə təqdim olunur. Digər tərəfdən, çox az hallarda istifadə olunan Daimi arbitraj məhkəməsindən başqa, beynəlxalq mübahisələri həll etmək üçün yeganə universal və daimi məhkəmə orqanıdır. 3-cü fəsilə biz göstərmişdik ki, Beynəlxalq Məhkəmə beynəlxalq hüququn inkişafına əhəmiyyətli töhfə vermişdir.

Məhkəmə Baş Məclis və Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən seçilən müxtəlif dövlətlərin vətəndaşı olan on beş hakimdən ibarətdir. Hakimliyə namizədlər Daimi arbitraj məhkəməsinin milli qrupları tərəfindən irəli sürülür. Bundan əlavə, mübahisənin hər bir tərəfi, əgər Məhkəmənin tərkibində onun vətəndaşı yoxdursa, həmin mübahisənin həlli müddətinə ad hoc hakim təyin edə bilər.

Məhkəmənin tərkibi «dünyanın əsas hüquqi sistemlərini təmsil etməlidir». Hakimlər yüksək əxlaqi keyfiyyətlərə malik olmalı, ya öz ölkələrində ən yüksək məhkəmə vəzifələrinə təyin edilməsi üçün irəli sürülən tələblərə cavab verməli, ya da beynəlxalq hüquq sahəsində tanınmış nüfuzlu hüquqşünas olmalıdırlar» (Beynəlxalq Məhkəmənin Statutunun 2-ci maddəsi).

1982-ci ilə qədər Beynəlxalq Məhkəmə işlərə tam tərkibdə baxırdı. Sonralar isə Men körfəzi haqqında işdən başlayaraq, Məhkəmənin Statutunun 26-cı maddəsinə uyğun olaraq, mübahisələr baxılmaq üçün üç və ya daha çox hakimdən ibarət Palataya təqdim olunmağa başladı.

Sərhəd mübahisəsi haqqında (Burkina Faso (Mali), *Quru və dəniz sərhədləri haqqında* (Salvador/Honduras), *Elettronica Sicula* (ABŞ/İtaliya) və digər işlərə məhz kiçik tərkibdə Palata baxmışdır.

Məhkəməyə müraciət etmək imkanı. Beynəlxalq Məhkəmə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının əsas orqanlarından biridir və onun Statutu BMT-nin Nizamnaməsinin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının bütün üzvləri ipso facto Statutun iştirakçılarıdır və ona görə də müəyyən mübahisənin həlli üçün Məhkəməyə müraciət edə bilərlər (Statutun 35-ci maddəsi). BMT-nin üzvü olmayan dövlətlər də Statutun iştirakçısı ola bilər; Statutun iştirakçısı olmayan dövlətlər isə Təhlükəsizlik Şurasının müəyyən etdiyi şərtlərlə Məhkəməyə müraciət edə bilərlər (35-ci maddənin 2-ci hissəsi); məsələn, 1949-cu ildə Albaniya ilə (*Korfu kanalı işi*) və 1988-ci ildə

Nauru ilə belə olmuşdu. Lakin arbitrajdan fərqli olaraq, «yalnız dövlətlər Məhkəmə qarşısındakı işlərin tərəfi ola bilər» (Statutun 34-cü maddəsi). Doğrudur, BMT-nin Baş Məclisi, Təhlükəsizlik Şurası, Beynəlxalq atom enerjisi agentliyi (MAQATE), habelə Ümumdünya Poçt İttifaqından başqa, bütün ixtisaslaşmış təsisatlar Məhkəmədən məsləhət xarakterli rəy verməyi xahiş edə bilər. Qeyd edilməlidir ki, Məhkəməyə müraciət edə bilmək məsələsi yurisdiksiya məsələsindən tamamilə ayrılır. Əgər dövlət Statutun iştirakçısıdırsa və ya Baş Məclis və Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən müəyyən olunmuş şərtləri başqa cür yerinə yetirmişsə, o halda potensial baxımdan bu dövlətin istənilən mübahisəni Məhkəməyə vermək imkanı vardır. Məhkəmənin ona təqdim olunmuş konkret mübahisəni həll edə bilib-bilməməsi isə daha bir məsələdən – həmin mübahisənin bütün tərəflərinin Məhkəmənin yurisdiksiyasını qəbul edib-etməməsindən asılıdır. Statuta tək-cə imza atılması hələ Məhkəməyə yurisdiksiya vermir; dövlət Məhkəmənin yurisdiksiyasını ayrıca tanımalıdır.

Mübahisə ilə bağlı işlərin məhkəmənin icraatına qəbul edilməsi. Məhkəmə öz yurisdiksiyasını həyata keçirməkdən qabaq ona təqdim olunmuş mübahisə *məqbul hesab olunmalıdır*, yəni icraata götürülmüş elan olunmalıdır. Müəyyən hallarda Məhkəmə öz yurisdiksiyasını həyata keçirməkdən imtina edə bilər. İş öz icraatına götürmək üçün Məhkəmə: birincisi, mübahisənin *hüquqi mübahisə* olduğunu müəyyən etməlidir, yəni əmin olmalıdır ki, mübahisə beynəlxalq hüququn prinsip və normaları tətbiq olunmaqla həll edilə bilər; ikincisi, Məhkəmə müəyyən etməlidir ki, onun bu işə baxmaq üçün yurisdiksiyası vardır.

Mübahisənin «siyasi nəticələr» doğurması (bax: *Cənub-qərbi Afrika işi (ilk etirazlar mərhələsi, 1962-ci il)*, «siyasi» aspektləri olması (bax: *Nikaraqua/Honduras işi*), Təhlükəsizlik Şurasının həmin mübahisənin başqa bir aspekti ilə məşğul olması (*Nikaraqua işi*) onun hüquqi mübahisə olmasına heç də xələl gətirmir. Lakin əgər bütünlükdə mübahisə ilə bağlı Təhlükəsizlik Şurası BMT Nizamnaməsi əsasında müvafiq konkret tədbirlər görmüşsə, Məhkəmə yurisdiksiyasını həyata keçirməkdən boyun qaçırmalıdır (bax: *Lokerbi işi* – Liviya/Böyük Britaniya, 1992-ci il).

Müvəqqəti müdafiə tədbirləri. Məhkəmənin Statutunun 41-ci maddəsinə görə, yurisdiksiya məsələsini həll etməzdən qabaq, Məhkəmə «tərəflərdən hər hansı birinin müvafiq hüquqlarını qoruyub saxlamaq üçün görülməli olan istənilən müvəqqəti xarakterli tədbirləri göstərə bilər». Məhkəmənin verdiyi bu cür göstərişlər məcburi qüvvəyə malik deyildir. Məhkəmənin müvəqqəti tədbirlər göstərməsi o prinsipə əsaslanır ki, Məhkəmə tərəfindən mübahisəyə baxılana qədər, tərəflərdən birinin mübahisənin mahiyyətinə toxunan istənilən hərəkəti mübahisənin digər tərəfinə münasibətdə onun hüquqi mövqeyini yaxşılaşdırma bilməz. Əksər işlərdə Məhkəmə müvəqqəti müdafiə tədbirləri göstərməkdən imtina etmişdir (*Nüvə sınaqları haqqında iş* (1973-cü il), *Tehran girovları haqqında iş* (ABŞ/İran – 1980-ci il), *Lokerbi işi*, *Yaşıl Zolaq işi* (Finlandiya/Danimarka; 1992-ci il) və b. Lakin 1993-cü ildə *Bosniya və Herseqovina/Yuqoslaviya işində* Məhkəmə göstərmişdi ki, Yuqoslaviya Bosniya və Herseqovinaya qarşı soyqırım aktları törətməkdən çəkinməlidir.

Beynəlxalq Məhkəmənin yurisdiksiyası. Yuxarıda qeyd etmişdik ki, dövlət öz beynəlxalq mübahisəsini həll etməyə, – xüsusilə üçüncü tərəfin vasitəsilə, – məcbur edilə bilməz. Bu o deməkdir ki, Beynəlxalq Məhkəmənin mübahisə ilə bağlı işlərdə yurisdiksiyası dövlətlərin razılığından asılıdır.

Hər hansı üçüncü dövlətin beynəlxalq öhdəlikləri iki dövlət – iddiaçı və cavabdeh arasındakı mübahisənin predmeti ilə sıx bağlıdırsa, Məhkəmə həmin üçüncü dövlətin də razılığı olmadan bu mübahisəyə baxa bilməz.

Bu, məşhur *Şərqi Timor işindən* (1995-ci il) aydın görünür. İşin mahiyyəti belə olmuşdu. 1991-ci ildə Portuqaliya Avstraliyanın əleyhinə Beynəlxalq Məhkəməyə iddia ilə müraciət etmişdi. İddiada, Avstraliyanın 1989-cu ildə İndoneziya ilə bağladığı və Şərqi Timor ilə (İndoneziyanın işğal etdiyi, qabaqlar Portuqaliyanın müstəmləkəsi olmuş ərazi) Avstraliyanın şimal sahili arasında yerləşən kontinental şelfin birgə istismarını nəzərdə tutan müqavilə qanunsuz hesab edilirdi. Portuqaliya formal olaraq Şərqi Timoru idarə edən hakimiyyət kimi israr edirdi ki, Avstraliya birgə istismar haqqında müqaviləni İndoneziya ilə yox, məhz onunla bağlamalıydı. Öz ərizəsində Portuqaliya göstərirdi ki, Şərqi Timor

– öz-özünü idarə etməyən ərazidir və onun xalqı öz müqəddəratını təyin etmək hüququnu həyata keçirə bilməmişdir. Buna görə də 1975-ci ildən İndoneziyanın bu ərazidə olması hüquqa ziddir və xalqın öz müqəddəratını təyin etmək hüququna qarşı yönəlmişdir. İndoneziya ilə belə bir müqavilə bağlamaqla, Avstraliya Şərqi Timorun öz müqəddəratını təyin etmək hüququna hörmət etmək öhdəliyini (bu, erga omnes öhdəlikdir) pozmuşdur. Beynəlxalq Məhkəmə Portuqaliyanın o mövqeyi ilə razılaşdı ki, Şərqi Timor – öz-özünü idarə etməyən ərazidir və öz müqəddəratını təyin etmək hüququ erga omnes xarakteri olan hüquqdur. Lakin Məhkəmə mübahisə üzrə qərar çıxarmaqdan boyun qaçırdı. Məhkəmənin fikrinə, Avstraliyanın davranışını qiymətləndirməzdən qabaq, İndoneziyanın Şərqi Timora sahib olmasının hüququayğunluğu məsələsinə baxmaq lazımdır; başqa sözlə, Məhkəmənin qarşısındakı mübahisənin predmeti İndoneziyanın göstərilən ərazidə olmasının hüququayğunluğu məsələsidir; bu mübahisə isə İndoneziyanın razılığı olmadan (Beynəlxalq Məhkəmənin yurisdiksiyasını qəbul etmədiyinə görə) həll edilə bilməz.

Beynəlxalq Məhkəmənin yurisdiksiyasına razılığı dövlət müxtəlif yollarla verə bilər.

1. *Ad hoc razılıq.*

Statutun 36-cı maddəsinin 1-ci hissəsində deyilir ki, Məhkəmə «tərəflərin ona təqdim etdiyi bütün işlər» üzərində yurisdiksiyaya malikdir. Məhkəmənin yurisdiksiyasına ad hoc razılıq konkret mübahisə ilə bağlı tərəflərin aydın ifadə olunmuş razılıq formasıdır. Ad hoc razılığın klassik metodu tərəflərin konkret məsələnin Məhkəməyə verilməsi haqqında xüsusi razılaşmasıdır (buna kompromis deyilir). (Məsələn, *Salvador/Honduras işi*, 1987-ci il; *Slovakiya/Macaristan (Qabçikovo-Nagimaroş işi*, 1997-ci il).

2. *Post hoc razılıq (forum prorogatum).*

Bəzən belə olur ki, Məhkəmə bir dövlətin birtərəfli ərizəsinə baxarkən, «cavabdeh» dövlət birbaşa və ya dolaylı yolla Məhkəmənin bu işə baxmasına öz razılığını bildirir. Buna post hoc razılıq deyilir. Məsələn, *Korfu kanalı işində* (1949-cu il) Böyük Britaniyanın Məhkəməyə ərizəsindən sonra Albaniya məktub vasitəsilə öz razılığını bildirmişdi.

3. *Ante hoc razılıq – müqavilələr vasitəsilə.*

Statutun 36-cı maddəsinin 1-ci hissəsinə görə, Məhkəmə qüvvədə olan müqavilələrdə xüsusi olaraq nəzərdə tutulmuş bütün məsələlər üzərində yurisdiksiyaya malikdir. Bir sıra çoxtərəfli və ikitərəfli müqavilələrə onların predmeti üzrə Beynəlxalq Məhkəməyə qabaqcadan yurisdiksiya verən müddəalar daxil edilmişdir. Müəyyən mənada bu, «məcburi» yurisdiksiyanın bir formasıdır. Dövlət əgər bu yurisdiksiya müddəasını qəbul etmişsə və ona qeyd-şərt etməmişsə, müqavilənin tətbiqi və ya təfsiri ilə bağlı mübahisə ortaya çıxdıqda, digər iştirakçı dövlətin iddia ərizəsi əsasında Məhkəmənin yurisdiksiyasına tabel olmalıdır. Məsələn, *Bosniya və Herseqovina/Yuqoslaviya işi* Soyqırım cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında Konvensiyanın IX maddəsi əsasında Məhkəməyə verilmişdi.

4. *Ante hoc razılıq – xüsusi bəyanat vasitəsilə.*

Statutun 36-cı maddəsinin 2-ci hissəsinə görə, dövlətlər qabaqcadan Məhkəmənin yurisdiksiyasını tanıya bilər. Bu barədə dövlət *Qəbuletmə haqqında xüsusi bəyanat* qəbul edir və onu BMT-nin Baş Katibinə saxlanmağa verir. Bundan sonra hesab edilir ki, həmin dövlət, Beynəlxalq Məhkəmənin yurisdiksiyasını bu andan əvvəl və ya sonra qəbul etmiş bütün digər dövlətlərə münasibətdə Məhkəmənin məcburi yurisdiksiyasını tanımışdır. Bu, beynəlxalq məhkəmələr üçün səciyyəvi olan *seçmə sistem* adlanır (optional sistem). İndiyə qədər Beynəlxalq Məhkəmənin yurisdiksiyasını bu qaydada cəmi 60-dan çox dövlət (keçmiş sovet respublikalarından Estoniya və Gürcüstan) tanımışdır.

Məhkəmənin yurisdiksiyasını qəbul etmə haqqında bəyanat şərtsiz və müəyyən qeyd-şərtlə verilə bilər. Qeyd-şərtlər müxtəlif cür olur:

a) müəyyən məsələ ilə, məsələn, quru və ya dəniz sərhədləri ilə bağlı mübahisələrə Məhkəmə baxa bilməz (məsələn, Filippin öz kontinental şelfi ilə bağlı mümkün mübahisələri Məhkəmənin yurisdiksiyasından kənar saxlamışdır.).

b) *ratione temporis* qeyd-şərtlər – bəyanatda müəyyən müddət göstərilir ki, yalnız bu müddət ərzində Məhkəmə yurisdiksiyaya malik olur.

Bu müddət (3-5 il) hər dəfə yenidən təzələyə bilər (məsələn, Danimarka belə qeyd-şərt etmişdir).

c) «avtomatik» və ya «dövlətin öz mühakiməsinə əsaslanan» qeyd şərtlər.

Bəzi dövlətlər öz bəyanatlarında belə bir qeyd-şərt etmişlər ki, dövlətdaxili məsələlərdən irəli gələn mübahisələr məhkəmənin yurisdiksiyasına aid deyildir və üstəlik, dövlətdaxili məsələnin nə olduğunu dövlət hər bir halda özü müəyyən edəcəkdir. Məsələn, Fransa öz bəyanatında belə bir qeyd-şərt etmişdir ki, «Fransa Respublikası Hökumətinin özü başa düşdüyü kimi, əsas etibarilə, milli yurisdiksiya çərçivəsində olan məsələlərə aid bütün mübahisələr» Məhkəmənin yurisdiksiyasına tabe olmayacaqdır.

Bu cür qeyd-şərtlər birmənalı şəkildə qəbul edilə bilməz və haqlı olaraq bir sıra işlərdə ayrı-ayrı hakimlər tərəfindən qanunsuz və etibarsız hesab edilmişdir. Əsas kimi burada Statutun 36-cı maddəsinin 6-cı hissəsi göstərilir; burada deyilir ki, «Məhkəmə öz yurisdiksiyasının hədlərini özü müəyyən edir».

Məhkəmənin yurisdiksiyası ilə bağlı daha bir məsələni bilmək lazımdır. Statutun 62-ci və 63-cü maddələrinə uyğun olaraq, hər hansı üçüncü dövlət iki dövlət arasındakı icraata *müdaxilə* edə bilər. 63-cü maddəyə görə, üçüncü dövlət, əgər mübahisə onun iştirakçısı olduğu müqavilənin təfsiri ilə bağlıdırsa, məhkəmə icraatına müdaxilə etmək hüququna malikdir (məsələn, *Haya de la Torre işində* (1951-ci il) belə olmuşdu).

62-ci maddədə isə göstərilir ki, üçüncü dövlət, əgər onun Məhkəmə tərəfindən baxılan mübahisədə hüquqi xarakterli marağı varsa, müdaxilə etmək üçün *icazə istəyə bilər* (məsələn, *Quru, ada və dəniz sərhədləri mübahisəsi işində* (1992-ci il) Məhkəmə Nikaraqua dövlətinə, Salvador və Honduras arasındakı mübahisənin müəyyən aspektləri ilə bağlı müdaxilə etməyə icazə vermişdi).

İcraata müdaxilə etmək istəyən dövlət sübut etməlidir ki, konkret mübahisə onun hüquqi xarakterli marağına toxuna bilər. Üçüncü dövlətin müdaxiləsi mübahisənin tərəflərinin razılığından asılı deyildir. Bu barədə qərarı Məhkəmə özü çıxarır. Müdaxilə edən dövlət icraatın iştirakçısı olmur və Məhkəmənin son qərarı onun üçün məcburi deyildir.

Məhkəmənin məsləhət xarakterli rəyləri. BMT Nizamnaməsinin 96-cı maddəsinə və Beynəlxalq Məhkəmənin Statutunun IV fəslinə uyğun olaraq, Beynəlxalq Məhkəmə BMT Baş Məclisinin, Təhlükəsizlik Şurasının, İqtisadi və Sosial Şuranın, Beynəlxalq Atom Enerjisi Agentliyinin və ixtisaslaşmış təsisatların (Ümumdünya Poçt İttifaqından başqa) xahişi ilə istənilən hüquqi məsələ üzrə məsləhət xarakterli rəy verə bilər. Dövlətlər məsləhət xarakterli rəy xahiş edə bilməzlər, lakin onlar beynəlxalq orqan və ya təşkilatlarla yanaşı bu cür icraatda iştirak edə bilərlər. Məsləhət xarakterli rəylər hüquqi cəhətdən məcburi xarakter daşımır. Bununla belə, Beynəlxalq Məhkəmənin çıxardığı bir sıra məsləhət xarakterli rəylər beynəlxalq hüquq elmi və təcrübəsi üçün böyük əhəmiyyət daşıyır. Bunlar aşağıdakılardır: *Soyqırım cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında Konvensiyaya qeyd-şərtlər haqqında iş* (1951-ci il); *Birləşmiş Millətlərin müəyyən xərcləri haqqında iş* (1962-ci il); *Namibiya işi* (1971-ci il), *Qərbi Sahara işi* (1975-ci il), *Nüvə silahı ilə hədələməyin və onun tətbiqinin qanuniliyi haqqında iş* (1996-cı il).

BİRLƏŞMİŞ MİLLƏTLƏR TƏŞKİLATININ

NİZAMNAMƏSİ

BİZ, BİRLƏŞMİŞ MİLLƏTLƏRİN XALQLARI,

gələcək nəsilləri, həyatımızda iki dəfə bəşəriyyətə sözlə deyilə bil-məyən bəlalar gətirmiş müharibənin müsibətlərindən xilas etmək və

əsas insan hüquqlarına, insan şəxsiyyətinin ləyaqət və döyərinə, kişi və qadınların, böyük və kiçik millətlərin hüquq bərabərliyinə inamı yenidən təsdiq etmək və

ədalətin və müqavilələrdən və beynəlxalq hüququn digər mənbələ-rindən irəli gələn öhdəliklərə hörmətin bərqərar ola bildiyi şərait yaratmaq və

sosial tərəqqiyə və daha artıq azadlıq şəraitində daha yüksək yaşayış standartlarının olmasına yardım göstərmək,

VƏ BU MƏQSƏDLƏRLƏ

mehriban qonşular kimi səbirlilik nümayiş etdirmək və birlikdə, bir-biri ilə dinc yaşamaq və

beynəlxalq sülhü və təhlükəsizliyi qoruyub saxlamaq üçün öz gücü-müzü birləşdirmək və

prinsiplər qəbul etmək və metodlar müəyyənləşdirməklə, silahlı qüvvələrin ümumi mənafehdən başqa ayrı bir halda tətbiq olunmamasını təmin etmək və

bütün xalqların iqtisadi və sosial tərəqqisinə yardım göstərmək üçün beynəlxalq mexanizmdən istifadə etmək

ƏZMİNDƏ OLARAQ,

BU MƏQSƏDLƏRƏ NAİL OLMAQ ÜÇÜN ÖZ SƏYLƏRİMİZİ BİRLƏŞDİRMƏK QƏRARINA GƏLDİK.

Buna uyğun olaraq, bizim müvafiq hökumətlərimiz, San Fransisko şəhərində toplaşmış və özlərinin, yaxşı və lazımi formada olduğu müəyyən edilmiş səlahiyyətlərini təqdim etmiş nümayəndələr vasitəsilə, Bir-ləşmiş Millətlərin hazırkı Nizamnaməsinə razılıq verdik və bununla «Birləşmiş Millətlər» adlanmalı olan beynəlxalq təşkilat yaradırıq.

I FƏSİL MƏQSƏD VƏ PRİNSİPLƏR

Maddə 1

Birləşmiş Millətlərin aşağıdakı məqsədləri vardır:

1. Beynəlxalq sülhü və təhlükəsizliyi qoruyub saxlamaq və bu məqsədlə: sülhə təhlükənin qarşısını almaq və aradan qaldırmaq üçün və təcavüz aktlarını və digər sülhün pozulması hallarını yatırımaq üçün səmərəli kollektiv tədbirlər görmək və sülhün pozulmasına gətirib çıxara bilən beynəlxalq mübahisə və situasiyaların dinc vasitələrlə, ədalət və beynəlxalq hüquq prinsiplərinə uyğun olaraq nizamlanmasına və ya həll olunmasına müvəffəq olmaq;

2. Millətlər arasında, xalqların hüquq bərabərliyi və öz müqəddəratını təyin etməsi prinsipinə hörmət əsasında dostluq münasibətləri inkişaf etdirmək, universal sülhün möhkəmləndirilməsi üçün digər müvafiq tədbirlər görmək;

3. İqtisadi, sosial, mədəni və ya humanitar xarakterli beynəlxalq problemlərin həll edilməsində və irqinə, cinsinə, dilinə və ya dini mənsubiyyətinə fərq qoyulmadan bütün insanların əsas hüquq və azadlıqlarına hörmətin dəstəklənməsində və həvəsləndirilməsində beynəlxalq əməkdaşlığa nail olmaq və

4. Bu ümumi məqsədlərə çatmaq üçün millətlərin hərəkətlərini uzlaşdırmaq üçün mərkəz rolunu oynamaq.

Maddə 2

1-ci maddədə bəyan edilmiş məqsədlərə nail olmaq üçün Təşkilat və onun Üzvləri aşağıdakı prinsiplərə uyğun olaraq hərəkət edirlər.

1. Təşkilat onun bütün Üzvlərinin suveren bərabərliyi prinsipinə əsaslanır.

2. Bütün Üzvlər, Təşkilata üzvlükdən irəli gələn hüquq və üstünlükləri özlərinə təmin etmək üçün, bu Nizamnaməyə uyğun olaraq üzərlərinə götürdükləri öhdəlikləri vicdanla yerinə yetirirlər.

3. Bütün Üzvlər öz beynəlxalq mübahisələrini dinc vasitələrlə o qaydada həll edirlər ki, beynəlxalq sülh və təhlükəsizlik və ədalət təhlükəyə məruz qalmasın.

4. Bütün Üzvlər öz beynəlxalq münasibətlərində, hər hansı bir dövlətin ərazi bütövlüyünə və siyasi müstəqilliyinə qarşı və ya Birləşmiş

Millətlər Təşkilatının məqsədləri ilə bir araya sığmayan hər hansı bir şəkildə güclə hədələməkdən və gücün tətbiqindən çəkinirlər.

5. Bütün Üzvlər Təşkilata, onun bu Nizamnaməyə uyğun olaraq gördüyü istənilən tədbirdə hər cür yardım göstərirlər və əleyhinə Birləşmiş Millətlər tərəfindən preventiv və ya məcburiyyət tədbiri görülən istənilən dövlətə yardım göstərməkdən çəkinirlər.

6. Təşkilat təmin edir ki, onun üzvü olmayan dövlətlər, bunun beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunub saxlanması üçün zəruri ola bildiyi dərəcədə, bu prinsiplərə uyğun hərəkət etsinlər.

7. Bu Nizamnamənin heç bir müddəası Birləşmiş Millətlərə səlahiyyət vermir ki, hər hansı bir dövlətin əsas etibarilə daxili yurisdiksiyasında olan məsələlərə müdaxilə etsin və ya Üzvlərdən tələb etmir ki, belə məsələləri bu Nizamnamədə müəyyən olunmuş qaydada həll olunmaq üçün təqdim etsinlər; lakin bu prinsip VII fəslə müvafiq olaraq məcburiyyət tədbirlərinin tətbiqinə xələl gətirmir.

II FƏSİL TƏŞKİLATA ÜZVLÜK

Maddə 3

Birləşmiş Millətlərin ilkin Üzvləri o dövlətlərdir ki, onlar San-Fransiskoda Beynəlxalq Təşkilatın yaradılması üzrə Birləşmiş Millətlərin Konfransında iştirak etmiş və ya bundan qabaq Birləşmiş Millətlərin 1942-ci il 1 yanvar tarixli Bəyannaməsini imzalamışlar və hazırda bu Nizamnaməni imzalayırlar və 110-cu maddəyə müvafiq olaraq onu ratifikasiya edirlər.

Maddə 4

1. Birləşmiş Millətlərdə üzvlük bu Nizamnamədə əks olunmuş öhdəlikləri qəbul edən və Təşkilatın mühakiməsinə görə, bu öhdəlikləri yerinə yetirməyə qabil və hazır olan bütün digər sülhsevər dövlətlərə açıqdır.

2. İstənilən belə bir dövlətin Birləşmiş Millətlərin üzvlüyünə qəbulu Təhlükəsizlik Şurasının təqdimatı əsasında Baş Məclisin qərarı ilə həyata keçirilir.

Maddə 5

Birləşmiş Millətlərin Üzvünün öleyhinə Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən preventiv və ya məcburiyyət tədbiri görülmüşsə, Baş Məclis, Təhlükəsizlik Şurasının təqdimatı əsasında onun Təşkilatın üzvü kimi malik olduğu öz hüquq və imtiyazlarını həyata keçirməsini müvəqqəti dayandıra bilər. Bu hüquq və imtiyazların həyata keçirilməsi Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən bərpa oluna bilər.

Maddə 6

Bu Nizamnamədə təsbit olunmuş prinsipləri sistematik qaydada pozan Birləşmiş Millətlərin Üzvü Təhlükəsizlik Şurasının təqdimatı əsasında Baş Məclis tərəfindən Təşkilatdan çıxarıla bilər.

III FƏSİL ORQANLAR

Maddə 7

1. Birləşmiş Millətlərin əsas orqanları kimi aşağıdakılar yaradılır: Baş Məclis, Təhlükəsizlik Şurası, İqtisadi və Sosial Şura, Qəyyumluq Şurası, Beynəlxalq Məhkəmə və Katiblik.
2. Zəruri hesab edilə bilən köməkçi orqanlar bu Nizamnaməyə uyğun olaraq yaradıla bilər.

Maddə 8

Birləşmiş Millətlər kişi və qadınların hər hansı keyfiyyətdə və hüquq bərabərliyi əsasında onun əsas və köməkçi orqanlarında iştirak etməsi hüququna heç bir məhdudiyət qoymur.

IV FƏSİL BAŞ MƏCLİS

Tərkibi

Maddə 9

1. Baş Məclis Birləşmiş Millətlərin bütün Üzvlərindən ibarətdir.
2. Hər bir Üzvün Baş Məclisdə beş nəfərdən artıq nümayəndəsi ola bilməz.

Funksiya və səlahiyyətləri

Maddə 10

Baş Məclis bu Nizamnamənin tətbiq dairəsində olan və ya bu Nizamnamə ilə nəzərdə tutulmuş orqanlardan hər hansı birinin səlahiyyət və funksiyalarına aid olan istənilən məsələ və ya işləri müzakirə edə bilər və 12-ci maddə ilə nəzərdə tutulmuş hallardan başqa, Birləşmiş Millətlərin Üzvlərinə və ya Təhlükəsizlik Şurasına, yaxud onların hər ikisinə hər hansı bu cür məsələ və ya işlər üzrə tövsiyələr edə bilər.

Maddə 11

1. Baş Məclis beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunub saxlanması işində əməkdaşlığın ümumi prinsiplərini, o cümlədən tərksilah və silahların tənzimlənməsi məsələlərini müəyyən edən prinsipləri nəzərdən keçirə bilər və Birləşmiş Millətlərin Üzvlərinə və ya Təhlükəsizlik Şurasına, yaxud onların hər ikisinə bu prinsiplərlə bağlı tövsiyələr edə bilər.

2. Baş Məclis beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunub saxlanmasına aid olan, Birləşmiş Millətlərin hər hansı Üzvü və ya Təhlükəsizlik Şurası və ya, 35-ci maddənin 2-ci bəndinin əsasında, Birləşmiş Millətlərin Üzvü olmayan dövlət tərəfindən ona təqdim olunmuş istənilən məsələni müzakirə edə bilər və 12-ci maddə ilə nəzərdə tutulmuş hallardan başqa, hər hansı belə bir məsələ ilə bağlı maraqlı dövlətə və ya dövlətlərə və ya Təhlükəsizlik Şurasına, yaxud onların hər ikisinə tövsiyələr edə bilər. Barəsində tədbir görülməli olan hər hansı belə məsələ Baş Məclis tərəfindən ya müzakirədən qabaq, ya da ondan sonra Təhlükəsizlik Şurasına verilir.

3. Baş Məclis, Təhlükəsizlik Şurasının diqqətini beynəlxalq sülhü və təhlükəsizliyi təhlükəyə məruz qoya bilən situasiyalara yönəldə bilər.

4. Baş Məclisin bu maddədə əks olunmuş səlahiyyətləri 10-cu maddənin ümumi mənasını məhdudlaşdırmamalıdır.

Maddə 12

1. Təhlükəsizlik Şurası, hər hansı bir mübahisə və ya situasiya ilə bağlı bu Nizamnamənin onun üçün nəzərdə tutduğu funksiyaları yerinə yetirdiyi zaman, Baş Məclis, əgər Təhlükəsizlik Şurası ondan bu barədə xahiş etmirsə, həmin mübahisə və ya situasiya ilə bağlı heç bir tövsiyə verə bilməz.

2. Baş Katib, Təhlükəsizlik Şurasının razılığı ilə, Baş Məclisə onun hər bir sessiyasında, həmin anda Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən baxılan beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunub saxlanmasına aid istənilən məsələlər haqqında məlumat verir və eyni qaydada, Təhlükəsizlik Şurası bu məsələlərə baxıb qurtaran kimi dərhal Baş Məclisə, yaxud əgər Baş Məclis sessiyada deyilsə, onda Birləşmiş Millətlərin Üzvlərinə məlumat verir.

Maddə 13

1. Baş Məclis aşağıdakı məqsədlərlə tədqiqatlar təşkil edir və tövsiyələr edir:

a) siyasi sahədə beynəlxalq əməkdaşlığa dəstək vermək və beynəlxalq hüququn mütərəqqi inkişafını və onun məcəllələşdirilməsini həvəsləndirmək;

b) iqtisadi, sosial, mədəni sahələrdə, təhsil və səhiyyə sahələrində beynəlxalq əməkdaşlığa dəstək vermək və irqinə, cinsinə, dilinə və ya dini mənsubiyyətinə fərq qoyulmadan bütün insanların əsas hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinə yardım göstərmək.

2. Baş Məclisin, yuxarıda 1b bəndində göstərilmiş məsələlərlə bağlı daha sonrakı vəzifə, funksiya və səlahiyyətləri IX və X fəsillərdə təsbit olunmuşdur.

Maddə 14

12-ci maddənin göstərişlərini nəzərə almaqla, Baş Məclis, mənşəyindən asılı olmayaraq, ümumi əmin-amanlığı və millətlər arasındakı dostluq münasibətlərini, onun fikrincə, poza bilən hər hansı bir situasiyanın, o cüm-

lədən bu Nizamnamənin, Birləşmiş Millətlərin məqsəd və prinsiplərini təsbit edən müddələrinin pozulması nəticəsində əmələ gələn situasiyaların dinc yolla nizama salınması üçün tədbirlər tövsiyə edə bilər.

Maddə 15

1. Baş Məclis Təhlükəsizlik Şurasından illik və xüsusi məruzələr qəbul edir və onlara baxır; bu məruzələr beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunub saxlanması məqsədilə Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən görülməsi qərara alınmış və ya görülmüş tədbirlər barəsində hesabatı özündə əks etdirməlidir.

2. Baş Məclis Birləşmiş Millətlərin digər orqanlarından məruzələr qəbul edir və onlara baxır.

Maddə 16

Baş Məclis beynəlxalq qəyyumluq sistemi ilə əlaqədar ona XII və XIII fəsillər əsasında həvalə olunmuş funksiyaları, o cümlədən strateji ərazilər kimi müəyyən olunmamış ərazilər üçün qəyyumluq haqqında sazişlərin təsdiq edilməsi funksiyasını yerinə yetirir.

Maddə 17

1. Baş Məclis Təşkilatın büdcəsini nəzərdən keçirir və təsdiq edir.

2. Təşkilatın xərcləri onun Üzvləri tərəfindən Baş Məclisin müəyyən etdiyi kimi aparılır.

3. Baş Məclis 57-ci maddədə nəzərdə tutulmuş ixtisaslaşmış təsisatlarla istənilən maliyyə və büdcə sazişlərini nəzərdən keçirir və təsdiq edir və müvafiq ixtisaslaşmış təsisatlara tövsiyələr etmək məqsədilə onların inzibati büdcələrini yoxlayır.

Səsvermə

Maddə 18

1. Baş Məclisin hər bir üzvü bir səsə malikdir.

2. Baş Məclisin mühüm məsələlər üzrə qərarları onun sessiyada və səsvermədə iştirak edən üzvlərinin üçdə iki səs çoxluğu ilə qəbul edilir. Bu məsələlərə aşağıdakılar daxildir: beynəlxalq sülhün və təhlükəsizli-

yin qorunub saxlanması ilə əlaqədar tövsiyələr, Təhlükəsizlik Şurasının qeyri-daimi üzvlərinin seçilməsi, İqtisadi və Sosial Şuranın üzvlərinin seçilməsi, 86-cı maddənin 1c bəndinə uyğun olaraq Qəyyumluq Şurasının üzvlərinin seçilməsi, Birləşmiş Millətlərə yeni Üzvlərin qəbul olunması, Təşkilat Üzvlərinin hüquq və imtiyazlarının müvəqqəti dayandırılması, Üzvlərin Təşkilatdan çıxarılması, qəyyumluq sisteminin fəaliyyətinə aid olan məsələlər və büdcə məsələləri.

3. Digər məsələlər üzrə qərarlar, ücdə iki səs çoxluğu ilə qəbul olunmalı olan məsələlərin əlavə kateqoriyalarının müəyyən edilməsi daxil olmaqla, sessiyada və səsvermədə iştirak edən üzv dövlətlərin sadə səs çoxluğu ilə qəbul edilir.

Maddə 19

Təşkilata öz üzvlük haqqını ödəməkdə borcu olan Üzv dövlət, əgər onun borcunun miqdarı iki bundan əvvəlki bütöv il üçün ödəməli olduğu üzvlük haqqına bərabədirsə və ya onlan çoxdursa, Baş Məclisdə səsvermə hüququndan məhrum edilir. Lakin Baş Məclis, üzvlük haqqının Üzv dövlətdən asılı olmayan hallara görə ödənilmədiyi qənaətinə gələrsə, həmin Üzv dövlətin səsvermədə iştirak etməsinə icazə verə bilər.

Prosedur

Maddə 20

Baş Məclis öz müntəzəm illik sessiyalarına və vəziyyət tələb etdikdə, xüsusi sessiyalara yığışır. Xüsusi sessiyalar Baş Katib tərəfindən Təhlükəsizlik Şurasının və ya Təşkilatın Üzvlərinin əksər hissəsinin tələbi ilə çağırılır.

Maddə 21

Baş Məclis özünün prosedur qaydalarını müəyyən edir. O, hər sessiya üçün öz Sədrini seçir.

Maddə 22

Baş Məclisdə öz funksiyalarını yerinə yetirmək üçün zəruri hesab etdiyi köməkçi orqanlar yarada bilər.

V FƏSİL TƏHLÜKƏSİZLİK ŞURASI

Tərkibi

Maddə 23

1. Təhlükəsizlik Şurası on beş Təşkilat Üzvündən ibarətdir. Çin Respublikası, Fransa, Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı, Böyük Britaniya və Şimali İrlandiya Birləşmiş Krallığı və Amerika Birləşmiş Ştatları Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvləridir. Baş Məclis Təşkilatın digər on Üzünü Təhlükəsizlik Şurasının qeyri-daimi üzvü kimi seçir; bu zaman ilk növbədə Təşkilatın Üzvlərinin beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunub saxlanmasına və Təşkilatın digər məqsədlərinə nail olunmasına verdiyi töhfəyə və habelə ədalətli coğrafi bölgüyə lazımı diqqət yetirilir.

2. Təhlükəsizlik Şurasının qeyri-daimi üzvləri iki il müddətinə seçilir. Qeyri-daimi üzvlərin, Təhlükəsizlik Şurasının üzvlərinin sayı on birdən on beşə artdıqdan sonra keçirilən ilk seçkisində dörd əlavə üzvdən ikisi bir il müddətinə seçilir. Şuranın üzvlüyündən çıxan dövlətin dərhal yenidən seçilmək hüququ yoxdur.

3. Təhlükəsizlik Şurasının hər bir üzvünün bir nümayəndəsi olur.

Funksiyaları və səlahiyyətləri

Maddə 24

1. Birləşmiş Millətlərin cəld və səmərəli hərəkətlərini təmin etmək üçün onun Üzvləri beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunub saxlanmasına görə başlıca məsuliyyəti Təhlükəsizlik Şurasının üzərinə qoyurlar və razılaşırlar ki, bu məsuliyyətdən irəli gələn vəzifələrini yerinə yetirərkən Təhlükəsizlik Şurası onların adından çıxış edir.

2. Öz vəzifələrini icra edərkən Təhlükəsizlik Şurası Birləşmiş Millətlərin məqsəd və prinsiplərinə uyğun olaraq hərəkət edir. Bu vəzifələri icra etmək üçün Təhlükəsizlik Şurasına verilmiş konkret səlahiyyətlər VI, VII, VIII və XII fəsillərdə öz əksini tapmışdır.

3. Təhlükəsizlik Şurası Baş Məclis tərəfindən baxılmaq üçün ona illik və lazım olduqda, xüsusi məruzələr təqdim edir.

Maddə 25

Birləşmiş Millətlərin Üzvləri razılaşırlar ki, bu Nizamnaməyə uyğun olaraq Təhlükəsizlik Şurasının qərarlarına tabe olsunlar və onları yerinə yetirsinlər.

Maddə 26

Dünyanın insan və iqtisadi resurslarını silah işi üçün ən az miqdarda ayırmaqla, beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin bərqərar olunmasına və qorunub saxlanmasına dəstək vermək məqsədilə Təhlükəsizlik Şurası, 47-ci maddədə nəzərdə tutulmuş Hərbi Qərargah Komitəsinin köməyi ilə Birləşmiş Millətlərin Üzvlərinə təqdim olunmaq üçün silahların nizama salınması sisteminin yaradılması üzrə planların tərtib edilməsinə görə məsuliyyət daşıyır.

Səsvermə

Maddə 27

1. Təhlükəsizlik Şurasının hər bir üzvü bir səsə malikdir.
2. Təhlükəsizlik Şurasının prosedur məsələlər üzrə qərarları doqquz üzvün lehinə səs verməsi ilə qəbul olunur.
3. Təhlükəsizlik Şurasının bütün digər məsələlər üzrə qərarları, daimi üzvlərin uyğun gələn səsləri də daxil olmaqla, doqquz üzvün lehinə səs verməsi ilə qəbul olunur; nəzərə alınmalıdır ki, VI fəslin əsasında və 52-ci maddənin 3-cü bəndinin əsasında qərarlar qəbul olunan zaman mübahisənin tərəfi olan dövlət səsvermədə iştirak etməməlidir.

Prosedur

Maddə 28

1. Təhlükəsizlik Şurası elə təşkil olunur ki, fasiləsiz fəaliyyət göstərə bilsin. Təhlükəsizlik Şurasının hər bir üzvü bu məqsədlə Təşkilatın olduğu yerdə hər an təmsil olunmalıdır.
2. Təhlükəsizlik Şurası mütəmadi iclaslar keçirir və bu icaslarda onun üzvlərindən hər biri öz arzusu ilə hökumətin üzvü və ya hər hansı digər xüsusi təyin olunmuş nümayəndə vasitəsilə təmsil oluna bilər.

3. Təhlükəsizlik Şurası öz iclaslarını nəinki Təşkilatın olduğu yerdə, habelə onun fikrincə, işinə daha yaxşı kömək edən istənilən yerdə keçirə bilər.

Maddə 29

Təhlükəsizlik Şurası öz funksiyalarını yerinə yetirmək üçün zəruri hesab etdiyi köməkçi orqanlar yarada bilər.

Maddə 30

Təhlükəsizlik Şurası, öz Sədrini seçmək qaydası da daxil olmaqla, özünün prosedur qaydalarını müəyyən edir.

Maddə 31

Təhlükəsizlik Şurasının üzvü olmayan hər hansı Təşkilat Üzvü Təhlükəsizlik Şurasına təqdim olunmuş istənilən məsələnin müzakirəsində səsvermə hüququ olmadan iştirak edə bilər; belə bir iştirak Təhlükəsizlik Şurasının, həmin Üzv dövlətin maraqlarına xüsusilə toxunulduğunu hesab etdiyi istənilən halda mümkündür.

Maddə 32

Təhlükəsizlik Şurasının üzvü olmayan hər hansı Təşkilat Üzvü və ya Təşkilatın Üzvü olmayan hər hansı dövlət, Təhlükəsizlik Şurasında baxılan mübahisənin tərəfi olduqda, bu mübahisəyə aid olan müzakirədə, səsvermə hüququ olmadan, iştirak etmək üçün dəvət olunur. Təhlükəsizlik Şurası, Təşkilatın Üzvü olmayan dövlətin iştirakı üçün ədalətli hesab etdiyi şərtlər müəyyən edir.

VI FƏSİL MÜBAHİSƏLƏRİN DİNC YOLLA HƏLL OLUNMASI

Maddə 33

1. Beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunub saxlanmasına təhlükə yarada biləcək hər hansı bir mübahisədə iştirak edən tərəflər, həmin mübahisəni, hər şeydən əvvəl, danışıqlar, müayinə, vasitəçilik, ba-

rıfşdırma, arbitraj, məhkəmə vasitəsilə, regional orqanlara və ya sazişlərə müraciət etməklə, yaxud öz seçimi ilə digər dinc vasitələrlə həll etməyə çalışmalıdırlar.

2. Təhlükəsizlik Şurası, bunu zəruri hesab etdikdə, tərəflərdən mübahisəni bu vasitələrlə həll etməyi tələb edir.

Maddə 34

Təhlükəsizlik Şurası beynəlxalq ixtilafa gətirib çıxara bilən və ya beynəlxalq mübahisəyə səbəb ola bilən istənilən mübahisəni və ya situasiyanı, həmin mübahisənin və ya situasiyanın davam etməsinin beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunub saxlanmasına təhlükə yarada biləcəyini müəyyən etmək məqsədilə təhqiq edə bilər.

Maddə 35

1. Birləşmiş Millətlərin istənilən Üzvü 34-cü maddədə göstərilmiş xarakterə malik olan hər hansı mübahisəni və hər hansı situasiyanı Təhlükəsizlik Şurasının və ya Baş Məclisin diqqətinə çatdıra bilər.

2. Birləşmiş Millətlərin Üzvü olmayan dövlət, tərəfi olduğu hər hansı bir mübahisəni – əgər o, qabaqcadan həmin mübahisəyə münasibətdə bu Nizamnamədə nəzərdə tutulmuş dinc həll etmək vəzifələrini öz üzərinə götürürsə – Təhlükəsizlik Şurasının və ya Baş Məclisin diqqətinə çatdıra bilər.

3. Baş Məclisdə bu maddənin əsasında onun diqqətinə çatdırılmış məsələlərə baxılması 11-ci və 12-ci maddələrin göstərişləri nəzərə alınmaqla həyata keçirilir.

Maddə 36

1. Təhlükəsizlik Şurası, 33-cü maddədə göstərilmiş xarakterə malik olan mübahisənin və ya oxşar xarakterli situasiyanın istənilən mərhələsində müvafiq nizamlaşma prosedurları və ya metodları tövsiyə edə bilər.

2. Təhlükəsizlik Şurası mübahisənin həlli üçün tərəflərin artıq qəbul etmiş olduqları hər hansı proseduru nəzərə almalıdır.

3. Bu maddənin əsasında tövsiyələr edərəkən Təhlükəsizlik Şurası habelə nəzərə almalıdır ki, tərəflər hüquqi mübahisələri, ümumi qayda olaraq, Beynəlxalq Məhkəmənin Statutunun müddəalarına uyğun olaraq bu Məhkəməyə verməlidirlər.

Maddə 37

1. Əgər tərəflər 33-cü maddədə göstərilmiş xarakterə malik olan mübahisəni həmin maddədə sadalanmış vasitələrlə həll edə bilmirlərsə, onda onu Təhlükəsizlik Şurasına verirlər.

2. Əgər Təhlükəsizlik Şurası bu mübahisənin davam etməsinin həqiqətən beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunub saxlanmasına təhlükə yarada biləcəyini hesab edirsə, o, ya 36-cı maddənin əsasında hərəkət etməsi, ya da uyğun hesab etdiyi mübahisənin həlli şərtlərini tövsiyə etməsi barədə qərar qəbul edir.

Maddə 38

33-37-ci maddələrin göstərişlərinə xələl gətirmədən, Təhlükəsizlik Şurası, əgər hər hansı mübahisənin bütün tərəfləri bunu xahiş edirsə, həmin mübahisənin dinc həlli məqsədilə tərəflərə tövsiyələr edə bilər.

VII FƏSİL **SÜLHƏ TƏHLÜKƏ, SÜLHÜN POZULMASI VƏ** **TƏCAVÜZ AKTLARI İLƏ BAĞLI TƏDBİRLƏR**

Maddə 39

Təhlükəsizlik Şurası hər bir halda sülhə təhlükənin, sülhün pozulmasının və ya təcavüz aktının olmasını müəyyən edir və tövsiyələr edir və ya beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunub saxlanması üçün 41-ci və 42-ci maddələrə uyğun olaraq hansı tədbirlərin görülməsi haqqında qərar qəbul edir.

Maddə 40

Situasiyanın pisləşməsinin qarşısını almaq məqsədilə, Təhlükəsizlik Şurası, tövsiyələr etməzdən və ya 39-cu maddədə nəzərdə tutulmuş tədbirlər haqqında qərar qəbul etməzdən qabaq, maraqlı tərəflərdən tələb edə bilər ki, onun zəruri və ya arzuolunan hesab etdiyi müvəqqəti tədbirləri yerinə yetirsinlər. Bu cür müvəqqəti tədbirlər maraqlı tərəflərin hüquqlarına, iddialarına və mövqelərinə xələl gətirməməlidir. Təhlükəsizlik Şurası bu müvəqqəti tədbirlərin yerinə yetirilməməsini lazımı qaydada nəzərə alır.

Maddə 41

Təhlükəsizlik Şurası öz qərarlarının həyata keçirilməsi məqsədilə silahlı qüvvələrin istifadəsi ilə bağlı olmayan hansı tədbirlərin tətbiq olunması barədə qərar qəbul edə bilər və Birləşmiş Millətlərin Üzvlərindən bu tədbirlərin tətbiq olunmasını tələb edə bilər. Həmin tədbirlər iqtisadi münasibətlərin və dəmiryol, dəniz, hava, poçt, teleqraf, radio və digər rabitə vasitələrinin tamamilə və ya qismən dayandırılmasını və diplomatik münasibətlərin kəsilməsini özünə daxil edə bilər.

Maddə 42

Əgər Təhlükəsizlik Şurası hesab etsə ki, 41-ci maddədə nəzərdə tutulmuş tədbirlər kifayət olmaya bilər və ya artıq kifayət olmamışdır, o, hava, dəniz və ya quru qüvvələrinin vasitəsilə beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunub saxlanması və ya bərpası üçün zəruri ola bilər tədbirlər görə bilər. Həmin tədbirlər Birləşmiş Millətlərin Üzvlərinin hava, dəniz və ya quru qüvvələrinin nümayişlərini, blokadasını və digər əməliyyatlarını özünə daxil edə bilər.

Maddə 43

1. Birləşmiş Millətlərin bütün Üzvləri, beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunub saxlanmasına töhfə vermək məqsədilə öz üzvlərinə vəzifə götürürlər ki, Təhlükəsizlik Şurasının tələbi ilə və xüsusi saziş və ya sazişlərə uyğun olaraq, onun sərəncamına, beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunub saxlanması məqsədləri üçün zəruri olan silahlı qüvvələr, yardım və ərazidən keçmək hüququ da daxil olmaqla, müvafiq xidmət vasitələri versinlər.

2. Bu cür saziş və ya sazişlər qoşunların sayını və növünü, onların hazırlıq vəziyyətini və ümumi mövqeyini, təmin edilməli olan xidmət vasitələrinin və yardımın xarakterini müəyyən edir.

3. Həmin saziş və ya sazişlərin bağlanması haqqında danışıqlar mümkün qədər ən tez bir müddətə Təhlükəsizlik Şurasının təşəbbüsü ilə həyata keçirilir. Onlar Təhlükəsizlik Şurası və Təşkilatın Üzvləri arasında, yaxud Təhlükəsizlik Şurası və Təşkilat Üzvlərinin qrupları arasında bağlanır və onları imzalamış dövlətlər tərəfindən, həmin dövlətlərin müvafiq konstitusiya prosedurlarına uyğun olaraq ratifikasiya edilməlidir.

Maddə 44

Təhlükəsizlik Şurası güc tətbiq etmək qərarına gəldikdə, Şurada təmsil olunmamış Təşkilat Üzvündən, 43-cü maddəyə əsasən onun öz üzərinə götürdüyü vəzifələrin yerinə yetirilməsi ilə bağlı silahlı qüvvələr verməyi tələb etməzdən qabaq, həmin Təşkilat Üzünü, əgər o bunu arzu edərsə, onun silahlı qüvvələrinin kontingentinin istifadəsinə dair Təhlükəsizlik Şurasının qərarlarında iştirak etməyə dəvət edir.

Maddə 45

Birləşmiş Millətlərə təcili hərbi tədbirlər görmək imkanını yaratmaq məqsədilə, Təşkilatın Üzvləri birgə beynəlxalq məcburiyyət tədbirləri üçün öz milli hərbi-hava qüvvələrinin kontingentlərini dərhal hazırlıq vəziyyətində saxlamalıdır. Bu kontingentlərin hərbi gücü və hazırlıq dərəcəsi və onların birgə hərəkət planları Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən, Hərbi Qərargah Komitəsinin köməyi ilə, 43-cü maddədə göstərilmiş xüsusi saziş və ya sazişlərdə nəzərdə tutulan hədlər çərçivəsində müəyyən olunur.

Maddə 46

Silahlı qüvvələrin tətbiqi planları Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən, Hərbi Qərargah Komitəsinin köməyi ilə tərtib edilir.

Maddə 47

1. Təhlükəsizlik Şurasına, onun beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunub saxlanması üçün hərbi tələbatına, sərəncamında olan qüvvələrin istifadəsinə və onlara komandanlıq edilməsinə, silahların nizama salınmasına və mümkün tərkisilaha aid olan bütün məsələlər üzrə məsləhətlər vermək və kömək etmək məqsədilə Hərbi Qərargah Komitəsi yaradılır.

2. Hərbi Qərargah Komitəsi Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvlərinin Qərargah rəislərindən və ya onların nümayəndələrindən ibarətdir. Komitədə daimi təmsil olunmayan Birləşmiş Millətlərin istənilən Üzvü, əgər Komitənin öz vəzifələrini səmərəli icra etməsi həmin Üzv dövlətin Komitənin işində iştirakını tələb edərsə, Komitə tərəfindən əməkdaşlığa dəvət olunur.

3. Hərbi Qərargah Komitəsi Təhlükəsizlik Şurasına tabe olmaqla, Şuranın sərəncamına verilmiş bütün silahlı qüvvələrə strateji rəhbərliyə

görə məsuliyyət daşıyır. Bu qüvvələrə komandanlıq etməklə bağlı olan məsələlər sonralar işlənib hazırlanmalıdır.

4. Hərbi Qərargah Komitəsi Təhlükəsizlik Şurasının icazəsi ilə və müvafiq regional orqanlarla məsləhətləşmədən sonra regional altkomitələr yarada bilər.

Maddə 48

1. Beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunub saxlanması məqsədilə Təhlükəsizlik Şurasının qəbul etdiyi qərarların həyata keçirilməsi üçün tələb olunan tədbirlər, Təhlükəsizlik Şurasının özünün müəyyən etməsindən asılı olaraq, Birləşmiş Millətlərin bütün Üzvləri və ya onların bəziləri tərəfindən görülə bilər.

2. Bu qərarlar Birləşmiş Millətlərin Üzvləri tərəfindən bilavasitə, eləcə də üzvü olduqları müvafiq beynəlxalq təşkilatlardakı fəaliyyətləri vasitəsilə həyata keçirilir.

Maddə 49

Birləşmiş Millətlərin Üzvləri Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən qərara alınmış tədbirlərin həyata keçirilməsində bir-birlərinə qarşılıqlı kömək göstərmək üçün birləşməlidirlər.

Maddə 50

Əgər Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən hər hansı dövlətə qarşı preventiv və ya məcburiyyət tədbirləri görülürsə, bu tədbirlərin həyata keçirilməsi nəticəsində ortaya çıxan xüsusi iqtisadi problemlərlə üzleşmiş istənilən başqa bir dövlət, Birləşmiş Millətlərin Üzvü olub-olmamasından asılı olmayaraq, həmin problemlərin həlli ilə əlaqədar məsləhət üçün Təhlükəsizlik Şurasına müraciət edə bilər.

Maddə 51

Bu Nizamnamənin heç bir müddəası, əgər Birləşmiş Millətlərin Üzünə qarşı silahlı basqın baş verərsə, Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunub saxlanması üçün zəruri olan tədbirlər görülənə qədər, ayrılmaz xarakter daşıyan fərdi və ya kollektiv özünümüdafiə hüququna xələl gətirmir.

VIII FƏSİL REGIONAL SAZIŞLƏR

Maddə 52

1. Bu Nizamnamənin heç bir müddəəsi, beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunub saxlanması ilə bağlı olan və regional tədbirlər üçün münasib olan məsələlərlə məşğul olmaq məqsədilə regional sazişlərin və ya orqanların mövcud olmasını istisna etmir, o şərtlə ki, bu cür saziş və ya orqanlar və onların fəaliyyəti Birləşmiş Millətlərin Məqsəd və Prinsiplərinə uyğundur.

2. Birləşmiş Millətlərin bu cür sazişlər bağlamış və ya bu cür orqanlar təsis etmiş Üzvləri bütün söylərini sərf etməlidirlər ki, həmin sazişlərin və ya orqanların vasitəsilə yerli mübahisələrin, onların Təhlükəsizlik Şurasına verilməsindən qabaq, dinc yolla həllinə nail olsunlar.

3. Təhlükəsizlik Şurası bu cür sazişlərin və ya bu cür orqanların vasitəsilə, ya maraqlı dövlətlərin təşəbbüsü, ya da Şuranın öz təşəbbüsü əsasında, yerli mübahisələrin dinc yolla həllinin inkişafını həvəsləndirməlidir.

4. Bu maddə 34 və 35-ci maddələrin tətbiqinə heç cür xələl gətirmir.

Maddə 53

1. Təhlükəsizlik Şurası, münasib olan yerdə, bu cür regional saziş və orqanlardan öz rəhbərliyi altında məcburiyyət tədbirləri üçün istifadə edir. Lakin Təhlükəsizlik Şurasının vəkaləti olmadan həmin regional sazişlər əsasında və ya regional orqanlar tərəfindən heç bir məcburiyyət tədbiri görülməz; lakin bu maddənin 2-ci bəndindəki kimi başa düşülən düşmən dövlətdən hər hansı birinin öleyhinə 107-ci maddədə və ya hər hansı belə bir dövlət tərəfindən təcavüzkar siyasətin yenidən başlanmasına qarşı yönəlmiş regional sazişlərdə nəzərdə tutulmuş və Təşkilatın üzərinə, maraqlı Hökumətlərin xahişi ilə, belə bir dövlət tərəfindən yeni təcavüzün qarşısını almaq üçün məsuliyyət qoyulan vaxta qədər görülmə bilən tədbirlər burada istisna olunur.

2. Bu maddənin 1-ci bəndində istifadə olunmuş «düşmən dövlət» termini, bu Nizamnaməni imzalamış dövlətlərdən hər hansı birinə qarşı İkinci Dünya müharibəsi zamanı düşmən olmuş hər bir dövlətə tətbiq edilir.

Maddə 54

Təhlükəsizlik Şurasına hər bir zaman beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunub saxlanması üçün regional sazişlər əsasında və ya re-

gional orqanlar tərəfindən görülən və ya planlaşdırılan tədbirlər barəsində tam məlumat verilməlidir.

IX FƏSİL **BEYNƏLXALQ İQTİSADI VƏ SOSIAL ƏMƏKDAŞLIQ**

Maddə 55

Millətlər arasında, xalqların hüquq bərabərliyi və öz müqəddəratını təyin etməsi prinsipinə hörmət əsasında sülh və dostluq münasibətləri üçün zəruri olan sabitlik və əmin-amanlıq şəraitini yaratmaq məqsədilə, Birləşmiş Millətlər:

a) həyat səviyyəsinin artırılmasına, əhalinin tam məşğulluğuna, iqtisadi və sosial tərəqqi və inkişaf şəraitinə;

b) iqtisadi, sosial, səhiyyə və yanaşı sahələrdə beynəlxalq problemlərin həllinə; mədəniyyət və təhsil sahələrində beynəlxalq əməkdaşlığa və

c) irqinə, cinsinə, dilinə və ya dini mənsubiyyətinə fərq qoyulmadan bütün insanların əsas hüquq və azadlıqlarına hamılıqla hörmət edilməsinə və riayət edilməsinə dəstək verirlər.

Maddə 56

Təşkilatın bütün Üzvləri öz üzərlərinə öhdəlik götürürlər ki, 55-ci maddədə göstərilmiş məqsədlərə nail olmaq üçün Təşkilatla əməkdaşlıqda birgə və müstəqil hərəkət etsinlər.

Maddə 57

1. Dövlətlərarası sazişlər əsasında yaradılmış və üzərlərinə, onların təsis aktlarında müəyyən olunduğu kimi, iqtisadi, sosial, mədəni, təhsil, səhiyyə və yanaşı sahələrdə geniş beynəlxalq məsuliyyət qoyulmuş müxtəlif ixtisaslaşmış təsisatlar 63-cü maddəyə uyğun olaraq Birləşmiş Millətlərlə əlaqəyə gətirilir.

2. Birləşmiş Millətlərlə bu cür əlaqəyə gətirilmiş belə təsisatlar bundan sonra «ixtisaslaşmış təsisatlar» adlanacaqdır.

Maddə 58

Təşkilat ixtisaslaşmış təsisatların siyasətini və fəaliyyətini əlaqələndirmək üçün tövsiyələr edir.

Maddə 59

Təşkilat, əgər buna lüzum varsa, 55-ci maddədə göstərilmiş məqsədlərin həyata keçirilməsi üçün tələb olunan hər hansı yeni ixtisaslaşmış təsisatların yaradılması barədə maraqlı dövlətlər arasında danışıqların başlanmasına təşəbbüs edir.

Maddə 60

Təşkilatın bu fəsildə göstərilmiş funksiyalarının icrasına görə məsuliyyət Baş Məclisin və onun rəhbərliyi altında, bu məqsədlə X fəsildə göstərilmiş səlahiyyətlərə malik olan İqtisadi və Sosial Şuranın üzərinə qoyulur.

X FƏSİL İQTİSADI VƏ SOSİAL ŞURA

Tərkibi

Maddə 61

1. İqtisadi və Sosial Şura Birləşmiş Millətlərin Baş Məclis tərəfindən seçilən əlli dörd Üzvündən ibarətdir.

2. 3-cü hissənin müddəalarını nəzərə almaqla, İqtisadi və Sosial Şuranın on səkkiz üzvü hər il üç il müddətinə seçilir. Şuranın üzvlüyündən çıxan dövlətin dərhal yenidən seçilmək hüququ vardır.

3. İqtisadi və Sosial Şuranın üzvlərinin sayı iyirmi yeddidən əlli dördə artdıqdan sonra keçirilən ilk seçkidə, səlahiyyət müddəti həmin ilin axırında bitən doqquz üzvün yerinə seçilən üzvlərə əlavə olaraq, daha iyirmi yeddi üzv seçilir. Həmin əlavə iyirmi yeddi üzvdən bu yolla seçilmiş doqquz üzvün səlahiyyət müddəti, Baş Məclisin qərarına müvafiq olaraq, bir ildən sonra, daha doqquz üzvün səlahiyyət müddəti isə iki ildən sonra bitir.

4. İqtisadi və Sosial Şuranın hər bir üzvünün bir nümayəndəsi olur.

Funksiyaları və səlahiyyətləri

Maddə 62

1. İqtisadi və Sosial Şura iqtisadi, sosial, mədəni, təhsil, səhiyyə və ya baş sahələrdə beynəlxalq məsələlərə aid tədqiqatlar və məruzələr edə bilər.

və ya istənilən belə məsələlərə aid Baş Məclisə, Birləşmiş Millətlərin Üzvlərinə və maraqlı ixtisaslaşmış təsisatlara tövsiyələr edə bilər.

2. Şura hər kəsin əsas hüquq və azadlıqlarına hörmət edilməsinə və riayət edilməsinə dəstək vermək üçün tövsiyələr edə bilər.

3. Şura, Baş Məclisə təqdim etmək üçün öz səlahiyyəti çərçivəsində olan məsələlərə aid konvensiya layihələri hazırlaya bilər.

4. Şura, Birləşmiş Millətlər tərəfindən müəyyən edilmiş qaydalara uyğun olaraq, öz səlahiyyəti çərçivəsində olan məsələlərə aid beynəlxalq konfranslar çağıra bilər.

Maddə 63

1. İqtisadi və Sosial Şura 57-ci maddədə göstərilmiş təşkilatların hər hansı biri ilə sazişlərə girə bilər. Baş Məclis tərəfindən təsdiq edilməli olan bu sazişlər müvafiq təsisatın Birləşmiş Millətlərlə əlaqəyə gətirilməsinin əsası olan şərtləri müəyyən edir.

2. Şura, ixtisaslaşmış təsisatlarla məsləhətləşmələr aparmaq və tövsiyələr etmək yolu ilə və Baş Məclisə və Birləşmiş Millətlərin Üzvlərinə tövsiyələr vasitəsilə həmin təsisatların fəaliyyətini əlaqələndirə bilər.

Maddə 64

1. İqtisadi və Sosial Şura ixtisaslaşmış təsisatlardan müntəzəm məruzələr almaq üçün müvafiq addımlar ata bilər. O öz tövsiyələrini və səlahiyyətləri çərçivəsində olan məsələlər üzrə Baş Məclis tərəfindən edilmiş tövsiyələri həyata keçirmək üçün atılmış addımlar barədə məruzələr almaq məqsədilə Birləşmiş Millətlərin Üzvləri ilə və ixtisaslaşmış təsisatlarla sazişlər bağlaya bilər.

2. Şura, bu məruzələrə aid öz qeydləri barədə Baş Məclisə məlumat verə bilər.

Maddə 65

İqtisadi və Sosial Şura Təhlükəsizlik Şurasına məlumat təqdim edə bilər və Təhlükəsizlik Şurasının müraciəti ilə ona kömək edə bilər.

Maddə 66

1. İqtisadi və Sosial Şura o funksiyaları yerinə yetirir ki, bunlar Baş Məclisin tövsiyələrini həyata keçirməklə əlaqədar Şuranın səlahiyyətləri çərçivəsinə aid edilmiş olur.

2. Baş Məclis buna razılıq verərsə, Şura, Təşkilatın Üzvlərinin xahişi ilə və ixtisaslaşmış təsisatların xahişi ilə xidmətlər göstərə bilər.

3. Şura habelə bu Nizamnamənin digər müddəalarında öz əksini tapmış və ya Baş Məclis tərəfindən onun üzərinə qoyulmuş funksiyaları yerinə yetirir.

Səsvermə

Maddə 67

1. İqtisadi və Sosial Şuranın hər bir üzvü bir səsə malikdir.

2. İqtisadi və Sosial Şuranın qərarları iştirak edən və səs verən üzvlərin səs çoxluğu ilə qəbul olunur.

Prosedur

Maddə 68

İqtisadi və Sosial Şura iqtisadi və sosial sahələrdə və insan hüquqlarına dəstək vermək üçün komissiyalar və habelə öz funksiyalarının icrası üçün tələb olunan digər bu cür komissiyalar təsis edir.

Maddə 69

İqtisadi və Sosial Şura Birləşmiş Millətlərin hər hansı Üzvünü, bu Üzv dövlət üçün xüsusi maraq kəsb edən istənilən məsələnin müzakirəsində, səsvermə hüququ olmadan, iştirak etməyə dəvət edir.

Maddə 70

İqtisadi və Sosial Şura ixtisaslaşmış təsisatların nümayəndələrinin Şurada və onun təsis etdiyi komissiyalarda keçirilən müzakirələrdə səsvermə hüququ olmadan iştirakı üçün və habelə öz nümayəndələrinin ixtisaslaşmış təsisatlardakı müzakirələrdə iştirakı üçün tədbirlər həyata keçirə bilər.

Maddə 71

İqtisadi və Sosial Şura onun səlahiyyətləri çərçivəsində olan məsələlərlə məşğul olan qeyri-hökumət təşkilatları ilə məsləhətləşmə aparıl-

ması üçün müvafiq tədbirlər həyata keçirə bilər. Bu tədbirlər beynəlxalq təşkilatlarla və buna lüzum varsa, maraqlı Təşkilat Üzvü ilə məsləhətləşmədən sonra milli təşkilatlarla razılaşdırıla bilər.

Maddə 72

1. İqtisadi və Sosial Şura öz Södrini seçmək qaydası da daxil olmaqla, özünün prosedur qaydalarını müəyyən edir.

2. İqtisadi və Sosial Şura, buna lüzum olduqda, öz qaydalarına uyğun olaraq çağırılır; bu qaydalar Şuranın üzvlərinin əksər hissəsinin tələbi ilə iclasların çağırılması barədə müddəanı özündə əks etdirməlidir.

XI FƏSİL ÖZÜ-ÖZÜNÜ İDARƏ ETMƏYƏN ƏRAZİLƏRƏ DAİR BƏYANNAMƏ

Maddə 73

Xalqları hələ tam özünüidarəyə nail olmamış ərazilərin idarə edilməsinə görə məsuliyyət daşıyan və ya belə məsuliyyəti öz üzərinə götürən Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Üzvləri belə bir prinsipi tanıyırlar ki, bu ərazilərin əhalisinin mənafeyi ümdə əhəmiyyətə malikdir və müqəddəs borc kimi belə bir öhdəlik qəbul edirlər ki, bu Nizamnamə ilə müəyyən olunmuş beynəlxalq sülh və təhlükəsizlik sistemi çərçivəsində həmin ərazilərin əhalisinin rifah halına maksimal dərəcədə dəstək versinlər və bu məqsədlə:

a) həmin xalqların mədəniyyətinə lazımi hörmət göstərməklə, onların siyasi, iqtisadi, sosial tərəqqisini və təhsil sahəsində tərəqqisini, onlarla ədalətli rəftarı və sui-istifadələrdən müdafiəsini təmin etsinlər;

b) özünüidarəni inkişaf etdirdirsinlər, həmin xalqların siyasi səylərini lazımi qaydada nəzərə alsınlar və hər bir əraziyə və onun xalqlarına xas olan spesifik hallara və müxtəlif inkişaf səviyyələrinə uyğun olaraq, onların azad siyasi institutlarının mütərəqqi inkişafında kömək etsinlər;

c) beynəlxalq sülhü və təhlükəsizliyi möhkəmləndirsinlər;

d) konstruktiv inkişaf tədbirlərinə dəstək versinlər, tədqiqatları həvəsləndirsinlər və bu maddədə göstərilmiş sosial, iqtisadi və elmi məqsədlərə praktik nail olmaq məqsədilə bir-birilə və münasib olan vaxtda və yerdə, ixtisaslaşmış beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq etsinlər və

e) XII və XIII fəsillərin şamil olduğu ərazilərdən başqa, onların müvafiq olaraq məsuliyyət daşdıqları bütün ərazilərdə iqtisadi, sosial və təhsil şəraitinə aid olan statistik və digər texniki xarakterli məlumatı, təhlükəsizlik və konstitusiyaya baxımından zəruri olan məhdudiyyətlər nəzərə alınmaqla, müntəzəm olaraq məlumat üçün Baş Katibə versinlər.

Maddə 74

Birləşmiş Millətlərin Üzvləri habelə razılaşırlar ki, onların bu Nizamnamənin şamil olduğu ərazilərə aid siyasəti, sosial, iqtisadi və ticarət məsələlərində dünyanın qalan hissəsinin maraqları və əmin-amanlığı lazımi ölçüdə nəzərə alınmaqla, metropoliyalara münasibətdə heç də az olmayaraq mehriban qonşuluq ümumi prinsipinə söykənməlidir.

XII FƏSİL BEYNƏLXALQ QƏYYUMLUQ SİSTEMİ

Maddə 75

Birləşmiş Millətlər Təşkilatı öz rəhbərliyi altında beynəlxalq qəyyumluq sistemi yaradır; beynəlxalq qəyyumluq sistemi sonrakı fərdi sazişlər əsasında bu sistemə daxil edilə biləcək əraziləri idarə etmək və onları nəzarətdə saxlamaq üçün yaradılır. Bu ərazilər bundan sonra «qəyyumluq altında olan ərazilər» adlanacaqdır.

Maddə 76

Qəyyumluq sisteminin əsas məqsədləri, bu Nizamnamənin 1-ci maddəsində təsbit olunmuş Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Məqsədlərinə uyğun olaraq, aşağıdakılardan ibarətdir:

- a) beynəlxalq sülhü və təhlükəsizliyi möhkəmləndirmək;
- b) qəyyumluq altında olan ərazilərin əhalisinin siyasi, iqtisadi, sosial tərəqqisinə və təhsil sahəsində tərəqqisinə və onların, bunun hər bir əraziyə və onun xalqlarına xas olan spesifik hallara və bu xalqların sərbəst ifadə olunmuş arzularına münasib olduğu dərəcədə və hər bir qəyyumluq sazişinin şərtləri ilə nəzərdə tutulduğu qaydada, özünüidarəyə və ya müstəqilliyə doğru təcridən inkişafına dəstək vermək;

c) irqinə, cinsinə, dilinə və ya dini mənsubiyyətinə fərq qoyulmadan bütün insanların əsas hüquq və azadlıqlarına hörmət edilməsini həvəsləndirmək və dünya xalqlarının qarşılıqlı asılılığının tanınmasını həvəsləndirmək və

d) Birləşmiş Millətlər Təşkilatının bütün Üzvlərinə və onların vətəndaşlarına sosial, iqtisadi və ticarət məsələlərində bərabər rəftar təmin etmək və vətəndaşlara habelə, yuxarıda göstərilmiş məqsədlərə nail olunmasına xələl gətirmədən və 80-ci maddənin göstərişlərini nəzərə almaqla, ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsində bərabər rəftar təmin etmək.

Maddə 77

1. Qəyyumluq sistemi, qəyyumluq haqqında sazişlər vasitəsilə bu sistemə daxil edilə bilən ərazilərin aşağıdakı kateqoriyalarına şamil olunur:

a) hazırda mandat altında olan ərazilər;

b) İkinci Dünya müharibəsinin nəticəsində düşmənlər dövlətlərdən qoparıla bilən ərazilər və

c) idarə edilməsinə görə məsuliyyət daşıyan dövlətlərin könüllü olaraq bu sistemə daxil etdiyi ərazilər.

2. Yuxarıda sadalanmış kateqoriyalardan hansılarının və hansı şərtlərlə qəyyumluq sisteminə daxil edilməsi sonrakı sazişlərin predmeti olacaqdır.

Maddə 78

Qəyyumluq sistemi Birləşmiş Millətlərin Üzvləri olmuş, aralarındakı münasibətlər suveren bərabərlik prinsipinə hörmət üzərində qurulan ərazilərə şamil edilmir.

Maddə 79

Qəyyumluq sisteminə daxil edilməli olan hər bir ərazi üçün qəyyumluq şərtləri, bütün dəyişiklik və ya əlavələr daxil olmaqla, birbaşa maraqlı olan dövlətlər, o cümlədən Təşkilatın Üzvlərindən birinin mandatı altında olan ərazilərə aid olduqda mandatı tərəfindən razılaşdırılır və 83-cü və 85-ci maddələrdə nəzərdə tutulduğu kimi təsdiq edilir.

Maddə 80

1. 77-ci, 79-cu və 81-ci maddələrə uyğun olaraq bağlanmış, hər bir ərazini qəyyumluq sisteminə daxil edən qəyyumluq haqqında fərdi sazişlərdə razılaşdırılan hallardan başqa və bu sazişlərin bağlanmasına qədər,

bu Fəsildə heç nə öz-özlüyündə hansısa dövlətin və ya hansısa xalqın hər hansı hüquqlarının və ya Təşkilatın Üzvlərinin müvafiq olaraq iştirakçısı olduqları mövcud beynəlxalq müqavilələrin şərtlərinin hər hansı qaydada dəyişilməsi kimi təfsir edilə bilməz.

2. Bu maddənin 1-ci bəndi, mandat altında olan və digər ərazilərin 77-ci maddədə nəzərdə tutulduğu kimi qəyyumluq sisteminə daxil edilməsi barədə sazişlərin bağlanması ilə əlaqədar danışıqların və sazişlərin bağlanmasının yubadılması və ya təxirə salınması üçün əsas kimi təfsir oluna bilməz.

Maddə 81

Qəyyumluq haqqında sazişlər hər bir halda qəyyumluq altında olan ərazinin hansı şərtlər əsasında idarə olunacağını və həmin ərazi üzərində idarəetməni həyata keçirəcək hakimiyyəti müəyyən etməlidir. Bundan sonra «idarə edən hakimiyyət» adlanacaq bu hakimiyyət bir və ya bir neçə dövlət, yaxud Təşkilat özü ola bilər.

Maddə 82

Qəyyumluq haqqında istənilən sazişdə, həmin sazişin şamil olunduğu qəyyumluq altında olan ərazinin bir hissəsini və ya hamısını əhatə edə bilən strateji zona və ya zonalar müəyyən oluna bilər; bu, 43-cü maddənin əsasında bağlanmış hər hansı xüsusi saziş və ya sazişlərə xələl gətirməməlidir.

Maddə 83

1. Birləşmiş Millətlərin strateji zonalara aid bütün funksiyaları, o cümlədən qəyyumluq haqqında sazişlərin şərtlərinin və onlara edilən dəyişiklik və ya əlavələrin təsdiq edilməsi, Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən həyata keçirilir.

2. 76-cı maddədə göstərilmiş əsas məqsədlər strateji zonalardan hər birinin xalqına şamil olunur.

3. Təhlükəsizlik Şurası, qəyyumluq haqqında sazişlərin müddəalarını nəzərə almaqla və təhlükəsizlik mülahizələrinə xələl gətirmədən, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının qəyyumluq sistemi ilə bağlı strateji zonalarda siyasi, iqtisadi, sosial və təhsil məsələlərinə aid funksiyalarını yerinə yetirmək üçün Qəyyumluq Şurasının köməyindən istifadə edir.

Maddə 84

İdarə edən hakimiyyətin vəzifəsi onu təmin etməkdən ibarətdir ki, qəyyumluq altında olan ərazi beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qoruyub saxlanması üçün öz rolunu oynasın. Bu məqsədlə, idarə edən hakimiyyət, Təhlükəsizlik Şurasının qarşısında bununla bağlı öz üzərinə götürdüyü öhdəlikləri yerinə yetirərkən, eləcə də yerli müdafiə və qəyyumluq altında olan ərazi daxilində qanunu və qaydanı qorumaq üçün könüllü silahlı qüvvələrdən, xidmət vasitələrindən və qəyyumluq altında olan ərazinin köməyindən istifadə edə bilər.

Maddə 85

1. Strateji zonalar kimi müəyyən olunmamış bütün zonalar üçün qəyyumluq haqqında sazişlərə aid Birləşmiş Millətlər Təşkilatının funksiyaları, o cümlədən qəyyumluq haqqında sazişlərin şərtlərinin və onlara edilən dəyişiklik və ya əlavələrin təsdiq edilməsi, Baş Məclis tərəfindən həyata keçirilir.

2. Baş Məclisin rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərən Qəyyumluq Şurası, Baş Məclisə bu funksiyaları yerinə yetirməkdə kömək edir.

XIII FƏSİL QƏYYUMLUQ ŞURASI

Tərkibi

Maddə 86

1. Qəyyumluq Şurası, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının aşağıdakı Üzvlərindən ibarətdir:

a) qəyyumluq altında olan əraziləri idarə edən Üzv dövlətlər;

b) 23-cü maddədə adları sadalanmış, qəyyumluq altında olan əraziləri idarə etməyən Üzv dövlətlər;

c) Baş Məclis tərəfindən üç il müddətinə seçilən o sayda digər Üzv dövlətlər ki, bu, Qəyyumluq Şurasının üzvlərinin ümumi sayının Birləşmiş Millətlər Təşkilatının qəyyumluq altında olan əraziləri idarə edən və idarə etməyən Üzvləri arasında bərabər bölünməsinə təmin etmək üçün zəruri ola bilər.

2. Qəyyumluq Şurasının hər bir üzvü onu Şurada təmsil etmək üçün xüsusi ixtisaslı bir şəxs təyin edir.

Funksiyaları və səlahiyyətləri

Maddə 87

Baş Məclis və onun rəhbərliyi altında Qəyyumluq Şurası öz funksiyalarını yerinə yetirərkən:

a) idarə edən hakimiyyət tərəfindən təqdim olunan məruzələri nəzərdən keçirə bilər;

b) pətişiyalar qəbul etmək və onları idarə edən hakimiyyətlə məsləhətləşməklə onlara baxa bilər;

c) idarə edən hakimiyyətlə razılaşdırılmış müddətlərdə qəyyumluq altında olan müvafiq ərazilərə müntəzəm səfərlər təşkil edə bilər;

d) qəyyumluq haqqında sazişlərin şərtlərinə uyğun olaraq bu göstərilmiş və digər tədbirləri görə bilər.

Maddə 88

Qəyyumluq Şurası hər bir qəyyumluq altında olan ərazinin əhalisinin siyasi, iqtisadi, sosial tərəqqisinə və təhsil sahəsində tərəqqisinə aid anket tərtib edir, Baş Məclisin səlahiyyətləri çərçivəsində olan hər bir qəyyumluq altında olan ərazini idarə edən hakimiyyət isə həmin anket əsasında Baş Məclisə illik məruzə təqdim edir.

Səsvermə

Maddə 89

1. Qəyyumluq Şurasının hər bir üzvü bir səsə malikdir.
2. Qəyyumluq Şurasının qərarları iştirak edən və səs verən üzvlərin səs çoxluğu ilə qəbul olunur.

Prosedur

Maddə 90

1. Qəyyumluq Şurası öz Sədrini seçmək qaydası da daxil olmaqla, özünün prosedur qaydalarını müəyyən edir.

2. Qəyyumluq Şurası, buna lüzum olduqda, öz qaydalarına uyğun olaraq çağırılır; bu qaydalar Şuranın üzvlərinin əksər hissəsinin tələbi ilə iclasların çağırılması barədə müddəanı özündə əks etdirməlidir.

Maddə 91

Qəyyumluq Şurası, lüzum olduqda, İqtisadi və Sosial Şuranın və müvafiq olaraq maraqlı olduqları məsələlərlə bağlı ixtisaslaşmış təsisatların köməyindən istifadə edir.

XIV FƏSİL BEYNƏLXALQ MƏHKƏMƏ

Maddə 92

Beynəlxalq Məhkəmə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının əsas məhkəmə orqanıdır. O bu Nizamnaməyə əlavə edilən Statuta uyğun olaraq fəaliyyət göstərir; həmin Statut Daimi Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin Statutuna əsaslanır və onun ayrılmaz tərkib hissəsini təşkil edir.

Maddə 93

1. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının bütün Üzvləri ipso facto Beynəlxalq Məhkəmənin Statutunun iştirakçılarıdır.
2. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Üzvü olmayan dövlət, hər bir halda Təhlükəsizlik Şurasının tövsiyəsi əsasında Baş Məclis tərəfindən müəyyən olunan şərtlərlə, Beynəlxalq Məhkəmənin Statutunun iştirakçısı ola bilər.

Maddə 94

1. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının hər bir Üzvü, tərəf kimi çıxış etdiyi istənilən işdə Beynəlxalq Məhkəmənin qərarına əməl etməyi öz öhdəsinə götürür.
2. Əgər iş üzrə tərəflərdən biri Məhkəmənin çıxardığı qərarla onun üzərinə qoyulmuş öhdəlikləri icra etmərsə, o biri tərəf Təhlükəsizlik Şurasına müraciət edə bilər; Təhlükəsizlik Şurası, zəruri hesab etdikdə, tövsiyələr edə bilər və ya həmin qərarın həyata keçirilməsi üçün görülməli olan tədbirlər barəsində qərar qəbul edə bilər.

Maddə 95

Bu Nizamnamədə heç nə Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Üzvlərinin öz mübahisələrinin həllini artıq qüvvədə olan və ya gələcəkdə bağlana bilən sazişlər əsasında başqa məhkəmələrə həvalə etməsinə maneə yaratmır.

Maddə 96

1. Baş Məclis və ya Təhlükəsizlik Şurası Beynəlxalq Məhkəmədən istənilən hüquqi məsələ üzrə məsləhət xarakterli rəy verməyi xahiş edə bilər.

2. Baş Məclis tərəfindən istənilən vaxt buna icazə ala bilən Birləşmiş Millətlər Təşkilatının digər orqanları və ixtisaslaşmış təsisatlar da onların fəaliyyəti çərçivəsində ortaya çıxan hüquqi məsələlər üzrə Məhkəmədən məsləhət xarakterli istəyə bilər.

XV FƏSİL KATİBLİK

Maddə 97

Katiblik Baş Katibdən və Təşkilat üçün tələb olunan ştatdan ibarətdir. Baş Katib Təhlükəsizlik Şurasının tövsiyəsi əsasında Baş Məclis tərəfindən təyin olunur. Baş Katib Təşkilatın baş inzibati vəzifəli şəxsidir.

Maddə 98

Baş Katib bu keyfiyyətdə Baş Məclisin, Təhlükəsizlik Şurasının, İqtisadi və Sosial Şuranın və Qəyyumluq Şurasının bütün iclaslarında fəaliyyət göstərir və bu orqanlar tərəfindən ona həvalə olunan digər funksiyaları icra edir. Baş Katib Təşkilatın işi barədə Baş Məclisə illik məruzə təqdim edir.

Maddə 99

Baş Katib beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunub saxlanması, onun fikrincə, təhlükə törədə bilən istənilən məsələni Təhlükəsizlik Şurasının nəzərinə çatdırı bilər.

Maddə 100

1. Öz vəzifələrini icra edərkən Baş Katib və Katibliyin heyəti hər hansı hökumətdən və ya Təşkilat üçün kənar olan hər hansı digər orqandan göstərişlər istəməməli və almamalıdır. Onlar yalnız Təşkilat qarşısında məsuliyyət daşıyan beynəlxalq vəzifəli şəxslər kimi statuslarına təsir göstərə bilən hər hansı hərəkətdən daşınmalıdırlar.

2. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının hər bir Üzvü Baş Katibin və Katibliyin heyətinin vəzifələrinin sırf beynəlxalq xarakterinə hörmət etməyi və onlara öz vəzifələrini yerinə yetirərkən təsir göstərməyə cəhd etməməyi öhdələrinə götürürlər.

Maddə 101

1. Katibliyin heyəti Baş Katib tərəfindən Baş Məclisin müəyyən etdiyi qaydalara əsasən təyin olunur.

2. Müvafiq heyət daimi əsasda işləmək üçün İqtisadi və Sosial Şuraya, Qəyyumluq Şurasına və buna lüzum oluqda, Təşkilatın digər orqanlarına ayrılır. Bu heyət Katibliyin bir hissəsini təşkil edir.

3. Heyəti işə qəbul edərkən və xidmət şərtlərini müəyyən edərkən yüksək iş qabiliyyəti səviyyəsinin, səlahiyyətliliyin və təmizliyin təmin edilməsinin zəruriliyi ön plana çəkilir. Heyətin mümkün qədər geniş coğrafi əsasda seçilməsinin vacibliyinə lazımı diqqət yetirilməlidir.

XVI FƏSİL MÜXTƏLİF MÜDDƏALAR

Maddə 102

1. Bu Nizamnamənin qüvvəyə mindiyi andan sonra Təşkilatın istənilən Üzvünün bağladığı hər bir müqavilə və hər bir beynəlxalq saziş mümkün qədər tez bir müddətdə Katiblikdə qeydiyyatla alınmalı və Katiblik tərəfindən dərc olunmalıdır.

2. Bu maddənin 1-ci bəndinə uyğun olaraq qeydiyyatla alınmamış hər hansı belə bir müqavilənin və ya beynəlxalq sazişin heç bir iştirakçısı Birləşmiş Millətlər Təşkilatının hər hansı orqanı qarşısında həmin müqaviləyə və ya beynəlxalq sazişə istinad edə bilməz.

Maddə 103

Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Üzvlərinin bu Nizamnamədən irəli gələn öhdəlikləri ilə onların istənilən digər beynəlxalq sazişdən irəli gələn öhdəlikləri arasında ziddiyyət olduqda, onların bu Nizamnamədən irəli gələn öhdəlikləri üstün qüvvəyə malik olur.

Maddə 104

Təşkilat öz Üzvlərindən hər birinin ərazisində funksiyalarını həyata keçirmək və məqsədlərinə nail olmaq üçün zəruri olan hüquq qabiliyyətinə malikdir.

Maddə 105

1. Təşkilat öz Üzvlərindən hər birinin ərazisində məqsədlərini yerinə yetirmək üçün zəruri olan imtiyaz və immunitetlərdən istifadə edir.

2. Habelə Birləşmiş Millətlər Təşkilatın Üzvlərinin nümayəndələri və Təşkilatın vəzifəli şəxsləri Təşkilatla əlaqədə öz funksiyalarını müstəqil həyata keçirmək üçün zəruri olan imtiyaz və immunitetlərdən istifadə edirlər.

3. Baş Məclis bu maddənin 1-ci və 2-ci hissələrinin tətbiqi ilə bağlı ayrı-ayrı detalları müəyyən etmək üçün tövsiyələr edə bilər və ya bu məqsədlə Təşkilatın Üzvlərinə konvensiyalar təklif edə bilər.

XVII FƏSİL KEÇİD DÖVRÜNDƏ TƏHLÜKƏSİZLİK ÜZRƏ TƏDBİRLƏR

Maddə 106

Təhlükəsizlik Şurasının fikrincə, 42-ci maddəyə əsasən vəzifələrini ona həyata keçirməyə başlamağa əsas olan 43-cü maddədə göstərilmiş xüsusi sazişlərin qüvvəyə minməsinə qədər, 30 oktyabr 1943-cü ildə imzalanmış Dörd Dövlətin Bəyannaməsinin iştirakçıları və Fransa, Bəyannamənin 5-ci bəndinin müddəalarına uyğun olaraq, Təşkilatın adından beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunub saxlanması üçün zəruri olan birgə tədbirlər görmək məqsədilə bir-biri ilə və zərurət olduqda, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının digər Üzvləri ilə məsləhətləşəcəklər.

Maddə 107

Bu Nizamnamədə heç nə, İkinci Dünya müharibəsi zamanı, bu Nizamnaməni imzalayanlardan hər hansı birinin düşməni olmuş dövlətə qarşı həmin müharibənin nəticəsində müvafiq tədbirlər görməyə məsul olan Hökumətlər tərəfindən görülən və ya görülməsinə səlahiyyət verilən tədbirləri hüquqi qüvvədən məhrum etmir və ya onların tətbiqinə maneə yaratmır.

XVIII FƏSİL DÜZƏLİSLƏR

Maddə 108

Bu Nizamnaməyə düzəlişlər Təşkilatın bütün Üzvləri üçün Baş Məclisin üzvlərinin üçdə iki səs çoxluğu ilə qəbul edildikdən və Təhlükəsizlik Şurasının bütün daimi üzvləri daxil olmaqla, Təşkilatın Üzvlərinin üçdə ikisi tərəfindən, onların müvafiq konstitusiyaya qaydalarına uyğun olaraq ratifikasiya edildikdən sonra qüvvəyə minir.

Maddə 109

1. Bu Nizamnaməyə yenidən baxmaq məqsədilə, Baş Məclisin üzvlərinin üçdə iki səs çoxluğu və Təhlükəsizlik Şurasının doqquz daimi üzvünün səsi ilə müəyyən edilməli olan vaxtda və yerdə Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Üzvlərinin Ümumi Konfransı çağırıla bilər. Təşkilatın hər bir Üzvü Konfransda bir səsə malik olacaqdır.

2. Konfransın üçdə iki səs çoxluğu ilə bu Nizamnaməyə tövsiyə etdiyi hər hansı düzəliş, Təhlükəsizlik Şurasının bütün daimi üzvləri daxil olmaqla, Təşkilatın Üzvlərinin üçdə ikisi tərəfindən, onların müvafiq konstitusiyaya qaydalarına uyğun olaraq ratifikasiya edildikdən sonra qüvvəyə minir.

3. Əgər belə bir konfrans bu Nizamnamənin qüvvəyə mindiyi andan hesablanmaqla, Baş Məclisin onuncu illik sessiyasına qədər olmamışsa, belə bir konfransın çağırılması barədə təklif Baş Məclisin həmin sessiyasının gündəliyinə daxil edilir və Baş Məclisin üzvlərinin sadə səs çoxluğu ilə və Təhlükəsizlik Şurasının hər hansı yeddi üzvünün səsi ilə belə qərar alınarsa, konfrans çağırılır.

XIX FƏSİL RATİFİKASIYA VƏ İMZALAMA

Maddə 110

1. Bu Nizamnamə onu imzalamış dövlətlər tərəfindən onların müvafiq konstitusiyaya qaydalarına uyğun olaraq ratifikasiya edilməlidir.

2. Ratifikasiya sənədləri Amerika Birləşmiş Ştatlarının Hökumətinə saxlanmağa verilir; o, Nizamnaməni imzalamış bütün dövlətlərə və habelə təyin olunduqda Təşkilatın Baş Katibinə hər bir depozit haqqında məlumat verir.

3. Bu Nizamnamə Çin Respublikası, Fransa, Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı, Böyük Britaniya və Şimali İrlandiya Birləşmiş Krallığı və Amerika Birləşmiş Ştatları və Nizamnaməni imzalamış digər dövlətlərin əksər hissəsi tərəfindən ratifikasiya sənədləri saxlanmağa verildikdən sonra qüvvəyə minir. Bundan sonra Amerika Birləşmiş Ştatlarının Hökuməti ratifikasiya sənədlərinin saxlanmağa verilməsi haqqında protokol tərtib edir və onun nüsxələrini Nizamnaməni imzalamış bütün dövlətlərə göndərir.

4. Bu Nizamnamə qüvvəyə mindikdən sonra onu ratifikasiya edən Nizamnaməni imzalamış dövlətlər müvafiq ratifikasiya sənədlərinin saxlanmağa verildiyi gündən Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İlkin Üzvləri olacaqlar.

Maddə 111

Çin, fransız, rus, ingilis və ispan mətnləri bərabər autentik olan bu Nizamnamə Amerika Birləşmiş Ştatları Hökumətinin arxivində saxlanacaqdır. Nizamnamənin lazımı qaydada təsdiq olunmuş nüsxələri bu Hökumət tərəfindən Nizamnaməni imzalamış digər Hökumətlərə göndərilir.

Bunun təsdiqi olaraq Birləşmiş Millətlərin Hökumətləri bu Nizamnaməni imzaladılar.

San-Fransisko şəhərində, iyunun iyirmi altıncı günündə, min doqquz yüz qırx beşinci ildə tərtib olunmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

Bütün fəsilər üçün

- Арсчага Э.Х. *Современное международное право*. М., 1983.
Гроций Г. *О праве войны и мира*. М., 1957.
Действующее международное право. В 3 т. М., 1996-1997.
Курс международного права. В 7 т. М., 1989-1993.
Лукашук И.И. *Международное право. Общая часть: Учебник*. М., 1999.
Лукашук И.И. *Международное право. Особенная часть: Учебник*. М., 1998.
Международное право. Учебник. Отв. ред. Ю.М. Колосов, В.И. Кузнецов. М., 1998.
Международное право. Учебник. Отв. ред. Г.В. Игнатенко и О.И. Тиунов. М., 1999.
Фердросс А. *Международное право*. М., 1959.
Brownlie I. *Principles of Public International Law*. Oxford, 1990.
Cassese A. *International Law*. Oxford, 2001.
Shaw M. *International Law*. 5th ed. Cambridge, 2003.
Wallace R., Holliday A. *International Law*. London, 2006.

I fəsil. Beynəlxalq hüququn anlayışı və təbiəti

- Василенко В.А. *Основы теории международного права*. Киев, 1988.
Евинтов В.И. *Международное сообщество и правопорядок (анализ современных концепций)*. Киев, 1990.
Мовчан А.П. *Международный правопорядок*. М., 1996.
Мюллерсон Р.А. *Международное публичное и международное частное право: соотношение и взаимодействие // Сов. ежегодник международного права, 1985*. М., 1986.
Тункин Г.И. *Теория международного права*. М., 1970.
Ушаков Н.А. *Проблемы теории международного права*. М., 1988.
Carty A. *Philosophy of International Law*. Edinburgh, 2007.
Franck T.M. *The Power of Legitimacy Among Nations*. Oxford, 1990.
Ragazzi M. *The Concept of International Obligations Erga Omnes*. Oxford, 1997.

II fəsil. Beynəlxalq hüquq normaları

- Алексидзе Л.А. *Некоторые вопросы теории международного права: императивные нормы (jus cogens)*. Тбилиси, 1982.
Дмитриева Г.К. *Мораль и международное право*. М., 1991.

Евинтов В.И. Проблема "общих принципов права" в современных западных концепциях // *Идеи мира и сотрудничества в современном международном праве* (Отв. ред. В.Н. Денисов). Киев, 1990, с. 156-168.

Лукашук И.И. *Нормы международного права*. М., 1997.

Мовчан А.П. *Кодификация и прогрессивное развитие международного права*. М., 1972.

Толстик В.А. *Иерархия российского и международного права*. М., 2001.

Черниченко С.В. *Теория международного права. Т. 1. Современные теоретические проблемы*. М., 1999, с. 17-101.

Шестаков Л.Н. *Императивные нормы в системе современного международного права*. М., 1981.

Orakhelishvili A. *Peremptory Norms in International Law*. Oxford, 2006.

Pauwelyn J. *Conflict of Norms of Public International Law*. Cambridge, 2006.

III fəsil. Beynəlxalq hüququn mənbələri

Даниленко Г.М. *Обычай в современном международном праве*. М., 1988.

Гусейнов Л.Г. *Международные обычаи в области прав человека // Актуальные вопросы гуманитарных наук (Межвузовский сборник научных трудов)*. Новосибирск, 1999, с. 51-63.

Филимонова М.В. *Источники современного международного права*. М., 1987.

Change and Stability in International Law-Making (A. Cassese and J.H.H. Weiler eds). Dordrecht-Boston-London, 1988.

Danilenko G.M. *Law-Making in the International Community*. Dordrecht-Boston-London, 1993.

Degan V.D. *Sources of International Law*. Dordrecht-Boston-London, 1997.

Mullerson R. On the Nature and Scope of Customary International Law // *Austrian Review of International and European Law*, 1998, vol. 2, p. 341-360.

Simma B. and Alston P. The Sources of Human Rights Law: Custom, Jus Cogens and General Principles // *Australian Yearbook of International Law*, 1992, vol. 12, p. 82-108.

Wolfke K. Some Persistent Controversies Regarding Customary International Law // *Netherlands Yearbook of International Law*, 1993, vol. XXIV, p. 1-16.

IV fəsil. Beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri

Бараташвили Д.И. *Принцип суверенного равенства государств в международном праве*. М., 1978.

Волова Л.И. *Принцип территориальной целостности и неприкосновенности в современном международном праве*. Ростов-на-Дону, 1981.

Волова Л.И. *Нерушимость границ – новый принцип международного права*. Ростов-на-Дону, 1987.

İbayev V.Ə. *Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi beynəlxalq hüquq kontekstində*. Bakı, 2006, s. 238-260.

Левин Д.Б. *Принцип мирного разрешения международных споров*. М., 1977.

Мартыненко А.П. *Права народов в современном международном праве*. Киев, 1993.

Маммадов И.М., Мусасв Т.Ф. *Армяно-азербайджанский конфликт: история, право, посредничество*. Тула, 2006.

Талалаев А.Н. *Хельсинки: принципы и реальность*. М., 1985.

Тиунов О.И. *Принцип соблюдения международных обязательств*. М., 1979.

Ушаков Н.А. *Невмешательство во внутренние дела государств*. М., 1971.

Черниченко С.В. Принцип самоопределения народов (современная интерпретация) // *Московский журнал международного права*, 1996, № 4.

Gray C. *International Law and the Use of Force*. 2nd ed. Oxford, 2004.

V fəsil. Beynəlxalq hüququn subyektləri

Корецкий В.М. Декларация прав и обязанностей государств // *Избранные труды*. Кн. 1. Киев, 1990.

Курдюков Г.И. *Государства в системе международно-правового регулирования*. Казань, 1979.

Труженикова Л.Т. Доктрина международного права о правовом положении физического лица // *Московский журнал международного права*, 1994, № 4.

Ушаков Н.А. *Юрисдикционные иммунитеты государств и их собственности*. М., 1993.

Фельдман Д.И., Курдюков Г.И. *Основные тенденции развития международной правосубъектности*. Казань, 1974.

Черниченко С.В. *Теория международного права*. Т. 2. *Старые и новые теоретические проблемы*. М., 1999, с. 17-110; 139-244.

Nijman J. *The Concept of International Legal Personality*. The Hague, 2004.

Non-State Actors as New Subjects of International Law (Ed. by R.Hofmann). Berlin, 1999.

Schusterschitz G. European Agencies as Subjects of International Law // *International Organizations Law Review*, 2004, vol. 1, p. 163-188.

VI fəsil. Beynəlxalq hüquqda tanma

Признание в современном международном праве (Признание новых государств и правительств). Под ред. Д.И. Фельдмана. М., 1975.

Declaration on the Guidelines on the Recognition of the New States in Eastern Europe and in the Soviet Union // *European Journal of International Law*, 1993, No. 1, vol. 4.

Rich R. Recognition of States: The Collapse of Yugoslavia and the Soviet Union // *European Journal of International Law*, 1993, No. 1, vol. 4, p. 36-65.

Warbrick C. Recognition of States: Recent European Practice Aspects // *Aspects of Statehood and Institutionalism in Contemporary Europe* (Ed. by M.D. Evans). Dartmouth: 1997.

Talmon S. *Recognition of Governments in International Law*. Oxford, 1998.

Talmon S. *Recognition in International Law*. The Hague, 2000.

VII fəsil. Dövlətlərin varisliyi

Аваков М.М. *Правопреемство освободившихся государств*. М., 1983.

Гусейнов Л.Г. К вопросу о континуитете международных договоров в области прав человека // *Журнал международного права*. Тбилиси: 1998. Том III, № III-IV, с. 31-40.

Клименко Б.М. Проблемы правопреемства на территории бывшего Союза ССР // *Московский журнал международного права*, 1992, № 1.

Цыбуков В. *Проблемы правопреемства в Содружестве Независимых Государств*. М., 1994.

Mullerson R. The Continuity and Succession of States, by Reference to the Former USSR and Yugoslavia // *International and Comparative Law Quarterly*, 1993, vol. 42, p. 473-493.

Mullerson R. *International Law, Rights and Politics: Developments in Eastern Europe and the CIS*. London, 1994.

Oeter S. German Unification and State Succession // *Zeitschrift fuer auslaendisches oeffentliches Recht und Voelkerrecht*, 1991, S. 349-383.

Rosenne Sh. Automatic Treaty Succession // *Essays on the Law of Treaties* (J.Klabbers and R. Lefeber eds.). Kluwer Law International: 1998, p. 97-106.

Shaw M.N. State Succession Revisited // *Finnish Yearbook of International Law*, 1994, vol. 5, p. 34-98.

VIII fəsil. Beynəlxalq hüquq və dövlətdaxili hüquq

Буткевич В.Г. *Соотношение внутригосударственного и международного права*. Киев, 1981.

Гусейнов Л.Г. Конституция Азербайджанской Республики, права человека и международное право // *Бeynəlxalq hüquq*, Bakı, 1998, № 1, s. 16-46.

Даниленко Г.М. Применение международного права во внутренней правовой системе России: Практика Конституционного Суда // *Государство и право*, 1995, № 11, с. 115-124.

Hüseynov Ə.M. Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının dövlətdaxili implementasiyası: müqayisəli təhlil // *Keçid dövründə Azərbaycan Respublikasında dövlət və hüquq quruculuğunun aktual problemləri (elmi məqalələr məcmuəsi)*, 12-ci buraxılış, Bakı, 2005, s. 503-511.

Гусейнов Т.И. Взаимодействие норм международного и азербайджанского права // *Азərbaycan hüquq jurnalı*, 2002, № 1, s. 173-184.

Игнатенко Г.В. Взаимодействие внутригосударственного и международного права. Свердловск, 1981.

Лукашук И.И. *Международное право в судах государств*. СПб, 1993.

Мюллерсон Р.А. *Соотношение международного и национального права*. М., 1982.

Реализация международно-правовых норм во внутреннем праве (Отв. ред. В.Н.Денисов, В.И.Евинтов). Киев, 1992.

Тузмухамедов Б.Р. *Международное право в конституционной юрисдикции*. Хрестоматия. М., 2006.

Conforti V. *International Law and the Role of Domestic Legal Systems*. Dordrecht-Boston-London, 1993.

Erades V. *Interactions Between International and Municipal Law – A Comparative Case Law Study*. Leiden, 1993.

Foxton D. International Law in Domestic Courts // *The British Yearbook of International Law*, 2002, vol. 73, p. 261-291.

Mendelson M. The Effect of Customary International Law on Domestic Law // *Non-State Actors and International Law*, 2004, vol. 4, p. 75-85.

IX fəsil. Ərazi

Бабурин С.Н. *Территория государства. Правовые и геополитические проблемы*. М., 1997.

Гуреев С.А., Тарасова И.М. *Международное речное право*. М., 1993.

Клименко Б.М. *Государственная территория: Вопросы теории и практики международного права*. М., 1974.

Корбут Л.В., Баскин Ю.А. *Международно-правовой режим рек: история и современность*. М., 1987.

Baslar K. *The Concept of the Common Heritage of Mankind in International Law*. The Hague-Boston-London, 1998.

Burchi S., Mechlem K. *Groundwater in International Law*. Rome, 2005.

Dinar S. *International Water Treaties*. London, 2007.

X fəsil. Dövlətin yurisdiksiyası

Лукашук И.И. *Функционирование международного права*. М., 1994.

Черниченко С.В. *Теория международного права. Т. 2. Старые и новые теоретические проблемы*. М., 1999, с. 111-138.

Akehurst M. Jurisdiction in International Law // *British Yearbook of International Law*, 1972, vol. 46.

Aut dedere aut judicare. The Duty to Extradite or Prosecute in International Law (Ed. M. Ch. Bassiouni, E.M. Wisc). Dordrecht-Boston-London, 1995.

Inazumi M. *Universal Jurisdiction in Modern International Law*. Antwerpen, 2005.

Reydam L. *Universal Jurisdiction*. Oxford, 2003.

XI fəsil. Əhali

Əliyev Ə. *Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin statusunun beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi: nəzəriyyə və praktika*. Bakı, 2007.

Боярс Ю.Р. *Вопросы гражданства в международном праве*. М., 1986.

Ибрагимов А.М. Понятие и критерии установления беженцев в международном праве // *Российский юридический журнал*, 1997, № 2.

Лазарев Л.В., Марышчева Н.И., Папгелесва И.В. *Иностранные граждане (правовые вопросы)*. М., 1992.

Потапов В.И. *Беженцы и международное право*. М., 1986.

Ястребов А.Ю. Институт убежища и статус беженцев в международном праве // *Сов. государство и право*, 1990, № 10.

Clayton G. *Textbook on Immigration and Asylum Law*. Oxford, 2006.

Hathaway J. *The Rights of Refugees under International Law*. Cambridge, 2005.

Whittaker D. *Asylum Seekers and Refugees in the Contemporary World*. London, 2006.

XII fəsil. Beynəlxalq müqavilələr hüququ

Евинтов В. И. *Многосторонние договоры в современном международном праве*. Киев, 1979.

Евинтов В. И. *Многоязычные договоры в современном международном праве*. Киев, 1981.

Талалаев А.Н. *Право международных договоров: общие вопросы*. М., 1980.

Талалаев А.Н. *Право международных договоров: действие и применение договоров*. М., 1985.

Талалаев А.Н. *Право международных договоров: договоры с участием международных организаций*. М., 1989.

Талалаев А.Н. *Венская Конвенция о праве международных договоров. Комментарий*. М., 1997.

Horn F. *Reservations and Interpretative Declarations to Multilateral Treaties*. Amsterdam-New York-Oxford-Tokyo, 1988.

Klabbers J. *The Concept of Treaty in International Law*. The Hague, 1996.

Simma B. Reservations to Human Rights Treaties – Some Recent Developments // *Liber Amicorum. Professor I. Seidl-Hohenveldern – in honour of his 80th birthday* (G. Hafner et al. eds.). The Hague-London-Boston, 1998, p. 659-682.
The Law of Treaties (Ed. by S. Davidson). Aldershot, 2004.

XIII fəsil. Beynəlxalq təşkilatlar hüququ

- Зайцева О.Г. *Международные организации: принятие решений*. М., 1989.
Крылов Н.Б. *Правотворческая деятельность международных организаций*. М., 1988.
Маргиев В.И. *Внутреннее право международных организаций*. Владикавказ, 1995.
Международные организации. Под ред. И.П. Блищенко. М., 1994.
Международные организации системы ООН. Отв. ред. В.Ф. Петровский. М., 1990.
Моравецкий В. *Функции международной организации*. М., 1976.
Нешатаева Т.Н. *Международные организации и право. Новые тенденции в международно-правовом регулировании*. М., 1998.
Топорнин Б.Н. *Европейское право*. М., 1998.
Шиббаева Е.А., Поточный М. *Правовые вопросы структуры и деятельности международных организаций*. М., 1988.
Шреплер Х.-А. *Международные организации. Справочник*. М., 1995.
Amerasinghe C. *Principles of the Institutional Law of International Organizations*. Cambridge, 2005.
Bowett D.W. *The Law of International Institutions*. 4th ed. London, 1982.
International Organizations (Ed. by J. Klabbers). Aldershot, 2005.
Scharf M. *The Law of International Organizations*. Durham, 2007.

XIV fəsil. Diplomatiya və konsulluq hüququ

- Бобышев Г.В., Зубков Н.Г. *Основы консульской службы*. М., 1986.
Ганюшкин Б.В. *Дипломатическое право международных организаций*. М., 1972.
Демин Ю.Г. *Статус дипломатических представительств и их персонала*. М., 1995.
Ковалев А.Г. *Привилегии и иммунитеты в современном международном праве*. М., 1986.
Кузнецов С.А. *Представители государств в международных организациях*. М., 1980.
Петренко Р.И. *Основы консульского права*. М., 1986.
Сандровский К.К. *Право внешних сношений*. Киев, 1986.
Denza E. *Diplomatic Law*. Oxford, 2004.

XV fəsil. Beynəlxalq insan hüquqları hüququ

Гусейнов Л.Г. *Международная ответственность государств за нарушения прав человека*. Киев, 2000.

Гусейнов Л.Г. Методы осуществления международного контроля в области защиты прав человека // *Theory and Practice of Contemporary International Law. Essays in Honour of Professor Levon Alexidze on the 80th Birthday Anniversary*. Tbilisi, 2007, p.160-199.

Гусейнова С.Э. *Имплементация решений Европейского суда по правам человека в национальных правовых системах*. Баку, 2006.

Даниленко Г.М. *Международная защита прав человека*. Вводный курс. Учебное пособие. М., 2000.

Мюллерсон Р.А. *Права человека: идеи, нормы, реальность*. М., 1991.

Шафиев К. *Права человека: международные стандарты и законодательство Азербайджанской Республики*. Баку, 2003.

Gomien D. *Short Guide to the European Convention on Human Rights*. Council of Europe Publishing: 2005.

Theory and Practice of the European Convention on Human Rights (P. van Dijk et al. eds.). 4th ed. Antwerpen, 2006.

Weissbrodt D., Vega C. *International Human Rights Law*. Philadelphia, 2007.

XVI fəsil. Beynəlxalq humanitar hüquq

Гассер Х.П. *Международные гуманитарное право*. Введение. *Международный Комитет Красного Креста*. М., 1995.

Давид Э. *Принципы права вооруженных конфликтов*. М., 2000.

İbayev V. *Beynəlxalq humanitar hüquq*. Dərslik. Bakı, 2001.

İbayev V. *Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi beynəlxalq hüquq kontekstində*. Bakı, 2006.

Калугин В.Ю., Павлова Л.В., Фисенко И.В. *Международное гуманитарное право*. Учебное пособие. Минск, 1999.

Кальсховен Ф. *Ограничение методов и средств ведения войны*. *Международный Комитет Красного Креста*. М., 1994.

Мелков Г.М. *Международное право в период вооруженных конфликтов*. М., 1988.

Фуркало В.В. *Международная защита гражданского населения в условиях вооруженных конфликтов*. Киев, 1986.

International Humanitarian Law and the 21st Century's Conflicts (Ed. by R. Arnold). Lausanne, 2005.

McCoubrey H., Nigel D. *International Law and Armed Conflict*. Dartmouth: 1992.

Schmitt M., Dinstein Y. *International Conflict and Armed Conflict*. Leiden, 2007.

XVII fəsil. Beynəlxalq cinayət hüququ

Бахтигаресва А.П. История возникновения и развития международного уголовного права // *Московский журнал международного права*, 1995, № 2, с. 99-111.

Лукашук И.И., Наумов А.В. *Международное уголовное право*. М., 1999.

Ляхов Е.Г. *Политика терроризма – политика насилия и агрессии*. М., 1987.

Марусин И.С. *Международные уголовные судебные учреждения: судоустройство и судопроизводство*. СПб., 2004.

Нюрнбергский процесс: право против война и фашизма. Под. ред. И.А. Ледях и И.И. Лукашука. М., 1995.

Панов В.П. *Сотрудничество государств в борьбе с международными уголовными преступлениями*. М., 1993.

Сафаров Н.А. *Комментарий к Закону Азербайджанской Республики «О выдаче (экстрадиции) лиц, совершивших преступления»*. Баку, 2001.

Сафаров Н.А. *Проблемы обеспечения совместимости Римского Статута Международного уголовного суда и национальных правовых систем*. Баку, 2002.

Сафаров Н.А. *Экстрадиция в международном уголовном праве: проблемы теории и практики*. М., 2005.

Bassiouni M. *Introduction to International Criminal Law*. Ardsley, 2003.

Bantekas I., Nash S. *International Criminal Law*. London, 2007.

Cassese A. *International Criminal Law*. 2nd ed. Oxford, 2007.

International and National Prosecution of Crimes under International Law: Current Developments (H. Fischer, C. Kress, S. Lueder eds.). Berlin, 2001.

Kerr R. *The International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia*. Oxford, 2004.

The Criminal Law of Genocide (Ed. by R. Henham). Aldershot, 2007.

Werle G. *Principles of International Criminal Law*. The Hague, 2005.

XVIII fəsil. Beynəlxalq iqtisadi hüquq

Альтшулер А.Б. *Международное валютное право*. М., 1984.

Богатырев А.Г. *Инвестиционное право*. М., 1992.

Богуславский М.М. *Международное экономическое право*. М., 1986.

Додонов В. *Право международной торговли*. Словарь-справочник. М., 1997.

Ерпылева Н. *Международное банковское право*. М., 1998.

Розенберг М.Г. *Международная купля-продажа товаров*. М., 1995.

Ушаков Н.А. *Режим наибольшего благоприятствования в международных отношениях*. М., 1995.

Халафов Х.А. *Международные экономические организации в системе международно-правового регулирования*. Баку, 2005.

Шумилов В. *Международное экономическое право*. М., 1999.

Эфендиев О.Ф., Алиев Э.А. *Внешиэкономическая деятельность современного Азербайджана. Учебное пособие*. Баку, 2007.

Lowenfeld A. *International Economic Law*. Oxford, 2003.

MacKnight A. *The Law of International Finance*. Oxford, 2007.

Qureshi A., Ziegler A. *International Economic Law*. London, 2007.

XIX fəsil. Beynəlxalq dəniz hüququ

Бекашев К.А., Волков А.А., Каргополов С.Г. *Морское и рыболовное право*. М., 1990.

Василенко В.А., Высоцкий А.Ф., Рыбальчик Д.Э. *Международное морское право*. Киев, 1988.

Лазарев М.И. *Теоретические вопросы современного международного морского права*. М., 1983.

Мамедов Р.Ф. *Международно-правовой статус Каспийского моря: вчера, сегодня, завтра*. Баку, 2006.

Мамедов Р.Ф. *Разграничение Каспийского моря (международно-правовые вопросы)*. Баку, 2006.

Молодцов С.В. *Международное морское право*. М., 1987.

Яковлев И.И. *Международный орган по морскому дну*. М., 1986.

Brown E.D. *The International Law of the Sea*. Vol. 1-2. Dartmouth: 1994.

Digest of International Cases on the Law of the Sea. United Nations: 2007.

XX fəsil. Beynəlxalq hava hüququ

Бордунов В.Д., Котов А.И., Малеев Ю.Н. *Правовое регулирование международных полетов гражданских воздушных судов*. М., 1988.

Бордунов В.Д. *Правовой механизм деятельности международных авиационных организаций*. М., 1989.

Грязнов В.С. *Международные авиаперевозки (Правовые вопросы)*. М., 1982.

Дежкин В.Н. *Правовое регулирование международных воздушных сообщений*. М., 1987.

Малеев Ю.Н. *Международное воздушное право: Вопросы теории и практики*. М., 1986.

Международное воздушное право. Кн. 1. М., 1980.

Международное воздушное право. Кн. 2. М., 1981.

Abeyratne R. *Legal and Regulatory Issues in International Aviation*. Transnational Publ. Inc.: 1996.

Diederiks-Vershoor I.H. *An Introduction to Air Law*. 8th ed. The Hague, 2006.

Zylicks M. *International Air Transport Law*. Dordrecht-Boston-London, 1992.

XXI fəsil. Beynəlxalq kosmos hüququ

- Василевская Э.Г. *Правовой статус природных ресурсов Луны и планет*. М., 1978.
- Верещетин В.С. *Международное сотрудничество в космосе: правовые вопросы*. М., 1977.
- Жуков Г.П. *Космос и мир*. М., 1985.
- Каменецкая Е.П. *Космос и международные организации: международно-правовые проблемы*. М., 1980.
- Колосов Ю.М., Сташевский С.Г. *Борьба за мирный космос: Правовые вопросы*. М., 1984.
- Международное космическое право*. Отв. ред. А.С. Пирадов. М., 1985.
- Постышев В.М. *Освоение космоса и развивающиеся страны (международно-правовые проблемы)*. М., 1990.
- Правовые проблемы полетов человека в космос*. Отв. ред. В.С. Верещетин. М., 1986.
- Рудев А.И. *Международно-правовой статус космических станций*. М., 1982.
- Naanappel P. *The Law and Policy of Air Space and Outer Space*. The Hague, 2003.
- Space Law* (Ed. by F. Lyall). Aldershot, 2007.

XXII fəsil. Beynəlxalq ekologiya hüququ

- Виноградов С.В. *Международное право и охрана атмосферы*. М., 1987.
- Кирилленко В.П., Сидорченко В.Ф. *Мореплавание и предотвращение загрязнения Мирового океана (международно-правовые аспекты)*. М., 1985.
- Колбасов О.С. *Международно-правовая охрана окружающей среды*. М., 1982.
- Сперанская Л.В. *Международно-правовая ответственность государств за загрязнение Мирового океана*. М., 1984.
- Сперанская Л.В., Третьякова К.В. *Международное право окружающей среды*. М., 1995.
- Тимошенко А.С. *Формирование и развитие международного права окружающей среды*. М., 1986.
- Шишко А.А. *Предупреждение трансграничного загрязнения (международно-правовые проблемы)*. Киев, 1990.
- Birnie W., Boyle A.E. *International Law and the Environment*. Oxford, 1995.
- Kiss A., Shelton D. *International Environmental Law*. N.-Y., 2004.
- Louka E. *International Environmental Law*. Cambridge, 2006.
- Mitchell R.V. *International Oil Pollution at Sea*. Cambridge, 1994.

XXIII fəsil. Beynəlxalq hüquqda məsuliyyət

- Василенко В.А. *Ответственность государств за международные правонарушения*. Киев, 1976.
- Василенко В.А. *Международно-правовые санкции*. Киев, 1982.

Василенко В., Давид В. *Механизм охраны международного правопорядка*. Брно, 1986.

Верещетин В.С. Новый шаг на пути кодификации права ответственности государств // *Российский ежегодник международного права, 1992*. СПб., 1994.

Гусейнов Л.Г. *Международная ответственность государств за нарушения прав человека*. Киев, 2000.

Гусейнов Л.Г., Гаджиев Б.З. Контрмеры в международном праве: некоторые вопросы теории // *Актуальные вопросы гуманитарных наук (Межвузовский сборник научных трудов)*. Новосибирск: 1999, с. 64-71.

Курис П.М. *Международные правонарушения и ответственность государства*. Вильнюс, 1973.

Манийчук Ю.В. *Последствия международного правонарушения*. Киев, 1987.

Нешатаева Т.Н. *Санкции системы ООН (международно-правовой аспект)*. Иркутск, 1992.

Раскалей С.Б. *Объективная ответственность государств в международном праве*. Киев, 1985.

Ушаков Н.А. *Основания международной ответственности государств*. М., 1983.

Crawford J. *The International Law Commission's Articles on State Responsibility*. Cambridge, 2002.

Failing States /Advisory Council on International Affairs. The Hague, 2004.

Milanovic M. State Responsibility for Genocide // *European Journal of International Law*, 2006, vol. 17, No. 3, p. 553-604.

Suzuki E., Nanwani S. Responsibility of International Organizations // *Michigan Journal of International Law*, 2005, vol. 27, p. 177-225.

XXIV fəsil. Beynəlxalq mübahisələrin nizamata sahmmasının dinc vasitələri

Лазарев С.Л. *Международный арбитраж*. М., 1991.

Левин Д.Б. *Принцип мирного разрешения международных споров*. М., 1977.

Пушмин Э.А. *Мирное разрешение международных споров (международно-правовые вопросы)*. М., 1974.

Шинкарецкая Г.Г. *Международная судебная процедура*. М., 1992.

Энтин М.Л. *Международные судебные учреждения. Роль международных арбитражных и судебных органов в разрешении межгосударственных споров*. М., 1994.

Amr M.S. *The Role of the International Court of Justice as the Principal Judicial Organ of the United Nations*. The Hague, 2003.

Capper Ph. *International Arbitration*. 3rd ed. London, 2004.

International Organizations and International Dispute Settlement (Ed. by Boisson de Chazournes L.). Ardsley, 2002.

Merrills G. *International Dispute Settlement*. 4th ed. Cambridge, 2005.

MÜNDƏRİCAT

Ön söz	3
--------------	---

I Fəsil. Beynəlxalq hüququn anlayışı və təbiəti

① Beynəlxalq hüququn anlayışı	5
② Beynəlxalq hüququn xüsusiyyətləri	7
③ Beynəlxalq ümumi hüquq və beynəlxalq xüsusi hüquq	8
4. Müasir beynəlxalq hüququn əsas cəhətləri	10

II Fəsil. Beynəlxalq hüquq normaları

1. Beynəlxalq hüquq normasının anlayışı	11
2. Beynəlxalq hüquq normalarının növləri	12
3. Beynəlxalq hüquq normalarının ierarxiyası	15
4. Beynəlxalq hüququn məcəllələşdirilməsi və mütərəqqi inkişafı	16

III Fəsil. Beynəlxalq hüququn mənbələri

1. Beynəlxalq hüququn mənbəyinin anlayışı	18
2. Beynəlxalq müqavilə	19
3. Beynəlxalq hüquqi adət	20
4. Beynəlxalq müqavilənin və beynəlxalq hüquqi adətin qarşılıqlı münasibəti	23
5. Hüququn ümumi prinsipləri	23
6. Məhkəmə qərarları	24
7. Görkəmli alimlərin rəyləri	25
8. Beynəlxalq təşkilatların qətnamələr	26

IV Fəsil. Beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri

① Beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərinin anlayışı	27
2. Dövlətlərin suveren bərabərliyi prinsipi	29
3. Dövlətin daxili yurisdiksiyasında olan işlərə qarışmamaq prinsipi	30
4. Güc tətbiq etməmək və ya güclə hədələməmək prinsipi	31

5. Beynəlxalq mübahisələri dinc yolla həll etmək prinsipi.....	35
6. Sərhədlərin pozulmazlığı prinsip	38
7. Ərazi bütövlüyü prinsipi.....	38
8. Xalqların öz müqəddəratını təyin etməsi prinsipi.....	39
9. Əsas insan hüquq və azadlıqlarına hörmət edilməsi prinsipi	40
10. Dövlətlərin bir-biri ilə əməkdaşlıq etmək prinsipi.....	41
11. Beynəlxalq öhdəlikləri vicdanla yerinə yetirmək prinsipi.....	41

V Fəsil. Beynəlxalq hüququn subyektləri

1. Beynəlxalq hüquq subyektinin anlayışı.....	43
2. Dövlətlər	44
3. Dövlətəbənzər qurumlar	46
4. Beynəlxalq təşkilatlar.....	47
5. Fərdlərin beynəlxalq-hüquqi subyektliyi	48
6. Transmilli korporasiyalar	49

VI Fəsil. Beynəlxalq hüquqda tanıma

① Tanımanın anlayışı	50
2. Tanıma nəzəriyyələri	51
3. Tanımanın forma və növləri.....	52

VII Fəsil. Dövlətlərin varisliyi

1. Dövlətlərin varisliyinin anlayışı.....	53
2. Beynəlxalq müqavilələrə münasibətdə dövlətlərin varisliyi	54
3. Dövlət mülkiyyətinə münasibətdə dövlətlərin varisliyi	55
4. Dövlət arxivlərinə münasibətdə dövlətlərin varisliyi.....	56
5. Dövlət borclarına münasibətdə dövlətlərin varisliyi	57

VIII Fəsil. Beynəlxalq hüquq və dövlətdaxili hüquq

① Beynəlxalq hüququn və dövlətdaxili hüququn qarşılıqlı münasibətinə dair nəzəriyyələr	59
--	----

2. Beynəlxalq hüququn dövlətdaxili hüquq sistemində implementasiyası	61
3. Milli qanunvericiliyin beynəlxalq hüquq normalarına uyğunlaşdırılması	62
4. Azərbaycan Respublikasının daxili hüquq sistemi və beynəlxalq hüquq	63
5. Beynəlxalq müqavilələrin milli məhkəmələr tərəfindən tətbiqi	65

IX Fəsil. Ərazi

1. Anlayışı və növləri	69
2. Dövlət ərazisinin tərkibi və hüquqi təbiəti	70
3. Dövlət sərhədləri	72
4. Beynəlxalq çaylar	76

X Fəsil. Dövlətin yurisdiksiyası

1. Dövlət yurisdiksiyasının anlayışı	77
2. Dövlətin mülki-hüquqi və cinayət yurisdiksiyası	77

XI Fəsil. Əhali

1. Beynəlxalq hüquqda əhali anlayışı	82
2. Vətəndaşlığın beynəlxalq-hüquqi məsələləri	83
a) vətəndaşlığın anlayışı	83
b) vətəndaşlığın əldə edilməsi və itirilməsi	84
c) ikili vətəndaşlıq	87
ç) vətəndaşsızlıq	88
3. Əcnəbilərin hüquqi rejimi	90
4. Miqrant işçilər	91
5. Qaçqınların hüquqi rejimi	92
6. Sığınacaq hüququ	97

XII Fəsil. Beynəlxalq müqavilələr hüququ

1. Beynəlxalq müqavilələr hüququnun anlayışı və mənbələri	100
2. Beynəlxalq müqavilənin anlayışı	101
3. Beynəlxalq müqavilədə tərəflər	102

4. Beynəlxalq müqavilələrin təsnifatı.....	104
5. Beynəlxalq müqavilənin strukturu.....	105
6. Beynəlxalq müqavilələrin bağlanması.....	106
7. Müqavilənin məcburiliyinə razılığın ifadə olunması.....	108
8. Beynəlxalq müqaviləyə qeyd-şərtlər.....	111
9. Beynəlxalq müqavilənin qeydə alınması və dərc edilməsi.....	112
10. Beynəlxalq müqavilənin qüvvədə olması.....	113
11. Beynəlxalq müqavilənin təfsiri.....	114
12. Beynəlxalq müqavilələrin etibarlılığı.....	115
13. Beynəlxalq müqavilənin xitam olunması.....	116

XIII Fəsil. Beynəlxalq təşkilatlar hüququ

1. Beynəlxalq təşkilatlar hüququnun anlayışı və mənbələri.....	118
2. Beynəlxalq təşkilatın hüquqi təbiəti.....	119
3. Beynəlxalq təşkilatların funksiyaları.....	120
4. Beynəlxalq təşkilatda üzvlük.....	121
5. Beynəlxalq təşkilatların sanksiyaları.....	122
6. Beynəlxalq təşkilatların təşkilati strukturu.....	123
7. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT).....	125
8. BMT-nin ixtisaslaşmış təsisatları.....	131
9. Regional təşkilatlar.....	133

XIV Fəsil. Diplomatika və konsulluq hüququ

1. Diplomatika və konsulluq hüququnun anlayışı və mənbələri.....	140
2. Xarici əlaqələri həyata keçirən dövlət orqanları.....	141
3. Diplomatik nümayəndəliyin anlayışı və funksiyaları.....	143
4. Diplomatik nümayəndəliyin heyəti.....	144
5. Diplomatik missiyanın başlanması və sona yetməsi.....	145
6. Diplomatik korpus.....	147
7. Diplomatik imtiyaz və immunitetlər.....	147
8. Dövlətlərin beynəlxalq təşkilatlar yanında nümayəndəlikləri.....	149
9. Xüsusi missiyalar.....	150
10. Beynəlxalq təşkilatların və onların əməkdaşlarının imtiyaz və immunitetləri.....	151
11. Konsulluqlar: anlayışı və funksiyaları.....	152
12. Konsulun təyin olunması və onun funksiyalarının xitam olunması.....	154

13. Konsulluqların və onların heyətinin imtiyaz və immunitətləri	155
---	-----

XV Fəsil. Beynəlxalq insan hüquqları hüququ

1. Beynəlxalq insan hüquqları hüququnun anlayışı və inkişaf tarixi	156
2. Beynəlxalq insan hüquqları hüququnun mənbələri	160
3. İnsan hüquqlarının təsnifatı	163
4. İnsan hüquqları sahəsində dövlətlərin beynəlxalq öhdəliklərinin təsnifatı	165
5. İnsan hüquqlarının müdafiəsinin beynəlxalq mexanizmləri	170

XVI Fəsil. Beynəlxalq humanitar hüquq

1. Beynəlxalq humanitar hüququn anlayışı və mənbələri	182
2. Beynəlxalq humanitar hüququn tətbiq sferası	185
3. Beynəlxalq humanitar hüququn prinsipləri	187
4. Beynəlxalq humanitar hüququn əsas normaları	187
5. Müharibənin başlamasının hüquqi nəticələri	188
6. Silahlı münaqişənin iştirakçıları	189
7. Döyüş aparılmasının qadağan edilmiş metod və vasitələri	191
8. Hərbi işğal rejimi	192
9. Mədəni mülkiyyətin mühafizəsi	193
10. Müharibənin sona yetməsinin hüquqi nəticələri	194
11. Beynəlxalq humanitar hüququn implementasiyası	195

XVII Fəsil. Beynəlxalq cinayət hüququ

1. Beynəlxalq cinayət hüququnun anlayışı, inkişaf tarixi və xüsusiyyətləri	197
2. Beynəlxalq cinayət hüququnun mənbələri	201
3. Beynəlxalq cinayətin anlayışı	202
4. Ayrı-ayrı beynəlxalq cinayətlərin tərkib üsürləri	205
a) <i>təcavüz</i>	205
b) <i>soyqırım</i>	206
c) <i>insanlıq əleyhinə cinayətlər</i>	208
ç) <i>müharibə cinayətləri</i>	210
5. Fiziki şəxslərin beynəlxalq cinayət məsuliyyəti	213

6. Beynəlxalq fərdi cinayət məsuliyyətinin həyata keçirilməsi mexanizmi.....	219
7. Cinayətkarlıqla mübarizə sahəsində dövlətlərin əməkdaşlığının təşkilati mexanizmi.....	224
8. Cinayət törətmiş şəxslərin verilməsi	225

XVIII Fəsil. Beynəlxalq iqtisadi hüquq

① Beynəlxalq iqtisadi hüququn anlayışı	227
2. Beynəlxalq iqtisadi hüququn subyektləri	228
③ Beynəlxalq iqtisadi hüququn mənbələri	229
④ Beynəlxalq iqtisadi hüququn prinsipləri	230
5. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin ayrı-ayrı sahələrində əməkdaşlığın beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi	231
a) <i>Beynəlxalq ticarət hüququ</i>	231
b) <i>Beynəlxalq maliyyə hüququ</i>	233
c) <i>Beynəlxalq investisiya hüququ</i>	234
⑥ Regional iqtisadi əməkdaşlığın təşkilati formaları	235

XIX Fəsil. Beynəlxalq dəniz hüququ

① Beynəlxalq dəniz hüququnun anlayışı və mənbələri.....	239
2. Dəniz məkanlarının təsnifatı	240
3. Daxili dəniz suları	240
4. Ərazi dənizi	242
5. Bitişik zona.....	245
6. Müstəsna iqtisadi zona	245
7. Kontinental şelf	246
8. Açıq dəniz	247
9. Beynəlxalq dəniz dibi rayonu	248
10. Qapalı və ya yarımqapalı dəniz.....	250
⑪ Xəzər gölünün beynəlxalq-hüquqi statusu.....	250
12. Dənizə çıxışı olmayan dövlətlərin hüquqları.....	256
13. Beynəlxalq boğazlar	256
14. Beynəlxalq kanallar.....	257
15. Beynəlxalq dəniz təşkilatları.....	258

XX Fəsil. Beynəlxalq hava hüququ

1. Beynəlxalq hava hüququnun anlayışı və mənbələri	259
2. Beynəlxalq hava hüququnun prinsipləri	260
3. Hava məkanındakı uçuşların təsnifatı	263
4. «Hava azadlıqları» (kommersiya hüquqları)	264
5. Mülki aviasiya sahəsində beynəlxalq təşkilatlar	265

XXI Fəsil. Beynəlxalq kosmos hüququ

1. Beynəlxalq kosmos hüququnun anlayışı və mənbələri	268
2. Beynəlxalq kosmos hüququnun prinsipləri	269
3. Kosmik fəzanın və səma cisimlərinin hüquqi rejimi	270
4. Kosmik obyektlərin beynəlxalq-hüquqi statusu	271
5. Kosmonavtların hüquqi vəziyyəti	271
6. Kosmik fəaliyyət nəticəsində vurulmuş zərərə görə beynəlxalq məsuliyyət	272
7. Kosmosun tədqiqi və istifadəsi sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq	273

XXII Fəsil. Beynəlxalq ekologiya hüququ

1. Beynəlxalq ekologiya hüququnun anlayışı və mənbələri	275
2. Beynəlxalq ekologiya hüququnun prinsipləri	276
3. Beynəlxalq ekologiya hüququnun mənbələri	277
4. Dəniz mühitinin mühafizəsi	279
5. Dənizin canlı ehtiyatlarının mühafizəsi	281
6. Beynəlxalq çay və göllərin mühafizəsi	282
7. Ətraf mühitin radioaktiv yoluxmadan mühafizəsi	283
8. Heyvan və bitki aləminin mühafizəsi	284
9. Ətraf mühitin müharibə dövründə qorunması	285
10. Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində beynəlxalq təşkilatlar	286

XXIII Fəsil. Beynəlxalq hüquqda məsuliyyət

1. Beynəlxalq-hüquqi məsuliyyətin anlayışı	288
2. Beynəlxalq-hüquqi məsuliyyətin əsasları	289
3. «Dövlətin beynəlxalq cinayəti» anlayışı	291
4. Dövlətlərin məsuliyyətini istisna edən hallar	293

5. Beynəlxalq-hüquqi məsuliyyətin növləri və formaları.....	295
6. Beynəlxalq-hüquqi məsuliyyətin həyata keçirilməsi.....	296
7. Beynəlxalq hüquqla qadağan olunmayan əməllərə görə dövlətlərin məsuliyyəti	298
8. Beynəlxalq təşkilatların məsuliyyəti	299

XXIV Fəsil. Beynəlxalq mübahisələrin nizama salınmasının dinc vasitələri

1. Dinc vasitələrin anlayışı və sistemi	300
2. Danışıqlar	301
3. Xeyirxah xidmətlər və vasitəçilik.....	301
4. Araşdırma (təhqiqat)	302
5. Barişdırma	303
6. BMT çərçivəsində mübahisələrin nizama salınması	303
7. ATƏT çərçivəsində mübahisələrin nizamlanması.....	305
8. Beynəlxalq arbitraj.....	306
9. BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsi	307
Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsi.....	315
Ədəbiyyat.....	348

Lətif Hüseyn oğlu Hüseynov
BEYNƏLXALQ HÜQUQ
DƏRSLİK

Çapa imzalanmışdır: 06.04.2012
Formatı 60x84 1/16.
Fiziki ç/v 23

Qanun Nəşriyyatı
Bakı, AZ 1102, Tbilisi pros., II Alətava 9.
Tel: (+994 12) 431-16-62; 431-38-18
Mobil: (+994 55) 212 42 37
e-mail: info@qanun.az
www.qanun.az